

श्रीभक्तामरस्तोत्रपादपूर्तिरूपस्य

काव्यसङ्ग्रहस्य प्रथमो विभागः

उपाध्यायश्रीधर्मवर्धनगणिकृतवीरभक्तामर-
श्रीभावप्रभसूरिरचितनेमिभक्तामरस्तोत्रद्वयम्
स्वोपज्ञटीकासमलङ्कृतम्

श्रीमानतुङ्गसूरिसंदृग्धभक्तामरस्तोत्र-श्रीधर्मघोषसूरिप्रणीतगिरिनार-
गिरीश्वरकल्परूपपरिशिष्टद्वयान्वितम् ।

गुर्जरभाषानुवादविवरणादिपरिष्कृतं संशोधितं च
कापडियेत्युपाह्वश्रीरसिकदासतनुजनुषा हीरालालेन ।

प्रसिद्धिकारकः—

शाह वेणीचन्द्र सूरचन्द्र ।

कार्यवाहिनी—

श्रीमती आगमोदयसमितिः ।

वि. सं. १९८२]

वीरसंवत् २४५२

[इ. स. १९२६

प्रतयः १२५०

पण्यं रूप्यकत्रयम् ।

Printed by M. N. Kulkarni, at the Karnatak Printing Press,
318 A, Thakurdwar, Bombay.

Published by Shah Venichand Surchand for Shree Agamedaya Samiti
at the Office of Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhar Fund,
114/116 Javeri Bazar, Bombay.

श्रीभक्ताभर-स्तोत्रनी पाद-पूर्तिरूप

काव्य-संग्रहणो प्रथम विभाग.

उपाध्याय श्रीधर्मवर्धनगणिकृत वीर-भक्ताभर

तथा

श्रीभाष्यसूरिकृत नेमि-भक्ताभर

तेमज परिशिष्ट तरीके

श्रीभक्ताभर-स्तोत्र तथा श्रीगिरिनार-गिरीश्वर-कल्प.

संशोधन, भाषान्तर तथा विवेचन करनार
प्रो० छीरालाल रसिकदास कापडिया, एम. ए.,
न्यायकुसुमांजलि तथा शृंगार-वैराग्य-तरंगिणिना अनुवादक.

प्रसिद्ध कर्ता—

श्रीआगमोदयसमिति तरङ्गिणी
शाह वेणीयंद सूरयंद, मुंबाई.

प्रथम आवृत्ति—प्रति १२५०

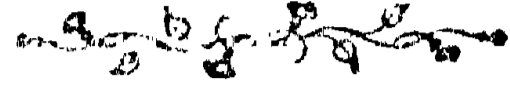
[विक्रम संवत् १९८२]

वीर संवत् २४५२

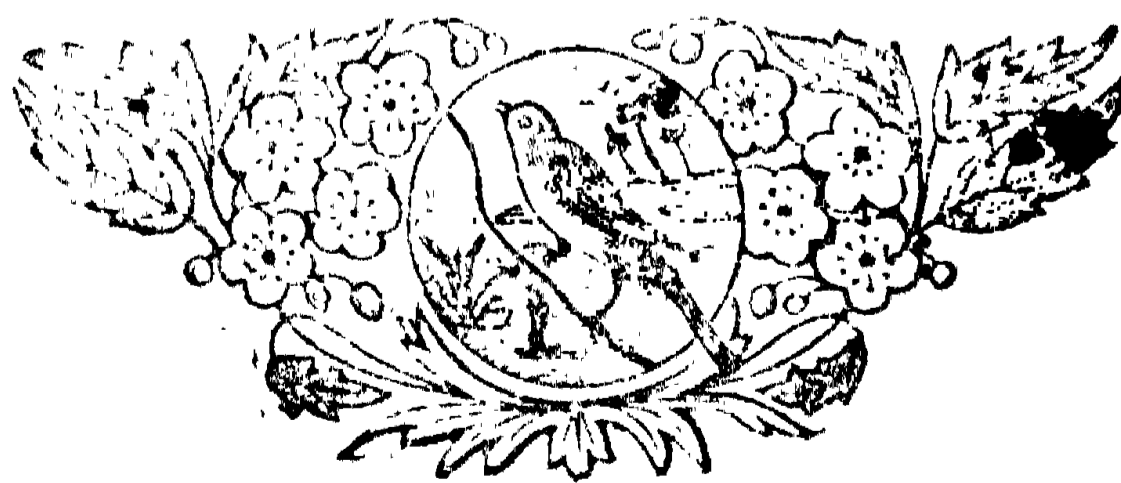
[छ. स. १९२६]

मूल्य ३. ३-०-०

વિષયાનુક્રમણિકા

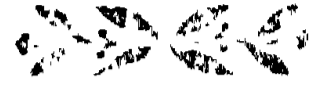

વિષયાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	શ્રીવિજયકમલસૂરીશ્વરના શિષ્ય-રત્ન જ્યોતિ:શાસ્ત્રપારંગત શ્રીવિજય- દાનસૂરિનો અભિપ્રાય.	૫
૨	આમુખ્ય	૭-૯
૩	પ્રસ્તાવના....	(૧)-(૨)
૪	ઉપોદ્ધાત....	(૩)-(૧૦)
૫	વિષય-સૂચી	(૧૧)-(૧૩)
૬	શુદ્ધિ-પત્ર	(૧૪)-(૧૫)
૭	ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિકૃત વીર-ભક્તામર	૧-૧૦
૮	શ્રીભાવપ્રભસૂરિકૃત નેમિ-ભક્તામર	૧૧-૧૮
૯	વીર-ભક્તામર સ્વોપજ્ઞ ટીકા, અન્વય, શબ્દાર્થ, શ્લોકાર્થ અને સ્પષ્ટીકરણ સહિત.	૧-૯૨
૧૦	નેમિ-ભક્તામર સ્વોપજ્ઞ ટીકા, અન્વય, શબ્દાર્થ, શ્લોકાર્થ અને સ્પષ્ટીકરણ સહિત.	૯૩-૧૬૪
૧૧	શ્રીમાનતુંગસૂરિકૃત ભક્તામર-સ્તોત્ર	૧૬૫-૧૭૩
૧૨	શ્રીધર્મધોષસૂરિકૃત ગિરિનાર-ગિરીશ્વર-કલ્પ તેમજ તેનો અનુવાદ	૧૭૫-૧૮૦
૧૩	સ્પષ્ટીકરણમાં સાધનરૂપ ગ્રન્થોની સૂચી	૧૮૧-૧૮૩
૧૪	શ્રીઆગમોદય સમિતિ તરફથી બહાર પડેલા ગ્રન્થોની યાદી (ગુજરાતીમાં તથા અંગ્રેજીમાં)	૧૮૫-૧૮૯
૧૫	શ્રોષ્ઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ તરફથી બહાર પડેલા ગ્રન્થોની યાદી (ગુજરાતીમાં તથા અંગ્રેજીમાં)	૧૯૦-૧૯૭

શ્રીસર્વેજ્ઞાય નમઃ

આમુખ

શ્રીમદ્દમાનતુંગ રિચ્ચે અમલકારિક શ્રીભક્તામરસ્તોત્ર રચ્યું છે. આ સ્તોત્ર શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર બંને સંપ્રદાયને અતિમાન્ય ધોવાથી તેના ઉપર જટલી ટીકાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે, તેટલી બીજાં સ્તોત્રો ઉપર જેવામાં આવતી નથી તેમજ એની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યો જટલાં દૃગ્ગોચર થાય છે તેટલાં બીજાં સ્તોત્રોના સમસ્યારૂપ કાવ્યો જેવામાં આવતાં નથી. આ ઉપરાંત આ કાવ્યની વિશેષ ખૂબી તો એ છે કે આના દરેક શ્લોકને લગતાં જૂદાં જૂદાં યન્ત્રો અને મન્ત્રો પણ ઉપલબ્ધ છે.

જૈનોના મોટા ભાગતું મન્તવ્ય એવું છે કે—“ ભક્તામરના અંત સિવાયના ચરણો ઉપર પણ સમસ્યારૂપ કાવ્યો રચાયેલાં છે.” પરંતુ અમારી પૂરતી તપાસમાં અમને આવાં કાવ્યો પ્રાપ્ત થયાં નથી, પણ માત્ર અંતિમ ચરણની પાદપૂર્તિરૂપ છ કાવ્યો ઉપલબ્ધ થયાં છે (એની વિશેષ વિગત માટે ૨૭ મું પૃષ્ઠ જુઓ) જેમાંથી આ ગ્રંથમાં ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિવિરચિત વીરભક્તામર તથા શ્રીભાવપ્રભસૂરિકૃત નેમિભક્તામર એમ બે સમસ્યા-કાવ્યો તેમજ પરિશિષ્ટમાં મૂલ ભક્તામર અને અનુવાદસહિત ગિરનારકલ્પ પાઠકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરતાં અમોને પરમ આહ્લાદ થાય છે.

આના બીજા વિભાગમાં શ્રીધર્મસિંહસૂરિરચિત સરસ્વતીભક્તામર અને મુનિવર્ય શ્રીકીર્તિવિમળકૃત શાન્તિભક્તામર છપાવવા શરૂ થયેલાં છે, જ્યારે ત્રીજા વિભાગમાં ઉપાધ્યાય શ્રીસમયસુન્દરગણિકૃત ઋષભભક્તામર અને મુનિરાજ શ્રીરત્નસિંહકૃત નેમિભક્તામર (પ્રાણપ્રિય કાવ્ય) પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રબન્ધ આદરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રથમ વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા સટીક કાવ્યો અગાઉ શ્રીચશોવિજયજી જૈન પાઠશાળા (મહેસાણા) તરફથી બહાર પડ્યાં હતાં જેનો ઉપયોગ કરવાની શેઠ વેણીચંદ સૂરચંદ, સેક્રેટરી શ્રીચશોવિજયજી જૈન પાઠશાળાએ અમને રજા આપી હતી. એ ઉપરથી અમે વીરભક્તામર બીજી હસ્ત-લિખિત પ્રતિના અભાવે તૈયાર કરાવ્યું છે અને તે માટે અમે એ સંસ્થાના ઋણી છીએ.

નેમિભક્તામરની હસ્ત-લિખિત પ્રતિ અમોને મુનિરાજ હંસવિજયજી તરફથી મળી હતી જે બદલ એઓશ્રીના પણ અમે ઋણી છીએ.

આ અમૂલ્ય ગ્રંથનું સંશોધનાદિક કાર્ય સુરતવાસ્તવ્ય, પરમ જૈનધર્માવલંબી તેમજ શ્રીમદ્દ વિજયાનન્દસૂરીશ્વર (આત્મારામજી મહારાજ) અને મુનિરાજ શ્રીહર્ષવિજયને ગુરૂ તરીકે પૂજનારા અને તેઓશ્રીના પાદસેવનથી જૈનધર્મના તીવ્ર અનુરાગી સ્વર્ગસ્થ રા. રસિકદાસ વરજદાસ કાપડિયાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકદાસ એમ. એ. દ્વારા કરાવવામાં આવ્યું છે. એઓએ પ્રસ્તાવના અને ઉપોદ્ધાતમાં કર્તાઓના જીવન તથા અન્ય સહાયકો વગેરેના સંબંધમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે એટલે તત્સંબંધે અત્રે લખવું અમે ઉચિત ધારતા નથી.

આગમોદયસમિતિ દ્વારા અત્યાર સુધીમાં મોટે ભાગે મૂળ ગ્રંથો બહાર પડતા હતા. પરંતુ સં. ૧૯૭૮ ની રતલામની સભામાં ભાષાન્તર આદિ છપાવવાનો ઠરાવ થયેલો હોવાથી તદ્દનુસાર અમે વિશેષાવશ્યક ભાષાન્તર ૧ લો ભાગ બહાર પાડ્યો હતો અને જનો ૨ જો ભાગ પણ અમે શોડા સમયમાં બહાર પાડવાના છીએ.

વિશેષાવશ્યકતું ભાષાન્તર માત્ર ભાષાન્તર તરીકેજ બહાર પાડવાનું બની શક્યું હતું, જ્યારે આ ગ્રંથને જૈન તેમજ જૈનેતર બંનેને અતિ ઉપયોગી થાય તેવી રીતે તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો છે.

સંસ્કૃતના અદ્ય અભ્યાસીઓને સુગમતા થઈ પડે તેટલા માટે અન્વય અને શબ્દાર્થ તેમજ જિનસિદ્ધાંતોથી અપરિચિત વર્ગને સહાયભૂત અને સરળતાર્થી સમજી શકાય તેટલા માટે સ્પષ્ટીકરણ બનતી કાળજી પૂર્વક તૈયાર કરાવ્યાં છે.

અમારા પ્રયાસની સફળતા પાઠક વર્ગની પસંદગી ઉપર તેમજ આ ગ્રંથના લેવાતા લાભ ઉપર રહેલી હોવાથી આ સંબંધે વિશેષ નિવેદન કરવાનું બાકી રહેતું નથી. પરંતુ જો આ પદ્ધતિ વિશેષ ઉપયોગી માલૂમ પડશે તો ભવિષ્યમાં આવી પદ્ધતિથી બીજા ગ્રંથો બહાર પાડવા અમારી પ્રબળ ઇચ્છા છે.

આવા ગ્રંથો સંબંધે કાંઈ ન્યૂનતા આદિ માલૂમ પડે, તેમજ બીજી કાંઈ વિશેષ માહિતી દાખલ કરવાની રહી ગયેલી માલૂમ પડે તેમજ અન્ય પણ કાંઈ સૂચના કરવાની યોગ્ય લાગે તે જો પાઠકવર્ગ તરફથી અમને જણાવવામાં આવશે તો ભવિષ્યના ગ્રંથોમાં તેવો સુધારો કરવા અવશ્ય બનતું કરીશું. વિશેષમાં ઉપર સૂચવેલી છ પાદપૂર્તિરૂપ કૃતિઓ ઉપરાંતની, વિશેષ પાદપૂર્તિરૂપ કૃતિઓની પ્રતિઓ જમની પાસે હાથ અગર ક્યાં છે તેની માહિતી હાથ તે અમને જણાવવામાં આવેથી તે પણ પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન સેવવામાં આવશે.

અત્યાર સુધીના ગ્રંથો પોથી આકારમાં એટલે સુપર રોયલ સાઈઝમાં ૧૨ પૈજી આકારે બહાર પાડવામાં આવ્યા છે. વિચારસાર પ્રકરણને ડેમી ૮ પૈજી પુસ્તક આકારે અને વિશેષાવશ્યક ભાષાન્તરને સુપર રોયલ સાઈઝમાં ૮ પૈજી પુસ્તકાકારે અને અંગ્રેજી ગ્રંથો ક્રાઉન ૧૬ પૈજી પુસ્તકાકારે બહાર પાડવામાં આવ્યા છે, જ્યારે આ ગ્રંથને ક્રાઉન ૮ પૈજી સાઈઝમાં પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે અને એને માટે ૪૮ રતલી કોક્ષલી લાયન લેન્ડર (Croxley Lion Ledger) જતના કાગળો વાપરવામાં આવ્યા છે.

જો આગમોદય સમિતિ દ્વારા અપૂર્વ ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે તે સમિતિનો સામાન્ય ઇતિહાસ આપવો એ અસ્થાને લેખાશે નહિ.

સ્થાપના—

આ સંસ્થાની સ્થાપના અમદાવાદ જીલ્લાના વિરમગામ તાલુકાના ભોયણી ગામમાં સંવત્ ૧૯૭૧ ના મહાશુદ્ધ ૧૦ (ઇ. સ. ૧૯૧૫ ની જાન્યુઆરીની ૨૫ મી તારીખે) ને સોમવારે કરવામાં આવી છે. આ ભોયણી ગામની ખ્યાતિ જૈન સમુદાયમાં ઘણી મશહુર છે, કારણકે આ ગામ ૧૯ મા તીર્થંકર શ્રીમદ્દિનાથની યાત્રાનું ધામ છે. પંન્યાસ શ્રીઆનંદસાગર

(આગમોદ્ધારક જૈનાચાર્ય શ્રીઆનંદસાગરસૂરિ)ની સૂચનાથી તથા પંન્યાસ શ્રીઆનંદવિજય, (સ્વર્ગસ્થ) પંન્યાસ શ્રીમણિવિજય, પંન્યાસ શ્રીમેઘવિજય (શ્રીવિજયમેઘસૂરિ) અને બીજા જુદા જુદા ગચ્છના અન્ય જૈન સાધુઓ તથા ધણા જૈન ભાઈઓના અભિપ્રાયથી શેઠ વેણીચંદ સૂરચંદ તથા અન્ય ગૃહસ્થોએ આ સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. તે દિવસ મહિલાનાથની પ્રતિષ્ઠાનો હોવાથી ધણા જૈનો તેમજ જૈન સાધુઓ અત્રે એકઠા થયા હતા.

ઉદ્દેશ—

(૧) ગીતાર્ય મુનિરાજ પાસેથી અન્ય મુનિવર્યો આગમોની વાચના લઈ તેનો અભ્યાસ કરી યથાર્થ સદ્બોધ મેળવે તથા (૨) વિદ્વાન્ મુનિરાજોની દૃષ્ટિ હેઠળ શોધાવીને જોઈતી સંખ્યામાં શુદ્ધ પ્રતો છપાવી તેનો પ્રચાર કરી શકાય એ ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં રાખીને આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે.

કાર્ય-સિદ્ધિ—

પહેલા હેતુની પૂર્તિ કરવા માટે પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત), (ખેડા જિલ્લામાં) કપડવંજ, અમદાવાદ, સુરત, પાલીતાણા અને (માળવામાં) રતલામમાં આગમોની વાચનાનો પ્રબંધ ચોજવામાં આવ્યો હતો. આનો લાભ ધણા સાધુ-સાધ્વીઓએ લીધો હતો.

બીજા હેતુની પૂર્ણતા માટે આ સંસ્થાએ આગમ વગેરે જૈન ધર્મનાં પુસ્તકો છપાવી બહાર પાડ્યાં છે જેની વિગત અંતમાં રજૂ કરવામાં આવી છે.

કાર્યવાહક મંડળ—

આ સંસ્થાના સર્વસાધારણ મંડળમાં ધણા સભાસદો છે. તેમાં કાર્યવાહક મંડળના સભાસદો નીચે મુજબ છે.

૧. શેઠ વેણીચંદ સૂરચંદ	મેસાણા
૨. ,, મણીલાલ સુરજમલ જવેરી	પાલણપુર
૩. ,, *હીરાલાલ બકોરદાસ	રાધનપુર
૪. ,, ભોગીલાલ હાલાભાઈ	પાટણ
૫. ,, કુંવરજી આણંદજી કાપડિયા	ભાવનગર
૬. ,, યુનીલાલ ઇગનલાલ શ્રોફ	સુરત
૭. ,, કમળશીભાઈ ગુલાબચંદ	રાધનપુર
૮. ,, જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી	મુંબાઈ

કાર્યાલયો—

થોડા વખત સુધી આ સંસ્થાની ઑફીસ જ્યાં આગમ વાચનાનું કાર્ય થતું હતું ત્યાં રાખવામાં આવતી હતી ને જરૂર પ્રમાણે બીજા સ્થળે સગવડ માટે ફેરવવામાં આવતી હતી. હમણાં આ સંસ્થાની મુખ્ય ઑફીસ મુંબાઈમાં જવેરી બજાર નં. ૧૧૪/૧૧૬ ના મકાનમાં રાખવામાં આવેલી છે, જ્યારે આ સંસ્થાની અન્યોના વેચાણ માટેની શાખા સુરત ગોપીપુરા શેઠ દેવચંદ લાલભાઈની ધર્મશાળામાં રાખેલી છે.

મુંબાઈ,
મહાત્મીરજન્મજયંતી, સંવત ૧૯૮૨
દ્વિતીય ચૈત્ર શુકલ ૧૩, રવિવાર.

જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી,
માનદ સેક્રેટરી.

* શ્રીયુત હીરાલાલ બકોરદાસના થયેલા અચાનક અવસાનની નોંધ લેતાં અમોને અત્યંત દિલગીરી ચાલ્યો. અમે એઓશ્રીના આત્માને પરમ કૃપાલુ પરમાત્મા પરમ શાન્તિ અર્પે એવું ઇચ્છીએ છીએ.

મસ્તાવના

આ પ્રથમ વિભાગમાં શ્રીમાનતુંગસૂરિકૃત ભક્તામર-સ્તોત્રના ચતુર્થ ચરણની સમ-
સ્યારૂપ વીર-ભક્તામર તથા નેમિ-ભક્તામરનો તેમજ અંતમાં પરિશિષ્ટ તરીકે આર્પણા મૂળ
ભક્તામર-સ્તોત્રનો તથા શ્રીગિરિનારકલ્પ તેમજ તેના ભાષાન્તરનો સમાવેશ કરવામાં
આવ્યો છે. આમાંના વીર-ભક્તામરના ભાષાન્તરાદિકનો પ્રારંભ ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના નવેમ્બર
માસની શરૂઆતમાં કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ સાંસારિક ઉપાધિઓને લીધે તે કાર્ય હું લગભગ
એક વર્ષ સુધી હાથમાં લઈ શક્યો હતો નહિ. ઇ. સ. ૧૯૨૪ ના ડિસેમ્બર માસમાં મેં એ કાર્ય
ફરીથી હાથમાં લીધું અને નાતાલની રજા દરમિયાન તે પૂર્ણ કર્યું એટલુંજ નહિ, પરંતુ મેં નેમિ-
ભક્તામર અને દ્વિતીય વિભાગમાં આપવામાં આવનાર સરસ્વતી-ભક્તામરના ભાષાન્તરા-
દિકની શરૂઆત પણ કરી.

જન્મ શ્રીશોભનમુનિવર્યકૃત સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકોને અંગે પદ્મચેદાત્મક અન્વય, શબ્દાર્થ,
શ્લોકાર્થ અને સ્પષ્ટીકરણ તૈયાર કરી તેને સાંગોપાંગ બનાવવા મેં પ્રયાસ કર્યો હતો તેમ આ બે
કાવ્ય પરત્વે પણ મેં પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ અહિંયા વિશેષતા એ છે કે તે પુસ્તકમાં જન્મ પ્રત્યેક
પદનું મેં શીર્ષક (મથાળું) તૈયાર કર્યું હતું તેમ મેં અત્ર કર્યું નથી.

વીર-ભક્તામરના સંબંધમાં તો સ્વયં કવિરાજ ધણે સ્થળે પદોનાં શીર્ષકોનો નિર્દેશ કર્યો
છે, કિન્તુ એટલું તો મારે ઉમેરવું પડશે કે ૧લા, ૨જા, ૨૨મા, ૨૬મા અને ૨૭મા
તેમજ ૨૯મા થી તે ૩૧મા સુધીનાં અને ૩૯મા પદનાં શીર્ષકોનો કવિરાજ ઉલ્લેખ નહિ કરેલો
હોવાથી તે કાર્ય મેં કર્યું છે. આ વાત ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે તેમાં મેં કવિરાજની પદ્ધતિથી
અન્ય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

નેમિ-ભક્તામરમાં તો તેના કર્તા શ્રીભાવપ્રભસૂરિએ ધણાં પદનું મથાળું બાંધ્યું નથી.
પરંતુ આ કાવ્યનો વિષયજ એવો છે કે તેમ કરવું વાસ્તવિક છે. અથી કરીને તો મેં પણ શીર્ષકો
તેમજ ધણી વાર સ્પષ્ટીકરણ પણ આપ્યાં નથી.

વીર-ભક્તામર તૈયાર કરવામાં મને શ્રીચરણવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા
(મહેસાણા) તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રીસ્તોત્રરત્નાકર (પ્રથમ ભાગ) એ નામના પુસ્તક સિવાય
અન્ય કોઈ સાધન મળ્યું નથી, પરંતુ નેમિ-ભક્તામર તૈયાર કરવામાં તો આ પુસ્તક ઉપરાંત
સ્વર્ગસ્થ ન્યાયામ્બોનિધિ શ્રીમાન્ વિજયાનંદસૂરીશ્વર (આત્મારામજી)ના શિષ્ય-વર્ય મુનિ-
રાજ હંસવિજયજી તરફથી મળેલી હસ્તલિખિત પ્રતિનો પણ મેં ઉપયોગ કર્યો છે. આ પ્રતિ

૧ પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં ભક્તામર-સ્તોત્ર આપવાનો હેતુ એ છે કે ખાસ કરીને અજૈન પાઠક-વર્ગને મૂળ
કૃતિ જોવાનો લાભ મળે. દ્વિતીય પરિશિષ્ટ તરીકે શ્રીગિરિનારકલ્પ આપવાનું કારણ એ છે કે નેમિ-
ભક્તામર કાવ્યના નાયક નેમિનાથનો આ ગિરિનાર ગિરિ સાથે વિશેષ સંબંધ છે, કેમકે ત્યાં તેમનાં ત્રણ કલ્યા-
ણકો થયાં છે.

જેવી જોઈએ તેવી શુદ્ધ નથી. ફક્ત અક્ષરોજ ખૂટે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ એક બે સ્થળે તો આખી પંક્તિની પંક્તિ દષ્ટિ-ગોચર થતી નથી. ૧૯ મો શ્લોક પણ ત્યાં આપેલો નથી.

આ પ્રમાણેની આ પ્રતિમાં અપૂર્ણતા હોવા છતાં પણ એકંદર રીતે તે મને સહાયભૂત થઈ પડી છે, કેમકે મુદ્રિત પુસ્તકમાં આવતા પાઠો સાથે સરખામણી કરી પાઠાન્તરો આપવામાં તેમજ મુદ્રિત પુસ્તકમાં પણ કેટલેક સ્થલે જ પાઠો હોવા જોઈએ તે ત્યાં હતા નહિ તેવે સ્થલે હું આ પ્રતિનો ઉપયોગ કરી શક્યો છું. આ ત્રિપાઠી પ્રતિ છે. મધ્યમાં મૂળ શ્લોકો આપેલા છે અને ઉપર નીચે ટીકા આપી છે. આમાં બધાં મળીને ૧૪ પત્રો છે. પ્રત્યેક પત્રમાં બંને બાજુએ સરેરાસ સોળ સોળ લીટીઓ છે અને પ્રત્યેક લીટીમાં ચાળીસ ચાળીસ અક્ષરો છે. વળી સં ૧૭૮૪ માં લખાયેલી પ્રતિ ઉપરથી સં ૧૯૬૦ માં આ પ્રતિ લખવામાં આવી છે એમ આ પ્રતિના શ્લોકાન્તમાં આપેલા ઉલ્લેખ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

વીર-ભક્તામર તેમજ નેમિ-ભક્તામરના ભાષાન્તરાદિકની સંપૂર્ણ પ્રેસ-કૉપી તૈયાર કરીને તે મેં શ્રીયુત જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરીની સૂચના અનુસાર આગમોદ્ધારક જૈનાચાર્ય આનન્દસાગરસૂરિજી ઉપર મોકલી આપી હતી. તેઓશ્રીએ પોતાના શિષ્ય માણિક્યસાગરજી દ્વારા આ સાઘન્ત તપાસી મોકલવા કૃપા કરી હતી. આ પ્રેસ-કૉપી પાછી મળતાં ઇ. સ. ૧૯૨૫ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં તે કર્ણાટક મુદ્રણાલયમાં છાપવા આપવામાં આવી હતી. પહેલી વારનું પ્રુફ હું જાતે તપાસતો હતો. શ્રીમાન્ જીવણચંદની સૂચના મુજબ બીજી વારના પ્રુફની એક નકલ આનન્દસાગરસૂરિજી ઉપર અને બીજી નકલ અનુયોગાચાર્ય (પં ૦) ક્ષાન્તિવિજયજી ઉપર મોકલવામાં આવતી હતી. ક્ષાન્તિવિજયજી તરફથી આ બીજી નકલ પાછી મળતાં તેમણે કરેલી સચનાઓ તરફ બનતું ધ્યાન આપી તેમાં યથાયોગ્ય ફેરફારો કરી તે પ્રુફ હું મુદ્રણાલય ઉપર રવાના કરી છેવટનું પ્રુફ મંગાવતો હતો. એટલામાં આચાર્યશ્રી તરફથી પ્રુફ જોવાઈ આવતાં તદનુસાર છેવટના પ્રુફમાં સુધારાવધારા કરી તે છાપવા માટે મોકલી આપતો હતો. અત્ર મારે એ પણ ઉમેરવું જોઈએ કે ઘણીખરી વાર મને મારા લઘુ બન્ધુ પ્રો ૦ મણીલાલ તરફથી છેવટનું પ્રુફ તપાસવામાં અને શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કરવામાં |વજ્યદાનસૂરિજી તરફથી સહાય મળી હતી.

અંતમાં આ પુસ્તકને અંગે જે જે વ્યક્તિઓ તરફથી મને મદદ મળી છે, તે તે વ્યક્તિઓનો તદ્દશે હું આભારી છું એમ નિવેદન કરતો તેમજ મતિ-દોષ કે મુદ્રણ-દોષને લીધે આ પુસ્તકમાં જે ન્યૂનતા દષ્ટિ-ગોચર થતી હોય તે તરફ સજ્જનો ક્ષમા-દષ્ટિ રાખશે એવી તેમને વિજ્ઞપ્તિ કરતો હું આ લઘુ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરું છું.

ભગતવાડી, ભૂલેશ્વર,

મુંબાઈ.

વીર સંવત્ ૨૪૫૨; કાર્તિક શુક્લ પૂર્ણિમા.

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા.

૧ વીર-ભક્તામરનાં તો બીજી વારનાં સગસ્ત પ્રુફ સાગરાનંદસૂરિજી ઉપર મોકલવામાં આવ્યાં હતાં અને તે તેમની તરફથી જોવાઈને પણ આવ્યાં હતાં. પરંતુ નેમિ-ભક્તામરનાં સંબંધમાં તો નવ પદો સુધીનાંજ પ્રુફ મેં તેમના ઉપર મોકલાવ્યાં હતાં. બાકીનાં પ્રુફ નહિ મોકલવાનું કારણ એ હતું કે એક તો તેઓએ વિહાર શરૂ કર્યાં હતાં અને બીજું પ્રેસ-કૉપી તેમની તરફથી સાઘન્ત તપાસાઈને આવી હોવાથી પ્રુફ મોકલવાની ખાસ જરૂર જેવું હતું નહિ, કેમકે પહેલી વારના પ્રુફમાં ભાગ્યેજ સુધારા-વધારા કરવામાં આવતા હતા.

ઉપોદ્ધાત

પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્ય રચવાનો હેતુ—

મનુષ્યના સ્વભાવ પરત્વે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે અન્યનું અનુકરણ કરવા—ભલે પછી તે વાસ્તવિક હોય કે અવાસ્તવિક હોય તો પણ તેમ કરવા સામાન્ય મનુષ્યો તો લલચાય છે. જે સાધન દ્વારા એક મનુષ્ય વિદ્યા, કીર્તિ કે ધન સંપાદન કરતો દષ્ટિ-ગોચર થાય છે, તે સાધનને પ્રાપ્ત કરી તદનુસાર વર્તન કરવા અન્ય તૈયાર થઈ જાય છે. કીર્તિના અર્થી કેટલાક કવિઓના ઉપર પણ આવી અસર થઈ છે એમ કહેવામાં આવે છે.

દાખલા તરીકે, મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂતની મોહિનીમાં મુખ્ય બની તેના જેવું દૂત-કાવ્ય રચી કીર્તિ મેળવવા કેટલાક જૈન અને અજૈન કવિઓએ પ્રયાસ કર્યો છે, જ્યારે કેટલાકે મહર્ષિ ભર્તૃહરિના શતકોને અને તેમાં ખાસ કરીને 'વૈરાગ્ય-શતકને લક્ષ્યમાં રાખી તેવાં શતકો રચવાં કસમ હાથ ધરી છે. કેટલાકે જયદેવના જેવું ગીત-ગોવિન્દ રચી પોતાનો કીર્તિ-સ્તંભ સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ તો અજૈન કાવ્યોની વાત કરી. પરંતુ આ હકીકત જૈન કાવ્યોના સંબંધમાં પણ ધટી શકે છે એમ કહેવામાં આવે છે. જેમકે શતાર્થિક શ્રીસોમપ્રભસૂરિકૃત (પ્રસાદતા, અને સરલ-તાર્થી વિભૂષિત) સિન્દૂર-પ્રકરના અનુકરણરૂપ 'કર્પૂર-પ્રકર, કસ્તૂરી-પ્રકર અને હિંગુલ-પ્રકર રચવામાં આવ્યાં છે.

૧ સરખાવો—

“ ગતાનુગતિકો લોકો, ન લોકઃ પારમાર્થિકઃ ।

ઘાલુકાલિજ્ઞમાત્રેણ, ગતં મે તામ્રમાજનમ્ ॥ ૧ ॥ ”

૨ મેઘદૂતના સમસ્ત શ્લોકોના એક અથવા બે ચરણો લઈને પાર્થિવચ્યુદય નામનું કાવ્ય રચનારા શ્રીજિનસેનસૂરિ (આ કાવ્ય છપાયેલું છે; એના સંબંધમાં પ્રો. કે. બી. પાઠકનું એમ માનવું છે કે એ મૂળ મેઘદૂત કરતાં ચડિયાતું કાવ્ય છે), પવન-દૂતના કર્તા વાલ્મીકિ (આ કાવ્ય મેઘદૂતની છાયારૂપ છે અને તે મુદ્રિત છે), ચન્દ્ર-દૂતના કર્તા જમ્બૂકવિ, નેમિદૂતના કર્તા સાંગણસુત વિક્રમ, શીલદૂતના કર્તા ચારિત્રસુંદર-ગણિ (આ ઘણું પ્રાસાદિક કાવ્ય છે અને તે મુદ્રિત છે), ઇન્દુ-દૂતના કર્તા વિનયવિજયગણિ, મેઘદૂતના કર્તા વિક્રમ મંત્રી, મેઘદૂત-સમસ્યા-લેખના કર્તા ઉપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજય અને જૈન મેઘદૂત (આ કાવ્ય કંઈ મેઘદૂતની પાદ-પૂર્તિરૂપ નથી, પરંતુ ફક્ત અત્ર નામમાં તેમજ તેના પ્રથમ શ્લોકના પ્રારંભમાં સમાનતા છે) ના કર્તા મેરૂતંગાર્ય તેમજ મનોદૂત અને ચેતોદૂતના કર્તાઓ (એમનાં નામો જાણવામાં આવ્યાં નથી, ચેતોદૂત મુદ્રિત છે) વિગેરે જૈન કવિઓ થઈ ગયા છે.

૩ અજૈન કવિઓમાં પવન-દૂતના કર્તા ઘોષક, ઉદ્ધવ-દૂતના કર્તા માધવ, મનોદૂતના કર્તા તૈલંગ વ્રજનાથ, પદાંક-દૂતના કર્તા કૃષ્ણસાર્વભૌમ, હંસદૂતના કર્તા રૂપગોસ્વામી તેમજ કોકિલ-સંદેશના કર્તા ઉદંડ શાસ્ત્રી, શુક-સંદેશના કર્તા લક્ષ્મીદાસ, હંસ-સંદેશના કર્તા વેદાંતદેશી વિગેરે કવિનાં નામો જાણીતાં છે.

૪ પદ્માનંદ કવિએ વૈરાગ્ય-શતક રચ્યું છે. આ કાવ્ય-માસાના સપ્તમ ગુચ્છકમાં છપાયેલું છે.

૫ કર્પૂર-પ્રકરના કર્તા હરિ સાધુ છે.

આ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત અઠ્ઠાન અને ઠ્ઠાન કાવ્યોની છાયા કે પાદપૂર્તિરૂપે કાવ્યો રચવામાં માનવની અનુકરણરૂપ પ્રકૃતિ કારણભૂત હોય અને એ અનુકરણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મૂળ કર્તાના કરતાં પણ વધારે ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા હોય એમ માની લઈએ, તો પણ મહાવાદી તાર્કિક-શિરોમણિ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરના શબ્દ-લાલિત્ય અને અર્થ-ગૌરવથી અલંકૃત કલ્યાણ-મંદિર-સ્તોત્રના તેમજ શ્રીમાન માનતુંગસૂરિના પ્રસાદ્વાથી વિભૂષિત ભક્તામર-સ્તોત્રના અંતિમ પાદ લઈને કંઈત અનુકરણ કરવાના ઉદ્દેશથી અને તે પણ આ પ્રખર કવીશ્વરોની પ્રતિભાને પહોંચી વળવાના કે બદલે તેથી પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનું પાણ્ડિત્ય પ્રકટ કરવાના હેતુથી ઠ્ઠાન કવિઓએ પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્યો રચ્યાં છે એમ માનવા માફક મન તો ના પાડે છે, કેમકે પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્યો રચવાનો ઉદ્દેશ તે તે કૃતિઓ પ્રતિ બહુમાન હોવાને લીધે તેને ચિરસ્થાયી બનાવવાનો હોય એમ પણ સંભવી શકે છે.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ તપાસતાં એ સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે કે અનેક અપૂર્વ ગ્રંથો અત્યારે દષ્ટિ-ગોચર થતા નથી. વૈર-ભાવને લઈને ધર્માધ અઠ્ઠાનોને હાથે કેટલાએ ઠ્ઠાન ભંડારો અશ્નિદેવના બલિદાનરૂપ થયા છે. આવી પરિસ્થિતિમાં કાંઈ પણ અપૂર્વ કાવ્યને અમર રાખવા લાગસા થાય તો તે પૂર્ણ કરવા તેના સમસ્ત શ્લોકોના પ્રત્યેક ચરણની પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્યો રચવાં એ પણ એક જાતનો માર્ગ છે, જોકે બીજો માર્ગ એ પણ છે કે તે તે કાવ્યોની અનેક નકલો કરાવી અન્ય અન્ય સ્થળોમાં સ્થાપિત કરવી.

પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્યની રચના—

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્ય રચવું એ બાળકનો ખેલ નથી. મૂળ કાવ્યમાં જે જે વિશિષ્ટ ગુણોનો સદ્ભાવ હોય, તે તે ગુણોથી વિભૂષિત કાવ્ય રચવું એ પ્રતિભાશાળી મનુષ્યજ કરી શકે એમ કહેવું ખોટું નહિ ગણાય. કેમકે ‘લાકડે માંકડું’ વળગાડ્યાનો દોષ પોતાને શિરે ન આવે એટલા માટે પાદ-પૂર્તિ તરીકે લીધેલા પાદમાંથી નીકળતા અર્થનું અનુસન્ધાન કરવા તરફ પણ લક્ષ્ય આપવાની આવશ્યકતા રહે છે એ ભૂલવા જવું નથી. વળી તેમાં પણ કોઈ મહાવ્યકિતનું ચારિત્ર સાંગોપાંગ આલેખવું એ તો પ્રતિ-

૧ Indische Studien (vol. 14, pp. 357-371) માં ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં ડૉ. યાકોબી (Jacobi)એ તૈયાર કરેલાં ભક્તામર અને કલ્યાણ-મંદિર-સ્તોત્રનાં જર્મન ભાષાન્તર છપાયાં છે. આની પ્રસ્તાવનામાં તે વિદ્વાને એમ કહ્યું છે કે કલ્યાણ-મંદિર-સ્તોત્ર ભક્તામર-સ્તોત્ર ઉપરથી રચવામાં આવ્યું છે. એટલે કલ્યાણ-મંદિર-સ્તોત્ર એ ભક્તામર-સ્તોત્રના અનુકરણરૂપ છે. આ તેમની માન્યતામાં હવે કંઈ ફેર પડ્યા છે કે નહિ તે મારા જાણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ આ માન્યતા ઠ્ઠાન પરંપરાથી વિરુદ્ધ છે એટલુંજ અત્ર નિવેદન કરવામાં આવે છે, કેમકે તેના સંબંધમાં અત્ર વિશેષ વિચાર કરવો યોગ્ય નથી.

૨ અંતિમ કહેવાનો હેતુ એ છે કે અન્ય ચરણોથી પાદ-પૂર્તિ કરેલાં સંપૂર્ણ કાવ્યો મારા જોવામાં આવ્યાં નથી, બાકી શ્રીયશોવિજય ઠ્ઠાન ગ્રંથમાલાના શ્રીઠ્ઠા-સ્તોત્ર-સંગ્રહના દ્વિતીય ભાગ (પૃ. ૧૫-૧૬)માં ભક્તામર તેમજ કલ્યાણ-મંદિરના પ્રમથ શ્લોકના પ્રત્યેક પાદથી પાદ-પૂર્તિ કરેલાં ચાર ચાર શ્લોકોનાં બે કાવ્યો છે. અત્ર એ ઉમેરવું અનુચિત નહિ ગણાય કે આદિ મા અંતનું પાદ લઈને અનેક સ્તોત્રો રચાયાં છે એમ સાંભળવામાં આવતાં તદનુસાર પ્રથમ પાદની પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્યો મેળવવાં મેં શ્રીયુત જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી દ્વારા ઘણા ભંડારોમાં તપાસ કરાવી, પરંતુ કોઈ સ્થળેથી પત્તો લાગ્યો નથી. વાસ્તે આ હકીકત વિચારણીય છે.

ભાની પરાકાષ્ટા સૂચવે છે. આમાં પણ ખરી ખૂબી તો ત્યારેજ ગણાય કે જ્યારે પાઠકને તે કાવ્ય અન્ય કોઈ કાવ્યની પાદ-પૂર્તિરૂપ છે એમ ન ભાસે, પરંતુ તે અખંડિત કાવ્ય છે એમજ લાગે.' આને માટે શબ્દ-રચના ઉપર પણ ધ્યાન આપવાની જરૂર રહે છે.

પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્યનો પ્રારંભ—

ભક્તામર-સ્તોત્રની પાદ-પૂર્તિરૂપે રચાયેલાં કાવ્યોના સંબંધી વિશેષ વિચાર કરીએ. તે પૂર્વે એક અન્ય પ્રશ્ન વિચારી લઈએ. આ પ્રશ્ન એ છે કે પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્યો રચવાં તરફ પ્રથમ કોનું ધ્યાન ખેંચાયું ?

એ તો દેખીતી વાત છે કે કાવ્યમાં વર્ણવેલા અલંકારો પૈકી પાદ-પૂર્તિ પણ એક અલંકાર છે. આથી કરીને આવા અલંકારનો પ્રથમ કોણે પ્રારંભ કર્યો એ જાણવું મુશ્કેલ છે. કેમકે એક તો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અલંકારશાસ્ત્ર કયું છે અને તે કોણે રચ્યું છે તે જાણવું જોઈએ. વળી આ ઉપરાંત પહેલું વહેલું પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્ય કોણે રચ્યું એનો પણ નિર્ણય કરવા તેના કર્તાનો સમય નિર્ણયિત હોવો જોઈએ.^૧ એથી કરીને આ પ્રશ્નનો અત્યંત વિશાળ દષ્ટિએ વિચાર થઈ શકે તેમ નથી એટલુંજ નહિ પણ પ્રસ્તુતમાં ભક્તામરની પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્ય કોણે પ્રથમ રચ્યું એ વિચારવા જતાં પણ આ સ્તોત્રની પાદ-પૂર્તિરૂપ કયાં કયાં કાવ્યો રચાયાં છે તેનો સંપૂર્ણ જોધ થયા વિના આ પ્રશ્નનો પણ છેવટનો ઉત્તર તો આપી શકાય તેમ નથી. આથી કરીને સાધન મળશે તો તે સંબંધમાં ખીજ કે ત્રીજ વિભાગમાં વિચાર કરવામાં આવશે એટલું નિવેદન કરી આ વાત પડતી મૂકવામાં આવે છે.

વીર-ભક્તામરની સમીક્ષા

નામ—

વીર-ભક્તામર કાવ્યનો ' રાજ્યર્ધિવૃદ્ધિ ' પદથી પ્રારંભ થતો હોવાથી તેના કર્તા ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિ એને ' રાજ્યર્ધિવૃદ્ધિ ' એ નામથી ઓળખાવે છે. આમ કરવામાં તેમણે ભક્તામરસ્તોત્ર, કલ્યાણમંદિર-સ્તોત્ર, સંસાર-દાવાનલની સ્તુતિ ઇત્યાદિ નામો રાખવામાં જે હેતુ સમાયેલો છે તેનું અત્ર અનુકરણ કર્યું હોય એમ લાગે છે. ચાવીસમા તીર્થંકર વીર પ્રભુનું ચરિત્ર એ આ ભક્તામરની પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્યનો વિષય હોવાથી તેને 'વીર-ભક્તામર'ના નામથી પણ ઓળખાવી શકાય છે.

૧ આવી હકીકત ભાષાંતરને પણ લાગૂ પડે છે. ઉચ્ચ કોટિનું ભાષાંતર તો તેજ ગણાય કે જે વાંચવાથી એમ ન માલુમ પડી જાય કે તે અમુક ગ્રંથનું ભાષાંતર છે, પરંતુ એમજ લાગે કે એ સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. પરંતુ આ કાર્ય કંઈ સહેલ નથી.

૨ મેઘદૂતની પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્ય રચવાના કાર્યની શરૂઆત જેનોએ કરી છે એવો જૈન આત્માનંદ ગ્રંથ-રત્નમાલા તરફથી બહાર પડેલ જૈનમેઘદૂતની પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખ છે.

૩ અત્યારે આવાં છ કાવ્યો મને મળી આવ્યાં છે. એનાં નામો તથા કર્તાઓ સાઠ જુઓ ૨૭ મું પૃષ્ઠ.

વિષય—

આ કાવ્ય વીર પ્રભુના જીવનના મુખ્ય પ્રસંગો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે; કેમકે એમાં વીર પ્રભુના પૂર્વ ભવો, તેમની બાલ-ક્રીડા, તેમનું નિશાળ-ગરણું, તેમણે દીક્ષા લીધી તે પૂર્વે દીધેલું સાંવ-ત્સરિક દાન, તેમણે ચણ્ડકૌશિકને કરેલો પ્રતિબોધ, તેજ્ઞેશ્વર્યાથી પરિતપ્ત બનેલા ગોશાળક ઉપર તેમણે શીતલેશ્યા મૂકીને કરેલો ઉપકાર, સંગમે કરેલા ઉપસર્ગોને ધૈર્યપૂર્વક સહન કરવાની તેમની મનોવૃત્તિ અને શક્તિ, તેમના શરણપૂર્વક ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત, તેમણે પ્રાપ્ત કરેલું કેવલજ્ઞાન, તેમનો ઉપદેશ-મહિમા, તેમની વાણીની મધુરતા, તેમણે ઇન્દ્રભૂતિ ઉપર કરેલો અનુપમ ઉપકાર, તેમનું અસાધારણ રૂપ, તેમની આમણ્ડલાદિક વિભૂતિઓ ઇત્યાદિ બાબતોનો અત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત કેટલેક સ્થલે તો સમસ્ત જિનેશ્વરોને લાગૂ પડે એવી તેમની સ્તુતિ પણ કરવામાં આવી છે.

વ્યાકરણ—

વરિવર્તિ (શ્લો. ૧), ડજાવટીતિ (શ્લો. ૧૩), વર્વર્તિ (શ્લો. ૧૮), ચરિક્રતિ (શ્લો. ૨૫), ત્વયકા (શ્લો. ૨૬), તકે (શ્લો. ૪૨) ઇત્યાદિ રૂપો આ કાવ્યમાં નજરે પડે છે. વિશેષમાં તાલ્ચાયમાન (શ્લો. ૩), રસિતું (શ્લો. ૧૧) નિષ્કૃષ્ણવર્ત્મ (શ્લો. ૧૬), નિજગવાં (શ્લો. ૧૭), ગુણચળાઃ (શ્લો. ૧૫) અને ઓત્વાસ્ત્રવઃ (શ્લો. ૩૪) એ રૂપો તો વ્યાકરણ-સિદ્ધ છે એમ સિદ્ધ કરવા ટીકાકારે પ્રયાસ કર્યો છે.

છંદ અને અલંકાર—

આ સમસ્ત કાવ્ય શ્રીમાનતુંગસૂરિએ રચેલા ભક્તામર સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ હોવાથી તે 'વસંતતિલકા' વૃત્તમાં રચવામાં આવ્યું છે તેમજ તેમાં પાદ-પૂર્તિરૂપ અલંકાર મુખ્ય છે, જેકે અર્થાન્તર-ન્યાસ, વ્યતિરેક ઇત્યાદિ અલંકારો પણ તેમાં દષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

વળી બારમા અને તેરમા શ્લોકમાં અનેક અવ્યયોતું અસ્તિત્વ, સોળમા શ્લોકમાં 'નિર્' અવ્યયનો અનેક વાર કરવામાં આવેલો પ્રયોગ તેમજ એ શ્લોકનો ભાવ, વળી ઉપમાન અને ઉપમેય બન્નેને લાગૂ પડતાં પદોથી અલંકૃત ૧૭ મા, ૧૮ મા, ૨૮ મા, ૩૯ મા તથા ૪૪ મા શ્લોકો અને તેમાં ખાસ કરીને ૩૯મા શ્લોક એ આ કાવ્યમાંના અલંકારની વિશેષતા સચવે છે.

નેમિ-ભક્તામરની સમીક્ષા**નામ—**

આ કાવ્યના કર્તાએ અવતરણના દ્વિતીય પદમાં સૂચવ્યા મુજબ એનું નામ નેમિ-સંબોધન છે, પરંતુ જે ભક્તામર-સમસ્તના કાવ્યમાં જે તીર્થકરના ગુણ-ગાનો હોય, તે તીર્થ-કરનું ભક્તામર સાથે નામ જોડીને તે કાવ્યનું તે નામ રાખવા મને અભિલાષા થવાથી અને તેમ કરવું અનુચિત નહિ લાગવાથી મેં તે કાવ્યનું તેવું નામ રાખ્યું છે. આ વાતની આ વિભાગમાં આપેલાં બે કાવ્યોનાં નામો સાક્ષી પૂરે છે.

વિષય—

રાજમતીની સાથે લક્ષ્મ-ગાંઠથી જોડાવાને માટે નેમિનાથ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ પ્રમુખ યાદવોની સાથે લક્ષ્મ-મંડપ સુધી આવી તોરણેથી પોતાનો રથ પાછો ફેરવી જાય છે તે પ્રસંગથી આ કાવ્યનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં વિરહિણી રાજમતીના ઉદ્ગારો એ આ કાવ્યનો મુખ્ય વિષય છે.

છંદ અને અલંકાર—

આ કાવ્ય છંદની બાબતમાં તો વીર-ભક્તામરને મળતું આવે એ દેખીતી વાત છે. વળી પાદ-પૂર્તિરૂપ અલંકાર પણ આ બંને કાવ્યોમાં મુખ્ય અલંકારરૂપ છે એ પણ કંઈ નિવેદન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

વ્યાકરણ—

આ કાવ્યમાં કોઈ પણ સ્થળે વ્યાકરણના નિયમોનો ભંગ થયેલો જોવામાં આવતો નથી. છતાં એટલું તો ઉમેરવું પડશે કે દશમા પદના ત્રીજા ચરણમાં ‘ચ’ અને ‘ઈતિ’ ની સંધિ કરવામાં આવી નથી તે વાસ્તવિક નથી એમ કોઈને ભાસે. આનું વ્યાકરણ-દષ્ટિએ સમાધાન કરવામાં આવે તે પૂર્વે મહર્ષિ ભટ્ટ હરિએ રચેલા નિમ્ન-લિખિત પદ તરફ દષ્ટિપાત કરવો અનુચિત નહિ ગણાય.

“ યાં ચિન્તયામિ સતતં મયિ સા વિરક્તા ।

... ..
... ..

ધિક્ ત્વાં ચ તં ચ મદનં ચ ઇમાં ચ માં ચ ॥૧૧॥”

આ પદના ચતુર્થ ચરણમાં ‘ચ’ અને ‘ઈમાં’ ની સંધિ કરવામાં આવી નથી. આ પ્રમાણે સંધિ નહિ કરવાથી વ્યાકરણના નિયમનો ભંગ થાય છે કે નહિ તે સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક દિવ્ય પ્રકાશ પાડે છે.—

“ સંહિત્કપદે નિત્યા, નિત્યા ધાતૂપસર્ગયોઃ ।

નિત્યા સમાસે વાક્યે તુ, સા વિવક્ષામપેક્ષતે ॥૧૧॥”

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે એક પદમાં, ધાતુ અને ઉપસર્ગના સંબંધમાં તેમજ સમાસમાં સંધિ કરવી જોઈએ; પરંતુ વાક્યમાં સંધિ કરવી કે નહિ કરવી તે વિવક્ષાના ઉપર આધાર રાખે છે. આથી આ કાવ્ય દૂષિત નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી આ સંબંધમાં સિદ્ધ-હૈમનું નીચે મુજબનું સૂત્ર—

“ન્હસ્વોઽ પદે વા ” (અ. ૧, પા. ૨, સૂ. ૨૨)

પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

વીર-ભક્તામર અને નેમિ-ભક્તામરની તુલના

આ બંને કાવ્યો શ્રીમાનતુંગસૂરિએ રચેલા ભક્તામર-સ્તોત્રના પ્રત્યેક પદના અંતિમ ચરણની છાયા (પાદ-પૂર્તિ)રૂપ હોવાથી તે બંનેમાં ૪૪ પદો છે. પરંતુ વીરભક્તામરમાં તેના કર્તા

૧ સરખાવો—

ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિએ પોતાના ગુરૂના નામનો તેમજ તેમણે આ કાવ્ય કંઈ સાલમાં રચ્યું તે સૂચવનારો એક શ્લોક અંતમાં આપ્યો છે એ વિશેષતા છે.

આ બંને કાવ્યો સ્વોપજ્ઞ ટીકાથી અલંકૃત છે. વીર-ભક્તામરની ટીકા જોતાં એ સહજ જોઈ શકાય છે કે એ ટીકામાં અમુક રૂપો વ્યાકરણથી સિદ્ધ છે એ બતાવવા પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, જ્યારે નેમિ ભક્તામરની ટીકા તરફ દષ્ટિ-પાત કરતાં એમ માલૂમ પડે છે કે તેમાં એકના એક પદમાંથી જટલા અર્થો થઈ શકે તેટલા સૂચવવા પ્રયાસ થયો છે.

વિશેષમાં વીર-ભક્તામરના ત્રીયા ચરણમાંથી તો મૂળ ભક્તામરના ચતુર્થ ચરણના અર્થનો જ ધ્વનિ નીકળે છે, જ્યારે નેમિ-ભક્તામરમાં તો તે ચરણનો અન્ય રીતે પદચ્છેદ કરી નવીન અર્થ પણ કેટલીક વાર સૂચવવામાં આવ્યો છે. વળી જ્ઞમ વીર-ભક્તા-મરમાં એક સ્થળે (સોળમા પદમાં) મૂળ ભક્તામરના સંપૂર્ણ પદનો સંપૂર્ણ ભાવ નજરે પડે છે, તેવી હકીકત નેમિ-ભક્તામરને પણ લાગૂ પડે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ મૂળ ભક્તામરનો સંપૂર્ણ ૧૧ મો શ્લોક 'જનસ્ય'ને બદલે 'મર્દાય' એટલાજ ફેરફાર સાથે દષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

આ બંને કાવ્યોનો વિષય તીર્થકરના ગુણો ગાવાનો છે. વીર-ભક્તામરમાં તો જૈનોના ચૌવીસમા અને આ અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ અન્તિમ તીર્થકરનું લગભગ સંપૂર્ણ જીવન આલેખવામાં આવ્યું છે, જ્યારે નેમિ-ભક્તામરમાં તો આ અવસર્પિણીમાં થઈ ગયેલા અખંડ બ્રહ્મચારી બાવીસમા તીર્થકરના લક્ષ-પ્રસંગથી માંડીને તેમના જીવન-ચરિત્રની રૂપરેખા દેરવામાં આવી છે. ચૌવીસ તીર્થકરોમાં આ બે તીર્થકરો પ્રથમ તીર્થકર શ્રીઋષભદેવ, સોળમા તીર્થકર શ્રીશાન્તિનાથ અને ત્રીવીસમા તીર્થકર શ્રીપાશ્વનાથની જ્ઞમ વિશેષ લોક-પ્રિય છે.

આ બંને કાવ્યો પૈકી વીર-ભક્તામરનું 'રાજ્યર્ધિવૃદ્ધિ' એવું અપર નામ છે, જ્યારે એવું નામ નેમિ-ભક્તામરનું આપવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ તેનું કારણ દેખીતું છે; કેમકે જો આ કાવ્યને એવી રીતે આજખાવવા તેના કર્તાએ વિચાર રાખ્યો હોત, તો તે કાવ્ય 'ભક્તામર' પદથી શરૂ ન કરતાં અન્ય કોઈ પદથી શરૂ કરવું જોઈતું હતું. કેમકે આ પદથી શરૂ કરવાથી તો તેનું 'ભક્તામર' એવું નામ રાખવું પડત અને તેમ થતાં મૂળ કાવ્ય અને સમસ્યારૂપ કાવ્યની ભિન્નતા દષ્ટિ-ગોચર થાત નહિ.

શ્રીધર્મવર્ધનગણિની કૃતિઓ—

આ કવીશ્વરે વીર-ભક્તામર રચ્યું છે એ તો આ ગ્રન્થ ઉપરથી જોઈ શકાય છે. આ ઉપરાંત જૈન ગ્રન્થાવલી (પૃ. ૨૩૪) ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ તેમણે એક હજાર શ્લોક જટલું શ્રેણિક-ચરિત્ર ગદ્યમાં લખ્યું છે. આ સિવાય તેમણે કોઈ અન્ય ગ્રન્થ રચ્યો હોય એમ જાણવામાં આવ્યું નથી.

શ્રીભાવપ્રભસૂરિની કૃતિઓ—

આ કવિરાજે નેમિ-ભક્તામર રચ્યું છે એ વાતની તો આ ગ્રન્થ સાક્ષી પૂરે છે. વિશેષમાં જૈન ગ્રન્થાવલીમાં નિવેદન કર્યા મુજબ તેમણે સં. ૧૭૯૧ માં કલ્યાણ-માંદરના ચતુર્થ ચરણની

પાઠ-પૂર્તિરૂપ તેમજ સ્વોપજ્ઞ ટીકાથી અલંકૃત એક કાવ્ય રચ્યું છે. (આને અભિનવ-કલ્યાણ-મંદર તેમજ જૈનધર્મવરસ્તોત્ર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ બંનેને જૈન ગ્રન્થાવલીમાં જૂદા ગણવામાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે, પરંતુ તેમ કરવામાં આવ્યું હોય તો તે ખોટું છે. વળી શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાલા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા જૈનસ્તોત્રસંગ્રહના પ્રથમ ભાગમાં આ કાવ્યનું જૈનધર્મવરસંસ્તવન એવું નામ રાખવામાં આવ્યું છે.)

આ ઉપરાંત ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયે રચેલા 'પ્રતિ-માશતક ઉપર (વિ. સં. ૧૭૯૩ માં) 'લઘુવૃત્તિ તેમજ તેમણે રચેલા નયોપદેશ ઉપર અંવ-ચૂરિ તથા શ્રીપાર્શ્વચન્દ્રકૃત 'મહાવીર-સ્તોત્ર ઉપર વૃત્તિ આ સરિજીએ રચી છે. વળી પ્રતિમાશ-તકની પ્રસ્તાવનામાં નિવેદન કર્યા મુજબ તેમણે માતૃકા-પ્રકરણ પણ રચ્યું છે. સં. ૧૭૯૨માં રચેલી હુતાશિની કથા તથા છ પત્રની પર્યુષણ-અઘાઈ-વ્યાખ્યા એ પણ જૈન ગ્રન્થાવલી અનુસાર તેમની કૃતિઓ છે.

શ્રીધર્મવર્ધનગણિ અને શ્રીભાવપ્રભસૂરિનાં જીવન-ચરિત્રો—

શ્રીધર્મવર્ધનગણિના સંબંધમાં તેમણે રચેલા વીર-ભક્તામરના અન્તિમ શ્લોક ઉપરથી જ્ઞેષ્ઠ શકાય છે તેમ આ કાવ્યની રચના તેમણે સં. ૧૭૩૬માં કરી હતી અને 'શ્રીવિજયહર્ષવાચક એ તેમના ગુરૂ થતા હતા. આ ઉપરાંત તેમના જીવન ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડનારૂં ડાઘ સાધન મારા જ્ઞેવામાં આવ્યું નથી એટલે તે સંબંધમાં હું વધારે લખી શકતો નથી.

૧ આ સ્વોપજ્ઞ ટીકા યુક્ત કાવ્યની એક પ્રતિ મને શ્રીમાન જીવણચંદ્ર મારફતે મુનિવર્ય હંસવિજયજી તર-ફથી મળી છે. હાલમાં હું આ પ્રતિની પ્રેસ-કોપી તૈયાર કરી રહ્યા છું. આગમોદયસમિતિ દ્વારા તે બહાર પાડવામાં આવનાર છે.

૨ આ ગ્રન્થ (લઘુવૃત્તિ સહિત) શ્રીજૈનઆત્માનન્દસભા તરફથી વિ. સં. ૧૯૧૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

૩ સરખાવો પ્રતિમાશતકની અન્તમાં આપેલી ટીકાકારની પ્રશસ્તિ—

“ત્ર્યહ્કાશ્વભૂમિતિ (૧૭૯૩) વર્ષે, માઘશુક્લાષ્ટમીતિયૌ ।

વારે દેવગુરૌ જાતા, પૂર્ણેયં વૃત્તિરુત્તમા ॥૧॥ ”

૪ આ લઘુવૃત્તિ સૂરિજીએ પોતાના શિષ્ય જ્યોતીરત્નને માટે રચી હતી એ વાત એના અન્તમાં આપેલા નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જ્ઞેષ્ઠ શકાય છે.

“હતિ શ્રીમત્પૂર્ણિમાગચ્છીયમદારકશ્રીભાવપ્રભસૂરિસમુદ્ધતા ' પ્રતિમાશતક 'લઘુવૃત્તિરિયં શિષ્યજ્યોતીરત્નસ્ય હેતવે સમ્પૂર્ણા.”

૫ સરખાવો—

“સ્મૃત્વા શ્રીશારદામત્ર, શ્રીભાવપ્રભસૂરિમિઃ ।

સ્મૃત્યર્થં લિખ્યતે કશ્ચિત્, પર્યાયો હ્યસ્ય વૃત્તિતઃ ॥ ૧ ॥”

૬ આ સ્તોત્ર તેમજ તેની વૃત્તિ શ્રીયશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાલા (મહેસાણા) તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રીસ્તોત્ર-રત્નાકરના દ્વિતીય વિભાગમાં છપાયેલાં છે.

૭ જાતક-દીપિકા નામનો ગ્રન્થ તેમજ (સં. ૧૭૬૫માં) તેની વૃત્તિ રચનારા તરીકે જે હર્ષવિજયનો જૈન ગ્રન્થાવલીમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે આજ છે કે કેમ તે તેની પ્રતિ જ્ઞેયા વિના નિવેદન કરી શકાય તેમ નથી.

આવીજ રીતે નેમિ-ભક્તામરના અન્તિમ પદ તેમજ તેની ટીકામાં તેના કર્તા શ્રીભાવપ્રભ-સૂરિ સૂચવે છે તેમ તેઓ સરિ થયા તે પૂર્વે તેઓ 'ભાવરત્ન'ના નામથી ઓળખાતા હતા. પાછળથી તેમણે સૂરિ-પદ પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે તેમનું 'ભાવપ્રભ' એવું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું. વિશેષમાં આ સમયે શ્રીમાલિના વીર વંશરૂપ કમલને વિષે રાજહંસના સમાન એવા તથા રામા નામની માતાની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયેલા તેમજ જયતસી નામના પિતાના પુત્ર શ્રીતેજસી શ્રેષ્ઠીએ સૂરિ-પદનો મહોત્સવ કર્યો હતો.'

માહમાપ્રભ મુનિરાજના શિષ્યવર્ય આ ભાવપ્રભસૂરિજી પૂર્ણિમા ગચ્છના હતા તેમજ તેમને ભાણુરત્ન નામના શિષ્ય હતા એ વાત જૈનધર્મવરસ્તોત્ર નામના સ્વોપજ ટીકાથી અલંકૃત કાવ્યની પ્રતિના અન્તિમ ઉલ્લેખ ઉપરથી જ્ઞેય શકાય છે. વળી તેમને જ્યોતીરત્ન નામના પણ એક શિષ્ય હતા એ વાત પ્રતિમાશતકની લઘુવૃત્તિના અંતમાં આપેલા ઉલ્લેખ ઉપરથી જ્ઞેય શકાય છે (જુઓ નવમા પૃષ્ઠ ઉપરની ચોથી ટિપ્પણી). આ ઉપરાંત તેમના સંબંધમાં પણ વિશેષ માહિતી મને મળી શકી નથી એટલે આ ખંને કવીશ્વરોને પ્રણામ કરવા પૂર્વક હું આ ઉપોદ્ધાત પૂર્ણ કરું છું.

મુંબાઇ. . .
વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૨.

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા.

૧ સરખાવો પ્રતિમાશતકની લઘુવૃત્તિની પ્રશસ્તિ:—

“ શ્રીશ્રીમાલિસુવીરવંશકમલે શ્રીરાજહંસોપમો
રામાકુક્ષિસમુદ્ભવો જયતસી દેહાજ્જો દીપ્તિમાન્ ।
જાતો યોઽલિલસાધુકારતિલકઃ શ્રીતેજસીશ્રેષ્ઠિરાદ્ર
તેન શ્રાદ્ધવરેણ યત્પદમહો દ્રવ્યવ્યયૈર્નિર્મિતઃ ॥ ૧ ॥”

વિષય-સૂચી

વિષય	વીર-ભક્તામર	પદાંક
વર્ધમાન (મહાવીર) સ્વામીના પૂર્વ ભવો તેમજ તેમના નામની સાર્થકતા		૧-૨
કાળના વિભાગો, વર્ધમાન સ્વામીનું ચ્યવન, ચક્રવર્તીની વ્યાખ્યા, ખાર દેવલોક, વાસુદેવની વ્યાખ્યા, મહાવીર સ્વામીના સત્તાવીસ ભવો, ભરત નરેશ્વર, શ્રેણિક નૃપતિ, પદ્ય-વિચાર.		
મહાવીર સ્વામીનું અલૌકિક પરાક્રમ.....	૩
વીર પ્રભુની ક્રીડા, ' વીર ' શબ્દ સંબંધી વિચાર.		
વીર પ્રભુનું અપૂર્વ વિદ્યા-બલ	૪
વીર પ્રભુનું નિશાળ-ગરણું, પદ્ય-અલંકાર, આંક વૈચારણ્યો.		
પ્રભુનો ઉપદેશ-મહિમા.	૫
કર્મ-ક્ષયનું કારણ નાથનું નામ.	૬
ભગવાને મારી હુઠાવેલ મિથ્યાત્વને મળેલો આશ્રય	૭
પ્રભુના નામની વિશેષતા	૮
શ્લોકનું તાત્પર્ય.		
પ્રભુના ક્વલજ્ઞાનનો મહિમા	૯
કલ્યાણક-વિચાર.		
પ્રભુનો સેવક પ્રતિ અનુપમ ઉપકાર	૧૦
અર્થ-વિચાર, ખરો ઉપકારી કોણ ? , ઇન્દ્રભૂતિ-વિચાર, દેવાનન્દસૂરિકૃત ગૌતમીષ્ટક સ્તોત્ર તેમજ તેનું ભાષાન્તર.		
પ્રભુની વાણીની મધુરતા.	૧૧
પાઠાન્તર-વિચાર.		
વીર પ્રભુનું અનુપમ રૂપ	૧૨
શ્લોકનો સાર.		
જિન-દર્શનથી મિથ્યાત્વનો નાશ.	૧૩
શ્લોકનું તાત્પર્ય, શ્લોકની વિચિત્રતા.		
કષાયોનો નાશ કરવામાં પ્રભુનું અપૂર્વ બળ	૧૪
જિનેશ્વર અને સિંહની તુલના, કષાય-મીમાંસા—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.		
ઉપસર્ગો સહન કરવામાં પ્રભુની દૃઢતા.	૧૫
સંગમ અને તેણે કરેલા ઉપસર્ગો, અંતિમ ઉપસર્ગનું શ્રીહૈમચન્દ્રસૂરિએ કરેલું વર્ણન.		
પ્રભુની અપૂર્વ દીપકતા	૧૬
શ્લોક-સમીક્ષા.		
સૂર્ય કરતાં પણ પ્રભુનો અધિક મહિમા	૧૭
પ્રભુની સૂર્યની સાથે સરખામણી, વ્યતિરેક અલંકાર.		

વિષય						પૃષ્ઠાંક
પ્રભુના યશસ્વિન્દ્રની અપૂર્વતા	૧૮
પ્રભુએ આપેલું સાવિત્સરિક દાન.						
પ્રભુના ચરણ-દર્શનનો પ્રભાવ	૨૦
પ્રભુ-સેવાની પ્રાર્થના	૨૧
જિનેશ્વરનું ભામંડલ	૨૨
જિનેશ્વરંજ ખરેખરા શંભુ છે	૨૩
મધ્યસ્થ ભાવ.						
શાસ્ત્રાધ્યયન કરતાં સમ્યક્ત્વની અધિકતા.	૪૨
ચૌદ વિદ્યાઓ, પૂર્વ-મીમાંસા—ચૌદ પૂર્વોનાં નામો, પૂર્વ શબ્દમાં રહેલી પ્રધાનતા, ચૌદ પૂર્વના વિષયો તેમજ તેની પદ-સંખ્યા.						
મહાવીરજ પુરુષોત્તમ છે	૨૫
નાથને નમસ્કાર	૨૬
શ્લોક-તાત્પર્ય, ચિન્તા.						
પરતન્ત્રતાનું કારણ	૨૭
સ્તન-પાન કરતી વેળાએ પ્રભુનું રૂપ.	૨૮
શું તીર્થકર સ્તન-પાન કરે છે ?						
પ્રભુનો જન્મ	૨૯
ધર્મવાકુ વંશની ઉત્પત્તિ.						
પ્રભુનો જન્મભિષેક	૩૦
સ્નાન-જલ.						
સમવસરણના ગઠો.	૩૧
ભગવત્-સ્મરણનો મહિમા....	૩૨
પ્રભુની મનોવૃત્તિની નિશ્ચલતા	૩૩
પ્રભુ-દર્શનનું માહાત્મ્ય	૩૪
પ્રભુની ચરણ-સેવાનો પ્રતાપ	૩૫
ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત.						
પ્રભુના નામનો મહિમા	૩૬
ગોશાલક-ચરિત્ર, પંચ દિવ્ય, 'છઠ'નો અર્થ.						
નાથના નામનું ગૌરવ	૩૭
ચરકૌશિકનું વૃત્તાન્ત.						
પ્રભુના વિહારનો પ્રતાપ	૩૮
પ્રભુની ચરણ-સેવાનું ફળ	૩૯
પદ-મીમાંસા, શુક્લપક્ષીનો અર્થ.						
ભગવત્-સ્મરણથી ઇષ્ટ સ્થાનની પ્રાપ્તિ	૪૦

વિષય	પૃષ્ઠાંક
પ્રભુનું અલૌકિક રૂપ	૪૧
સંસ્થાન-વિચાર, પ્રભુનું અનુપમ સૌન્દર્ય.	
વીતરાગના ધ્યાનનો પ્રભાવ	૪૨
ભગવત્-સ્તોત્રના પઠનથી સર્વ ઉપદ્રવોનો નાશ	૪૩
પ્રભુના સ્તોત્રરૂપી હારનું કંઠમાં ધારણ.	૪૪

નેમિ-ભક્તામર

વિરહિણી રાજમતીના ઉદ્દગારો	૧
શ્રીનેમિનાથ, છંદ આદિ સંબંધી વિચાર.	
વ્યાકરણ-વિચાર.	૭
'મદનાદર:'પરત્વે વિચાર.	૯
વિરોધાલંકારનો પરિહાર.	૧૩
શ્લોકાર્થનું સમાધાન.	૧૫
વિરોધનો પરિહાર.	૨૨
ભારત ચક્રવર્તીને દેવલજ્ઞાન	૨૩
જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સહયોગ.	૨૪
સમિતિ.	૨૫
કૃષ્ણ-વિચાર, પાઠ-વિચાર.	૨૬
શૃંગાર-અધિકાર.	૩૪
સર્વજ્ઞતાનો પ્રભાવ	૩૫
રાજમતીનું નેમિનાથ પાસે ગમન	૩૬
સત્ અને અસત્ સંબંધી વિચાર.	૩૮
રાજમતીને દેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને તેનું મુક્તિ-ગમન	૪૧
વ્યાકરણ-વિચાર.	૪૨
કાવ્યનો ધ્વનિ.	૪૪

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
* (૧) ૪	xશ્રીગારનાર	શ્રીગિરિનાર
(૧) ૧૧	ચતુર્વિંશતિક્રાને	ચતુર્વિંશતિક્રાને
(૨) ૨૩	વિજયદાનસૂરિજી	વિજયદાનસૂરિજી
(૪) ૩૨	પ્રથમ	પ્રથમ
(૫) ૬	પાદ-પૂર્તિર્૩૫	પાદ-પૂર્તિર્૩૫
(૬) ૨૪	xસચવે	સૂચવે
(૬) ૩૧	પૂરે	પૂરે.
(૭) ૧૩	xભટ્ટરિએ	ભટ્ટરિએ
(૮) ૮	નેમિ-ભક્તામરમાં	નેમિ-ભક્તામરમાં
(૮) ૧૮	શ્રીપાશ્વનાથની	શ્રીપાશ્વનાથની
(૮) ૩૨	કલ્યાણુ-મંદિરના	કલ્યાણુ-મંદિરના
૨ ૩૧	રાજ્યં	રાજ્યં
૨ ૩૧	સંપાત	સંપત્તિ
૩ ૪	શ્રીવધમાન	શ્રીવધમાન
૪ ૨	ચક્રવર્તી	ચક્રવર્તી
૫ ૩૪	રાવણુ	જરાસંધ
૬ ૩	શુન્મળ	શુન્મળ
૬ ૬	અગ્નિભતિ	આગ્નિભૂતિ
૭ ૧૬	ધન્દ્રભૂત	ધન્દ્રભૂતિ
૮ ૮	પૂર્તિર્૩૫	પૂર્તિર્૩૫
૯ ૩૫	શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ	શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ
૧૧ ૮	ધામં	ધીમં
૧૧ ૨૬	ઉદ્દેશ	ઉદ્દેશ
૧૩ ૫	નીચેનો	વેાપદેવકૃત કવિકલ્પ- કુમનો નીચેનો
૧૩ ૬	સૂત્રની	સૂત્રની
૨૪ ૭	પરવન્દનાય	પદવન્દનાય
૨૪ ૧૬	મત્યા	મત્વા
૨૮ ૪	સ્વત્તલ્યરૂપો	સ્વત્તલ્યરૂપો
૨૮ ૩૩	નિયુક્તની	નિયુક્તિની
૨૯ ૬	ચક્ષુરિવ	ચક્ષુરિવ
૨૯ ૧૭	તુલ્યં	તુલ્યમિવ
૨૯ ૨૧	હવ પાણ્ડુ-પલાશ- કલ્પં	પાણ્ડુ-પલાશ-કલ્પં હવ

* પ્રસ્તાવના તથા ઉપોદ્દાતાનાં પૃષ્ઠો કૌસર્માં આપેલાં છે.

x િ તેમજ એ એ ખીખાઓ ડપાતી વેળા અરિડત થઈ જવાથી આવી અશુદ્ધિઓ ઉપસ્થિત થઈ છે. રેફનાં તેમજ અનુસ્વારનાં ખીખાં અક્ષરથી બુદ્ધાં હોવાથી કટલીક વાર તે તદ્દન બીડી ગયાં છે.

પૃષ્ઠ પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૯ ૨૩	અતિશ	અતિશય
૨૯ ૨૪	અજ્ઞાનને પે	અજ્ઞાનને વિષે
૩૦ ૧૨	મિથ્યાત્વીઓનું	મિથ્યાત્વીઓનું
૩૧ ૮	પ્રાણિનાં (નો) જી- વાનામિતિ (નિતિ)	પ્રાણિનાં (તં) જીવાનામિતિ
૩૨ ૬	જેવું	જેવું
૩૩ ૧૭	પ્રાણીનો દેહ	પ્રાણી-દેહી
૩૮ ૧૩	પ્રભુના	પ્રભુની
૩૮ ૩૧	ધટડામાં	ધુટડામાં
૪૨ ૨૭	જૈનં	જૈત્રં
૪૩ ૩૨	નૃત્તૈ	નૃત્યૈ
૪૭ ૨૮	વિભૂષિત	વિભૂષિત
૬૦ ૪	પૂર્વના	પૂર્વના
૬૦ ૫	પૂર્વનો	પૂર્વનો
૬૦ ૧૭	પહેલું પૂર્વ	પહેલું પૂર્વ
૬૮ ૮	વંશની	વંશની
૭૨ ૧૧	ધ્રુવસ્ય	ધ્રુવસ્ય
૭૭ ૩૦	ચારત્ર	ચરિત્ર
૭૭ ૩૩	ઉચ્છ્રંખલ	ઉચ્છ્રંખલ
૭૮ ૩૦	રત્નની	સુવર્ણની
૭૯ ૧૪	ન ચ (?)	તવ
૭૯ ૧૬	શમતા	શમતાં
૮૫ ૩	સૂક્ષ્મ	સૂક્ષ્મ
૮૫ ૪	અર્ધ	અર્ધ
૮૭ ૩	પ્રભુનું	પ્રભુનું
૯૦ ૨૭	શત્રુઓનો	શત્રુઓનો
૯૧ ૨૦	મિત્યયઃ	મિત્યયઃ
૯૨ ૨૦	તદ્વત્તિશ્ચ	તદ્વત્તિશ્ચ
૯૫ ૩૪	ભાડાર	ભણ્ડાર
૯૮ ૩	કન્યા	કન્યાં
૯૮ ૨૭	દીયેર	દીયર
૧૦૫ ૮	આગમ	આગમઃ
૧૦૫ ૩૮	જીવાભગમ	જીવાભિગમ
૧૦૬ ૩૪	માગ	મારા
૧૦૯ ૨૬	કાલિદાસે	કાલિદાસે
૧૧૦ ૧૧	મુપૈતિ	મુપૈતિ
૧૧૨ ૨૨	વિકાસત	વિકાસિત
૧૧૬ ૧૩	માયવી	મીયવી

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
११७	३४	शत्र	शत्रु
१२२	२८	लध	लधु
१२४	१२	नमे	नेमे
१२७	१८	समाध	समाधि
१३०	२६	समरत	समस्त
१३१	३१	लोकाक्ति	लोकाक्ति
१३६	३६	अष्ट प्रवचन	अष्ट प्रवचन
१४०	अत्र आपेक्षी टिप्पणी	१३६ मा पाना उपर	
		लेख्ये.	
१४१	३	पद्योनी	पद्योनी
१४३	२२	एवंविधमपि अफल- कारण०	एवंविधस्यापि अफल- तायाः कारण०' इति प्रतिभाति
१४४	२४	स्थाननी	स्थाननी
१४६	३	आधकार	अधिकार
१४६	७	जायपत्यो०	जायापत्यो०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१४६	८	सयागो	संयोगो
१५०	१०	आधकार	अधिकार
१५३	३५	दुर्धरेति	दुर्धरेति
१५४	२६	वशद	विशद
१५६	१७	दीक्षा	दीक्षां
१६०	१४	निःसीम	निःसीम
१६३	२५	इक्षां	इक्षां
१७३	६	शोच्यं	शोच्यां
१८०	४	श्रीगारनार	श्रीगिरिनार
१८३	४	श्रीवनयविजयल	श्रीवनयविजयल
१८३	१७	पथुं	पूथुं
१८३	१८	श्रीभावप्रलसुरिमे	श्रीभावप्रलसुरिमे
१८३	२१	यिन्तामा	यिन्ताम—
१८३	२२	अनेकार्थकोशने-	अनेकार्थकोशने।

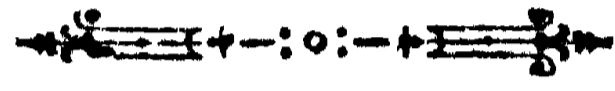

(१)

उपाध्यायश्रीधर्मवर्धनगणिविरचितम्

॥ वीरभक्तामरम् ॥

('राज्यर्द्धिवृद्धि' इत्यपरनामकम्)

अथ वीरप्रभोः पूर्वभवोल्लेखस्तन्नामसार्थकता च—

राज्यर्द्धिवृद्धिभवनाद् भवने पितृभ्यां
श्री'वर्धमान' इति नाम कृतं कृतिभ्याम् ।

यस्याद्य शासनामिदं वरिवर्ति भूमा-

वालम्बनं भवजले पततां जनानाम् ॥ १ ॥—वसन्ततिलका

श्री'आर्षभिः' प्रणमति स्म भवे तृतीये

गर्भस्थितं तु मघवाऽस्तुत सप्तविंशे ।

यं 'श्रेणिका' देवक्या अपि तुष्टुबुध

स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥—युग्मम्

अथ तृतीयकाव्ये श्रीभगवतो महावीरस्वामिनो बलाधिक्यमाह—

'वीर !' त्वया विदधताऽऽमलिकीं सुलीलां

बालाकृतिश्छलकृदारुरुहे सुरो यः ।

तालाचमानवर्षं त्वदृते तमुच्च-

मन्यः क इच्छति जनः सहसा प्रहीतम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थकाव्येन श्रीभगवतो विद्याधिक्यमाह—

शक्रेण पृष्टमखिलं त्वमुवकथ यत् तद्

जिनेन्द्रसंज्ञकनिहाजानि शब्दशास्त्रम् ।

तस्यापि पारमुपयाति न कोऽपि बुद्ध्या
को वा तरीतुमलमम्बुनिधिं भुजाभ्याम् ? ॥ ४ ॥

उपदेशाधिक्यमाह—

धर्मस्य वृद्धिकरणाय जिन ! त्वदीया
प्रादुर्भवत्यमलसद्गुणदायिनी गौः ।
पेयूषपोषणपरा वरकामधेनु-
र्नाभ्येति किं निजशिशोः परिपालनार्थम् ? ॥ ५ ॥

कर्मक्षये भगवतो नाम्नो माहात्म्यमाह—

छिद्येत कर्मनिचयो भविनां यदाशु
त्वन्नामधाम किल कारणमीश ! तत्र ।
कण्ठे पिकस्य कफजालमुपैति नाशं
तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥ ६ ॥

भगवता मिथ्यात्वं हतं, तदन्यदेवेषु स्थितमित्याह—

‘देवार्य’देव ! भवता कुमतं हतं तन्-
मिथ्यात्ववत्सु सततं शतशः सुरेषु ।
संतिष्ठतेऽतिमलिनं गिरिगह्वरेषु
सूर्यांशुभिन्नमिव शार्वरमन्धकारम् ॥ ७ ॥

भगवतो नाम्न आधिक्यमाह—

त्वन्नाम ‘वीर’इति देव ! सुरे परस्मिन्
केनापि यद्यपि धृतं न तथापि शोभाम् ।
प्राप्नोत्यमुत्र मलिने किमृजीषपृष्ठे
मुक्ताफलघृतिमुपैति ननूदबिन्दुः ? ॥ ८ ॥

भगवतो ज्ञानोत्पत्तिविशेषमाह—

ज्ञाने जिनेन्द्र ! तत्र केवलनाम्नि जाते
लोकेषु कोमलमनांसि भृशं जहर्षुः ।

प्रद्योतने समुदिते हि भवन्ति किं नो
पद्माकरेषु जलजानि विकाशभाञ्जिज ? ॥ ९ ॥

सेवके उपकारविशेषमाह—

वादाय देव ! समियाय य 'इन्द्रभूति-'
स्तस्मै प्रधानपदवीं प्रददे स्वकीयाम् ।
धन्यः स एव भुवि तस्य यशोऽपि लोके .
भूत्याऽऽश्रितं य इह नाऽऽत्मसमं करोति ॥ १० ॥

भगवतो वचनमाधुर्यमाह—

गोक्षीरसत्सितसिताधिकमृ(मि)ष्टमिष्ट-
माकर्ण्य ते वच इहेप्सति नो परस्य ।
पीयूषकं शशिमयूखविभं विहाय
क्षारं जलं जलनिधे रसितुं क इच्छेत् ? ॥ ११ ॥

भगवतो रूपाधिक्यमाह—

अङ्गुष्ठमेकमणुभिर्मणिजैः सुरेन्द्रा
निर्माय चेत् तव पदस्य पुरो धरेयुः ।
पूष्णोऽग्र उल्मुकमिवेश ! स दृश्यते वै
यत् ते समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥ १२ ॥

भगवद्दर्शने मिथ्यात्वं नोदघटतीत्याह—

उज्जाघटीति तमसि प्रचुरप्रचारं
मिथ्यात्विनां मतमहो न तु दर्शने ते ।
काकारिचक्षुरिव वा न हि चित्रमत्र
यद् वासरे भवति पाण्डुपलाशकल्पम् ॥ १३ ॥

कषायभङ्गे भगवतो बलवत्त्वमाह—

वन्या द्विपा इव सदैव कषायवर्गा
भञ्जन्ति नूतनतरूनिव सर्वजन्तून् ।

सिंहातिरेकतरसं हि विना भवन्तं

कस्तान् प्रव्याप्यदि सञ्चरतो यथेष्टम् ? ॥ १४ ॥

उपसर्गसहने भगवतो दृढतां दर्शयन्नाह—

द्विट्‘सङ्गमे’न महतामुपसर्गकाणां

या विंशतिस्तु ससृजे जिन ! नक्तमेकम् ।

चित्तं चचाल न तथा तव झञ्झया तु

किं गच्छन्नात्नेष्टिरं चलितं कदाचित् ? ॥ १५ ॥

भगवानपूर्वदीपोऽस्तीत्याह—

निःस्नेह ! निर्देश ! निरञ्जन ! निःस्वभाव !

निष्कृष्णवर्त्म ! निरमत्र ! निरङ्कुशेश ! ।

नित्यद्युते ! गतसमीरसमीरणात्र

दीपोऽपरस्त्वमसि नाथ ! जगत्प्रकाशः ॥ १६ ॥

अथ सूर्यादप्यतिशयवान् भगवानित्याह—

विस्तारको विज्ज्वा वां तमसः प्रहर्ता

मार्गस्य दर्शक इहासि च सूर्य एव ।

स्थाने च दुर्दिनहतेः करणाद् विजाने

सूर्यातिशायिमहिमाऽसि मुनीन्द्र ! लोके ॥ १७ ॥

अथ चन्द्रादपि त्वद्यशोऽधिकमित्याह—

प्रह्लादकृत् कुवलयस्य कलानिधानं

पूर्णश्रियं च विदधच्च यशस्त्वदीयम् ।

वर्वर्ति लोकबहुकोकसुखंकरत्वाद्

विद्योतयज्जगदपूर्वशशाङ्कबिम्बम् ॥ १८ ॥

भगवता (यत्) सांवत्सरिकं दानं दत्तं तदाह—

यद् देहिनां जिनवराब्दिकभूरिदानै-

दौःस्थ्यं हतं हि भवता किमु तत्र चित्रम् ? ।

दुर्भिक्षकष्टदलनात् क्रियते सदौप-

कार्यं कियञ्जलधरैर्जलभारनम्रैः ? ॥ १९ ॥

भगवच्चरणदर्शने फलाधिक्यमाह—

यादृक् सुखं भवति ते चरणेऽत्र दृष्टे

तादृक् परर्भुवदनेऽपि न देहभाजाम् ।

प्राप्ते यथा सुरमणौ भवति प्रमोदो

नैवं तु काचशकले किरणाकुलेऽपि ॥ २० ॥

भक्तो भगवत्सेवां प्रार्थयन्नाह—

एवं प्रसीद जिन ! येन सदा भवेऽत्र

त्वच्छासनं लगति मे सुमनोहरं च ।

त्वत्सेवको भवति यः स जनो मदीयं

कश्चिन्मनो हरति नाथ ! भवान्तरेऽपि ॥ २१ ॥

जिनस्य भामण्डलम्—

भामण्डलं जिन ! चतुर्मुख ! दिक्चतुष्के

तुल्यं चकासदवलोक्य सभा व्यमृक्षत् ।

सूर्यं समा अपि दिशो जनयन्ति किं वा

प्राच्येव दिग् जनयति स्फुरदंशुजालम् ? ॥ २२ ॥

लोकैर्यः शिवः शिव इति ध्यायते स भगवानेवेत्याह—

शम्भुर्गिरीश इह दिग्बसनः स्वयम्भू-

मृत्युञ्जयस्त्वमसि नाथ ! महादिदेवः ।

तेनाम्बिका निजकलत्रमकारि तत् त्वन्—

नान्यः शिवः शिवपदस्य मुनीन्द्र ! पन्थाः ॥ २३ ॥

सर्वशास्त्राध्ययनादपि सम्यक्त्वमधिकमिति दर्शयन्नाह—

जानन्ति यद्यपि चतुर्दश चारु विधा

देशोनपूर्वदशकं च पठन्ति सार्थम् ।

सम्यक्त्वमीश ! न धृतं तव नैव तेषां
ज्ञानस्वरूपममलं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २४ ॥

पुरुषोत्तमोऽयं वीर एवेत्याह—

नृणां गणा गुणचणाः पतयोऽपि तेषां
ये ये सुराः सुरवराः सुखदास्तकेऽपि ।
कृत्वाऽञ्जलिं जिन ! चरिक्वति ते स्तुतिं तद्
व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २५ ॥

संसारसागरशोषकाय प्रणामः—

रोगा झषा बहुमहामकराः कषाया-
श्चिन्तैव यत्र वडवाभिरसातमम्भः ।
वार्धिर्भवः सर इव त्वयका कृतस्तत्
तुभ्यं नमो जिन ! भवोदधिशोषणाय ॥ २६ ॥

भगवद्दर्शनालामे विडम्बना—

यद् यस्य तस्य च जनस्य हि पारवश्य-
मावश्यकं जिन ! मया वरिवस्थयाऽऽप्तम् ।
तत् तर्कयामि बहुमोहतया मया त्वं
स्वप्नान्तरेऽपि न कदाचिदपीक्षितोऽसि ॥ २७ ॥

स्तनन्धयस्य भगवतो रूपस्वरूपमाह—

रम्येन्द्रनीलरुचिवेषभृतो जनन्याः
पार्श्वं श्रितस्य धयतश्च पयोधरं ते ।
रूपं रराज नवकाञ्चनरुक् तमोघ्नं
बिम्बं रवेरिव पयोधरपार्श्ववर्ति ॥ २८ ॥

प्रभोर्जन्म—

‘इक्ष्वाकु’नामानि कुले विमले विशाले
सद्रत्नराजिनि विराजत उद्भवस्ते ।

दोषापहारकरणः प्रकटप्रकाश-

स्तुङ्गोदयाद्रिशिरसीव सहस्ररश्मेः ॥ २९ ॥

नाथस्य जन्माभिषेकः—

राजोद्ध्वेर्जिह्व(र्जनि)महे सुरराजिमुक्तै-

र्गात्रे पतद्भिरपि नूनमनेजमानम् ।

दृष्ट्वा भवन्तममराः प्रशशंसुरीश-

मुच्चैस्तटं सुरगिरेरिव शातकौम्भम् ॥ ३० ॥

वप्रत्रयविचारः—

ये त्रिप्रदक्षिणतया प्रभजन्ति 'वीर'

ते स्युर्नरा अहमिवाद्भुतकान्तिभाजः ।

वप्रत्रयं वददिति प्रविभाति तेऽत्र

प्रख्यापयत् त्रिजगतः परमेश्वरत्वम् ॥ ३१ ॥

भगवत्संस्मरणे सुरसान्निध्यमाह—

कान्तारवर्त्मनि नराः पतिताः कदाचिद्

दैवात् क्षुधा च तृषया परिपीडिताङ्गाः ।

ये त्वां स्मरन्ति च गृहाणि सरांसि भूरि-

पद्मानि तत्र विबुधाः परिकल्पयन्ति ॥ ३२ ॥

भगवच्चित्तस्थिरतामाह—

संनिश्चला जिन ! यथा तव चित्तवृत्तिः

कस्यापि नैवमपरस्य तपस्विनोऽपि ।

यादृक् सदा जिनपते ! स्थिरता ध्रुवस्य

तादृक् कुतो ग्रहगणस्य विकाशिनोऽपि ? ॥ ३३ ॥

अथ भगवद्दर्शने जन्मवैरिणामपि विरोधो न भवतीत्याह—

ओत्वाखवोऽहिगरुडाः पुनरेणसिंहा

अन्येऽङ्गिनोऽपि च मिथो जनिवैरबन्धाः ।

तिष्ठन्ति ते समवसृत्यविरोधिनं त्वा
दृष्ट्वा भयं भवति नो भवदाश्रितानाम् ॥ ३४ ॥

भगवच्चरणशरणगतं न कोऽपि पराभवतीत्याह—

यस्ते प्रणश्य चमरोऽद्वितले प्रविष्ट-
स्तं हन्तुमीश ! न शशाक भिदुश्च शक्रः ।
तद् युक्तमेव विबुधाः प्रवदन्ति कोऽपि
नमःशब्दे क्रमयुगाच्चलसंश्रितं ते ॥ ३५ ॥

भगवन्नामतोऽति(पि)भयं न भवतीत्याह—

पूर्वं त्वया सदुपकारपरेण तेजो—
लेश्या हता जिन ! विधाय सुशीतलेश्याम् ।
अद्यापि युक्तः प्रेक्षणीय ! तथा भयार्तिं
त्वन्नामकीर्तनजलं शमयत्यशेषम् ॥ ३६ ॥

भगवन्नामतः सर्पभयमपि विलीयत इत्याह—

ऊर्ध्वस्य ते बिलमुखे वचनं निशम्य
यच्चण्डकौशिक'फणी शमतामवाप ।
तत् साम्प्रतं तमपि नो स्पृशतीह नाग-
स्त्वन्नामनागद-प्री हृदि यस्य पुंसः ॥ ३७ ॥

भगवद्विहारे ईतयो न भवन्तीत्याह—

तुर्यारके विचरसि स्म हि यत्र देशे
तत्र त्वदागमत इतिकुलं मनासा ।
अद्यापि तद्भयमहर्मणिधामरूपात्
स्वत्कीर्तनात् तम इवाशु भिदामुपैति ॥ ३८ ॥

भगवत्पादसेवाफलः—

निर्विग्रहाः सुगतयः शुभमानसाशाः
सच्छुक्लपक्षमिभवाश्रणेषु स्तत्रः ।

रम्याणि मौक्तिकफलानि च साधुहंसा-
स्त्वत्पादपङ्कजवनाश्रयिणो लभन्ते ॥ ३९ ॥

भगवद्वचनश्रद्धानात् कामितप्राप्तिर्भवतीत्याह—

संसारकाननपरिभ्रमणश्रमेण
क्लान्ताः कदापि दधते वचनं कृतं ते ।
ते नाम कामितपदे जिन ! देहभाज-
स्त्रासं विहाय भवतः स्मरणाद् व्रजन्ति ॥ ४० ॥

भगवद्रूपं दृष्ट्वा सुरूपा अपि स्वरूपमदं मुञ्चन्तीत्याह—

सर्वेन्द्रियैः पटुतरं चतुरस्रशोभं
त्वां सत्प्रशस्यमिह दृश्यतरं प्रदृश्य ।
तेऽपि त्यजन्ति निजरूपमदं विभो ! ये
मर्त्या भवन्ति मकरध्वजतुल्यरूपाः ॥ ४१ ॥

निर्वन्धनं जिनं ध्यायन्तो निर्वन्धना भवन्तीत्याह—

छित्त्वा दृढानि जिन ! कर्मनिबन्धनानि
सिद्धस्त्वमापिथ च सिद्धपदं प्रसिद्धम् ।
एवं तवानुकरणं दधते तकेऽपि
सद्यः स्वयं विगतबन्धभया भवन्ति ॥ ४२ ॥

भगवत्स्तोत्राध्ययनात् सर्वोपद्रवनाशो भवतीत्याह—

न व्याधिराधिरतुलोऽपि न मारिरारं
नो विड्वरोऽशुभतरो न दरो ज्वरोऽपि ।
व्यालोऽनलोऽपि न हि तस्य करोति कष्टं
यस्तावकं स्तवमिमं मतिमानधीते ॥ ४३ ॥

भगवत्स्तवो मौक्तिकहारः कण्ठे धार्य इत्याह—

त्वत्स्तोत्रमौक्तिकलतां सुगुणां सुवर्णां
त्वन्नामधामसहितां रहितां च दोषैः ।

कण्ठे य ईश ! कुरुते धृत'धर्मवृद्धि'-

स्तं 'मानतुङ्गम'वशा समुपैति लक्ष्मीः ॥ ४४ ॥

अथ प्रशस्तिः—

रसगुणमुनिभूमेऽब्दे (१७३६)ऽत्र भक्तामरस्थैः

चरमचरमपादैः पूरयन् सत्समस्याः ।

सुगुरु'विजयहर्षा' वाचकास्तद्विनेय—

श्वरमजिननुतिं ज्ञो 'धर्मसिंहो' व्यधत्त ॥ १ ॥—मालिनी

(२)

श्रीभावप्रभसूरिविरचितं
॥ श्रीनेमिभक्तामरम् ॥

(नेमिसम्बोधनापरनामकम्)

श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीइष्टदेवतायै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

भक्तामर ! त्वदुपसेवन एव 'राजी-

मत्या' ममोत्कमनसो दृढतापनुत् त्वम् ।

पद्माकरो वसुकलो वसुखोऽसुखार्ता-

वालम्बनं भव जले पततां जनानाम् ॥ १ ॥—वसन्ततिलका

पित्रोर्मुदे सह मयोपयमं यदीन्द्र !

नोरीकरिष्यसि तदा तव काऽत्र कीर्तिः ? ।

जग्राह यो हि गृहिकर्म विधाय वृत्तं

स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥

रम्यं गृहं च रमणी रमणीयराढां

भोगान् समं प्रवरबन्धुजनैरपास्य ।

तारुण्ययुग् 'यदु'पते ! त्वदृतेऽङ्ग दीक्षा-

मन्यः क इच्छति जनः सहसा ग्रहीतुम् ? ॥ ३ ॥

रोद्धुं क्षमो जिन ! करोऽपि ममाबलाया-

स्त्वामुद्धलं हि भवदागमजातवीर्यः ।

१ " इमे सूरिवर्या 'उठी सवेरा' इत्यादिकाध्यात्मिकस्तुतिं गुर्जरगिरायां रचयितारः श्रीउकेशवंशज्ञातीयवाणीगोत्रसाहा-
श्रीमाण्डणभार्यावाङ्मिदेवीकृत्तिसम्भवा " इति विशेष उपोद्धाते संयोजनीयः सुज्ञजनेः ।

न स्यान्मुनीश ! लवणेशगृहीतशक्तिः

को वा तरीतुमलमम्बुनिधिं भुजाभ्याम् ? ॥ ४ ॥

भद्रं चकर्त्त पशवेऽपि यथा तथा त्वं

तूर्णं कृपापर ! ममैह्यसुरक्षणार्थम् ।

रिष्टाश्रितां खलु धवो महिलां समन्तुं

नाभ्येति किं निजशिशोः परिपालनार्थम् ? ॥ ५ ॥

तीक्ष्णं वचोऽप्यभिहितं मयका हितं यत्

तत् ते भविष्यतितरां फलवृद्धिसिद्धयै ।

यद्धेलिधाम तपतीश ! भृशं निदाघे

तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥ ६ ॥

आगच्छ कृच्छ्रहर ! हृच्छयचित्रपुङ्ख-

लक्षीकृतां कृशतनुं क्षम ! रक्ष मां त्वम् ।

त्वत्सङ्गमे क्षयमुपैष्यति मेऽतिदुःखं

सूर्यांशुभिन्नमिव शार्वरमन्धकारम् ॥ ७ ॥

उद्यत्तडिद्धनघनाघनगर्जितेऽहि-

भुग्भाविते नभसि नौ नभसीन ! देहे ।

गर्जोत्थितदिरिव दन्तुरतां विषण्णो

मुक्ताफलद्युतिमुपैति ननूदबिन्दुः ॥ ८ ॥

पश्येदृशीति सखिता मदनादरः किं ?

नृत्यन् मयूरनिकरोऽब्दघटां समीक्ष्य ।

मैत्र्या भवन्ति भगवन् ! प्रभया प्रकर्षं

पद्माकरेषु जलजानि विकाशभाञ्जि ॥ ९ ॥

किं त्वं स नैव च ल ! काऽऽगतिका तवैषा

जन्याः प्रजनयिता सहजाश्च जामिः ।

श्यामाऽप्यहं च इति वर्गमिमं विवाह-

भूत्याऽऽश्रितं य इह नात्मसमं करोति ॥ १० ॥

दृष्ट्वा भवं तमनिमेषविलोकनीयं

नान्यत्र तोषमुपयाति मदीयचक्षुः ।

पीत्वा पयः शशिकरद्युति दुग्धसिन्धोः

क्षारं जलं जलनिधेरशितुं क इच्छेत् ? ॥ ११ ॥

राज्ञो महामृगमदाकुलमण्डलस्य

दैत्यारिमार्गगमनस्य तमोऽदितस्य ।

चक्षुष्य ! चारुचतुराक्षिगतस्य किञ्च

यत् ते समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥ १२ ॥

त्वत्सद्वियोगवनमेव गता तथापि

तीव्रातपोद्धतपराभवभाविताऽहम् ।

‘शैवेय’ ! देव ! जलजाङ्कित ! जातमेतद्

यद् वासरे भवति पाण्डुपलाशकल्पम् ॥ १३ ॥

व्याहारमेड इव मे यदि नो शृणोषि

शब्दादिकं सुखमिदं ब्रज हारि हित्वा ।

नेतर्नरा भुवि भवन्ति गताङ्कुशा ये

कस्तान् निवारयति सञ्चरतो यथेष्टम् ? ॥ १४ ॥

ध्यानं विधेहि कुरु रैवतके तपांसि

विद्धीति मां हरिसुतोऽस्थिरमाशु कर्ता ।

यज्जन्ममात्रलघुगात्रजिनांहितो नो

किं मन्दराद्रिशिखरं चलितं कदाचित् ? ॥ १५ ॥

तत्रोषितं निधुवनाय समागतास्त्वां

देव्यः समं सहचरैः सुतनुं समीक्ष्य ।

वक्ष्यन्ति मोहिततरा इति कामरूपो

दीपोऽपरस्त्वमसि नाथ ! जगत्प्रकाशः ॥ १६ ॥

त्वद्द्व्यानभाज्यपि पुनर्मयि नो गताया-

मिष्टार्थबाधकबृहद्विरहान्धकारम् ।

सद्धर्मधाम्नि सहजोद्यमधौतदोषः

सूर्यातिशायिमाहिमाऽसि मुनीन्द्रलोके ॥ १७ ॥

वक्त्रं जिनात्र वसतः प्रणिधानभाजो

विश्वासतो मृगशिशुव्रजचुम्बितं सत् ।

संदृश्यते बहुललक्षणभावितं ते

विद्योतयज्जगदपूर्वशशाङ्कबिम्बम् ॥ १८ ॥

उद्योग एष भवता क्रियतां किमर्थं ?

किं वाऽथ ते नु वरवस्तुन ऊनमस्ति ? ।

त्वामेव वीक्ष्य शितिभं समुदो मयूर्यः

कार्यं कियज्जलधरैर्जलभारनम्रैः ? ॥ १९ ॥

इच्छावरं वरमिति स्वजनेन नुन्ना

वच्मीत्यहं द्रुतकराब्जनिरुद्धकर्णा ।

रत्ने यथा जनतया क्रियतेऽभिलाषो

नैवं तु काचशकले किरणाकुलेऽपि ॥ २० ॥

भव्ये ! मनोहरवरो भविता भवत्याः

किं 'नेमिना'ऽसहशुचा च किमित्थमाल्या ? ।

वाच्यं किमत्र यदि मे न भवानिवान्यः

कश्चिन्मनो हरति नाथ ! भवान्तरेऽपि ॥ २१ ॥

अस्या न दूषणमतो हि भवानसह्यो-

ऽबाधः कृतान्तजनको भवतीश ! सोऽपि ।

साताय सर्वजगतां च 'शिवा' यमर्के

प्राच्येव दिग् जनयति स्फुरदंशुजालम् ॥ २२ ॥

चेतश्चमच्चरिकरीषि दरीश्रितानां

तीव्रैर्व्रतैर्विषमरैवतशृङ्गसङ्गी ।

आदर्शधाम्नि धृतकेवलचक्रिवत् किं

नान्यः शिवः शिवपदस्य मुनीन्द्र ! पन्थाः ? ॥ २३ ॥

पूर्णं व्रतेन भवतु क्रियया गतैः किं ?

कष्टैः कृतं च तपसाऽस्त्वलमन्यकृत्यैः ।

चेत् केवलं शिवसुखाब्जविकाशहेतुं

ज्ञानस्वरूपममलं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २४ ॥

बालश्चिखेलिथ सुरैः कृतनर्मकर्मै-

धीरो भवंश्च समितौ भुवनेषु जिष्णुः ।

सत्त्वात् पुनः स च गृहीति^१ किमत्र गण्यो

व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २५ ॥

पूर्वं प्रभो ! प्रबलपूरितपाञ्चजन्यः

के प्रेङ्खित^२ 'ताच्युत'भुजो हसितोऽस्य दारैः ।

मौनं श्रितः परिणये विमुखोऽधुनैवं

तुभ्यं नमो जनभवोदधिशोषणाय ! ॥ २६ ॥

त्वं चे'च्छिवा'त्मज इतीश ! शिवाय मे किं ?

'नारिष्टनेमि'रिति चेदशुभच्छिदेऽपि ।

स्वैर्वा निरुक्तवशतो मयि सानुकूलः

स्वप्नान्तरेऽपि न कदाचिदपीक्षितोऽसि ॥ २७ ॥

वेत्थेति नाद्रिवसते ! विशदं ध्रुवं त्वां

सौवं मतं प्रतिविभातमिदं ब्रवीति ।

रगीभवद् विकचकोकनदश्रियाऽरं
बिम्बं स्वेरिव पयो धरपार्श्ववर्ति ॥ २८ ॥

स्वामिन् ! 'समुद्रविजया'वनिपालसूनो !
स्तादीश्वरोऽत्र यदहार्यगतिं तवेमाम् ।
कान्तिं निवारयति विष्णुपदोदितां क-
स्तुङ्गोदयाद्रिशिरसीव सहस्ररश्मेः ॥ २९ ॥

सारेच्छुदुर्लभमतोऽफलमेव मन्ये
मुख्यं महेश ! महतोऽप्यपरोपकृत् ते ।
सिद्धागमार्थवरमुच्चदशं स्वरूप-
मुच्चैस्तटं सुरगिरेरिव शातकौम्भम् ॥ ३० ॥

उच्चोपलासनमशीतकरातपत्रं
वातोच्चलद्विततनिर्झरचामरं च ।
देवार्चित ! त्रिकमिहास्तु तवैवमेव
प्रख्यापयत् त्रिजगतः परमेश्वरत्वम् ॥ ३१ ॥

उक्तेष्वमीषु वचनेषु मयाऽमृतानि
जानीध्वमादृतरुषाऽप्यनुरागयुक्त्या ।
नेत्रादिषु प्रथितसाम्यगुणेन मे हि
पद्मानि तत्र विबुधाः परिकल्पयन्ति ॥ ३२ ॥

मत्स्वाम्यहं च मुखनेत्रजितावमुष्या
नीतोष्णतामिति मदेन मृगेण मन्ये ।
दाहाय मे प्रकृतिरीश ! विधोर्यथाऽस्ति
तादृक् कुतो ग्रहगणस्य विकाशिनोऽपि ? ॥ ३३ ॥

अत्रैव पश्य परमां पर ! कैरविण्यां
ज्योत्स्नाप्रिये च वितनोति रतिं शशाङ्कः ।

स्नेहान्वितः परिवृढो विमुखोऽयनं हि
दृष्ट्वाऽभयं भवति नोभवदाश्रितानाम् ॥ ३४ ॥

माकन्दवृन्दवनराजिपदे निरेनो-
ऽसह्योऽप्यहो ! सकलकेवलसम्पदासेः ।
सालत्रयं भविभृतं भुवि मोहभूषो
नाक्रामति क्रमयुगाचलसंश्रितं ते ॥ ३५ ॥

इत्युत्सुका गतिविनिर्जितराजहंसी
'राजीमती' दृढमतिः सुसती यतीशम् ।
इन्द्रैः स्तुतं ह्यूपययाविति नोऽसुखार्थि
त्वन्नामकीर्तनजलं शमयत्यशेषम् ॥ ३६ ॥

मत्तालिपाटलमलीमसकामभोगी
योगीश ! दुर्धरकषायफटोत्कटाक्षः ।
जय्यो जवेन जठरासजनोऽपि तेन
त्वन्नामनागदमनी हृदि यस्य पुंसः ॥ ३७ ॥

कालोपमं विशददर्शनकृत्यशून्यं
पक्षद्वयात् सदसतो धृततर्कजालम् ।
मिथ्यात्वशासनमिदं मिहिरांशुविद्धं
त्वत्कीर्तनात् तम इवाशु भिदामुपैति ॥ ३८ ॥

रत्नत्रयं निरूपमं नरराजहंसाः
संवित्तिदर्शनचरित्रमयप्रकाशम् ।
क्षिप्रानसंसृतातेपरिश्रमदुःखदाहं
त्वत्पादपङ्कजवनाश्रयिणो लभन्ते ॥ ३९ ॥

वित्तेन साधकतमेन सुनद्धभावात्
कैवल्यनार्युरसिजैकरसाभिलाषाः ।

सम्यक्प्रमादसुभृतोऽव्ययतां त्वदीयात्
 त्रासं विहाय भवतः स्मरणाद् ब्रजन्ति ॥ ४० ॥
 पीत्वा वचो जिनपतेरधिगम्य दीक्षां
 साऽथार केवलमनन्तसुखं च मोक्षम् ।
 आश्रित्य सिद्धवरवस्त्वगदा हि के नो
 मर्त्या भवन्ति मकरध्वजतुल्यरूपाः ? ॥ ४१ ॥
 काँस्कान् नवानि हसिताब्जशुचीन् गुणांस्ते
 येऽनादितो विषमबाणभटेन नद्धाः ।
 राज्ञि त्वयीश ! मनुजाः सति सार्वभौमे
 सद्यः स्वयं विगतबन्धभया भवन्ति ॥ ४२ ॥
 सद्ब्रह्मचार ! जिन ! 'यादव'वंशरत्न !
 'राजीमती'नयनकोकविरोकितुल्य ! ।
 जुष्टः श्रिया सकलयैकपदे भवेत् स
 यस्तावकं स्तवमिमं मतिमानधीते ॥ ४३ ॥
 हारावलीं नुतिमिमां द्युतिसन्ततीच्छां
 कण्ठे दधाति 'महिमाप्रभ'सूरिराजः ।
 यस्ते सदैव रुचिराश्रित'भावरत्नां'
 तं 'मानतुङ्गम'वशा समुपैति लक्ष्मीः ॥ ४४ ॥

उपाध्यायश्रीधर्मवर्धनगणिविरचितम्

॥ वीरभक्तामरम् ॥

('राज्यर्द्धिवृद्धि' इत्यपरनामकं स्वोपज्ञटीकासमलङ्कृतम्)

अवतरणम्—

श्रीआदीशस्तुतिर्यत्र, स्तोत्रं भक्तामराभिधम् ।
श्रीमानतुङ्गैराचार्यै-विहितं सुप्रभावयुक् ॥ १॥—अनुष्टुप्
तत्काव्यानां समस्तानां, तुर्यतुर्याहिसंग्रहैः ।
समस्यापूरणाच्छ्रेष्ठं, स्तवं वीरजिनेशितुः ॥ २ ॥ ,,
राज्यर्द्धिवृद्धिनामानं, चक्रे श्रीधर्मवर्धनः ।
संक्षिप्तरूपां तटीकां, स्वोपज्ञां च सुबोधिकाम् ॥ ३ ॥ ,, (विशेषकम्)

अथ वीरप्रभोः पूर्वभवोल्लेखस्तन्नामसार्थकता च—

राज्यर्द्धिवृद्धिभवनाद् भवने पितृभ्यां

श्री'वर्धमान' इति नाम कृतं कृतिभ्याम् ।

यस्याद्य शासनमिदं वरिवर्ति भूमा—

वालम्बनं भवजले पततां जनानाम् ॥ १ ॥—वसन्ततिलका (८,६)

श्री'आर्षभिः' प्रणमति स्म भवे तृतीये

गर्भस्थितं तु मघवाऽस्तुत सप्तविंशे ।

यं 'श्रेणिका'दिकनृपा अपि तुष्टुवुश्च

स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥,, (युग्मम्)

टीका

कविर्वक्ति । किलेति निश्चितम् । अहमपि तं जिनेन्द्रं स्तोष्ये । तमिति कं ? यत्तदोरभिसम्बन्धात् श्रीआर्षभिः—भरतचक्रवर्ती यं प्रथमं—पूर्वं प्रणमति स्म । ऋषभस्यापत्यमार्षभिः । स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या, प्रणमति स्मेति प्रणामं चकार । कदा ? तृतीये भवे । इह किल संप्रदायः—श्रीवीरस्य सप्तविंशतिर्भवाः, तत्र तृतीये मरीचिभवे भरतेन पृष्टे श्रीऋषभदेवेन प्रोक्तम्—

१ विशेषक-लक्षणम्—

“ द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं, त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् ।
कलापकं चतुर्भिः स्यात्, तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥”

“मरीचिरयं मत्पौत्रः, स चतुर्विंशतितमतीर्थकरो भविष्यति” इति श्रुत्वा वन्दनीयोऽयं “जे’
अ भविस्संतणागए काले” इति मत्वा भरतः प्रणमति स्म । “ त्वन्ताथादी न पूर्वगौ ”
(अभिधान-चिन्तामणौ का० १, श्लो० २३) इतिवचनात् तुशब्दोऽपरसम्बन्धार्थः ।
गर्भस्थितं तु यं सप्तविंशे भवे मघवा-शक्रः अस्तौ(षी)त् । ऋषभदत्तभार्याया देवानन्दा-
ब्राह्मण्याः कुक्षौ गर्भरूपेण स्थितं हीनकुलावतारत्वेन, चलितासनः शक्रो यं (गर्भस्थितं)
अवधिना दृष्ट्वा हृष्टः सन् (शक्रः) सिंहासनात् समुत्थाय नमोत्थुणमितिस्तोत्ररचनयाऽस्तुत,
ततः शक्रस्तवो जातः, सोऽद्यापि सर्वसङ्घेन पठ्यते । च-पुनः, श्रेणिकादिकनृपा अपि
यं तुष्टुवुः, विद्यमानस्य श्रीवीरजिनेशस्य मुख्यो नृपो भक्तः श्रीश्रेणिकः । यदाह-“सेणियनि
वसिद्धाइयदेवीमायंगजकखकयसेवेत्ति ” । श्रेणिकादिकाः आदिशब्दात् कोणिकोदायनादीनां
ग्रहणम् । श्रेणिकादिकाश्च ते नृपाश्च श्रेणिकादिकनृपाः । यं वीरं तुष्टुवुः-स्तवनां चक्रुः, तमहमपि
स्तोष्ये इति । अपिशब्दोऽत्रान्याकर्षणद्योतनार्थः । तमिति कं ? प्रथमम् । ननु श्रीआदिजिनेशस्तुतौ
प्रथममिति विशेषणं स्पष्टम्, चतुर्विंशतितमस्यार्हतः कथं प्रथममिति विशेषणं चरितार्थं स्यात् ?
इत्यत आह-प्रथा-विस्तरा मा-लक्ष्मीः शोभा वा यस्य स प्रथमः । न च सर्वतीर्थकृतां
सामान्यमदो विशेषणमिति वाच्यम्, मातापितृभ्यां त्रिशलासिद्धार्थाभ्यां यस्य वर्धमान इति
नाम कृतम् । कस्मात् ? भवने-स्वकीयवेश्मनि राज्यर्द्धिभवेनात्, राज्यं “ स्वाम्यमात्यसुहृत्कोश-
राष्ट्रदुर्गबलानि च ” (अमरकोशे श्लो० ७५१) इति समाङ्गम्, तद्रूपा ऋद्धिः, तस्या वृद्धिभवनं-
राज्यर्द्धिवृद्धिभवनं तस्मात् राज्यर्द्धिवृद्धिभवेनात्, धन-धान्य-हिरण्य-कोश-कोष्ठागारादिसर्वर्द्धिवृद्धे-
वर्धमान इति नाम विहितम् । किंविशिष्टाभ्यां पितृभ्यां ? कृतिभ्यां-सुकृतवद्भ्यां धामवद्भ्यां वा ।
पुनर्यस्य वर्धमानस्य अद्य-प्रत्यक्षे पञ्चमारके काले इदं-वर्तमानं शासनं-आज्ञावचनं भूमौ-पृथिव्यां
वरिवर्ति-सर्वोत्कृष्टतया वर्तते । किंविशिष्टं शासनं ? भवजले-संसारजलनिधौ पततां-निमज्जतां
जनानां-मनुष्याणां आलम्बनं-अवलम्बनरूपमित्यर्थः । अत एव राज्यर्द्धिवृद्धि(भवन)त्वात् प्रवर्तमा-
नशासनत्वाच्च प्रथा-विस्तरा मा-लक्ष्मीः शोभा वा यस्य (स) प्रथमस्तं प्रथममिति एतद् विशेषणं
श्रीवर्धमानस्वामिनः शासनाधीश्वरस्य सत्फलितार्थं प्रतिभाति ॥ इति काव्यद्वयार्थः ॥ १-२ ॥

अन्वयः

भवने राज्य-ऋद्धि-वृद्धि-भवेनात् यस्य श्री-‘वर्धमानः’ इति नाम कृतिभ्यां पितृभ्यां कृतं, भव-जले
पततां जनानां आलम्बनं इदं (यस्य) शासनं अद्य (अपि) भूमौ वरिवर्ति, यं च श्री-‘आर्षभिः’ (प्रथमं)
तृतीये भवे प्रणमति स्म, गर्भ-स्थितं तु (यं) सप्तविंशे मघवा अस्तुत, (यं) ‘श्रेणिक’-आदिक-नृपाः
अपि तुष्टुवुः, तं प्रथमं जिन-इन्द्रं अहं अपि किल स्तोष्ये ।

शब्दाथ

राज्य=राज्य.

ऋद्धि=संपात्, लक्ष्मी.

वृद्धि=वर्धमाने.

भवन=थवुं ते.

राज्यर्द्धिवृद्धिभवेनात्=राज्य-लक्ष्मीनी वृद्धि यवाने
दीधे.

भवने (मू० भवन)=भवेत्यने विषे.

पितृभ्यां (मू० पितृ)=मातापिता वडे.

१ ये च भविष्यन्ति अनागते काले (शक्रस्तवे) ।

२ ‘श्रेणिक’नृप‘सिद्धामिका’देवी‘मातङ्ग’यक्षकृतसेवः ।

શ્રી=માનવાચક શબ્દ.
 વર્ધમાન=વર્ધમાન (સ્વામી), ચોવીસમા તીર્થકર.
 શ્રીવર્ધમાન:=શ્રીવર્ધમાન.
 હૃતિ=એમ.
 નામ (મૂ. નામન)=નામ.
 કૃતં (મૂ. કૃત)=કરેલું.
 કૃતિભ્યાં (મૂ. કૃતિન્)=(૧) સારાં કૃત્યો કરનારા;
 (૨) તેજવાળા.
 યસ્ય (મૂ. યદ)=જેનું.
 અચ=આજે.
 શાસનં (મૂ. શાસન)=શાસન, આજ્ઞા.
 હૃદં (મૂ. હૃદમ્)=આ.
 વરિવર્તિ (ધા. વૃત્)=ઉત્કૃષ્ટપણે વર્તે છે.
 ભૂમૌ (મૂ. ભૂમિ)=પૃથ્વી ઉપર.
 આલમ્બનં (મૂ. આલમ્બન)=આધાર(ભૂત), ટેકા(રૂપ).
 ભવ=સંસાર.
 જલ=જલ, પાણી.
 ભવજલે=સંસાર-સમુદ્રમાં.
 પતતાં (મૂ. પતત્)=પડતા.
 જનાનાં (મૂ. જન)=મનુષ્યોના.
 આર્ષભિઃ=ત્રણભસ્વામીના પુત્ર, ભરત (રાજેશ્વર).
 શ્રીઆર્ષભિઃ=શ્રીભરત (ચક્રવર્તી).
 સ્મ=ભૂતાર્થવાચક શબ્દ.
 પ્રણમતિ સ્મ (ધા. નમ્)=નમન કરતા હવા.
 ભવે (મૂ. ભવ)=ભવમાં.
 તૃતીયે (મૂ. તૃતીય)=ત્રીજા.

ગર્ભ=ગર્ભ.
 સ્થિત (ધા. સ્થા)=રહેલ.
 ગર્ભસ્થિતં=ગર્ભ (અવસ્થા)માં રહેલા.
 તુ=કિન્તુ.
 મઘવા (મૂ. મઘવન્)=ઇન્દ્ર.
 અસ્તુત (ધા. સ્તુ)=સ્તવતો હવો.
 સપ્તવિશે (મૂ. સપ્તવિશ)=સપ્તાવીસમા.
 યં (મૂ. યદ)=જેને.
 શ્રેણિક=શ્રેણિક (રાજા), અભયકુમારના પિતાશ્રી.
 આદિ=શરૂઆત.
 નૃપ=રાજા, ભૂપતિ.
 શ્રેણિકાદિકનૃપાઃ=શ્રેણિક પ્રમુખ રાજાઓ.
 અપિ=પણ.
 તૃષ્ટુઃ (ધા. સ્તુ)=સ્તુતિ કરી.
 ચ=અને.
 સ્તોષ્યે (ધા. સ્તુ)=સ્તવીશ.
 કિલ=ખચિત.
 અહં (મૂ. અસ્મદ્)=હું.
 તં (મૂ. તદ્)=તેને.
 પ્રથમં=પહેલવહેલા.
 પ્રથ=વિસ્તીર્ણું.
 મા=(૧) લક્ષ્મી; (૨) શોભા.
 પ્રથમં=વિસ્તીર્ણું છે લક્ષ્મી [અથવા શોભા] જેની એવા.
 જિન=રાગ-દ્વેષને છૂતનારા, વીતરાગ.
 હન્દ્ર=મુખ્ય.
 જિનેન્દ્રં=જિન-પતિને.

શ્લોકાર્થ

વર્ધમાન (મહાવીર) સ્વામીના પૂર્વ ભવો તેમજ તેમનાં નામની સાર્થકતા—

“ (પોતાના) મહેલમાં રાજ્ય-સંપત્તિની વૃદ્ધિ થવાને લીધે, સારાં કૃત્યો કરનારાં [અથવા પુણ્યશાળી અથવા તેજસ્વી] એવાં માતાપિતાએ જેનું વર્ધમાન એવું નામ પાડ્યું, તેમજ સંસાર-સમુદ્રમાં પડતા (અર્થાત્ ડૂબતા) મનુષ્યોના આધારભૂત એવું જેનું આ શાસન અત્યારે (આ પંચમ કાલમાં પણ) પૃથ્વી ઉપર સર્વોત્કૃષ્ટપણે વર્તે છે, તથા વળી પહેલવહેલાં તે

૧ (૧) સ્વામી, (૨) વજીર, (૩) મિત્ર, (૪) ખખતો, (૫) રાજા, (૬) કિલ્લો અને (૭) સૈન્ય એ રાજ્યનાં સાત અંગો છે.

૨ ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ, કાશ, કાઠાર ઇત્યાદિ સંપત્તિ.

૩ ત્રિશક્તિ રાણી અને સિદ્ધાર્થ રાજા એ વર્ધમાન સ્વામીનાં માતાપિતા યર્તા હતાં.

૪ જૈન શાસ્ત્રમાં કાલના ‘ ઉત્સર્પિણી ’ અને ‘ અવસર્પિણી ’ એમ બે મુખ્ય વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. આ બે વિભાગો મળીને એક ‘ કાલ-ચક્ર ’ થાય છે. આવાં અનંત કાલ-ચક્રો પસાર થઈ ગયાં છે અને થશે. ઉપર્યુક્ત કાલચક્રના ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એમ બંને વિભાગોના છ છ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. આ પ્રત્યેક વિભાગને ‘ આરા ’ (સં. ઝર) કહેવામાં આવે છે. અત્ર પંચમ કાલથી અવસર્પિણીનો પાંચમો આરો સમજવાનો છે.

જને શ્રીઋષભ(દેવ)ના પુત્ર (ભરત ચક્રવર્તી) ત્રીજા ભવમાં પ્રણામ કરતા હતા અને (ત્યાર પછી) ગર્ભાવાસમાં રહેલા એવા જને સત્તાવીસમા (અંતિમ) ભવમાં (સૌધર્મ દેવલોકના શક) ઇન્દ્ર સ્તવતા હતા, તેમજ જની શ્રેણિક પ્રમુખ પૃથ્વીપતિઓએ પણ સ્તુતિ કરી, તે (પોતાના પિતાશ્રીની રાજ્ય-સંપત્તિની વૃદ્ધિના કારણભૂત હોવાને લીધે તેમજ અત્યારે પણ તેનું શાસન ચાલતું હોવાને લીધે) વિસ્તીર્ણ છે લક્ષ્મી [અથવા શોભા] જની એવા (વર્ધમાન, વીર, મહાવીર, દેવાર્ય ઇત્યાદિ નામોથી પ્રસિદ્ધ) જિનેશ્વરની હું (ધર્મવર્ધનગણિ) પણ ખચિત સ્તુતિ કરીશ.”—૧-૨

સ્પષ્ટીકરણ

વર્ધમાનસ્વામી—

આ કાવ્ય દ્વારા કવિવર વર્ધમાનસ્વામીના જીવન-ચરિત્ર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. તેમાં પ્રથમ શ્લોકમાં તે તેમના પૂર્વ ભવ વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને સાથે સાથે તેમનું નામ ચરિતાર્થ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ કાવ્યના નાયક ચોવીસમા તીર્થંકર વર્ધમાનસ્વામીના ગર્ભાવાસના સંબંધમાં જે આશ્ચર્યજનક ઘટના બની હતી, તેનું અત્ર દિગ્-દર્શન કરાવવામાં આવે છે, પરંતુ તે પૂર્વે એટલું કહેવું નિરર્થક નહિ ગણાય કે આ નીચે લખેલી ગર્ભ બદલવા સંબંધિની વાત દિગમ્બરોને માન્ય નથી, કેમકે તેમની માન્યતા પ્રમાણે મૂલ અંગાદિ રહ્યાંજ નથી અને તેમના ઉદ્ધાર કરેલા અન્યોમાં આ વાત મળતી નથી.

એમ કહેવામાં આવે છે કે વર્ધમાનસ્વામીએ યાને મહાવીર પ્રભુએ પોતાના ત્રીજા ભવમાં નિજ કુળ વિષે ઘણો ગર્વ કર્યો હતો. પ્રસંગ એમ બન્યો હતો કે ભરત રાજેશ્વર પોતાના પિતાશ્રી પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવને નમસ્કાર કરવા ગયા હતા અને ત્યાં તેમણે તે જિનેશ્વરને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે હે સ્વામિન્ ! આપની આ સભામાંથી કાઢ પણ જીવ આપ જીવી ઋદ્ધિ પામશે કે કેમ ? આના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાને કહ્યું કે તારો પુત્ર અને મારો પૌત્ર મરીચિ ચોવીસમો (અંતિમ) તીર્થંકર થશે. ત્યાર બાદ નમુત્યુણું યાને શકસ્તવની અંતિમ ગાથા—

૧ ભરત કે ઐરાવતના છ ખંડના અધિપતિને અથવા મહાવિદેહના બત્રીસ વિજયો પૈકી ગમે તે એક વિજયના સ્વામીને ‘ચક્રવર્તી’ કહેવામાં આવે છે. આ સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ શ્રીશોભનમુનીશ્વરકૃત સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાના ૬૫મા પદનું સ્પષ્ટીકરણ.

૨ જૈન શાસ્ત્રમાં બાર દેવલોક બતાવ્યા છે; તેમાંના પહેલા દેવલોકને સૌધર્મ દેવલોક કહેવામાં આવે છે. અત્ર ‘દેવલોક’ શબ્દથી કલ્પોપપન્ન દેવોનું નિવાસ-સ્થાન સમજવું. જૈન શાસ્ત્રમાં દેવના (૧) ભુવનપતિ, (૨) વ્યન્તર, (૩) જ્યોતિષ્ક અને (૪) વૈમાનિક એમ જે ચાર ભેદો પાડ્યા છે, તેમાં વળી વૈમાનિકના કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત એમ બે અર્વાતર ભેદો છે. તેમાંના કલ્પોપપન્ન દેવોના બાર નિવાસ-સ્થાન છે. તેનાં નામો નીચે મુજબ છે:—

(૧) સૌધર્મ, (૨) ઇશાન, (૩) સનકુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) બ્રહ્મલોક, (૬) લાન્તક, (૭) મહાશુક, (૮) સહસ્રાર, (૯) આનત, (૧૦) પ્રાણત, (૧૧) આરણ અને (૧૨) અન્યુત.

૩ ‘પ્રમુખ’ શબ્દથી કોણિક, ઉદાયન, જિતશત્રુ, અદીનશત્રુ, ચણ્ડપ્રદોત, દશાર્જુભદ્ર વિગેરે સમજવા.

૪ આ શબ્દના અર્થ સાફ જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૧૪).

“ જે ય અર્હ્યા સિદ્ધા, જે અ મવિસ્સત્તણાગણ કાલે ।
સંપદ્ધ અ વહ્મમાણા, સઘ્વે તિવિહેણ વંદામિ ॥ ”—આર્યા

—ના ઉપર ધ્યાન આપીને ભરત રાજા પોતાના પુત્ર મરીચિને વન્દન કરવા ગયા અને તેમ કરવાનું તેમને આ કારણ પણ જણાવ્યું. આ સાંભળીને મરીચિએ વિચાર કર્યો કે ખરે-ખર મારા કુળને ધન્ય છે; કેમકે મારા પિતામહ પ્રથમ તીર્થંકર થયા, વળી મારા પિતા પ્રથમ ચક્રવર્તી થયા, હું પણ પ્રથમ વાસુદેવ થઈશ તેમજ અંતિમ તીર્થંકર પણ થઈશ.

આ મદના કદુ વિપાક તરીકે એ મરીચિને જીવ પ્રાણુત દેવલોકમાંના પુષ્પોત્તર વિમાનથી અવીને અંતિમ ભવમાં મગધ દેશમાંના ક્ષત્રિયકુણ્ડના નરપતિ સિદ્ધાર્થના રાજ્યમાં રહેતા ઋષભદત્ત નામના બ્રાહ્મણની દેવાનન્દા નામની પ્રિયાની કુક્ષિમાં અવતર્યો. આ એક અલૌકિક ઘટના છે (જુઓ કલ્પ-સૂત્ર, સૂ. ૧૭).

લિક્ષુક કુળમાં આ પ્રમાણે દેવાનન્દાની કુક્ષિમાં ૮૨ દિવસો વ્યતીત થયા બાદ શકેન્દ્રનું આસન કંપ્યું. ત્યારે તેણે અવધિજ્ઞાનથી પ્રભુને ત્યાં ગર્ભમાં રહેલા જોયા. આથી એકદમ હર્ષિત થઈ જઈ પોતાના આસન ઉપરથી નીચે ઉતરી, તેમની તરફ સાત-આઠ પગલાં ચાલી-અંજલિ જોડી તેણે તેમની સ્તુતિ કરી (આ સ્તુતિ શકસ્તવના નામથી પ્રસિદ્ધ છે). પરંતુ પ્રભુને નીચ કુળમાં અવતરેલા જોઈને તે શોકાતુર થયો, એથી કરીને તેણે તરતજ હરિણુગમેષી દેવને ત્રિશલા રાણીના ગર્ભને અને આ દેવાનન્દાના ગર્ભને અદ્ભુતપદ્મ કરવા કરમાવ્યું. તે કાર્ય તે દેવે કર્યું. આમાં તાત્પર્ય એ રહેલું છે કે કદાચિત્ તીર્થંકરનું અવન નીચ કુળાદિકમાં થાય, પરંતુ જન્મ તો તેવા કુળમાં કદિ સંભવતોજ નથી. આ વાતની કલ્પસૂત્ર (સૂ. ૧૮) સાક્ષી પૂરે છે. ગર્ભાવાસનો સમય પૂર્ણ થતાં પ્રભુનો જન્મ થયો. આ વાત ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૯ માં બની.

મહાવીરસ્વામીના સત્તાવીસ ભવો—

આ શ્લોકમાં મહાવીરસ્વામીના સત્તાવીસ ભવો થયા વિષે ઉલ્લેખ છે. આથી ઠાઠને એમ શંકા ઉપસ્થિત થાય કે શું મહાવીરસ્વામીના એટલાજ ભવો થયા છે ? પરંતુ આ શંકા ‘ભવ’ ની ગણતરીના રિવાજની અજ્ઞાનતા સૂચવે છે. દરેક જીવે અત્યાર સુધીમાં અનેક ભવો

૧ સંસ્કૃત-છાયા—

“ ये च अतीताः सिद्धाः, ये च भविष्यन्ति अनागते काले ।
संप्रति च वर्तमानाः, सर्वान् त्रिविधेन वन्दे ॥”

૨ ‘વાસુદેવ’ એ ત્રણ ખંડના અધિપતિનું નામ છે. એનો નીલ વર્ણ હોય છે. એને ‘અર્ધ-ચક્રવર્તી’ના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. એક કાલ-ચક્રમાં ૧૮ વાસુદેવો થાય છે, અર્થાત્ ‘ઉત્સર્પિણી’ તેમજ ‘અવ-સર્પિણી’ કાલમાં નવ નવ વાસુદેવો થાય છે. વાસુદેવના વડીલ બંધુને ‘બલદેવ’ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે તેના પ્રખર શત્રુને ‘પ્રતિવાસુદેવ’ કહેવામાં આવે છે.

એ ધ્યાનમાં રાખવું કે વાસુદેવો નિયાણું બાંધવાવાળા હોય છે, જ્યારે બલદેવો તેવું કાર્ય કરતા નથી. વળી વાસુદેવો અધોગામી છે, જ્યારે બલદેવો ઊર્ધ્વગામી છે (સરખાવો આવશ્યક-નિયુક્તિ, ૪૧૫ મી ગાથા).

આ ‘અવસર્પિણી’ કાલમાં શ્રીકૃષ્ણ નવમા વાસુદેવ, તેમના બાઈ બલરામ નવમા બલદેવ અને રાવણુ એ નવમા પ્રતિવાસુદેવ થઈ ગયા છે. વિશેષમાં આ સર્વેને ‘શલાકાપુરૂષ’ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

કર્તા છે; પરંતુ જે ભવમાં જીવને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારથી તેના ભવ ગણાય છે. કેમકે સમ્યક્ત્વરૂપી બીજની પ્રાપ્તિ વિના તે પૂર્વેના અન્ય ભવરૂપી ભ્રમણાઓ શૂન્યજ છે. વિશેષમાં આ સત્તાવીસ ભવોથી મોટા ભવો સમજવાના છે; કેમકે વચ્ચે વચ્ચે બીજ ભવો પણ થયેલા છે, પરંતુ તે મહત્વના નહિ હોવાથી અત્ર તેની ગણના કરવામાં આવી નથી. ઉપર્યુક્ત સત્તાવીસ ભવો ત્રિપદ્મિશલાકાપુરૂપચરિત્ર તેમજ સુબોધિકા પ્રમાણે નીચે મુજબ છે:—

(૧) નયસાર, (૨) સૌધર્મવાસી દેવ, (૩) મરીચિ, (૪) બ્રહ્મલોકવાસી દેવ, (૫) કૌશિક (બ્રાહ્મણ) (ભવ-ભ્રમણ), (૬) પુષ્પમિત્ર, (૭) સૌધર્મવાસી દેવ, (૮) અગ્નિઘોત (બ્રાહ્મણ), (૯) ઈશાનવાસી દેવ, (૧૦) અગ્નિભતિ (બ્રાહ્મણ), (૧૧) સનત્કુમારવાસી દેવ, (૧૨) ભારદ્વાજ (બ્રાહ્મણ), (૧૩) માહેન્દ્ર-વાસી દેવ (ભવ-ભ્રમણ), (૧૪) સ્થાવર (બ્રાહ્મણ), (૧૫) બ્રહ્મલોકવાસી દેવ, (૧૬) વિશ્વભૂતિ (ક્ષત્રિય), (૧૭) મહાશુક દેવલોકમાં દેવ, (૧૮) ત્રિપૃષ્ઠ (વાસુદેવ), (૧૯) સાતમી નરકમાં નારકી, (૨૦) સિંહ, (૨૧) ચોથી નરકમાં નારકી (ભવ-ભ્રમણ), (૨૨) મનુષ્ય, (૨૩) પ્રિયમિત્ર (ચક્રવર્તી), (૨૪) મહાશુક દેવલોકમાં દેવ, (૨૫) નંદન, (૨૬) પ્રાણત દેવલોકવાસી દેવ અને (૨૭) મહાવીર.

આ સંબંધમાં નીચેની ગાથાઓ વિચારવા જેવી છે.

“ગામાવિક્ષગ ૧ સોહમ્મ ૨ મરિદ્ ૩ પળ કળ્પ ૪ કોસિય ૫ સુહમ્મે ૬ ।

મરિઝ્ઞ પુસ્સમિત્તે ૭ સોહમ્મે ૮ ગિજ્ઞોય ૯ ઈસાણે ૧૦ ॥

અગ્નિમૂર્હ ૧૧ તિયકળ્પે ૧૨ ભારદ્વાજ ૧૩ મહિંદ ૧૪ સંસારે ।

થાવરય ૧૫ બંમિભવ ૧૬ વિસ્સમૂહ ૧૭ સુકે ય ૧૮ તેવિટ્ટૂ ૧૯ ॥

અપદ્દાણે ૨૦ સીહે ૨૧ નરપ ૨૨ મમિઝ્ઞ ચક્કિ પ્રિયમિત્તે ૨૩ ॥

સુકે ૨૪ નંદણ નરવહ ૨૫ પાણયકળ્પે ૨૬ મહાવીરો ૨૭ ॥

—શ્રીવિચારસાર-પ્રકરણ, ગાથાક ૭૬-૭૮

આ સંબંધમાં આવશ્યક-નિર્યુક્તિની ૪૪૦-૪૫૭ સુધીની ગાથાઓ પણ જેવા જેવી છે.

ભરત નરેશ્વર—

આ અવસર્પિણી કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવના ભરત નરેશ્વર પુત્ર થાય છે. નાભિ અને મરૂ એ તેમનાં દાદાદાદીનાં નામો છે, જ્યારે તેમની માતૃશ્રીનું નામ તો સુભં-

૧ ‘ સમ્યક્ત્વ ’ એટલે ‘ મથાર્થ શ્રદ્ધાન. ’ વાસ્તવિક દેવને વિષે દેવત્વની બુદ્ધિ, ખરેખરા ગુરૂને વિષે ગુરૂત્વની બુદ્ધિ અને સાચા ધર્મને વિષે ધર્મપણાની બુદ્ધિ રાખવી તે ‘ સમ્યક્ત્વ ’ છે.

૨ સંસ્કૃત-છાયા—

“ ગ્રામવીક્ષકઃ સૌધર્મઃ મરીચિઃ પદ્મમકલ્પઃ કૌશિકઃ સૌધર્મઃ ।

મૃત્વા પુષ્પમિત્રઃ સૌધર્મઃ અગ્નિજ્યોતિઃ ઈશાનઃ ॥

અગ્નિભૂતિઃ તૃતીયકલ્પઃ ભારદ્વાજઃ માહેન્દ્રઃ સંસારઃ ।

સ્થાવરશ્ચ બ્રહ્મભવઃ વિશ્વભૂતિઃ શુક્રે ત્રિપૃષ્ઠઃ ॥

અપ્રતિષ્ઠાનઃ સિંહઃ નરકે ભ્રાન્ત્વા ચક્રી પ્રિયમિત્રઃ ।

શુક્રે નન્દનઃ નરપતિઃ પ્રાણતકલ્પે મહાવીરઃ ॥ ”

૩ આ પ્રથમ જિનેશ્વરના પિતાશ્રીના જીવનની સ્થૂલ રૂપરેખા સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૮-૯) માં આલેખવામાં આવી છે.

ગલા છે. વિશેષમાં પ્રાહ્લીનો જન્મ પણ તેમની સાથેજ થયો હતો, અર્થાત્ સુમંગલા દેવીએ ભરત અને પ્રાહ્લીના યુગલને જન્મ આપ્યો હતો. અપર માતા સુનંદા દેવીના બાહુબલિ પ્રમુખ દૈવ પુત્રો તેમના ભાઈઓ થતા હતા અને સુન્દરી નામની પુત્રી એ તેમની બેન થતી હતી. તેઓ ભરતક્ષેત્રના છ ખંડ સાધીને ચક્રવર્તી બન્યા હતા. દરેક ચક્રવર્તીની પાસે જન્મ ચૌદ રત્નો હોય છે, તેમ તેમની પાસે પણ હતાં. સાધારણ રીતે એમ કહેવાય છે કે ગૃહવાસમાં કેવલ જ્ઞાન થવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ આ મહાત્માને તેવું જ્ઞાન પણ પોતાના રાજ્ય-ભુવનમાં રહેવાં છતાં થયું હતું, એ તેમની બલિહારી સૂચવે છે. કિન્તુ આનું કારણ એ છે કે જોકે તેઓ તે વખત સંસારરૂપી કાદવમાં રહેતા હતા, છતાં તેમનું દૃઢચરૂપી કમલ તો નિર્લેપજ હતું. તેઓ તે વખત 'અનિત્યં સંસારે ભવતિ સકલં યત્નયનગમ્' અર્થાત્ 'જે જે વસ્તુ આ સંસારમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે, તે અનિત્ય છે' એવી ભાવના ભાવતા હતા, તેનુંજ આ પરિણામ હતું. આ ભરત રાજર્ષિને પ્રણામ કરી તેમના વિષેનો ઉલ્લેખ અત્ર સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

શ્રેણિક નૃપતિ—

શ્રેણિકના પિતાનું નામ પ્રસેનજિત્ હતું, જ્યારે તેમની માતાનું નામ ધારણી હતું. યોગ્ય વયે તેઓ મગધ દેશમાંની રાજગૃહી નગરીના સ્વામી બન્યા હતા. તેઓને ચિદ્લણા પ્રમુખ રાણીઓ હતી. રાણી ચિદ્લણા તેમના જવી સૌન્દર્યની એક અનુપમ મૂર્તિ હતી.^૧ આ બંનેના સૌન્દર્યને જોઈને તો સમવસરણમાં મહાવીરસ્વામી વિરાજમાન હોવા છતાં પણ તેની પર્ષદામાંના અનેક લોકો મોહમુગ્ધ બન્યા હતા અને તે એટલે સુધી કે સાધુઓમાં ક્ષત ગૌતમ સ્વામી (ઇન્દ્રભૂત) અને સાધ્વીઓમાં ચન્દનબાલા કારાં રહી ગયાં હતાં.^૨ આ શ્રેણિક રાજને અભયકુમારાદિક પુત્રો હતા. શ્રેણિક રાજ વીર પ્રભુના પરમ ભક્ત ગણાય છે. તેઓ આ 'અવસર્પિણી' કાલ પૂરો થયા બાદ 'ઉત્સર્પિણી'ના ત્રીજા આરામાં પ્રથમ તીર્થંકર થનાર છે, જોકે અત્યારે તો તેઓ પ્રથમ નરકમાં છે.^૩

૧ ચૌદ રત્નોની માહિતી માટે જુઓ જમ્બૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિ, તૃતીય વક્ષસ્કાર.

૨ આ ચિદ્લણા રાણીના સંબંધમાં એમ કહી શકાય કે—

“સા રામણીયકનિધેરધિદેવતા વા
સૌન્દર્યસારસમુદાયનિકેતનં વા ।
તસ્યાઃ સખે ! નિયતમિન્દુસુધામૃણાલ-
જ્યોત્સ્નાદિ કારણમમૃન્મદનશ્ચ વેધાઃ ॥ ”

—માલતી-માધવ

અર્થાત્—તે (માલતી) રૂપાદિ સંપત્તિના ભંડારની અધિષ્ઠાપિકા દેવી છે અને સૌન્દર્યના સમુદાયનું ઘર છે. હે મિત્ર ! ખરેખર તે (માલતી)નું ઉપાદાન કારણ ચંદ્ર, અમૃત, કમલનો દંડ અને ચંદ્રનો પ્રકાશ આદિ થયેલ છે અને તેનો કર્તા (સ્રષ્ટા) કામદેવ બનેલ છે.

૩ આ વાત એ બંનેનું અનુપમ ચારિત્ર-બળ સૂચવે છે. આનું દૈવ પ્રહ્લયર્ય પાળનાર તરીકે સ્થૂલિભદ્રનું નામ પણ જૈન સમાજમાં જાણીતું છે.

૪ પ્રભુના સેવકની પણ આવી દશા થાય એ 'કર્મણો ગૃહના ગતિઃ' એ સૂત્રને ચરિતાર્થ કરે છે.

આ શ્રેણિક નૃપતિના જીવન ઉપર શ્રીધર્મવર્ધનકૃત સહસ્રશ્લોકપ્રમાણુક શ્રેણિક-ચરિત્ર તેમજ શ્રેણિક-કથા પ્રકાશ પાડે છે. આ બંને ગ્રંથો સંબંધી ઉલ્લેખ જૈન ગ્રંથાવલી (પૃ ૨૩૪ અને ૨૬૧)માં છે. આ ઉપરાંત દુર્ગદયાશ્રય કાવ્ય, આવશ્યક-વૃત્તિ, દશવૈકાલિક-વૃત્તિ તેમજ જ્ઞાતાધ્યયનમાંથી તેમને લગતી હકીકત મળી આવે છે.

પદ-વિચાર—

આ ૪૪ પદોનું કાવ્ય શ્રીમાનતુંગસૂરિકૃત ભક્તામર-સ્તોત્રના ચતુર્થ ચરણની પાદ-પૂર્તિરૂપ હોવાથી ' વસન્તતિલકા ' છંદમાં રચવામાં આવ્યું છે. એ છંદનું લક્ષણ વસન્તતિલક વૃત્તમાંજ રચાયેલા શ્રીમેરવિજયકૃત ચતુર્વિંશતિ-જિનાનન્દસ્તુતિના પૃ ૦ ૨-૫ માં વિચારવામાં આવ્યું છે, એથી કરીને અત્ર એ સંબંધમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી.

* * * * *

અથ તૃતીયકાવ્યે શ્રીભગવતો મહાવીરસ્વામિનો બલાધિક્વમાહ—

વીર ! ત્વયા વિદધતાઽઽમલિકીં સુલીલાં

બાલાકૃતિરહ્લકૃદારુરુહે સુરો યઃ ।

તાલાયમાનવપુષં ત્વદ્દતે તમુચ્ચ—

મન્યઃ ક ઇચ્છતિ જનઃ સહસા ગ્રહીતુમ્ ॥ ૩ ॥

ટીકા

હે વીર ! ત્વયા આમલિકીં સુલીલાં-શોભનક્રીડાં વિદધતા-કુર્ષતા યઃ સુર આરુરુહે-યો દેવસ્ત્વયા આરુઢઃ યત્સ્કન્ધે ત્વયા ચટિતમિત્યર્થઃ । કિંવિશિષ્ટઃ સુરઃ ? હ્લકૃત્-હ્લક-કારકઃ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટઃ સુરઃ ? ' બાલાકૃતિઃ ' બાલવદાકૃતિઃ-આકારો યસ્ય સઃ । તં સુરં ત્વદ્દતે-ત્વદ્વિના અન્યો જનો ગ્રહીતું-સ્વાયત્તીકર્તુ ક ઇચ્છતિ ? ન કોઽપીત્યર્થઃ । કિંવિશિષ્ટં તં ? ઉચ્ચમ્ । કીદ્દશં ? ' તાલાયમાનવપુષં ' તાલઃ-તૃણરાજસ્તદ્વદા (તમિવા) ચરતિ તાલાયતે, તાલાયતે (ઇતિ તાલાયમાનં) તત્ તાદ્દશં વપુઃ-શરીરં યસ્ય સ તાલાયમાનવપુસ્તં તાલાયમાનવપુષમ્ । "ઋતે યોગે પશ્ચમી" । ત્વત્ ઇતિ પશ્ચમ્યા એકવચનમ્ । ઋતે ઇતિ વિનાર્થેઽવ્યયમ્ । અત્ર ભગવત આમલિકીક્રીડાપ્રબન્ધો જ્ઞેયઃ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ

(હે) ' વીર ! ' ત્વયા આમલિકીં સુ-લીલાં વિદધતા યઃ બાલ-આકૃતિઃ હ્લ-કૃત્ સુરઃ આરુરુહે, તં તાલાયમાન-વપુષં ઉચ્ચં (સુરં) સહસા ગ્રહીતું ત્વત્ ઋતે કઃ અન્યઃ જનઃ ઇચ્છતિ ? ।

શબ્દાર્થ

વીર ! (મૂં વીર)=હે વીર, હે મહાવીર !
 ત્વયા (મૂં યુષ્મદ્)=તારા વડે.
 વિદધતા (મૂં વિદધત્)=કરતા.
 આમલિકી (મૂં આમલિકી)=આમલિકી.
 સુ=પ્રશંસાવાચક અવ્યય.
 લીલા=ક્રીડા.
 સુલીલાં=સુંદર ક્રીડાને.
 વાલ=બાળક.
 આકૃતિ=આકાર.
 વાલાકૃતિઃ=બાળકના જેવો આકાર છે જેનો તે.
 છલ=કપટ, દગો.
 કૃત્=કરનાર.
 છલકૃત્=કપટ કરનારો.
 આરુરુહે (ધાં રુહ)=આરુઠ થયો.

સુરઃ (મૂં સુર)=દેવતા.
 યઃ (મૂં યદ્)=જે.
 તાલાયમાન=તાડના સમાન.
 વપુસુ=દેહ, શરીર.
 તાલાયમાનવપુષ્પં=તાડસમાન દેહ છે જેનો તેને.
 ત્વત્ (મૂં યુષ્મદ્)=તારા.
 ઋતે=વિના, સિવાય.
 તં (મૂં તદ્)=તેને.
 ઉચ્ચં (મૂં ઉચ્ચ)=ઉંચો.
 અન્યઃ (મૂં અન્ય)=બીજો, અપર.
 કઃ (મૂં કિમ્)=કયો.
 ઇચ્છતિ (ધાં ઇષ્ટ)=છાહે.
 જનઃ (મૂં જન)=મનુષ્ય.
 સહસા=એકદમ.
 ગ્રહીતું (ધાં ગ્રહ)=પકડવાને, વશ કરવાને.

શ્લોકાર્થ

મહાવીર સ્વામીનું અલૌકિક પરાક્રમ—

“હે વીર (જિનેશ્વર) ! બાળકના સમાન આકારવાળા અને (એવી સાબીત થતા) કપટ કરનારા એવા જે દેવના ઉપર આમલિકીની સુક્રીડા કરતો થકો તું આરુઠ થયો, તે તાડના (વૃક્ષ) સમાન દેહવાળા અને (અત એવ) ઉચ્ચ એવા દેવને એકદમ વશ કરવાને તારા સિવાય કયો અપર મનુષ્ય ઇચ્છા કરે ? ”—૩

સ્પષ્ટીકરણ

વીર પ્રભુની ક્રીડા—

એક વખત ઇન્દ્રે સભામાં વીર પ્રભુની પ્રશંસા કરીને કહ્યું કે તે અતુલ સામર્થ્યવાળા છે અને વળી ધીર છે. આ વાત એક સુરને ગળે ઉતરી નહિ એટલે તેની પરીક્ષા કરવા તે જ્યાં લગભગ આઠ વર્ષની ઉમ્મરના વીર પ્રભુ અન્ય રાજકુમારો સાથે વનમાં રમતા હતા, ત્યાં આવ્યો. આવીને તે ડાઘ વૃક્ષના મૂળ પાસે સર્પ થઇને રહ્યો એટલે અન્ય રાજકુમારો તો પલાયન કરી ગયા; પરંતુ વીર પ્રભુએ તેને હાથેથી પકડી દૂર ફેંકી દીધો. આથી ફરીથી રાજકુમારો એકત્રિત થઇ ક્રીડા કરવા લાગ્યા એટલે તે સુર પણ રાજકુમાર થઇ ત્યાં રમવા આવ્યો. આ ક્રીડામાં એવી સરત હતી કે જે હારી જાય તે બીજાને પોતાની પીઠ ઉપર વહન કરે. વીર પ્રભુ તો હમેશાં જીતતા હતા, તેથી અન્ય રાજકુમારો તેમને પોતાની પીઠ ઉપર વહન કરતા હતા. એવામાં એક વખત પેલો દેવ હારી ગયો એટલે પ્રભુ તેની પીઠ ઉપર ચઢી બેઠા. એટલે તે દુર્મતિ દેવે પોતાનું વિક્રાણ રૂપ વિકુન્ઠ્યું અને પર્વતના કરતાં પણ તે ઊંચાઇમાં વધવા લાગ્યો. આ રૂપનું વર્ણન કરતાં શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રમાં લખે છે કે—

“ તતઃ કરાલં વેતાલ-રૂપમાધાય લુષ્ટધીઃ ।
 મૂઘરાનપ્યધરયન્, પ્રારબ્ધો વર્ધિતું સુરઃ ॥
 પાતાલકલ્પે તસ્યાસ્યે, જિહ્વયા તક્ષકાયિતમ્ ।
 પિઙ્ગૈસ્તુઙ્ગે શિરઃશૈલે, કેશૈર્દાવાનલાયિતમ્ ॥
 તસ્યાતિદારુણે દંષ્ટ્રે, અમૂતાં ક્રકચાકૃતી ।
 જાઙ્ઘલ્યમાને અઙ્ગાર-શકટ્યાવિવ લોચને ॥
 ઘોનારન્ધ્રે મહાઘોરે, મહીધરગુહે ઇવ ।
 મૃકુટીમઙ્ગુરે મીમે, મહોરગ્યાવિવ મુવૌ ॥ ”

પ૦ ૧૦, સ૦ ૨, શ્લો. ૧૧૩-૧૧૬

અર્થાત્—“ તેના પાતાળ જેવા મુખમાં રહેલી તેની જીભ તક્ષક નાગ જેવી દેખાવા લાગી, ઊંચા પર્વત જેવા મસ્તક ઉપરના તેના પીળા કેશ દાવાનલ જેવા ભાસવા લાગ્યા, તેની ભયાનક દાઢો કરવતના જેવી જણાવા લાગી, તેનાં નેત્રો અંગારાની સગડીની જેમ પ્રકાશવા લાગ્યાં, તેનાં નસોદારાં પર્વતની યુક્તિ બાન કરાવા લાગ્યા અને તેની ભૂકુટી વડે ભંગુર ભમરો જે મોટી નાગણ હોય તેમ ભયંકર દેખાવા લાગી. ”

આ પ્રમાણે તે સુર પોતાનું વધારે ને વધારે વિકરાળ તેમજ ઊંચું રૂપ બનાવતો જતો હતો તે વાત પ્રભુના લક્ષ્યમાં આવતાં તે પરાક્રમી પ્રભુએ તેની પીઠ ઉપર એક એવી મુઠ્ઠી મારી કે તરતજ તે વામન થઈ જઈને તે પ્રભુને નમી પડ્યો અને ઇન્દ્રનું કથન નહિ માનીને તેણે આ કાર્ય કર્યું હતું એમ પ્રભુ સમક્ષ તે કહેવા લાગ્યો. પ્રભુના ધૈર્યની પ્રશંસા કરીને તે સ્વસ્થાને ચાલ્યો ગયો. ”

‘ વીર ’ શબ્દના સંબંધી વિચાર—

‘ વીર ’ શબ્દ માટે નિર્ઝંકત કરતાં એક વિદ્વાન્ કહે છે કે—

“ વિદારયતિ યત્કર્મ, તપસા ચ વિરાજતે ।

તપોવીર્યેણ યુક્તશ્ચ, તસ્માદ્ વીર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ”

અર્થાત્—જે કર્મનું વિદારણ કરે છે તથા તપશ્ચર્યાથી વિરાજમાન છે તેમજ તપશક્તિથી યુક્ત છે, તે ‘ વીર ’ કહેવાય છે. વીર પ્રભુએ અનાર્ય દેશમાં પણ વિહાર કર્યો હતો તેનું શું કારણ ? આના ઉત્તરમાં સમજવું કે કર્મનું વિદારણ કરવું એ તેમનું ધ્યેય હતું. આ ઉપરથી શું વીર પ્રભુમાં વીરત્વ હોવાનું સિદ્ધ થતું નથી કે ? હજી પણ જો એ બાબત પરત્વે શંકા રહેતી હોય, તો એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે વીર પ્રભુએ અતિશય ધીર તપશ્ચર્યા કરી હતી. આ ઉપરથી પણ વીર પ્રભુનું વીરત્વ જોઈ શકાય છે.

‘ વીર ’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ પણ ઉપર્યુક્ત વાતની સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે “ વિશેષેણ ઈરયતિ-પ્રેરયતિ કર્માણિ ઇતિ વીરઃ ” અર્થાત્ જે વિશેષતઃ કર્મોને પ્રેરે છે, ધક્કા મારે છે, આત્માથી અલગ પાડી તેને દેશવટા દે છે, તે ‘ વીર ’ છે. આ ‘ વીર ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે.

૧ સરખાવો આવશ્યક-નિર્ધુક્તિ (ગાથાક ૭૨-૭૫).

૨ કોઈ પણ શબ્દમાત્રને ગ્રહણ કરી તેના ઉપર આગો પ્રયોગ લેવો તે ‘ નિર્ઝંકત ’ કહેવાય છે.

વીર પ્રભુની વીરતા તો જાણે તે તેમનો જન્મ-સિદ્ધ હક નહિ હોય એમ લાગે છે. ઠમકે તેમના જન્મોત્સવના સમયે ઇન્દ્ર જ્યારે જલાલિષેક કરતા ખંચાયા, ત્યારે તે પ્રભુએ પોતાના ડાબા પગના અંગુઠા વડે મેરૂ પર્વત કંપાવી પોતાનું પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું. તે ઉપરાંત આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ આમલકી કીડાદિક પ્રસંગે પણ તેમણે તેમનું વીરત્વ પૂરવાર કરી બતાવ્યું હતું. આથી કરીને એમને 'વીર' કહેવા તે તો ન્યાય્ય ગણાયજ. અરે તેમને 'મહાવીર' કહેવામાં આવે, તો તે પણ ખોટું નથી. શ્રુતકેવલી શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુસ્વામી પણ કહે છે કે—

“અચલો ભયભૈરવાણં, પરીસહોવસર્ગાણં ક્ષાન્તિક્ષમે પ્રતિમાણં પાલક ધામં અરતિરતિસહે દ્રવ્ય વીરિયસંપન્ને દેવેહિં સે ણામ કયં સમણે ભગવં મહાવીરે” ? ॥

—કલ્પસૂત્ર, સૂ. ૧૦૮

* * * * *

અથ ચતુર્થકાવ્યેન શ્રીભગવતો વિદ્યાધિક્યમાહ—

શક્રેણ પૃષ્ઠમખિલં ત્વમુવક્થ યત્ તદ્

જૈનેન્દ્રસંજ્ઞકમિહાજનિ શબ્દશાસ્ત્રમ્ ।

તસ્યાપિ પારમુપયાતિ ન કોઽપિ બુદ્ધ્યા

કો વા તરીતુમલમમ્બુનિધિં મુજામ્યામ્ ? ॥ ૪ ॥

ટીકા

હે વીર ! લેખશાલાગ્રહણાવસરે શક્રેણ-ઇન્દ્રેણ પૃષ્ઠં અખિલં-સમસ્તં યત્ ત્વમુવક્થ-સદુત્તરાણિ ઝચિવાન્, તદિહ-અસ્મિન્ લોકે જૈનેન્દ્રસંજ્ઞકં શબ્દશાસ્ત્રં-વ્યાકરણમજનિ-જાતમ્ । જિનેન્દ્રશ્ચ તૌ દેવતે અસ્યેતિ જૈનેન્દ્રમ્ । ઇન્દ્રશ્ચન્દ્રઃ કાશિકૃત્સ્નેત્ય(ત્યાઘ)ષ્ટ મહાવૈયાકરણાઃ, તૈસ્તૈઃ કૃતં તન્નામકં વ્યાકરણં અજનિ-સમુત્પન્નમિત્યર્થઃ । કોઽપિ જનસ્તસ્યાપિ શબ્દશાસ્ત્રસ્ય પારં બુદ્ધ્યા નોપયાતિ, ગહનાર્થત્વાત્ । ઉક્તમર્થમર્થાન્તરન્યાસેન દ્રઢયતિ-વેતિ યક્ષાન્તરે, અમ્બુનિધિં-સમુદ્રં મુજામ્યાં તરીતું કઃ [ક્ષમઃ] અલં-કઃ સમર્થઃ ? ન કોઽપીત્યર્થઃ ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ

શક્રેણ પૃષ્ઠં અખિલં યત્ ત્વં ઉવક્થ, તદ્ ઇહ જૈનેન્દ્ર-સંજ્ઞકં શબ્દ-શાસ્ત્રં અજનિ; તસ્ય અપિ પારં કઃ અપિ બુદ્ધ્યા ન ઉપયાતિ, (યતઃ) કઃ વા મુજામ્યાં અમ્બુ-નિધિં તરીતું અલમ્ ? ।

૧ અચલો ભયભૈરવયોઃ પરીસહોપસર્ગાણાં ક્ષાન્તિક્ષમઃ પ્રતિમાનાં પાલકઃ ધીમાન્ અરતિરતિસહઃ દ્રવ્યં વીર્યસંપન્નઃ દેવૈઃ તસ્ય નામ કૃતં શ્રમણો ભગવાન્ મહાવીરઃ ।

૨ સરખાવો શ્રીભગવતીના પ્રથમ શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશના પાંચમા સૂત્ર ઉપરની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત ધૃતિ.

શબ્દાર્થ

શક્રેણ (મૂં શક્ર)=સૌધર્મેન્દ્રથી.
 પૃષ્ટં (મૂં પૃષ્ઠ)=પૂછાયેલ.
 અખિલં (મૂં અખિલ)=સમસ્ત.
 ત્વં (મૂં યુષ્મદ)=તેં.
 ઉવચ્ચ (ધાં વચ્)=કહ્યું.
 યદ્ (મૂં યદ)=જે.
 તદ્=તે.
 જૈનેન્દ્ર=જિન અને ઇન્દ્ર છે દેવતા જેના એવા.
 સંજ્ઞા=નામ.
 જૈનેન્દ્રસંજ્ઞકં=જૈનેન્દ્ર છે નામ જેનું એવું.
 હૃદ્=આ લોકને વિષે.
 અજનિ (ધાં જન્)=થયું.
 શબ્દ=શબ્દ.
 શાસ્ત્ર=શાસ્ત્ર.
 શબ્દશાસ્ત્રં=વ્યાકરણ.

તસ્ય (મૂં તદ્)=તેનો.
 અપિ=પણ.
 પારં (મૂં પાર)=પાર.
 ઉપયાતિ (ધાં યા)=જાય છે.
 ન=નહિ.
 કઃ (મૂં કિમ્)=કોઈ.
 બુદ્ધ્યા (મૂં બુદ્ધિ)=બુદ્ધિ વડે.
 વા=અથવા.
 તરીતું (ધાં તૃ)=તરવાને.
 અલં=સમર્થ.
 અમ્બુ=જલ.
 નિધિ=સમૂહ.
 અમ્બુનિધિ=સમુદ્રને.
 મુજાભ્યાં (મૂં મુજ)=એ હસ્તો વડે.

શ્લોકાર્થ

વીર પ્રભુનું અપૂર્વ વિદ્યા-બલ—

“સૌધર્મેન્દ્રે પૂછેલા (પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે) જે સર્વ તેં કહ્યું, તે આ લોકને વિષે જૈનેન્દ્ર નામના વ્યાકરણ તરીકે (પ્રસિદ્ધ) થયું. આ વ્યાકરણ (ગહન હોવાને લીધે) બુદ્ધિ વડે કાઠ પણ તેનો પાર પામતો નથી; અથવા હાથ વડે સાગરને તરી જવામાં કાઠ સમર્થ છે ખરો કે ?” —૪

સ્પષ્ટીકરણ

વીર પ્રભુનું નિશાળ-ગરણું—

વીર પ્રભુ વિદ્યાભ્યાસ કરવાને લાયક થયા, એટલે તેમના અપૂર્વ જ્ઞાનથી અજ્ઞાત એવાં તેમનાં માતાપિતાએ તેમને નિશાળે બેસાડવા વિચાર કર્યો અને તદનુસાર પોતાના રાજ્યમાંના ઉચ્ચ પણિડત પાસે તેમને લઈ ગયા. આવા અયુક્ત કાર્યની સૌધર્મેન્દ્રને ખબર પડી એટલે તે બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈને લેખ-શાલામાં આવ્યો અને વ્યાકરણને લગતા કેટલાક પ્રશ્નો વીર પ્રભુને પૂછ્યા. આના ઉત્તરો સાંભળીને પણિડત તો ઠંડોગાર થઈ ગયો. પછી સૌધર્મેન્દ્ર પ્રભુની સ્તુતિ કરી ચાલતો થયો. પ્રભુને વ્યાકરણ વિષે પૂછેલા પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરો ‘જૈનેન્દ્ર’ વ્યાકરણ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા (સરખાવો આવશ્યક-નિર્યુક્તિની ૭૫-૭૭ મી ગાથાઓ).

પદ-અલંકાર

આ ચતુર્થ પદ ‘અર્થાન્તરન્યાસ’ નામના અલંકારથી શોભી રહ્યું છે. શ્રીહૈમચન્દ્ર-સૂરિએ અર્થાન્તરન્યાસનું લક્ષણ નીચે મુજબ આપ્યું છે:—

“વિશેષસ્ય સામાન્યેન સાધર્મ્યવૈધર્મ્યાભ્યાં સમર્થનમર્થાન્તરન્યાસઃ”

—કાવ્યાનુશાસન, ૫૦ ૨૭૮.

આઠ વૈયાકરણો—

(૧) ઈન્દ્ર, (૨) ચન્દ્ર, (૩) કાશકૃત્સ્ન, (૪) આપિશલિ, (૫) શાકટા-
યન, (૬) પાણિનિ, (૭) અમર અને (૮) જૈનેન્દ્ર એ આઠ વૈયાકરણો છે.

આ વાતની નીચેનો શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે.

“ ઈન્દ્રશ્ચન્દ્રઃ કાશકૃત્સ્ના—પિશલી શાકટાયનઃ ।
પાણિન્યમરજૈનેન્દ્રા, જયન્ત્યષ્ટૌ ચ શાબ્દિકાઃ ॥ ”

અત્ર એ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે શ્રીવિનયવિજયે કલ્પસૂત્રના દશમા સૂત્રની વ્યાખ્યામાં વીસ વ્યાકરણો વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

* * * * *

ઉપદેશાધિક્યમાહ—

ધર્મસ્ય વૃદ્ધિકરણાય જિન ! ત્વદીયા
પ્રાદુર્ભવત્યમલસદ્ગુણદાયિની ગૌઃ ।

પેયૂષપોષણપરા વરકામધેનુ—

નાભ્યેતિ કિં નિજશિશોઃ પરિપાલનાર્થમ્ ? ॥ ૫ ॥

ટીકા

હે જિન ! ત્વદીયા ગૌઃ—વાણી ધર્મસ્ય વૃદ્ધિકરણાય પ્રાદુર્ભવતિ । કિંલક્ષણા ગૌઃ ? અમલા-
ન્-નિર્મલાન્ સતઃ-સમીચીનાન્ ગુણાન્ દદાતીત્યેવંશીલા ‘અમલસદ્ગુણદાયિની’ । ઉક્તમર્થં દ્રઢયતિ—
વરા-પ્રધાના કામધેનુઃ નિજશિશોઃ-સ્વવત્સસ્ય પરિપાલનાર્થં કિં નાભ્યેતિ—સંમુખં કિં ન સમા-
ગચ્છતિ ? સમાગચ્છત્યેવ । કિંવિશિષ્ટા વરકામધેનુઃ ? ‘ પેયૂષપોષણપરા’ પેયૂષ-અભિનવં પયસ્તેન
પોષણં તસ્મિન્ પરા-તત્પરા । “ ધેનુસ્તુ નવસૂતિકા ” (કાઠ ૪, શ્લો ૩૩૩) ઇતિ હૈમઃ ।
ભગવતો વાણી કામધેનુરિત્યર્થઃ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ

(હે) જિન ! ત્વદીયા અ-મલ-સત્-ગુણ-દાયિની ગૌઃ ધર્મસ્ય વૃદ્ધિ-કરણાય પ્રાદુર્ભવતિ; પેયૂષ-
પોષણ-પરા વર-કામધેનુઃ નિજ-શિશોઃ પરિપાલનાર્થં કિં ન અભ્યેતિ ? ।

શબ્દાર્થ

ધર્મસ્ય (મૂઠ ધર્મ)=ધર્મની.

વૃદ્ધિ=વધારો.

કરણ=(૧) કાર્ય; (૨) હેતુ.

વૃદ્ધિકરણાય=વૃદ્ધિના હેતુને અર્થે.

જિન ! (મૂઠ જિન)=જીત્યા છે રાગ અને દ્વેષ જોણે
એવા (સંબોધનાર્થ), હે વીતરાગ !

ત્વદીયા (મૂઠ ત્વદીય)=તારી.

પ્રાદુર્ભવતિ (ધાઠ મૂ)=પ્રકટ થાય છે.

અમલ=નિર્મલ.

સત્=સારા.

ગુણ=ગુણુ.

દાયિન્=આપનાર.

અમલસદ્ગુણદાયિની=નિર્મલ તેમજ સારા ગુણોને
અર્પણ કરનારી.

ગૌઃ (મૂં ગો)=વાણી.
 પેયૂષ=તાણું દૂધ, પહેલા સાત દિવસની વીઆયેલી
 ગામનું દૂધ.
 પોષણ=પુષ્ટિ.
 પર=તત્પર.
 પેયૂષપોષણપરા=નવીન દૂધની પુષ્ટિમાં તત્પર.
 વર=ઉત્તમ.
 કામધેનુ=સુરભિ, સ્વર્ગીય ગામ.

વરકામધેનુઃ=ઉત્તમ સુરભિ.
 ન=નહિ.
 અમ્યેતિ (ઘાં ઇ)=સંમુખ જાય છે.
 કિં=શું.
 નિજ=પોતાના.
 શિશુ=અચ્યું, બાળક.
 નિજશિશોઃ=પોતાના બાળકનું.
 પરિપાલનાર્થે=રક્ષણ કરવાને માટે.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુનો ઉપદેશ--મહિમા—

“ હે વીતરાગ (પરમાત્મા) ! નિર્મલ તેમજ ઉચિત ગુણોને અર્પણ કરનારી એવી તારી
 વાણીનો ધર્મની વૃદ્ધિ કરવાને માટે પ્રાદુર્ભાવ થાય છે (તે યોગ્યજ છે, કેમકે) શું નવીન દૂધની
 પુષ્ટિ (કરવા)માં તત્પર એવી ઉત્તમ કામ-ધેનુ પોતાના બાળકનું રક્ષણ કરવાને અર્થે સંમુખ જતી
 નથી કે ? ”—૫

* * * *

કર્મક્ષયે ભગવતો નામ્નો માહાત્મ્યમાહ—

છિદ્યેત કર્મનિચયો ભવિનાં યદાશુ
 ત્વન્નામધામ કિલ કારણમીશ ! તત્ર ।
 કણ્ઠે પિકસ્ય કફજાલમુપૈતિ નાશં
 તચ્ચારુચૂતકલિકાનિકરૈકહેતુઃ ॥ ૬ ॥

ટીકા

હે ઈશ !—હે સ્વામિન્ ! યદ્-યસ્માદ્દેતોઃ ભવિનાં-સંસારિણાં કર્મનિચયઃ-કર્મસમૂહઃ આશુ-
 શીઘ્રં છિદ્યેત-છેદં પ્રાપ્નુયાત્ તત્ર કિલેતિ નિશ્ચિતં ત્વન્નામધામ કારણં, તવ નામ ત્વન્નામ તદેવ
 ધામ-તેજઃ તદેવ હેતુઃ । દૃષ્ટાન્તમાહ—પિકસ્ય-કોકિલસ્ય કણ્ઠે કફજાલં યન્નાશમુપૈતિ-હાનિં
 પ્રાપ્નોતિ તત્ ચારુચૂતકલિકાનિકરૈકહેતુઃ—ચારુઃ—મનોહરો યશ્રૂત-આપ્રસ્તસ્ય કલિકાનિકરો—
 મજ્જરીસમૂહઃ સ એવ એકઃ—અદ્વિતીયો હેતુરદ્વિતીયં કારણમ્ । હેતુશબ્દોઽજહલ્લિંગઃ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ

(હે) ઈશ ! યદ્ ભવિનાં કર્મ-નિચયઃ આશુ છિદ્યેત, તત્ર ત્વત્-નામન્-ધામ કિલ કારણં; પિકસ્ય
 કણ્ઠે કફજાલં નાશં ઉપૈતિ, તદ્ ચારુ-ચૂત-કલિકા-નિકર-એક-હેતુઃ ।

શબ્દાર્થ

છિન્નેત (ધા० છિદ્)=છેદાઇ જાય.
 કર્મન્=કર્મ, આત્માની નૈસર્ગિક શક્તિને પણ આચ્છા-
 દિત કરનાર પુદ્ગલ-વિશેષ.
 નિચય=સમૂહ, સમુદાય, જથ્થો.
 કર્મનિચયઃ=કર્મનો સમુદાય.
 ભવિનાં (મૂ० ભવિન્)=સંસારીઓના.
 યદ્=જેથી.
 આશુ=સત્વર, જલદી.
 ત્વદ્=દ્વિતીયપુરુષવાચક સર્વનામ.
 નામન્=નામ.
 ધામન્=તેજ.
 ત્વન્નામધામ=તાં નામરૂપી તેજ.
 કિલ=ખચિત.
 કારણં (મૂ० કારણ)=હેતુ.
 ર્શ ! (મૂ० ર્શ)=હે પ્રભુ !
 તન્ન=તેમાં.

કણ્ઠે (મૂ० કણ્ઠ)=કણ્ઠમાં, ગળામાં.
 પિકસ્ય (મૂ० પિક)=કાકિલાના, કાચલના.
 કફ=કફ.
 જાલ=સમૂહ.
 કફજાલં=કફનો સમૂહ.
 ઉપૈતિ (ધા० ઇ)=પ્રાપ્ત થાય છે.
 નાશં (મૂ० નાશ)=વિનાશનો.
 તદ્=તે.
 ચારુ=મનોહર.
 ચૂત=આમ્ર, આંબો.
 કલિકા=મંજરી, મોર.
 નિકર=સમુદાય.
 ણક=અદ્વિતીય, અસાધારણ.
 હેતુ=કારણ.
 ચારુચૂતકલિકાનિકરૈકહેતુઃ=મનોહર આમ્ર-
 મંજરીના સમુદાયરૂપી અદ્વિતીય કારણ.

શ્લોકાર્થ

કર્મ-ક્ષયનું કારણ નાથનું નામ—

“ હે પરમેશ્વર ! જેથી સંસારી (જીવો) નાં કર્મનો સમુદાય સત્વર છેદાઇ જાય છે, તેમાં તારું નામરૂપી તેજ નક્કી કારણ છે. (જમકે) કાકિલાના કણ્ઠને વિષે (ખાંજેલી) કફની જલ નાશ પામે છે, તેમાં મનોહર આમ્ર-મંજરીનો સમુદાય અદ્વિતીય કારણ છે. ”—૬

* * * * *

ભગવતા મિથ્યાત્વં હતં, તદન્યદેવેષુ સ્થિતમિત્યાહ—

‘દેવાર્ય’દેવ ! ભવતા કુમતં હતં તન્—

મિથ્યાત્વવત્સુ સતતં શતશઃ સુરેષુ ।

સંતિષ્ઠતેઽતિમલિનં ગિરિગહરેષુ

સૂર્યાશુભિન્નમિવ શાર્વરમન્ધકારમ્ ॥ ૭ ॥

ટીકા

હે દેવાર્યદેવ !—હે વર્ધમાન ! । “ દેવાર્યો જ્ઞાતનન્દનઃ ” (કા० ૧, શ્લો० ૩૦.) ઇતિ હૈમઃ । યદ્ ભવતા-ત્વયા કુમતં-કુત્સિતમતં હતં તત્ શતશો “ બહવાદેઃ શસ્ ” શતસહસ્રાદિ-સંખ્યેષુ સુરેષુ ‘મિથ્યાત્વવત્સુ’ મિથ્યાત્વમસ્તિ યેષુ તે મિથ્યાત્વવન્તસ્તેષુ સંતિષ્ઠતે—નિરન્તરં તિષ્ઠતિ । કિંવિશિષ્ટં કુમતં ? અતિમલિનં—મહામલીમસમ્ । કેષુ કિમિવ ? ગિરિગહરેષુ સૂર્યાશુભિન્નં (શાર્વરં-

૧ કર્મનું સ્થૂલ સ્વરૂપ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાના ૫૦ ૬-૭ માં આલેખવામાં આવ્યું છે.

શર્વરીસમ્બન્ધિ) અન્ધકારમિવ, ગિરીણાં-પર્વતાનાં ગહરાણિ-ગુહાસ્થાનાનિ તેષુ સૂર્યસ્યાંશુભિ-
ભિન્ન-સૂર્યકિરણૈઃ પ્રહતમન્ધકારમિવ ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ

(હે) 'દેવાર્ય'-દેવ ! (યદ્) ભવતા અતિ-મલિનં કુ-મતં હતં, તદ્ શતશઃ મિથ્યાત્વવત્સુ સુરેષુ
સૂર્ય-અંશુ-ભિન્નં શાર્વરં અન્ધકારં ગિરિ-ગહરેષુ ઇવ સતતં સંતિષ્ઠતે ।

શબ્દાર્થ

દેવાર્ય=દેવાર્ય, જ્ઞાત-ન-દન, મહાવીર.

દેવ=પ્રભુ, સ્વામી.

દેવાર્યદેવ ! =હે દેવાર્ય દેવ !

ભવતા (મૂ. ભવત્)=આપ વડે.

કુમતં (મૂ. કુમત)=દુષ્ટ મત.

હતં (મૂ. હત)=હણાયું.

તદ્ (મૂ. તદ્)=તે.

મિથ્યાત્વવત્સુ (મૂ. મિથ્યાત્વવત્)=મિથ્યાત્વીઓને
વિષે.

સતતં=હમેશને માટે.

શતશઃ=સેંકડો.

સુરેષુ (મૂ. સુર)=દેવોને વિષે.

સંતિષ્ઠતે (ધા. સ્થા)=નિરંતર રહે છે.

અતિ=અતિશય.

મલિન=મલિન, દૂષિત.

અતિમલિનં=અતિશય મલિન.

ગિરિ=પર્વત.

ગહર=ગુફા.

ગિરિગહરેષુ=પર્વતોની ગુફાઓને વિષે.

સૂર્ય=રવિ, સૂરજ.

અંશુ=કિરણ.

ભિન્ન (ધા. ભિદ્)=ભેદાયેલ.

સૂર્યાંશુભિન્નં=રવિનાં કિરણો વડે ભેદાયેલું.

ઇવ=જેમ.

શાર્વરં (મૂ. શાર્વર)=રાત્રિ-સંબંધી.

અન્ધકારં (મૂ. અન્ધકાર)=અંધકાર, અંધારું.

શ્લોકાર્થ

ભગવાને મારી હઠાવેલ મિથ્યાત્વને મળેલો આશ્રય—

“ હે દેવાર્ય દેવ ! જે અતિશય મલિન એવા દુષ્ટ મતનો આપે નાશ કર્યો, તે, જેમ રવિનાં
કિરણો વડે ભેદાયેલો (કૃષ્ણ પક્ષની) રાત્રિ-સંબંધી (સમસ્ત) અંધકાર પર્વતોની ગુફાઓને વિષે
હમેશાં રહે છે, તેમ તે કુમત (પણ) સેંકડો મિથ્યાત્વી (ઉન્માર્ગી) દેવોને વિષે નિરંતર
રહે છે. ”— ૭

* * * * *

ભગવતો નામ્ન આધિક્યમાહ—

ત્વન્નામ ' વીર ' इति देव ! सुरे परस्मिन्

केनापि यद्यपि धृतं न तथापि शोभाम् ।

प्राप्नोत्यमुत्र मलिने किमृजीषपृष्ठे

मुक्ताफलद्युतिमुपैति ननूदबिन्दुः ? ॥ ८ ॥

ટીકા

હે દેવ ! વીર इति ત્વદીયં નામ કેનાપિ જનેન પરસ્મિન્ સુરે-અન્યસ્મિન્ દેવે યદ્યપિ ધૃતં
દ્વિપશ્ચાશદ્ વીરાઃ ક્ષેત્રપાલાદય ઉચ્યન્તે (તેપદં) વીરનામ સ્થાપિતં, તથાપિ તન્નામ તસ્મિન્ શોભાં

न प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तमाह—अमुत्र-अमुष्मिन् लोके ननु-निश्चितमुदबिन्दुः-दकस्य बिन्दुः-जलकणो मलिने ऋजीषपृष्ठे-पिष्टपाकभृत्पीठे किं मुक्ताफलद्युति-मौक्तिककान्ति [किं] उपैति-प्राप्नोति ? न प्राप्नोतीत्यर्थः । ऋजीषपृष्ठतुल्योऽन्यसुरः, तत्र वीर इति नामोदकबिन्दुर्न शोभत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्वयः

(हे) देव ! यद्यपि 'वीरः' इति त्वत्-नाम केन अपि परस्मिन् सुरे धृतं, तथापि (तत् तस्मिन्) शोभां न प्राप्नोति; अमुत्र (हि) मलिने ऋजीष-पृष्ठे उदन्-बिन्दुः मुक्ताफल-द्युतिं ननु उपैति किम् ? ।

शब्दार्थ

त्वन्नाम=तां नाम.

वीरः (मू० वीर)=वीर.

इति=अभ.

देव ! (मू० देव)=हे परमेश्वर !

सुरे (मू० सुर)=देवने विषे.

परस्मिन् (मू० पर)=अन्य.

केनापि (मू० किम्)=काष्ठकथी.

यद्यपि=ज्नेडे.

धृतं (मू० धृत)=स्थापन थयुं.

न=नहि.

तथापि=तोपणु.

शोभां (मू० शोभा)=शोभाने, तेजने.

प्राप्नोति (घा० आप्)=पामे छे.

अमुत्र=आ लोकने विषे.

मलिने (मू० मलिन)=मलिन, मेखवाणा.

किं=शुं.

ऋजीष=अेक जतनुं पात्र, तणवानो पेलो.

पृष्ठ=पीठ.

ऋजीषपृष्ठे=ऋजुपनी पीठ उपर.

मुक्ताफल=मेती.

द्युति=प्रकाश.

मुक्ताफलद्युतिं=मेतीना प्रकाशने.

उपैति (घा० इ)=पामे छे.

ननु=अरेअर.

उदन्=जल.

बिन्दु=टीपुं.

उदबिन्दुः=जलनुं टीपुं.

श्लोकार्थ

प्रभुना नामनी विशेषता—

“ हे परमेश्वर ! जेक काष्ठक तां वीर अेवुं नाम अन्य देवने विषे स्थापन क्युं, तोपणु ते त्यां शोभा पामतुं नथी. (कभक) आ लोकने विषे ऋजुष पात्रनी मलिन पीठ उपर (रडेवुं) जलनुं बिन्दु शुं मुक्ताफलनी कान्तिने अरेअर पामे छे ? ”—८

स्पष्टीकरण

श्लोकनुं तात्पर्य—

आ श्लोकमांथी तात्पर्य अे नीकणे छे क्क जेम सिद्धनुं यामडुं पडेरवाथी शियाण सिद्ध अनतो नथी, तेम मनुष्य तो शुं पणु काष्ठक (हनुमान्) देव पणु जे वर्धमान स्वामीनुं वीर अेवुं नाम धारणु करे, तोपणु ते तेने अरितार्थ करी शक नहि. अत्र आ वात 'आवन वीर'ने नामे आणआता देव आश्रीने कडेवामां आवी छे. आ 'आवन वीर'थी धंटाकर्णु विगेरे समजवा.

* * * * *

भगवतो ज्ञानोत्पत्तिविशेषमाह—

ज्ञाने जिनेन्द्र ! तव केवलनाम्नि जाते
लोकेषु कोमलमनांसि भृशं जहर्षुः ।
प्रद्योतने समुदिते हि भवन्ति किं नो
पद्माकरेषु जलजानि विकाशभाञ्जि ? ॥ ९ ॥

टीका

हे जिनेन्द्र ! तव केवलनाम्नि ज्ञाने जाते—उत्पन्ने सति लोकेषु—स्वर्ग-मर्त्य-पातालेषु कोमल-मनांसि लक्षणया भव्यजनानां मनांसि भृशं—अत्यर्थं जहर्षुः—हर्षं प्रापुः । हीति उक्तमर्थं द्रढयति—प्रद्योतने—श्रीसूर्ये समुदिते—उद्गते सति पद्माकरेषु—तडागेषु जलजानि—कमलानि विकाशभाञ्जि—विकस्वराणि किं नो भवन्ति ? भवन्त्येव । “ प्रद्योतनस्तपनः ” (का० २, श्लो० ९) इति हैमः ॥ ९ ॥

अन्वयः

(हे) जिन-इन्द्र ! तव केवल-नाम्नि ज्ञाने जाते लोकेषु कोमल-मनांसि भृशं जहर्षुः; हि प्रद्योतने समुदिते किं पद्म-आकरेषु जलजानि विकाशभाञ्जि नो भवन्ति ? ।

शब्दार्थ

ज्ञाने (मू० ज्ञान)=ज्ञान, बोध.
जिनेन्द्र ! (मू० जिनेन्द्र)=हे जिनेश्वर, हे जिनवर !
तव (मू० युष्मद्)=तारे विषे.
केवल=केवल-ज्ञान, सर्वज्ञता.
केवलनाम्नि=केवल अये छे नाम जेतुं अया.
जाते (मू० जात)=उत्पन्न थये.
लोकेषु=(त्रयु) लोकने विषे.
कोमल=नरम.
मनस्=चित्त.
कोमलमनांसि=नरम चित्तो.
भृशं=अत्यन्त.

जहर्षुः (धा० हर्ष)=आनंद प्राप्तता एवा.
प्रद्योतने (मू० प्रद्योतन)=सूर्य.
समुदिते (मू० समुदित)=उद्ये.
हि=कारण्ये.
भवन्ति (धा० भू)=थाय छे.
किं=शुं.
नो=नहि.
पद्माकरेषु (मू० पद्माकर)=तणावोने विषे,
सरोवरोने विषे.
जलजानि (मू० जलज)=कमलो.
विकाशभाञ्जि (मू० विकाशभाज्)=विकासने
लज्जानारा, विकस्वर.

श्लोकार्थ

प्रभुना केवलज्ञाननो महिमा—

“ हे जिनेश्वर ! ज्यारे तने केवल अये नामनुं ज्ञान (केवल-ज्ञान) उत्पन्न थयुं, त्तारे (स्वर्ग, मर्त्य अने पाताण अये त्रये) लोकने विषे (भव्य प्राणीअनां) कामण चित्तो अत्यन्त आनंद पाभ्यां; कामके ज्यारे सूर्यनो उद्य थाय छे, त्तारे शुं (कमलना समूहवाणां) सरोवरोने विषे कमलो विकस्वर थतां नथी छे ? ”—६

સ્પષ્ટીકરણ

કૃત્યાણુક-વિચાર—

દરેક તીર્થકરના (૧) અવન, (૨) જન્મ, (૩) દીક્ષા-ગ્રહણ, (૪) કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને (૫) નિર્વાણ એ પાંચ સમયે અર્થાત્ એ પાંચે કૃત્યાણુકા વખતે કેટલીક અલૌકિક ઘટનાઓ બને છે. જન્મકે એક તો આ વાતની ખબર ઇન્દ્રો પોતાનાં આસનો કમ્પવાથી જાણે છે. વળી આ પાંચે કૃત્યાણુકાને વિષે સર્વ જીવોને થોડીક વારને સારૂ શાન્તિ મળે છે, તેમજ તેમને હર્ષ પણ થાય છે. વિશેષમાં નરક જેવા સ્થાનમાં પણ પ્રવેશ અને સાતા (સુખ) થઈ રહે છે.

પ્રસ્તુતમાં કેવલજ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો ઉદય થવાથી ભવ્ય-કમલો ખીલી રહે છે. ઇન્દ્રો સમવસરણ (ધર્મ-દેશના-મણુડપ) ની રચના કરવા અને કેવલજ્ઞાનીની અમૃત દેશનાનું પાન કરવા અધીરા બની જાય છે.

* * * * *

સેવકે ઉપકારવિશેષમાહ—

વાદાય દેવ ! સમિયાય ચ 'ઇન્દ્રભૂતિઃ'

તસ્મૈ પ્રધાનપદવીં પ્રદદે સ્વકીયામ્ ।

ધન્યઃ સ એવ ભુવિ તસ્ય યશોઽપિ લોકે

ભૂત્યાઽઽશ્રિતં ચ હહ નાઽઽત્મસમં કરોતિ ॥ ૧૦ ॥

ટીકા

હે દેવ ! ચ ઇન્દ્રભૂતિઃ—ગૌતમગોત્રીયો બ્રાહ્મણો વાદાય—વાદં કર્તુમનાઃ સમિયાય—સમાજ-ગામ, તસ્મૈ સ્વકીયાં પ્રધાનપદવીં ભવાન્ પ્રદદે । પ્રદદે ઇતિ પ્રથમપુરુષૈકવચનસ્ય ક્રિયાભિસંવન્ધાદ્ ભવાનિતિ કર્તૃપદં ગ્રાહ્યમ્ । તસ્મૈ ઇન્દ્રભૂતયે દાનપાત્રે ચતુર્થી । ઉક્તમર્થં દ્રઢયતિ—ભુવિ—પૃથિવ્યાં સ એવ ધન્યો લોકેઽપિ તસ્ય યશઃ—તસ્ય કીર્તિઃ । તસ્યેતિ કસ્ય ? યો ના—યઃ પુમાન્ આશ્રિતં—સે-વાર્થમાગતં પુરુષં ભૂત્યા—ઋદ્ધ્યા કૃત્વા આત્મસમં—આત્મના તુલ્યં કરોતિ, સ એવ ના । નૃશબ્દસ્ય પ્રથમૈકવચનમ્ । સ એવ નરો ધન્ય ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્વયઃ

(હે) દેવ । યઃ 'ઇન્દ્રભૂતિઃ' વાદાય સમિયાય, તસ્મૈ (ભવાન્) સ્વકીયાં પ્રધાન-પદવીં પ્રદદે; યઃ ના હહ આશ્રિતં ભૂત્યા આત્મન્-સમં કરોતિ, સઃ એવ ભુવિ ધન્યઃ, તસ્ય યશઃ અપિ લોકે ।

શબ્દાર્થ

વાદાય (મૂ० વાદ)=વાદાર્થે.
દેવ ! (દેવ)=હે ઇશ્વર !
સમિયાય (ધા० ઇ)=આવ્યો.
યઃ (મૂ० યદ્)=જે.

ઇન્દ્રભૂતિઃ (મૂ० ઇન્દ્રભૂતિ)=ઇન્દ્રભૂતિ, વીર પ્રભુના
પ્રથમ ગણધર.
તસ્મૈ (મૂ० તદ્)=તેને.
પ્રધાન=ઉત્તમ, મુખ્ય.

પદ્મી=હોદો, પદ.

પ્રધાનપદ્મી=મુખ્ય પદ.

પ્રદ્દે (ધાં દા)=આયું.

સ્વકીયાં (મૂં સ્વકીયા)=નિજ, પોતાનું.

ધન્યઃ (મૂં ધન્ય)=ધન્ય, પ્રશંસનીય.

સઃ (મૂં તદ)=તે.

एव=જ.

ભુવિ (મૂં મૂ)=પૃથ્વીને વિષે.

તસ્ય (મૂં તદ)=તેની.

યશઃ (મૂં યશસ)=કીર્તિ.

अपि=પણ.

लोके (મૂં લોક)=જગતને વિષે.

भूत्या (મૂં મૂતિ)=કૃદ્ધિ વડે.

आश्रितं (મૂં આશ્રિત)=આશ્રય લીધેલાને, શરણે આવેલાને.

इह=આ જગતમાં.

ना (મૂં નૃ)=મનુષ્ય.

आत्मन्=આત્મા.

सम=સમાન, તુલ્ય.

आत्मसमं=પોતાના સમાન.

करोति (ધાં કૃ)=કરે છે.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુનો સેવક પ્રતિ અનુપમ ઉપકાર—

“ હે દેવાધિદેવ ! જ ઇન્દ્રભૂતિ (આપની સાથે) વાદ કરવાને આવ્યા, તેને આપે સ્વકીય ઉત્તમ પદ (ગણધર-પદ) અર્પણ કર્યું. આ કૃત્ય યોગ્યજ છે, ક્રમકે જ મનુષ્ય પોતાનો આશ્રય લીધેલા (સેવક)ને આ જગતમાં કૃદ્ધિ વડે પોતાના સમાન કરે છે, તેજ ખરેખર પૃથ્વી ઉપર પ્રશંસનીય છે અને જગતમાં તેનીજ કીર્તિ (ધન્યવાદને પાત્ર) છે.”—૧૦

સ્પષ્ટીકરણ

અર્થ-વિચાર—

‘ નાત્મસમં ’ નું ‘ ન+આત્મસમં ’ એમ પદ્મચેદ કરવાથી બીજો અર્થ સ્ફુરે છે અને તે એ છે કે જ (સ્વામી) પોતાના સેવકને સંપત્તિએ કરીને પોતાના સમાન કરતો નથી, તેને પૃથ્વી ઉપર ધન્યવાદ ધટે છે, તેમજ તેની કીર્તિ પણ તેને મુખ્યારકજ છે ! ! ! આ ‘ વક્રોક્તિ ’ છે, અર્થાત્ કટાક્ષના ઉદ્ગાર છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે જ સ્વામીની સાચા દિલથી સેવા કરવા છતાં પણ દાસત્વ કાયમ રહે, તે સ્વામીથી શું ? તેની કીર્તિ તેનેજ મુખ્યારક હોજ.

ખરો ઉપકારી કોણ ?—

આના ઉત્તર સાડ વિચારો આ નિમ્ન-લિખિત શ્લોક:—

“ उपकारिषु यः साधुः, साधुत्वे तस्य को गुणः ? ।

अपकारिषु यः साधुः, स साधुः सद्गिरुच्यते ॥ ”

અર્થાત્ ઉપકાર કરનારા મનુષ્યો પ્રતિ જ સાધુ હોય, તેના સાધુત્વમાં શું ગુણ છે ? અપકાર કરનાર તરફ જ સદ્વર્તન રાખે, તેજ સાધુ એમ સંતો કહે છે. આ વાતને ન્યાયવિશારદ મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી પણ ટેકા આપે છે, ક્રમકે ઉપાધ્યાયશ્રી ‘વિનયવિજયજી-કૃત શ્રીપાલરાસમાં ચોથા ખંડની આઠમી ઠાલમાં તેઓ કથે છે કે—

૧ ‘ શ્રીપાલરાસ ’ વિનયવિજયજીએ બનાવવા માંજો હતો, પરંતુ તેની સાતસે અને પચાસ ગાથા રચ્યા બાદ તેઓ સ્વર્ગે સિધાબ્યા અને ત્યાર બાદ તેમના સંકેતાનુસાર ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ બાકીનો રાસ પૂરો કર્યો. જુઓ આ સંબંધમાં એ રાસનો કળશ.

“સજ્જન જે ભુંડું કરતા રૂડું કરે રે,
તેહના જગમાં રહેશે નામ પ્રકાશ રે;
આંખો પથર મારે તેહને ફલ દીયેરે,
ચંદન આપે કાપે તેહને વાસરે—સાંભળજો હવે કર્મવિપાક કહે મુનિ રે.”

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે પોતાની સાથે બાથ ભીડવાને તૈયાર થયેલા એવા ઇન્દ્ર-ભૂતિને પણ જે વીર પરમાત્માએ ઉત્તમ પદ આપી પોતાના સમાન બનાવ્યા તેમને ખરેખર ધન્યવાદ ધટે છે, તેમજ સજ્જન કે સાધુ કહો તો તે પણ તેવાજ પુરૂષો છે.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે ખરેખરા સજ્જનની સજ્જનતા નિરપેક્ષ હોય છે, અર્થાત્ એવા સજ્જનો સજ્જનતાની ખાતરજ—પોતાના સ્વભાવાનુસારજ સજ્જનતા દાખવે છે. શું પુખ્તોને કાઠએ વિજ્ઞાપિ કરી છે કે તમારે અમને સુવાસ આપવી? શું વનદેવીએ કાઠ દિવસ કાઠની સાથે પણ વસન્તને સંદેશો કહાવ્યો છે કે તારે આવીને મારી શોભામાં વધારો કરવો? શું કાઠ ચક્રવાક સૂર્યને પ્રાર્થના કરી છે કે તારે પૃથ્વી અને નભોમંડલને પ્રકાશિત કરવાં, શત્રુરૂપ અંધ-કારને દૂર કરવો અને ચક્રવાક અને ચક્રવાકીનો સંયોગ કરાવવો? શું મેઘને ચાતકે કે પર્વતે કદી વિનવ્યો છે કે તારે તાપનો વિનાશ કરનારી જલ-વૃષ્ટિ કરવી, ચાતકને જીવાડવા અને તેમના નાદ દ્વારા વૈદ્ય રત્નનો પ્રાકુર્ભાવ કરવો? શું ચન્દ્રને કદી પણ કુમુદે કે ચંદારે વિનતિ કરી સાંભળી છે કે તારે અમને આનન્દ આપવો? શું ચન્દ્રિકા અને પૃથ્વી-સગોત્રીય છે કે જીથી કરીને તે પૃથ્વીને સુધાના સમાન ધવલ બનાવે છે?

૧ સરખાવો શ્રીદેવવિમલગણિકૃત હીરસૌભાગ્યનાં નિમ્ન-લિખિત પદો.

“ અપેક્ષાં ચ ન ક્વાપિ કુર્વન્તિ સન્તઃ

સ્વભાવેન કિં તૂપકુર્વન્તિ સર્વાન્ ।

કિમભ્યર્થિતાનિ પ્રસૂનાનિ કૈશ્ચિજ્—

જનાન્ સૌરમૈઃ સ્વૈર્યદામોદયન્તિ ॥—મુજ્જપ્રયાતમ્ (૬, ૬)

કદાચિદ્ વસન્તસ્ય સન્દેશવાચો—

ડપિ ચ પ્રેષિતાઃ ક્વાપિ કિં કુજ્જલક્ષ્મ્યા ।

મૃગાક્ષીમિવોત્ક્રુષ્ટકાં મજ્જરીભિઃ

પ્રસૂનૈરયં હાસયામાસ યત્ તામ્ ॥—મુજ્જ૦

કિમભ્યર્થ્યતે કેનચિચ્ચન્દરોચિ—

ર્યદુર્વીદિવૌ ભાસયત્યેષ યદ્ વા ।

વિપક્ષાનિવોદ્વાસયત્યન્ધકારાન્

પુનર્યોજયત્યજ્જનામી રથાજ્ઞાન્ ॥—મુજ્જ૦

અયાચ્યન્ત કિં વાડમ્બુદાઃ કેનચિત્ કિં

યદુર્વીધરાણાં વ્યપોહન્તિ તાપમ્ ।

જલૈર્જીવયન્તીહ બપ્પીહબાલાન્

સ્વનાદૈશ્વ વૈદ્(હ)ર્યમુદ્ધાવયન્તિ ॥—મુજ્જ૦

રૂપાકારિ કિં કૈરવૈર્વા ચકોરૈ—

ર્યદેતાન્ સિતાંશુઃ પૃણત્યેવ કિં વા ।

સગોત્રાઃ પુનશ્ચન્દ્રિકાઃ કિં ધરિત્ર્યાઃ

શુચીકુર્વતે તાં યદેતાઃ સુધાવત્ ॥—મુજ્જ૦

—૧૧ મો સર્ગ, શ્લો. ૬૨-૬૬

ઇન્દ્રભૂતિ-વિચાર—

મગધ દેશમાંની રાજગૃહી નગરીના સ્વામી શ્રીશ્રેણિકના ' ગોર્વર ' (ગુવ્વર) ગામમાં વસુભૂતિ નામનો વિપ્ર વસતો હતો. તેને પૃથ્વી નામની સ્ત્રીથી ઇન્દ્રભૂતિ, અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ એ નામનાં ત્રણ પુત્ર-રત્નો ઉત્પન્ન થયાં હતાં. એ બ્રાહ્મણનું ગૌતમ ગોત્ર હોવાને લીધે ઇન્દ્રભૂતિનો એ નામથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે; અર્થાત્ તેને ગૌતમ(ગોતમ)સ્વામી તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આ ગૌતમ સ્વામી અર્થાત્ ઇન્દ્રભૂતિ યૌદ્ધ^૧ વિદ્યાના પારગામી બન્યા હતા, તેમણે ચારે^૨ વેદોનું સારી રીતે અધ્યયન કર્યું હતું અને તેઓ પોતાને ' સર્વજ્ઞ ' તરીકે ઓળખાવતા હતા.

એક વખત પાવાપુરીની સમીપમાં મહાસેન વનમાં રહેતા સોમિલ નામના વિપ્રને ત્યાં અગ્નિભૂતિ પ્રમુખ દર્શા બ્રાહ્મણો સહિત ઇન્દ્રભૂતિ યજ્ઞને માટે ગયા. ત્યાં તેઓ યજ્ઞ કરતા હતા, એવામાં તેમણે આકાશમાં ઉઘોત જોયો અને તદનંતર દેવોને મર્ત્ય-લોક ઉપર ઉતરી આવતા જોયા. આથી તેમણે એમ માન્યું કે આ મારા યજ્ઞનો પ્રભાવ છે અને દેવો મને અભિનંદન આપવાને આવે છે. પરંતુ જ્યારે તે દેવો ત્યાં નહિ આવતાં પાવાપુરીમાં દેવોએ રચેલા વીર પ્રભુના સમવસરણ તરફ ગયા, ત્યારે તેમને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો (આથી સાબીત થાય છે કે તેઓ સર્વજ્ઞ હતા નહિ, કેમકે આશ્ચર્ય એ અજ્ઞાનજનક ચેષ્ટા છે). વિશેષમાં લોકોને મુખેથી અત્ર સમીપમાં વીર ભગવાન્ સમવસર્યા છે અને તેઓ સર્વજ્ઞ છે એમ સાંભળતાં તો તેમને અતિશય સામર્થ્ય ગર્વ ઉત્પન્ન થયો. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે ખરેખર અત્ર કાંઈ ધુતારો આવ્યો લાગે છે અને તેને ઇન્દ્રજાળ પાથરી હોય એમ સંભવે છે. આમ વિચારી પ્રભુનું માન મોડવાને તેઓ તૈયાર થયા અને તેમણે સમવસરણ તરફ પ્રયાણ કર્યું. પરંતુ સમવસરણની સમીપ આવતાં, તેમજ દેવ-કૃત ઋદ્ધિનું અવલોકન કરતાં અને વિશેષતઃ વીર પ્રભુના મુખારવિદ તરફ નજર પડતાં તો તેઓ ઠંડાગાર થઈ ગયા. એટલામાં અધુરામાં પૂરું વીર ભગવાને તેમને તેમના નામથી બોલાવ્યા. અને વગર પૂછે તેમના મનોગત સંદેહનું નિરાકરણ પણ કર્યું.^૩ આથી કરીને ઇન્દ્રભૂતિનો સમસ્ત ગર્વ ગળી ગયો અને તેમણે પ્રભુના ચરણ-કમલમાં પ્રણામ કરી પોતાને તેમના સેવક તરીકે સ્વીકારવા વિનતિ કરી. આ વિનતિને સ્વીકારીને પ્રભુએ તેમને દીક્ષા આપી એટલુંજ નહિ, પરંતુ પ્રથમ ગણધર બનાવ્યા. અરે એટલેથી પણ જણે પોતાનું અનુપમ ઉપકારિત્વ સિદ્ધ થતું ન હોય, તેમ

૧ યૌદ્ધ-વિદ્યાઓ— “ ષડંગી વેદાશ્વત્વારો, મીમાંસાઽઽન્વીક્ષિકી તથા ।

ધર્મશાસ્ત્રં પુરાણં ચ, વિદ્યા ઇતાશ્વતુર્દશ ॥ ”

અર્થાત્ છ અંગો, ચાર વેદો, મીમાંસા, તર્ક, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ એ યૌદ્ધ વિદ્યાઓ છે.

૨ ઋગ્-વેદ, યજુર્વેદ, સામ-વેદ અને અથર્વ-વેદ એ ચાર વેદો છે.

૩ અભિભૂતિ, વાયુભૂતિ, વ્યક્ત, સુધર્મા, મણ્ડિક, મૌર્યપુત્ર, અકમ્પિત, અચલભ્રાતા, મેતાર્ય અને પ્રભાસ એ ઉપર્યુક્ત દર્શ બ્રાહ્મણો છે.

૪ આ વાત વિશેષાવશ્યકમાંના 'ગણધરવાદ'ના નામથી ઓળખાતા પ્રકરણ ઉપરથી જોઈ શકાશે, જોકે એની સ્થૂલ રૂપરેખા તો શ્રીરૂપચન્દ્રકવિકૃત ગૌતમીય.મહાકાવ્યમાં પણ આલેખવામાં આવી છે.

પોતે એક પૌરૂષી પર્યંત દેશના આખ્યા બાદ તરતજ તરતના જૈનેતર દીક્ષિત ઇન્દ્રભૂતિને એજ સમવસરણમાં પાદ-પીઠ ઉપર બેસીને વ્યાખ્યાન આપવાનો પણ અધિકાર આપ્યો. આ તેમની સજ્જનતા સૂચવે છે. આમાં પણ હુજી જાણે કંઈ ન્યૂનતા રહી નહિ ગઈ હોય કે શું કે જથી કરીને ગૌતમસ્વામીને પોતાના નિર્વાણ-સમયે પોતાનાથી દૂર કાઢ્યા. પોતાનામાં ઇન્દ્રભૂતિને ‘મારાજ વીર’ એવી જ મમતા હતી તે દૂર કરવાને અને તેમ થતાં તેમને સર્વજ્ઞ-પદથી અલંકૃત કરવાને માટે તેમણે આમ કર્યું. આમ બાબત હોવાને લીધે, પોતાના સેવકને પોતાની તુલ્ય બનાવવાની—નહિ કે પોતે સ્વામી તરીકે રહેવાની અને સેવકને સેવક રાખી મૂકવાની—એવી અનુપમ ભાવનાની વીર ભગવાન કરતાં વધારે આબેહુબ મૂર્તિ અન્યત્ર મળે ખરી કે ? ખરેખર મહાપુરુષનો ઉપકાર પણ મહાનજ હોય છે.

સર્વજ્ઞ-પદથી ખરેખરા શોભતા એવા ઇન્દ્રભૂતિ વીર-નિર્વાણ બાદ ૧૨ વર્ષે મોક્ષે સિધાવ્યા. આ દ્વિતીય મંગલરૂપ ઇન્દ્રભૂતિને મારા વારંવાર પ્રણામ હોજો એટલુંજ કહી અત્ર વિરમવામાં આવે તે પૂર્વે નિમ્નલિખિત ‘ગૌતમાષ્ટક’ તરફ દષ્ટિપાત કરવો અનાવશ્યક નહિ ગણાય.^૪

શ્રીદેવાનન્દસૂરિકૃતં ગૌતમાષ્ટકમ્

“ શ્રીન્દ્રભૂતિં વસુભૂતિપુત્રં

પૃથ્વીભવં ગૌતમગોત્રરત્નમ્ ।

સ્તુવન્તિ દેવાસુરમાનવેન્દ્રાઃ

સ ગૌતમો યચ્છતુ વાઙ્ઞિતં મે ॥ ૧ ॥—ઉપજાતિઃ

શ્રીવર્દ્ધમાનાત્ ત્રિપદીમવાપ્ય

મુહૂર્ત્તમાત્રેણ કૃતાનિ યેન ।

અજ્ઞાનિ પૂર્વાણિ ચતુર્દશાપિ

સ ગૌતમો યચ્છતુ વાઙ્ઞિતં મે ॥ ૨ ॥—ઉપ૦

શ્રીવીરનાથેન પુરા પ્રણીતં

મન્ત્રં મહાનન્દસુખાય યસ્ય ।

ધ્યાયન્ત્યમી સૂરિવરાઃ સમગ્રાઃ

સ ગૌતમો યચ્છતુ વાઙ્ઞિતં મે ॥ ૩ ॥—ઉપ૦

૧ ‘ પૌરૂષી ’ એટલે પ્રહર અર્થાત્ ત્રણ કલાક.

૨ કેટલાક દર્શનકારોએ ઇશ્વરને નિત્ય-મુક્ત માન્યો છે, તેમજ તેના સમાન તો તેના સેવકો નજ થઈ શકે એવું જો ઇશ્વરનું સ્વરૂપ આલેખ્યું છે, તે વિચારણીય છે.

૩ બધાં મળીને મંગલો ચાર છે—(૧) વીર ભગવાન, (૨) ગૌતમ સ્વામી, (૩) સ્થૂલિભદ્ર આદિ મુનિરાજ અને (૪) જૈન ધર્મ માને સ્યાદ્વાદ દર્શન. કહ્યું પણ છે કે—

“મંગલં ભગવાન્ ‘વીરો’, મંગલં ‘ગૌતમ’પ્રમુઃ ।

મંગલં ‘સ્થૂલિભદ્રા’યા, જૈનધર્મોઽસ્તુ મંગલમ્ ॥”

૪ ગૌતમસ્વામીને લગતી હકીકત શ્રીજિનપ્રભસૂરિકૃત ગૌતમ-સ્તોત્રમાંથી તેમજ આવશ્યક, વિશેષાવશ્યક, ઉત્તરાધ્યયન, ભગવતી ઇત્યાદિ આગમોમાંથી પણ મળી શકે છે.

યસ્યાભિધાનં મુનયોઽપિ સર્વે
 ગૃહ્ણન્તિ મિક્ષાભ્રમણસ્ય કાલે ।
 મિષ્ટાન્ન-પાના-ઽમ્બરપૂર્ણકામાઃ
 સ ગૌતમો યચ્છતુ વાઙ્છિતં મે ॥ ૪ ॥—ઉપ૦
 અષ્ટાપદાદ્રૌ ગગને સ્વશક્ત્યા
 યયૌ જિનાનાં પરવન્દનાય ।
 નિશમ્ય તીર્થાતિશયં સુરેભ્યઃ
 સ ગૌતમો યચ્છતુ વાઙ્છિતં મે ॥ ૫ ॥—ઉપ૦
 ત્રિપશ્ચસદ્ઠ્યાશતતાપસાનાં
 તપઃકૃશાનામપુનર્ભવાય ।
 અક્ષીણલબ્ધ્યા પરમાન્નદાતા
 સ ગૌતમો યચ્છતુ વાઙ્છિતં મે ॥ ૬ ॥—ઉપ૦
 સદક્ષિણં ભોજનમેવ દેયં
 સાધર્મિકં(કે) સદ્ધુસપર્યયેવ ।
 કૈવલ્યવસ્ત્રં પ્રદદૌ મુનીનાં
 સ ગૌતમો યચ્છતુ વાઙ્છિતં મે ॥ ૭ ॥—ઉપ૦
 શિવં ગતે ભર્તરિ વીરનાથે
 યુગપ્રધાનત્વમિહૈવ મત્યા ।
 પદ્માભિષેકો વિદધે સુરેન્દ્રૈઃ
 સ ગૌતમો યચ્છતુ વાઙ્છિતં મે ॥ ૮ ॥—ઉપ૦
 શ્રીગૌતમસ્યાષ્ટકમાદરેણ
 પ્રબોધકાલે મુનિપુઙ્ગવા યે ।
 પઠન્તિ તે સૂરિપદં ચ દેવા—
 નન્દં લભન્તે નિતરાં ક્રમેણ ॥ ૯ ॥—ઉપ૦

અર્થાત્—“વસુભૂતિના નન્દન, (તેની પત્ની) પૃથ્વીના સુત, અને ગૌતમ ગોત્રને વિષે

૧ ‘ પૃથ્વીના સુત’નો બીજો અર્થ ‘ મંગલ ’ થાય છે, એ વાત ધ્યાનમાં લઈને તો શ્રીદેવવિમલગણિએ હીરસૌભાગ્યમાં ચતુર્થ સર્ગમાં સાતમા અને આઠમા પદ્યો દ્વારા ત્રીજે મુખ્ય ઉદ્દેશને કાઢ્યા છે:—

“બભૂવ મુખ્યો વસુભૂતિસૂતુ—

સ્તેષાં ગણીનામિહ ગૌતમાહઃ ।

યો વક્રમાવં ન ભાર પૃથ્વી—

સુતોઽપિ નો વિષ્ણુપદાવલમ્બી ॥”—ઉપનિવૃત્તિ

અર્થાત્ જેણે પૃથ્વી-સુત હોઈ કરીને પણ વક્રતા ધારણ કરી નહિ તેમજ નારાયણના ચરણનો આશ્રય લીધો નહિ, તે ગૌતમ નામના વસુભૂતિના પુત્ર તે ગણધરોમાં મુખ્ય બન્યા (મંગલ એ પૃથ્વી-સુત છે અને એ ગ્રહની વક્રતા સુપ્રસિદ્ધ છે તેમજ તે ગ્રહ હોવાથી આકાશનો આશ્રય લે છે એ દેખીતી વાત છે).

રત્નસમાન એવા જ શ્રીઈન્દ્રભૂતિની દેવેન્દ્રા, દાનવેન્દ્રા અને નરેન્દ્રા સ્તુતિ કરે છે, તે ગૌતમ (સ્વામી) મને વાંછિત અર્પો.”—૧

“શ્રીવર્ધ્ધમાન (જિનેશ્વર)ની પાસેથી (ઉત્પાદ, વ્યય અને ધૌવ્યરૂપી) ત્રિપદી પ્રાપ્ત કરીને જણે મુહૂર્તમાત્રમાં (બાર) અંગો તેમજ ચૌદ પૂર્વો રચ્યાં, તે ગૌતમ (પ્રભુ) મને અભીષ્ટ અર્પણ કરે.”—૨

“મોક્ષના સુપ્નને માટે શ્રીવીર ભગવાને જ ગૌતમસ્વામી (ના નામવાળો) મંત્ર કહ્યો હોતો અને જ મંત્રનું ધ્યાન સમગ્ર સૂરીશ્વરો કરે છે, તે ગૌતમ (સ્વામી) મને વાંછિત સમર્પો.”—૩

“સર્વે મુનિઓ પણ ભિક્ષા-બ્રમણના સમયે જનું નામ લે છે અને તેમ કરી મિષ્ટ અન્ન, પાન અને વસ્ત્રથી પૂર્ણ ઇચ્છાવાળા થાય છે, તે ગૌતમ (પ્રભુ) મને અભીષ્ટ અર્પો.”—૪

“સુરો પાસેથી (અષ્ટાપદ) તીર્થનો અતિશય શ્રવણ કરીને જ ગગનમાં ચાલવાની પોતાની શક્તિ વડે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર (ચોવીસ) જિનેન્દ્રાનાં ચરણના વન્દનાર્થે ગયા, તે ગૌતમ (મુનીશ્વર) મને મનોવાંછિત આપો.”—૫

“તપશ્ચર્યા કરવા વડે કૃશ બનેલા એવા પંદરસે (૧૫૦૦) તાપસોને મુક્તિને માટે જ-ઓ અક્ષીણ લખિંધ વડે તેમના પરમાન્ન (ક્ષીર)ના દાતા બન્યા, તે ગૌતમ (ગણધર) મને અભીષ્ટ સમર્પો.”—૬

“સાધર્મિકાને દક્ષિણાની સાથેજ ભોજન દેવું ને સંધની વાત્સલ્યતા પણ તેમજ થાય છે તેવી રીતે મુનિઓને જણે સર્વજ્ઞતારૂપી વસ્ત્ર પણ પરમાન્નની સાથે અર્પણ કર્યું, તે ગૌતમ (યોગીશ્વર) મારા મનોરથ પૂરા પાડો.”—૭

“પોતાના સ્વામી વીર પ્રભુ મોક્ષે ગયા એટલે યુગ-પ્રધાનપણું શ્રીગૌતમ સ્વામીમાં છે એમ માનીને જમનો દેવેન્દ્રાએ પદ્માભિષેક કર્યો, તે ગૌતમ (મુનિવર) મને મનોવાંછિત અર્પો.”—૮

“જ મુનીશ્વરો જગતાની સાથેજ આદરપૂર્વક (આ) શ્રીગૌતમાષ્ટકનું પઠન કરે છે, તેઓ સૂરિ-પદને અને તદનંતર (દેવગતિના) આનન્દને પણ અચ્ચિત પ્રાપ્ત કરે છે. (કર્તા શ્રીમાન્ દેવાનન્દ સૂરિઓએ પોતાનું નામ પણ આ અન્ત્ય પદમાં સૂચવ્યું છે.) ”—૯

* * * * *

સાથે સાથે ‘વિરોધાભાસ’ નામના અલંકારથી વિભૂષિત આના પંક્તિનું નવમું પદ પણ જોઈ લઈએ.

“યત્પાણિપદ્મઃ સપુનર્મવોડપિ

દત્તે નતાનામપુનર્મવં યત્ ।

શિષ્યીકૃતા યેન મમં વિહાય

શિવં શ્રયન્તે ચ તદન્ન ચિત્રમ્ ॥”

—ઉપજ્ઞતિ.

અર્થાત્ જનું કર-કમલ પુનર્ભવ (નખ)થી યુક્ત હોઈ કરીને પણ પ્રણામ કરનારાને અપુનર્ભવ (મોક્ષ) અર્પણ કરે છે તેમજ વળી જણે શિષ્ય કરેલા જીવો ભવ (મહાદેવ)ને છોડીને શિવ (મહાદેવ)નો આશ્રય લે છે, તે અત્ર આશ્ચર્ય-જનક છે. (‘ભવ’નો અર્થ ‘સંસાર’ કરવાથી અને ‘શિવ’નો અર્થ ‘મોક્ષ’ કરવાથી વિરોધાભાસનો પરિહાર થાય છે.)

વિહાય (ઘાં હા)=ત્યજી દધને, મૂકીને.
ક્ષારં (મૂં ક્ષાર)=ખારા.
જલં (મૂં જલ)=પાણીને.
જલ=પાણી.
નિધિ=સમૂહ.

જલનિધેઃ (મૂં જલનિધિ)=સાગરનું.
રસિતું (ઘાં રસ)=સ્વાદ લેવાને.
કઃ (મૂં કિમ્)=કોણ.
ઈચ્છેત્ (ઘાં ઈષ્)=ઈચ્છા કરે.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુની વાણીની મધુરતા—

“(હે જગન્નાથ !) ગાયના દૂધથી તેમજ ઉત્તમ અને ઉજ્જવલ એવી શર્કરાથી પણ વધારે નિર્મલ [અથવા મધુર] તથા પ્રિય એવું તારૂં વચન શ્રવણ કર્યા બાદ અન્યના વચનનું શ્રવણ કરવા (કોઈ પણ મનુષ્ય) અત્ર ઇચ્છતો નથી. (ક્રમકે) ચન્દ્રનાં કિરણોના જેવા (નિર્મલ) અમૃતને [અથવા અમૃત સમાન જલને] મૂકીને (લવણ) સમુદ્રના ખારા જલનો સ્વાદ લેવાને કોણ ઇચ્છે ? ”—૧૧

સ્પષ્ટીકરણ

પાઠાન્તર-વિચાર—

‘અર્થાન્તરન્યાસ’થી અલંકૃત એવા આ શ્લોકની વૃત્તિમાં ‘જલનિધેરશિતું’ (જલનિધેઃ+અશિતું) એ પાઠાન્તરના સંબંધમાં ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે અને તેમાં ‘અશિતું’ એ પાઠ અશુદ્ધ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

આ વાતના સમર્થનમાં એ ઉમેરવાનું કે સમયસુન્દરગણિકૃત ઋષભ-ભક્તામરમાં, રત્નસિંહકૃત નેમિ-ભક્તામર (યાને પ્રાણુપ્રિય કાવ્ય)માં તેમજ કાવ્ય-માલાના સપ્તમ ગુચ્છકમાં છપાયેલ ભક્તામર સ્તોત્રમાં પણ ‘રસિતું’ પાઠ છે. પરંતુ એ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે ભાવપ્રભસૂરિવિરચિત નેમિ-ભક્તામરમાં, કીર્તિવિમલકૃત શાન્તિ-ભક્તામરમાં તેમજ ધર્મસિંહસૂરિ રચિત સરસ્વતી-ભક્તામરમાં પણ ‘અશિતું’ એવો પાઠ છે. વળી ‘સુવા-શિનો દેવાઃ,’ ‘વાતાશિનો નાગાઃ’ એવાં વાક્યો પણ જોવામાં આવે છે. વાસ્તે આ વાત વિચારણીય છે.

* * * * *

મગવતો રૂપાધિક્યમાહ—

અલ્પાણુકમણુભિર્મણિજૈઃ સુરેન્દ્રા

નિર્માય ચેત્ તવ પદસ્ય પુરો ધરેયુઃ ।

પૂષ્ણોઽગ્ર ઉલ્મુકમિવેશ ! સ દૃશ્યતે વૈ

યત્ તે સમાનમપરં ન હિ રૂપમસ્તિ ॥ ૧૨ ॥

ટીકા

હે જિન ! સુરેન્દ્રા-દેવેન્દ્રા અણુભિઃ-પરમાણુભિઃ એકમકુષ્ઠં નિર્માય-નૂતનં નિષ્પાદ્ય ચેદ્યદિ તવ પદસ્ય-ચરણસ્ય પુરઃ-અગ્રે ધરેયુઃ-તવ ચરણસ્યાકુષ્ઠેન તુલ્યતાકરણાય સ્થાપયેયુઃ । કિંવિશિષ્ટૈર-

ણુભિઃ? 'મણિજૈઃ' મણયઃ-ચન્દ્રકાન્તાદિરત્નાનિ તેષુ જાતા મણિજાસ્તૈર્મણિજૈઃ-રત્નોદ્ભૂતઃ પદ્માણુભ્યો-
રિત્યર્થઃ । હે ઈશ ! સોઽદ્ભુષ્ટો વૈ ઇતિ નિશ્ચિતં પૂષ્ણઃ-સૂર્યસ્યાગ્રે ઉલ્મુકમિવ-અલાતમિવ દૃશ્યતે । યદ્-
યસ્માત્ કારણાદ્ હીતિ નિશ્ચિતં તે-તવ સમાનમપરં રૂપં નાસ્તિ, ત્વત્તલ્યરૂપોઽન્યો નાસ્તીત્યર્થઃ ॥૧૨॥

અન્વયઃ

(હે) ઈશ ! એક સુર-ઇન્દ્રાઃ મણિ-જૈઃ અણુભિઃ એક અદ્ભુગુણં નિર્માય તવ પદસ્ય પુરઃ ધરેયુઃ,
(તાર્હિં) સઃ પૂષ્ણઃ અગ્રે ઉલ્મુકં ઇવ વૈ દૃશ્યતે; યદ્ તે સમાનં અપરં રૂપં ન હિ અસ્તિ ।

શબ્દાર્થ

અદ્ભુગુણં (મૂ० અદ્ભુગુણ)=અંગુઠો.
એકં (મૂ० એક)=એક.
અણુભિઃ (મૂ० અણુ)=પરમાણુઓ વડે.
મણિ=રત્ન.
મણિજૈઃ=રત્નોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા.
સુર=દેવ.
સુરેન્દ્રાઃ=સુરપતિઓ.
નિર્માય (ધા० મા)=બનાવીને.
એદ્=એ.
તવ (મૂ० યુષ્મદ્)=તારા.
પદસ્ય (મૂ० પદ)=ચરણની.
પુરસ=આગળ.
ધરેયુઃ (ધા० ધૃ)=ધરે.
પૂષ્ણઃ (મૂ० પૂષન્)=સૂર્યની.

અગ્રે (મૂ० અગ્ર)=અગ્રે.
ઉલ્મુકં (મૂ० ઉલ્મુક)=અંગારો.
ઇવ=જેમ.
ઈશ ! (મૂ० ઈશ)=હે પરમેશ્વર !
સઃ (મૂ० તદ્)=તે.
દૃશ્યતે (ધા० દૃશ)=દેખાય (છે).
વૈ=નક્કી.
યદ્=જેથી કરીને.
તે (મૂ० યુષ્મદ્)=તારા.
સમાન (મૂ० સમાન)=તુલ્ય.
અપરં (મૂ० અપર)=અન્ય.
ન=નહિ.
હિ=નિશ્ચયવાચક અવ્યય.
રૂપં (મૂ० રૂપ)=રૂપ, સ્વરૂપ.
અસ્તિ (ધા० અસ્)=છે.

શ્લોકાર્થ

વીર પ્રભુનું અનુપમ રૂપ—

“ હે પરમેશ્વર ! (ચન્દ્રકાન્તાદિક) રત્નોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પરમાણુઓ વડે (કદાચ)
એક અંગુઠો (નવીન) બનાવીને જે દેવેન્દ્રો તારા ચરણના અંગુઠાની આગળ ધરે, તો તે નક્કી
સૂર્યની સામે અંગારા જેવો દેખાય છે; જેથી કરીને (ખાતરી થાય છે કે) નક્કી તારા સમાન અન્ય
રૂપ આ જગત્માં નથી.”—૧૨

સ્પષ્ટીકરણ

શ્લોકના સાર સંબંધી વિચાર—

આ શ્લોકમાં જે એમ કહ્યું છે કે દેવો વિવિધ રત્નોના પરમાણુઓ વડે એક અંગુઠો
બનાવે, તો તે પણ પ્રભુના અંગુઠા આગળ કશી ગણતરીમાં આવી શકે તેમ નથી, તે વાતની
આવશ્યક-નિર્ણય ક્ષત્રી પદ્ધતિ મી ગાથા પણ સાક્ષી પૂરે છે; કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“सर्वसुरा जइ रूपं, अंगुष्ठप्रमाणं विउव्वेज्जा ॥
जिणपायंगुष्ठं पइ, ण सोहए तं जहिं गालो ॥”

परंतु ये ध्यानमां राप्पुं के समवसरणुमां तो प्रभुना प्रभावथी प्रभुना समान तेमनी तणु भूतिंओ
अनाववामां देवताओ समथ थाय छे.

* * * * *

भगवद्दर्शनेः मिथ्यात्वं नोद्घटतीत्याह—

उज्जाघटीति तमसि प्रचुरप्रचारं

मिथ्यात्विनां मतमहो न तु दर्शने ते ।

काकारिचक्षुरिव वा न हि चित्रमत्र ।

यद् वासरे भवति पाण्डुपलाशकल्पम् ॥ १३ ॥

टीका

हे जिन ! मिथ्यात्विनां मतं तमसि-अज्ञाने उज्जाघटीति-अतिशयेन उद्घटति-प्रकटीभ-
वतितराम् । किंभूतं मतं ? प्रचुरो-बहुलः प्रचारो-विस्तारो यस्य तत् प्रचुरप्रचारम् । अहो इत्या-
श्चर्ये । तन्मिथ्यात्विनां मतं ते-तव दर्शने न तु उज्जाघटीति, दर्शने-सम्यक्त्वे भगवतोऽवलोकने
वा मिथ्यात्वस्य विलयात् । हीति निश्चितम् । अत्र चित्रं न किञ्चित्, तत्राश्चर्यं नेत्यर्थः । यद्-यस्मा-
द्धेतोः काकारिचक्षुर्वासरे पाण्डुपलाशकल्पं भवति, काकानां-काकपक्षिणामरिः-शत्रुर्घूकस्तस्य चक्षुः-
नेत्रं दिवसे पाण्डु-पाण्डुरवर्णं यत् पलाशपत्रं तेन कल्पं-तुल्यं भवतीत्यर्थः । वासरे घूकचक्षुषो निस्ते-
जस्त्वात्, तमसि प्रचुरप्रचारत्वात् ॥ १३ ॥

अन्वयः ।

(हे जिन !) अहो ! मिथ्यात्विनां प्रचुर-प्रचारं मतं तमसि उज्जाघटीति, न तु ते दर्शने; वा न
हि अत्र चित्रं यद् वासरे काक-अरि-चक्षुः इव पाण्डु-पलाश-कल्पं भवति ।

शब्दार्थ

उज्जाघटीति (धा० घट्)=अतिशय प्रकट थाय छे.

तमसि (मू० तमसू)=अज्ञानने थं.

प्रचुर=अत्यंत.

प्रचार=विस्तार.

प्रचुरप्रचारं=अत्यन्त छे विस्तार जेतो अेवा.

मिथ्यात्विनां (मू० मिथ्यात्विन्)=मिथ्यात्वीओनुं.

मतं (मू० मत)=दर्शन.

अहो=आश्चर्यवाचक अव्यय.

न=नहि.

तु=परंतु.

दर्शने (मू० दर्शन)=(१) सम्यक्त्वेने विषे;(२) अव-
लोकनेने विषे;(३) मतने विषे.

ते (मू० युष्मद्)=तारा.

काक=कागडो.

१ संस्कृत भाषा—

सर्वसुरा यदि रूपं, अङ्गुष्ठप्रमाणं विकुर्वीरन् ।

जिनपादाङ्गुष्ठं प्रति, न शोभते तद् यथाऽङ्गारः ॥

અરિ=દુશ્મન, શત્રુ.
 કાકારિ=કાગડાનો શત્રુ, ધુવડ.
 ચક્ષુસ્=નેત્ર.
 કાકારિચક્ષુઃ=ધુવડનું નેત્ર.
 ઈવ=જેમ.
 ઘા=અથવા.
 હિ=નિશ્ચયવાચક અવ્યય.
 ચિત્રં (ચિત્ર)=આશ્ચર્યજનક.

અન્ન=અહીં.
 યદ્=જે માટે.
 વાસરે (મૂં વાસર)=દિવસે.
 ભવતિ (ઘાં મૂં)=થાય છે.
 પાણ્ડુ=પીળા.
 પલાશ=ખાખરાનું પાંદડું.
 કલ્પ=સમાન, તુલ્ય.
 પાણ્ડુપલાશકલ્પં=પીળા ખાખરાના પાંદડા સમાન.

શ્લોકાર્થ

જિન દર્શનથી મિથ્યાત્વનો નાશ—

“ હે જિનેશ્વર ! અહો ! અત્યન્ત પ્રચાર છે જનો એવું [મિથ્યાત્વીઓનું દર્શન અજ્ઞાનને વિષે અતિશય પ્રકટ થાય છે, પરંતુ તારા દર્શનને વિષે તેમ થતું નથી (એ આશ્ચર્ય છે). અથવા ખરેખર એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી, કેમકે (એ સ્વાભાવિક છે કે) ધુવડ (પક્ષી)ની આંખ દિવસના (ઘાળા અને) પીળા એવા ખાખરાના પાંદડા જેવી (અર્થાત્ નિસ્તેજ) થાય છે, (જ્યારે રાતે અંધારામાં તો તે લીલા લહેર ઉડાવે છે). ”—૧૩

સ્પષ્ટીકરણ

શ્લોકનું તાત્પર્ય—

આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એ છે કે જમ અંધારામાંજ બધી ‘ પોલ ’ ચાલે અને અજ્ઞવાળામાં તો તે ઉઘાડીજ પડી જાય, તેમ મિથ્યાત્વીઓનું શાસન અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં અથડાતા જનો-નેજ રૂચિકર થઈ શકે અને તેનું જોર પણ ત્યાંજ ચાલે, પરંતુ વિવેક-નેત્રવાળા પાસે તો તેની કીંમત તરતજ અંકાઈ જાય.

વિશેષમાં સત્ય માર્ગે ચાલનારા જનોની સંખ્યા પણ ઉન્માર્ગે જનારા કરતાં ઓછી હોય, તો તે બનવા જોગ છે. આ વાત તો મહાવીર સ્વામીના અને ગોશાળાના શ્રાવકોની સંખ્યા ઉપરથી પણ જોઈ શકાય છે, કેમકે જ્યારે મહાવીર સ્વામીના ૧૫૯૦૦૦૦ શ્રાવક (અને તેથી બમણી શ્રાવિકાઓ ભક્ત હતા), ત્યારે ગોશાળાના ૧૧૦૦૦૦૦ (?) શ્રાવકો ભક્ત હતા. આ ઉપરથી ‘ પ્રચુરપ્રચાર ’ એવું જ વિશેષણ મિથ્યાત્વીઓના મતને લાગૂ પાડ્યું છે, તે વાસ્તવિક છે, એમ જોઈ શકાય છે.

શ્લોકની વિચિત્રતા—

આ શ્લોકમાં મહો, ન, તુ, ઈવ, વા, હિ, અન્ન અને યદ્ એમ અવ્યયોનું વહાણ કાઢ્યું છે અને તેમ છતાં પાદપૂર્તિમાટે એક પણ અવ્યયનો ઉપયોગ કર્યો નથી એ આશ્ચર્ય છે.

कषायभङ्गे भगवतो बलवत्त्वमाह—

वन्या द्विपा इव सदैव कषायवर्गा
भञ्जन्ति नूतनतरूनिव सर्वजन्तून् ।
सिंहातिरेकतरसं हि विना भवन्तं
कस्तान् निवारयति सञ्चरतो यथेष्टम् ? ॥ १४ ॥

टीका

हे स्वामिन् ! कषायवर्गाः कषति-दहति प्राणिनां(नो) जीवानामिति(निति) कषः—संसारस्तस्यायो—लाभो येभ्यस्ते कषायाः—क्रोधादयस्तेषां वर्गाः, “वर्गस्तु सदृशां स्कन्धः”(का० ६, श्लो० ४९) इति हैमः । यद्वा तद्गणो वर्गः अनन्तानुबन्ध्यादिभेदचतुष्टयेन चतुर्गुणिताः कषाय-वर्गाः वन्या द्विपा इव सर्वजन्तून् नूतनतरूनिव भञ्जन्ति । कदा ? सदैव-सर्वस्मिन् काले । हीति निश्चितम् । भवन्तं विना—त्वां विना तान् यथेष्टं सञ्चरतो द्विपान् को निवारयति ? । किंविशिष्टं भवन्तं ? ‘सिंहातिरेकतरसं’ सिंहादतिरेकं—अधिकं तरः—पराक्रमो यस्य स तं सिंहातिरेकतर-सम् ॥ १४ ॥

अन्वयः

(हे परम-आत्मन् !) कषाय-वर्गाः वन्याः द्विपाः इव सर्वजन्तून् नूतन-तरून् इव सदैव भञ्जन्ति; सिंह-अतिरेक-तरसं भवन्तं (हि) विना तान् यथेष्टं सञ्चरतः (कषाय-द्विपान्) कः निवारयति ? ।

शब्दार्थ

वन्याः (मू० वन्य)=जंगली, वनमां वसनारा.
द्विपाः (मू० द्विप)=कुंजरो, ङाथीओ.
इव=जेम.
सदैव=सर्वदा.
कषाय=क्रोधादिक कषाय.
वर्ग=(१) समूह; (२) (गणित प्रसिद्ध) वर्ग.
कषायवर्गाः=कषायोना वर्गो.
भञ्जन्ति (धा० भञ्ज)=लग्नि छे, नाश करे छे.
नूतन=नवीन.
तरू=वृक्ष, अड.
नूतनतरून्=नवीन वृक्षोने.
सर्व=समस्त.
जन्तु=प्राणी.

सर्वजन्तून्=समस्त प्राणीओने.
सिंह=सिंह.
अतिरेक=अधिक.
तरसू=पराक्रम.
सिंहातिरेकतरसं=सिंहथी अधिक छे पराक्रम जेतुं
ओवा.
हि=निश्चयवाचक अव्यय.
विना=वगर.
भवन्तं (मू० भवत्)=आप.
कः (मू० किम्)=कोषु.
तान् (मू० तद्)=तेमने.
निवारयति (धा० वार)=अटकावे.
सञ्चरतः (मू० सञ्चरत्)=वर्तनाराने.
यथेष्टं=भरुं मुण्य.

શ્લોકાર્થ

કષાયનો નાશ કરવામાં પ્રભુનું અપૂર્વ બળ—

“(હે પરમાત્મા !) જમ જંગલી હાથીઓ નવીન વૃક્ષોને ભાંગી નાંખે છે, તેમ કષાયના વર્ગો સમસ્ત પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે. (આ પ્રમાણે) મરજીમુજબ વર્તનારા તે (કષાયરૂપી કુંજરોને) ખરેખર સિંહ કરતાં પણ અધિક પરાક્રમ છે જેવું એવા આપ સિવાય (અન્ય) કોણ અટકાવે ? ”—૧૪

સ્પષ્ટીકરણ

જિનેશ્વર અને સિંહની તુલના—

જિનેશ્વર સિંહ કરતાં ચઢિયાતા છે, કેમકે કંદર્પરૂપી કુંજરનો તેમણે સર્વથા પરાજય કર્યો છે, જ્યારે સિંહ તો કોઈક વાર પણ તેને વશ બની જાય છે, કેમકે શું સિંહ વર્ષમાં એક વાર પણ વિષય-સેવન કરતો નથી કે ? કહ્યું પણ છે કે—

“ સિંહો બલી દ્વિરદશૂકરમાંસમોજી, સંવત્સરેણ રતિમેતિ કિલ્લૈકવારમ્ ”

કષાય-મીમાંસા

‘ કષાય ’ શબ્દ ‘ કષ ’ અને ‘ આય ’ એ બે શબ્દોનો બનેલો છે. તેમાં ‘ કષ ’ એટલે ‘ સંસાર ’ અને ‘ આય ’ એટલે ‘ લાભ ’ તેમાં ‘ કષ ’ નો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ એ છે કે “ કષતિ-દહતિ પ્રાણિનઃ इति कषः ” અર્થાત્ જ પ્રાણીઓને સંતપ્ત કરે છે, તે ‘ કષ ’ છે. સંસારમાં જન્મ-મરણના ફેરા ફેરવનાર ‘ કષાય ’ છે. આ કષાયના ક્રોધ (ગુસ્સો), માન (ગર્વ), માયા (કપટ) અને લોભ એમ ચાર મુખ્ય ભેદો છે. આ દરેકના એક એકથી મન્દ અને એથી કરીને તો ઓછા હાનિકારક એવા (૧) અનન્તાનુબન્ધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાન, (૩) પ્રત્યાખ્યાન અને (૪) સંજવલન એમ ચાર ચાર ભેદો છે.

ક્રોધ—

ક્રોધને એક ક્ષણ વાર પણ આશ્રય આપવો એ સર્પને દૂધનું પાન કરાવ્યા બરાબર છે. તેણે પોતાના આશ્રયદાતાનો વિનાશ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું હોય એમ લાગે છે. ટુંકમાં આત્માની અવનતિ કરવામાંજ તેનું શક્ષાતન સમાયેલું છે. આ સંબંધમાં શ્રીવિમલસૂરિએ ઠીકજી કહ્યું છે કે—

“ આત્માનં પરિતાપયત્યનુકલં જન્માન્તરેષ્વપ્યલં

દત્તે વૈરપરમ્પરાં પરિજનસ્યોદ્વેગમાપાદયેત્ ।

ધત્તે સદ્ગતિમાર્ગરોધનવિધૌ ગન્ધદ્વિપત્ત્વં તતઃ

ક્રોધસ્યેત્યમરે ! રિપોઃ ક્ષણમપિ સ્થાતું કથં દીયતે ? ॥ ”

—સંવેગ-દુઃખ-કન્દલી, શ્લો. ૫

૧ સરખાવો—

“ ક્રોધો હિ શત્રુઃ પ્રથમો નરાણાં

દેહસ્થિતો દેહવિનાશનાય ।

યથા સ્થિતઃ કાષ્ઠગતો હિ વહ્નિઃ

સ એવ વહ્નિર્દહતે શરીરમ્ ॥ ”

અર્થાત્—અરે ! ક્રોધ આત્માને પ્રતિક્ષણ પરિતાપ કરે છે, જન્માન્તરમાં પણ અત્યંત વેરની પરં-
પરાતું પોષણ કરે છે, પરિજનને (સ્વજનને) શોકાતુર કરે છે અને સદ્ગતિના માર્ગનો નિરોધ
કરવામાં ગન્ધ-હસ્તીની ગરજ સારે છે; વાસ્તે આ ક્રોધરૂપી વૈરીને એક ક્ષણ વાર પણ સ્થાન કેમ
અપાય ?

ક્રોધના સંબંધમાં શ્રીમેરૂવિજયવિરચિત ચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિ (પૃ૦ ૨૨)માં
તથા સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૧૫૧)માં વિશેષતઃ વિચાર કરેલો હોવાથી આ સંબંધમાં તે
આટલુંજ નિવેદન કરવું બસ સમજાય છે.

માન—

માનના સંબંધમાં પણ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૫૨-૫૪)માં ઉલ્લેખ કરેલો હોવાથી
અહિંઆ તેના સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડનારો કૃત એકજ શ્લોક વિચારી લઈએ.

“આમ્યત્યૂર્ધ્વમુખઃ ક્ષમો નમયિતું પૂજ્યેડપિ નો કન્ધરા-
મન્તઃક્ષિપ્તકુશીલતાવશતનુઃ પ્રાણી યદધ્યાસિતઃ ।
તં માનં વિપદાં નિઘ્રાનમયશોરાશેર્નિદાનં સદા
મુક્ત્વા માર્દવમાદરેણ મહતા ચેતઃ । સમમ્યસ્યતામ્ ॥”

—સંવેગ૦, શ્લો૦ ૭.

અર્થાત્—હે મન ! જ્યારે માનના સેવનથી પ્રાણીનો દેહ અન્તઃકરણમાં ખોસી દીધેલી લોખંડની
સળીથી [અથવા દુષ્ટ આચરણથી] જકડાઈ જાય છે અને એથી કરીને ઊંચું મુખ રાખીને ચાલતો તે
માણસ પૂજનીય પ્રતિ પણ પોતાની ગરદન નમાવવાને સમર્થ થતો નથી, તે પછી આપત્તિઓના
ભંડારરૂપ અને અપકીર્તિના સમૂહના કારણરૂપ એવા માનનો ત્યાગ કરીને મોટા આદરપૂર્વક તારે
મૃદુતા (નરમાશ) મેળવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

માયા—

માયા કહો કે કપટ કહો કે દુગો કહો એ બધું એકજ છે. દંભ, કુટિલતા, પ્રપંચ, વિશ્વા-
સઘાત અને ઠગાઈ એ એના પર્ચાઈ છે. અસત્ય વચન ખોલાવનારી, અધ્યાત્મ મુખને અટકાવ-
નારી, આચાર-વિચારને જલાંજલિ અપાવનારી અને સત્ક્રિયાને આચ્છાદિત કરનારી એવી
આ માયાને શ્રીમાન્ હેમચન્દ્રસૂરિ તરફથી નીચે મુજબનું પ્રમાણ-પત્ર મળેલું છે.

“ અસૂનૃતસ્ય જનની, પરશુઃ શીલશાલિનઃ ।
જન્મભૂમિરવિદ્યાનાં, માયા દુર્ગતિકારણમ્ ॥”

—યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૪, શ્લો૦ ૧૫.

અર્થાત્—માયા એ મૃષાવાદ (અસત્ય)ની માતા છે, શીલરૂપી વૃક્ષને (કાપનારી) કુંહાડી છે,
અવિદ્યાની જન્મ-ભૂમિ છે અને દુર્ગતિનું કારણ છે.

૧ સરખાવો—

“ દમ્બો મુક્તિલતાવહિ-દમ્બો રાહુઃ ક્રિયાવિધૌ ।
દૌર્ભાગ્યકારણં દમ્બો, દમ્બોઽધ્યાત્મસુહાર્ગલઃ ॥ ”

માયાવી પુરુષ અન્યને છેતરી શકે એમાં નવાઈ જવું નથી, પરંતુ ‘ખાડો ખોદે તે પડે’ એ કહેવત મુજબ માયાવી પોતાના આત્માને છેતરે છે. આ વાતની નીચેનો શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે.

“ કૌટિલ્યપટવઃ પાપા, માયયા બકવૃત્તયઃ ।
ભુવનં વચ્ચયમાના, વચ્ચયન્તે સ્વમેવ હિ ॥ ”

—યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૪, શ્લો૦ ૧૬.

અર્થાત્—કુટિલતામાં કુશળ અને માયા વડે બકવૃત્તિને ધારણ કરનારા એવા પાપીઓ જગતને ઠગતાં પોતે ઠગાય છે.

માયારૂપી મહારાક્ષસીના પંજમાં અનેક જનો સપડાઈ જાય છે. જુગારીઓ તેમજ વેશ્યાઓ પ્રપંચ—જળ પાથરવામાં કચ્ચાસ ન રાખે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ કેટલાક વ્યાપારીઓ અને રાજાઓ પણ કુટિલતાનો ઉપયોગ કરવામાં પાછી પાની કરતા નથી. અરે આ તો ગૃહસ્થીની વાત કરી, પરંતુ કેટલાક સંન્યાસીઓ અને નામધારી જોગીઓ પણ માયાદેવીના ભક્ત બને છે. આથી કરીને તો કહેવામાં આવે છે કે—

“ મુખ્યમેં રામ, બગલમેં છુરી,
ભગત ભયે પણ દાનત બુરી. ”

પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે ‘દુગો દાઈનો સગો નથી’. તેનો અલ્પ સહવાસ પણ અનર્થનું કારણ થઈ પડે છે. કથું પણ છે કે—

“ દમ્ભલેશોડપિ મહાદેઃ, સ્ત્રીત્વાનર્થનિબન્ધનમ્ ।
અતસ્તત્પરિહારાય, યતિતવ્યં મહાત્મના ॥ ”

અર્થાત્—મહિલનાથ જવા તીર્થકરાદિક મહાત્માઓને પણ (પૂર્વ જન્મમાં તપસ્યા માટે કરેલો) દંભનો અંશ પણ સ્ત્રી-વેદરૂપ અનર્થનું કારણ થઈ પડ્યો, તો તેથી કરીને મહાત્માએ તેનો ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ (એટલે કે માયારૂપી મહારાક્ષસીના કંઈમાં કસાયેલાને મુક્ત કરનારી એવી સરલતારૂપી સૌભાગ્યદેવીની સેવા સ્વીકારવી જોઈએ).

લોભ—

આ ત્રિભુવનમાં કાઈનું પણ એકછત્ર સામ્રાજ્ય હોય, તો તે લોભ રાજધિરાજનું છે, કેમકે તેનું બળ તો એકેન્દ્રિયના ઉપર પણ ચાલે છે. એના સમર્થનમાં કહેવાનું કે—

“ અહો લોભસ્ય સામ્રાજ્ય-મેકચ્છત્રં મહીતલે ।
તરવોડપિ નિર્ધિ પ્રાપ્ય, પાદૈઃ પ્રચ્છાદયન્તિ યત્ ॥ ”

અર્થાત્—અહો ! ભૂમંડળમાં લોભનું એકછત્ર સામ્રાજ્ય છે, કેમકે નિધાનને પ્રાપ્ત કર્યા બાદ વૃક્ષો પણ તેને પોતાનાં મૂળો વડે ઢાંકી રાખે છે.

૧ રાજધિરાજ કહેવાનું કારણ એ છે કે લોભનું રાજ્ય ચક્રવર્તીના કરતાં પણ વિશાળ છે અને તેનું ક્ષેત્ર ક્રૂત મર્થ—લોકજ નથી, પરંતુ સ્વર્ગ અને પાતાલમાં પણ તેની વિજય-પતાકા ફરફરી રહે છે.

અરે, દ્રવ્યના લોભથી પ્રાણીઓ પોતાનાં પૂર્વ નિધાનોનાં સ્થાનોમાં સર્પ, ગરોળી, ઉંદર ઇત્યાદિ અધમ પંચેન્દ્રિય જીવો તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. ૧ વળી આ લોભરૂપી સેતાન તો ભૂત, પિશાચ ઇત્યાદિ દેવોને પણ સતાવે છે, કમકે તેઓ લોભને વશ થઈ નિધાન-ભૂમિ ઉપર ક્યાં કરે છે. ૨ વળી ઉચ્ચ જાતિના દેવોની પણ લોભ દુર્દશા કરે છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ મૂષણોચાનવાપ્યાદૌ, મૂર્ચ્છિતાસ્ત્રિદશા અપિ ।
ચ્યુત્વા તત્રૈવ જાયન્તે, પૃથ્વીકાયાદિયોનિષુ ॥ ”

અર્થાત્—ધરણી, ખાગ, વાવ ઇત્યાદિમાં મોહમુગ્ધ બનેલા દેવો પણ અવનીને ૩ તેજ પૃથ્વીકાયાદિક યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

લોભના પરાક્રમના સંબંધમાં જોટલું કથન કરવામાં આવે તેટલું થોડું છે, કમકે કહ્યું પણ છે કે—

“ સબ અવગુણકો ગુણ લોભ મયો
તબ ઓર અવગુણ મયો ન મયો ”

અર્થાત્ જ્યારે સૈમસ્ત અવગુણોના ગુણરૂપ લોભ પ્રાપ્ત થયો, તો પછી બીજા અવગુણો હોય કે ન હોય તે સરખુંજ છે.

હવે આપણે પ્રથમ તો તેના પંજમાં સપડાયેલા સાધારણ મનુષ્ય સંબંધી વિચાર કરી લઈએ. આ સંબંધમાં શ્રીસોમપ્રભસૂરિએ કહ્યું છે કે—

“ યદ્ દુર્ગામટ્વીમટન્તિ વિકટં ક્રામન્તિ દેશાન્તરં
ગાહન્તે ગહનં સમુદ્રમતનુક્લેશાં કૃષિં કુર્વતે ।
સેવન્તે કૃપણં પતિં ગજઘટાસંઘટ્ટદુઃસંચરં
સર્પન્તિ પ્રઘનં ધનાન્ધિતધિયસ્તલ્લોભવિસ્ફૂર્જિતમ્ ॥ ”

—સિન્દૂર-પ્રકર, શ્લો. ૫૭.

અર્થાત્—ધન મેળવવામાં આંધળા બનેલા એવા મનુષ્યો દુર્ગમ્ય અરણ્યમાં રખડે છે, વિકટ દેશાન્તરમાં ભટકે છે, ઊંડા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, અત્યન્ત ક્લેશકારી ખેતી કરે છે, (મમ્મણુ

૧ સરખાવો—

“ મુજક્લગ્દહગોધાઃ સ્યુ-મુખ્યાઃ પન્નેન્દ્રિયા અપિ ।
ધનલોભેન જાયન્તે, નિધાનં સ્થૂલભૂમિષુ ॥ ”

૨ સરખાવો—

“ પિશાચમુદ્ગલપ્રેત-ભૂતચક્ષાદયો ધનમ્ ।
સ્વકીયં પરકીયં વા-ડપ્યધિતિષ્ઠન્તિ લોભતઃ ॥ ”

૩ દેવોના મરણને ‘ અવન ’ કહેવામાં આવે છે.

૪ ‘ પૃથ્વીકાયાદિક’થી અત્ર પૃથ્વીકામ, જલ-કામ અને વનરપતિ-કામ સમજવા.

૫ સરખાવો—

“ હિંસેવ સર્વપાપાનાં, મિથ્યાત્વમિવ કર્મણામ્ ।
રાજચક્ષમેવ રોગાણાં, લોભઃ સર્વાંગસાં ગુરુઃ ॥ ”

શેઠ જવા) કૃપણુ સ્વામીની પણુ સેવા કરે છે અને હાથીઓના સમુદાયના સંઘર્ષે કરીને અગમ્ય (જમાં દુઃખેથી પ્રવેશ થઈ શકે એવા) યુદ્ધમાં પણુ જાય છે, એ બધા લોભનો પ્રતાપ છે.

આ તો આપણે સામાન્ય ગૃહસ્થને લગતી હકીકત વિચારી. પરંતુ દીક્ષા ગ્રહણ કરેલા અને ‘ઉપ-શાન્ત મોહ’ નામના અગ્યારમા ગુણસ્થાન સુધી જઈ પહોંચેલા મુનિવરોનું પણુ અધઃપતન કરાવવાનું લોભ સિવાય અન્ય કાંઈ કષાય બીડું ગ્રહણી શકે તેમ નથી.

મુનિવરોની પણુ આવી દશા થાય તેમાં આશ્ચર્ય જવું છે તેની સાથે એ પણુ વિચારવા જવી વાત છે કે પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવના પુત્રો ભરત અને બાહુબલિ કે જ્યાં તેજ ભવમાં મોક્ષે જનારા હતા, તેઓ વચ્ચે પણુ રાજ્ય બાબત (તેમના પિતાશ્રી આ પૃથ્વીને પાવન કરતા હતા તેવા સમયમાં) પણુ દારણુ યુદ્ધ સળગી ઊઠ્યું. (આવી પરિસ્થિતિમાં અદ્ય સત્ત્વવાળા રાજાઓ આમાદિકની સીમાના લોભથી આપસઆપસમાં લડી મરે તેમાં તો કહેવુંજ શું ?)

જ્યારે આ પ્રમાણે લોભ ત્રૈલોક્યના ઉપર કાળો ફેર વર્તાવવામાં કુશળ છે અને સર્વ સદ્-ગુણોનો સંહાર કરવામાં એકેકા છે, તો પછી શાસ્ત્રકાર તેના સંબંધમાં—

“ કોહો પીઈ પળાસેઈ, માળો વિળયનાસળો
માયા મિત્તાળિ નાસેઈ, લોહો સઞ્વવિળાસળો ॥ ”

—દશવૈકલિક, અ૦ ૮, સૂ૦ ૩૮

અર્થાત્ ક્રોધ પ્રીતિનો નાશ કરે છે, માન વિનયનો ભંગ કરે છે, માયા મિત્રતાનો ધ્વંસ કરે છે, જ્યારે લોભ તો સર્વ (ગુણો)નો સંહાર કરે છે—

—એવો અભિપ્રાય રબ્બુ કરે, તો તેમાં જરાએ ખોટું નથી.

આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે વારંવાર મોટી ભરતીની માફક ફેલાતા લોભરૂપી સમુદ્રને વશ કરવામાં સંતોષ એ સેતુરૂપ છે એમ નિવેદન કરનારા શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યે રચેલા—

૧ જૈન શાસ્ત્રમાં આત્મ-વિકાસનાં ૧૪ સ્થાનો બતાવ્યાં છે. આ સ્થાનોને ‘ગુણસ્થાન’ કહેવામાં આવે છે. આ વિષયના જિજ્ઞાસુએ શ્રીરત્નશેખરસૂરિકૃત ‘ગુણસ્થાન-કમારોહ’ અને શ્રીહુરિભદ્રસૂરિકૃત ‘યોગદષ્ટિ-સમુચ્ચય’ જોવા.

૨ સંસ્કૃત છાયા— ક્રોધઃ પ્રીતિં પ્રળાશયતિ, માનો વિનયનાશકઃ ।
માયા મિત્રાળિ નાશયતિ, લોભઃ સર્વવિનાશકઃ ॥

૩ આમ કહેવું બરાબર છે, કેમકે લોભનો કંઈ થોભ નથી. આ સંબંધમાં કપિલ કેવલીનું દષ્ટાન્ત વિચારવા જેવું છે. કહ્યું પણુ છે કે—

“ જહા લાહો તહા લોહો, લાહા લોહો પવઙ્કહ ।
દોમાસાકળયકજ્જં, કોહીણવિ ન નિવઙ્કિયં ॥ ”
[યથા લાભસ્તથા લોભો, લાભાત્ લોભઃ પ્રવર્ધતે ।
દ્વિમાષકનકકાર્યં, કોઢ્યાઽપિ ન નિવર્તિતમ્ ॥]

અર્થાત્ જેમ લાભ તેમ લોભ; લાભથી લોભ વધે છે. બે માસા (તોલા) કાંચનનું કાર્ય કરોડ માસાથી પણુ સર્વું નહિ.

“ लोभसागरमुद्वेल—मतिवेलं महामतिः ।
सन्तोषसेतुबन्धेन, प्रसरन्तं निवारयेत् ॥ ”

—योगशास्त्र, प्र० ४, श्लो० २२

—श्लोकना दर्शन करी लधये.

उपर्युक्त कषाय-भीमांसाना विवेचनमांथी सार ये नीकणे छे डे डोधादिक कषायो उपर
विषय भेणववा पनतो प्रयास करवो जेधये. डेभडे कथुं पणु छे डे—

“ सकषायो नरः सत्सु, गुणवानपि नाश्चर्यते ।
यतो न विषसंपृक्तं, परमान्नमपीष्यते ॥ ”

अर्थात्—डोधक मनुष्य गुणवान् होय परंतु जे ते कषायथी युक्त होय, तो सज्जनोमां ते धष्ट
नथी; डेभडे जे परमान्न पणु (अहप) विषथी पणु मिश्रित होय, तो शुं ते धष्टवा थोय्य
गणाय !

* * * * *

उपसर्गसहने भवगतो दृढतां दर्शयन्नाह—

द्विट्सङ्गमेन महतामुपसर्गकाणां

या विंशतिस्तु ससृजे जिन ! नक्तमेकम् ।

चित्तं चचाल न तथा तव झञ्झया तु

किं मन्दराद्रिशिखरं चलितं कदाचित् ? ॥ १५ ॥

टीका

हे जिन ! द्विट्सङ्गमेन द्वेष्टीति द्विट् अभव्यत्वानित्यद्वेषी यः सङ्गमो देवस्तेन या महता-
मुपसर्गकाणां विंशतिः ससृजे—चक्रे । कियत् कालं ? एकनक्तं—एकरात्रिं यावत् । तयोपसर्गविंशत्या
तव चित्तं न चचाल—नो चलति स्म । दृष्टान्तमाह—झञ्झया तु—वृष्टियुक्तमहावातेन मन्दराद्रिशि-
खरं किं कदाचित् चलितं ? न चलितमित्यर्थः । मन्दरो—मेरुः स चासावद्रिश्च—पर्वतस्तस्य शिखरम् ।
“ धूलीपिवीलियाओ ” (आवश्यकनिर्युक्तौ गा० ५०२—५०४) इत्याद्युपसर्गाणां विंशतिः ॥१५॥

अन्वयः

(हे) जिन ! द्विट्-सङ्गमेन महतां उपसर्गकाणां या विंशतिः तु एकं नक्तं ससृजे, तथा तव चित्तं
न चचाल; झञ्झया तु किं मन्दर-अद्रि-शिखरं कदाचित् चलितम् ? ।

१ आ विषय भेणववानो सायो, सीधो अने सरल मार्ग ये छे डे—

“ क्षान्त्या क्रोधो मृदुत्वेन, मानो मायाऽऽर्जवेन च ।
लोभश्चानीहया जेयाः, कषाया इति सङ्ग्रहः ॥ ”

—योगशास्त्र, प्र० ४, श्लो० २३

अर्थात् क्रोधनो क्षमा वडे, माननो नम्रता वडे, मायानो सरलता वडे अने दोलनो अनिश्च (सन्तोष)
वडे जय करवो. आ प्रमाणे समस्त कषायोने श्रुतवानो संत्रु छे.

શબ્દાર્થ

દ્વિદ્ (મૂં દ્વિષ્)=દ્વેષી.
 સદ્ગમ=સંગમ (નામનો દેવ).
 દ્વિદ્સદ્ગમેન=દ્વેષી સંગમ વડે.
 મહતાં (મૂં મહત્)=મોટા.
 ઉપસર્ગકાણાં (મૂં ઉપસર્ગક)=ઉપસર્ગોની, ઉપદ્રવોની.
 યા (મૂં યદ્)=જે.
 વિંશતિઃ (મૂં વિંશતિ)=વીસ.
 તુ=વિશેષતાવાચક અવ્યય.
 સસૃજે (ધાં સૃજ્)=કરવામાં આવી.
 જિન ! (મૂં જિન)=હે વીતરાગ !
 નક્તં (મૂં નક્ત)=રાત્રિ.
 એકં (મૂં એક)=એક.

ચિત્તં (મૂં ચિત્ત)=મન.
 ચચાલ (ધાં ચલ)=ચળ્યું.
 ન=નહિ.
 તયા (મૂં તદ્)=તેનાથી.
 ઘ્નઙ્ઘયા (મૂં ઘ્નઙ્ઘા)=વૃષ્ટિ-યુક્ત પ્રચંડ પવનથી.
 કિં=શું.
 મન્દ્ર=મેરૂ (પર્વત).
 અદ્રિ=પર્વત, ગિરિ.
 શિખર=શિખર, ટોચ.
 મન્દ્રાદ્રિશિખરં=મેરૂ ગિરિનું શિખર.
 ચલિતં (મૂં ચલિત)=ચલાયમાન થયેલું.
 કદાચિત્=કદાપિ, ક્યારે પણ.

શ્લોકાર્થ

ઉપસર્ગો સહન કરવામાં પ્રભુના દૃઢતા—

“ હે વીતરાગ ! (અભવ્ય હોવાને લીધે સજ્જનોના નિત્ય) દ્વેષી એવા સંગમે જ મોટા વીસ ઉપસર્ગો એક રાત્રિમાં કર્યા, તેથી કરીને તારું ચિત્ત ચળ્યું નહિ (તે યુક્તજ છે, ઠમકે) શું (મુસળધાર) વૃષ્ટિયુક્ત એવા પ્રચંડ પવનથી પણ મેરૂ ગિરિનું શિખર કદાપિ ચલાયમાન થાય છે કે ? ”—૧૫

સ્પષ્ટીકરણ

સંગમ અને તેણુ કરેલા ઉપસર્ગો—

સંગમ એ સૌધર્મ દેવલોકનો એક સામાનિક દેવ હતો. એકદા આ દેવલોકનો સ્વામી સૌધર્મેન્દ્ર (શક) અનેક દેવ અને દેવાંગનાઓથી અલંકૃત એવી પોતાની સભામાં બેઠો હતો. તેવામાં તેણે મહાવીર સ્વામીના ધૈર્યની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે—“હે દેવાનુપ્રિયો ! ભરતક્ષેત્રમાં પેઢાલ ગામની સમીપમાંના પોલાસ ચૈત્યમાં અત્યારે મહાવીર ભગવાન કાયોત્સર્ગ ધ્યાનમાં લીન છે અને તેને ચલાયમાન કરવાને માટે કોઈ સુર કે અસુર—અરે ત્રૈલોક્યમાં કોઈ પણ સમર્થ નથી.” આ સાંભળતાંજ સંગમ કે જે સદાને માટે સમ્યક્ત્વથી વંચિત રહેનાર હતો, તેને ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો. તે શકને કહેવા લાગ્યો કે—“જનાં શિખરો ગગનને રૂંધી રહ્યાં છે અને જનાં મૂળ પાતાળમાં ઊંડા ઉતરી ગયાં છે એવા મેરૂ પર્વતને પણ હસ્ત વડે એક પત્થરના ટુકડાની માફક દૂર ફેંકી દેવામાં, બ્રહ્માણ્ડને પણ જલમાં નિમગ્ન કરવામાં, સાગરનું પણ એક ઘટડામાં પાન કરી જવામાં તેમજ આ સમસ્ત પૃથ્વીને એક છત્રની માફક હસ્ત વડે ઉપાડી લેવામાં સમર્થ એવા દેવની આગળ કયો પ્રાણી હિસાબમાં છે કે તમે આ એક શ્રમણ મહાવીરની આટલી બધી

૧ દેવોના ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિશ ઇત્યાદિ જે દશ ભેદો પાડવામાં આવે છે, તે પૈકી આ બીજો ભેદ છે. સામાનિક દેવ પ્રધાન, પિતા, ગુરૂ, ઉપાધ્યાય વગેરેની માફક ઇન્દ્રના સમાન ઐશ્વર્ય (ઠકુરાઈ)વાળો છે, પરંતુ તે ઇન્દ્રપણથી રહિત છે.

પ્રશંસા કરે છે ? હું હમણાજ જઈ છું અને એને ચલાયમાન કરીને પાછો વળું છું.” આ સમયે ઇન્દ્રે વિચાર કર્યો કે જો હું આને રોકીશ, તો આના મનમાં પ્રભુના સામર્થ્ય વિષે શંકા ઉદ્ભવશે. આથી તેણે તેને જવા દીધો.

એક શિલાતલ ઉપર જનુ પર્યંત હસ્તને લંબાવીને, શરીરને જરા નમાવીને તથા નિર્નિમેષ નેત્રે એક રૂક્ષ દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને અંદાજ તપપૂર્વક એક રાત્રિને માટે મહાપ્રતિમાને ધારણ કરીને ઊભા રહેલા મહાવીર સ્વામીને જોતાં તો સંગમના કોપનો પાર રહ્યો નહિ; કેમકે સજ્જનને જોતાં દુર્જન ક્રોધ કરે, તો તેમાં શી નવાઈ? તે તો એક પછી એક ઉપસર્ગ કરવા તૈયાર થઈ ગયો.

(૧) ધૂળની વૃષ્ટિ—પ્રથમ તો સંગમે ધૂળની એવી વૃષ્ટિ કરી કે પ્રભુનાં સર્વ નાસિકાદિ છિદ્રા તેથી પુરાઈ ગયાં અને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાનું કાર્ય પણ અશક્ય થઈ પડ્યું. પરંતુ જ્યારે એથી પણ યોગીશ્વર મહાવીર તલમાત્ર પણ ધ્યાનથી ચલિત ન થયા, ત્યારે સંગમે બીજો ઉપાય શોધી કાઢ્યો.

(૨) વજ્રમુખી કીડીઓ—પ્રથમ ઉપસર્ગથી જ્યારે કંઈ વળ્યું નહિ, ત્યારે સંગમે ધૂળને દૂર કરીને પ્રભુના શરીરના ઉપર કીડીઓ વિકુર્વી. આ કીડીઓ પ્રભુના શરીરરૂપી વસ્ત્રમાં એક તરફથી પેસી બીજી તરફથી સોયની જેમ બહાર નીકળતી હતી. કીડીઓના તીક્ષ્ણ મુખાત્ર વડે પ્રભુનું આખું શરીર વીંધાઈ ગયું. પરંતુ નિર્ભાંગીની આશા જેમ નિષ્કળ જાય છે, તેમ આવો ઉપસર્ગ કરવાથી પણ સંગમનો શુક્રવાર ન વળ્યો. ત્યારે તેણે નવીન યોજના ધડી કાઢી.

(૩) પ્રચંડ ડાંસો—દુર્જનતાની કંઈ હદ હોતી નથી, એ નિયમાનુસાર સંગમે પ્રચંડ ડાંસો વિકુર્વ્યા. તેના પ્રહારથી પ્રભુના શરીરમાંથી ગાયના દૂધ જેવું રૂધિર વહેવા લાગ્યું.^૧ આથી પણ પ્રભુ તો ક્ષોભ નહિ પામ્યા, ત્યારે સંગમ વધારે ઘોર ઉપસર્ગ કરવા તૈયાર થયો.

(૪) ધીમેલો—એથા ઉપસર્ગ તરીકે ચટકા ભરવામાં પાછી ન પડે તેવી સંગમે ધીમેલો વિકુર્વ્યા. આ ધીમેલો તો ચટકા મારવાને માટે પ્રભુના શરીર ઉપર એવી ચોંટી જતી હતી કે જાણે તે દેહની રોમ-પંક્તિજ હોય એમ દેખાવા લાગી. આથી પણ જગદ્ગુરૂ ધ્યાનથી ચલિત થયા નહિ, ત્યારે સંગમ વિચારવા લાગ્યો કે હવે શું કરવું ? વીલે મોઢે સુર-સભામાં જવું તે તો ઠીક નહિ, વાસ્તે હીંમત ન હારતાં મારે ફરી ઉદ્યમ કરવો.

(૫) વીંછીઓ—આ વખતે તેણે અતિશય ઝેરી વીંછીઓ વિકુર્વ્યા. તેના આંકડાઓના પ્રહારથી પ્રભુનું શરીર છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયું. પરંતુ પ્રભુ તો ધ્યાનારૂઢ રહ્યા, ત્યારે તેણે નીચે મુજબનો છઠ્ઠો ઉપસર્ગ કર્યો.

(૬) નકુલો—તેણે વિકુર્વેલા નકુલો (નોળીઆઓ) પોતાના ઉત્ર દાંત વડે પ્રભુના શરીરમાંથી તોડી તોડીને તેનું માંસ બહાર કાઢવા લાગ્યા. આથી પણ જ્યારે સંગમનો બેડો પાર પડ્યો નહિ, ત્યારે તેણે નૂતન ઉપાય શોધી કાઢ્યો.

૧ આની માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ ૨૧૩).

૨ તીર્થકરના રૂધિરનો વર્ણ માયના દૂધ જેવો સંકેત છે. આ તેમના ચોત્રીસ અતિશયોમાંનો એક છે.

(૭) સર્પો—આ ઉપાય તે બીજો કોઈ નહિ, પરંતુ તેણે યમરાજના દંડ જેવા ભયંકર અને મોટી ફેણવાળા સર્પો (સાપો) વિકુવ્યાં. જેમ વૃક્ષને લતા વીંટી લે છે, તેમ આ સર્પોએ નખથી તે મસ્તક સુધી પ્રભુના શરીરને વીંટી લીધું અને તેના શરીરમાં પોતાનાથી અને તેટલી વેદના ઉત્પન્ન કરવામાં કચ્ચાસ ન રાખી. કિન્તુ આથી પણ સંગમનું કાર્ય સર્ચું નહિ, એટલે તેણે ‘હાર્યો જુગારી ખમણું રમે’ તેમ આઠમા ઉપસર્ગનો પ્રારંભ કર્યો.

(૮) ઉંદરો—આઠમા ઉપસર્ગ તરીકે તેણે વજ્ર જેવા દાંતવાળા ઉંદરો વિકુવ્યાં. તેઓએ પ્રભુને કરડવામાં પોતાનું સમસ્ત બળ વાપર્યું. પરંતુ પ્રભુ તો નિશ્ચલ રહ્યા એટલે કોઈથી ભૂત જેવો અનેલો એવો સંગમ વધારે વધારે ઉપદ્રવ કરવા તૈયાર થયો.

(૯) કુંજર—જેનાં ચરણના ધબકારાથી આખી પૃથ્વી ધ્રુજી ઊઠે એવો અને જેની સૂંઠ આકાશને પણ અડકી શકે તેવો એક મદોન્મત્ત કુંજર (હાથી) વિકુવ્યો. આ કુંજર એકદમ દોડતો પ્રભુની પાસે આવ્યો અને તેણે તેમને પોતાની સૂંઠ વડે અદ્ધર ઉપાડીને આકાશમાં ઉછાબ્યા. આથી પણ જણે તે ધરાયો ન હોય તેમ તે પોતાના દંતશૂળ ઊંચા રાખીને ઊભો રહ્યો. આમ કરવામાં તેની એ ધચ્છા હતી કે પ્રભુ નીચે પડે ત્યારે તેને દંતશૂળ વડે ગ્રીલવા કે જથી તેની છાતી ચીરાઈ જાય અને તેના દેહનો અંત આવે. આ પ્રમાણે કરવા છતાં પણ પ્રભુ તો પોતાના ધ્યાનમાં મગ્નજ રહ્યા એટલે સંગમે વળી કોઈ અન્યજ ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો.

(૧૦) હાથિણી—આ વખતે તેણે હાથિણી વિકુવી. આ હાથિણી પ્રભુને દાંત વડે ભેદવા લાગી અને વિષની જેમ પોતાના મદ-જલનું તે તે ભાગ ઉપર સિંચન કરવા લાગી. પરંતુ તેથી પણ પ્રભુ તો ક્ષોભ નહિજ પામ્યા. એટલે સંગમ અન્ય ઉપસર્ગ કરવા કટિ-બદ્ધ થયો.

(૧૧) પિશાય—પ્રજ્વલિત અગ્નિકુંડને પણ લજ્જસ્પદ કરનારા એવા અનેક જ્વાલા-ઓથી વ્યાપ્ત મુખવાળો, યમરાજના ગૃહ-સ્તંભ જેવી જુજવાળો, તાડ વૃક્ષ જેવી જંધાવાળો, ચર્મ-વસ્ત્રને ધારણ કરનારો, અદાદહાસ્ય કરતો અને ‘કિલ’ ‘કિલ’ શબ્દ કરી કુતકારા કરતો એવો એક પિશાય તેણે વિકુવ્યો. આ પિશાય કાતી લઇને પ્રભુની સમીપ દોડી આવ્યો. પરંતુ તે પણ આખરે હારી ગયો, એટલે સંગમે એક ભયંકર વ્યાધ (વાધ) વિકુવ્યો.

(૧૨) વ્યાધ—પુચ્છ(પૂંછડા)ની છટાના આચ્છોટનથી જણે પૃથ્વીને ફાડી નાખતો હોય તેવો તે વ્યાધ વજ્ર જેવી પોતાની દાઢોથી અને ત્રિશૂળના જેવા નખાઓથી પ્રભુને દુઃખ દેવા લાગ્યો. પરંતુ આખરે તે પણ નિસ્તેજ થઈ ગયો એટલે વળી કોઈક નવીન ઉપસર્ગ કરવા સંગમ તૈયાર થયો.

(૧૩) સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા—સંગમ મહાવીર પ્રભુ પાસે તેમના પિતા (સિદ્ધાર્થ) રાજનું રૂપ લઈ આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે મારી વૃદ્ધાવસ્થામાં તારો વડીલ ખંધુ નંદિવર્ધન મારી ઉપેક્ષા કરે છે તેથી તું આ દીક્ષા-વ્રત મૂકી દઈ મારી સેવા કર. આ પ્રમાણે તેણે ધણા કાલાવાલા કર્યા, પરંતુ તે મગશિળીઆ પત્થર ઉપર થતી જલની વૃષ્ટિની જેમ નિષ્ક્રાંત ગયા. આથી સંગમ પ્રભુની માતા ત્રિશલા દેવીનું રૂપ ધારણ કરી વારંવાર વિલાપ કરવા લાગ્યો, પરંતુ

अरण्यमां इदं करे तो तेनी डालु दरकार करे तेम ते आ कार्यमां पणु शोयो नहि. त्यारे ते अहुज डोपायमान थयो अने तेणे मनुष्योनी अेक छावणी विकुर्वी.

(१४) रसोद्यो—आ छावणीमां अेक रसोद्यो भात रांधवा तैयार थयो. तेने यूयो नहि भणवाथी तेणे प्रभुनां यरणेने यूयो कटपीने तेना उपर भातनुं लाजन यडावुं अने तेमनां यरणेनी वय्ये अग्नि प्रवृत्तित कर्यो. प्रभुये आवुं अधोर दुःख पणु धैर्यपूर्वक सदन कर्युं अने तेयो पोताना ध्यानमां अेकतान रखा. आथी संगम उलटोःयीडयो अने तेणे यंडाणनुं इप विकुर्वुं.

(१५) यंडाण—आ यंडाणे प्रभुना कंडमां, कानमां अने लुजमां क्षुद्र पक्षीयोनां पांजरां लटकाव्यां. आ पक्षीयोये यांच अने नप्पना प्रहारथी प्रभुनी कायाने याणली. नी जम अनेक छिद्रवाणी पनाची दीधी. परंतु तेथी आ योगीश्वरने शुं ? तेयो तो पोताना ध्यानमां निश्चणज रखा. आथी संगमे नवी युक्ति शोधी काढी.

(१६) प्रयंड पवन—संगमे प्रौढ वृक्षाने पणु तृणुनी भाइक आकाशमां उछाणतो, यारे दिशाओमां पथरा अने कांकराओतो वरसाद वरसावतो अने योतरइ धूण उडाडतो अेयो पवन विकुर्वो. आ पवन प्रभुने अंयडी अंयडीने पटक्वा लाग्यो. परंतु ध्यानमां आइद पनेला आ योगीश्वरने तेनी ज्यां परवा हुती. आथी संगम नूतन उपद्रव करवा लाग्यो.

(१७) वंटोणीओ—पर्वतोने पणु लमाडवाने परिपूर्ण पराक्रमवाणो वंटोणीओ विकुर्वीने संगम प्रभुने कुंभारना यकनी जम लमाडवा लाग्यो. परंतु प्रभुनुं यित्त ध्यानथी यत्तित थयुं नहि. अेटले तेणे नवीन उपाय शोधी काढ्यो.

(१८) कास-यक—संगमे हजर सार लोढाथी धडेहुं, पृथ्वीने संपुट करवामां सहायक पने तेटला प्रमाणवाणुं, उछणती न्वालाओथी दशे दिशाओने विकराण पनावतुं अने कुल-पर्वतोना पणु यूरैयूरा करवामां समर्थ अेवुं अेक कास-यक विकुर्वुं. त्यार पछी रावणे जम कैलास पर्वत उपाड्यो हुतो तेम तेने उपाडीने प्रभुने प्राणु लेवाना ठरादाथी तेणे ते तेना उपर इंक्युं. आथी प्रभु अनु पर्यंत जमीनमां दटाठ गया, परंतु तेमणे पोतानुं ध्यान तो आलूज राभ्युं. आथी संगमे वियार्युं इ अनुक्षण उपसर्गो कर्या विना प्रभुने क्षाम पमाडवा ते अशक्य छे.

(१९) प्रसात—ते दुष्ट देवे अकाले प्रसातनी रयना करी. परंतु आ मायावीना कपटथी प्रभु अज्ञात नहि होवाने लीधे तेयो लगारे यलायमान थया नहि. आथी ते देवे अेक नवीन युक्ति शोधी काढी. आ युक्ति-अनुसार संगमे अेक विमान विकुर्वुं अने तेमां ते देवनुं इप-लधने प्रभु पासे आव्यो. जणे प्रभुना धैर्यथी, पराक्रमथी, तपथी अने तेना टेकथी पोते प्रसन्न थठ वरदान नहि आपतो होय तेम तेणे आयरणु कर्युं. मधुर वयन वडे अनेक वस्तुओ अर्पणु करवाने ते तैयार छे अेम कडी तेणे प्रभुने लोलाववा प्रयत्न कर्यो. परंतु तेमां पणु तेना पासे सवणो पड्यो नहि. आथी तेणे नवीन युक्ति अजमाववा वियार कर्यो.

(२०) द्विवांगनाना हाव-भाव—आना परिश्रामरूपे तेषु कंदर्पनी सेनारूप देवांगना-
 ओने तेभ्य तेना विभ्रममां सहायक छ ऋतुओने समकाले प्रकट करी. आ देवांगनाओये गीत,
 वाद्य, नृत्य, अंग-येष्टा तेभ्य आट्ट वयनो धत्याद्विधी प्रभुने यत्नायमान करवा पूर्ण प्रयास कर्यो,
 परंतु तेमां तेमनुं कंध वळ्युं नहि.

१ आ संघमां श्रीहृभयन्द्रसूरिओ त्रिपष्टिशलाकापुत्रपरित्रमां आपेह्य यत्र आलेप्युं छे.
 तेमनी अपूर्व प्रतिभा प्रकट करनारां ते पद्यो नीये मुण्य छे:—

“ कृतप्रस्तावना मत्त-कोकिलाकलकूजितैः ।
 कन्दर्पनाटकनटी, 'वसन्त'श्रीरशोभत ॥
 मुखवासं सज्जयन्ती, विकसन्नीपरेणुभिः ।
 सैरन्ध्रीव दिग्वधूनां, 'ग्रीष्म'लक्ष्मीरजृम्भत ॥
 राज्याभिषेकं कामस्य, मंगल्यतिलकानिव ।
 सर्वाङ्गं केतकव्याजात्, कुर्वती 'प्राश्रुडा'बभौ ॥
 सहस्रनयनीभूय, नवनीलोत्पलच्छलात् ।
 स्यसम्पदमिवोद्दामां, पश्यन्ती शुशुभे 'शरदू' ॥
 जयप्रशस्तिं कामस्य, श्वेताक्षरसहोदरैः ।
 'हेमन्त'श्रीर्लिलेखेव, प्रत्यग्रैः कुन्दकुड्मलैः ॥
 गणिकेवोपजीवन्ती, हेमन्तसुरभीसमम् ।
 कुन्दैश्च सिन्दुवारैश्च, 'शिशिर'श्रीरचीयत ॥
 एवमुज्जृम्भमाणेषु, सममेवर्तुषु क्षणात् ।
 मीनध्वजपताकिन्यः, प्रादुरासन् सुराङ्गनाः ॥
 संगीतमविगीतांग्यः, पुरो भगवतस्ततः ।
 ताः प्रचक्रमिरे जैनं, मन्त्रास्त्रमिव मान्मथम् ॥
 तत्राविसूत्रितलयं, गान्धारप्रामबन्धुरम् ।
 काभिश्चिदुदगीयन्त, जातयः शुद्धचेतसः ॥
 क्रमव्युत्क्रमगैस्तानै-व्यक्तैर्व्यजनधातुभिः ।
 प्रवीणाऽवादयद् वीणां, काचित् सकलनिष्कलाम् ॥
 स्फुटन्नकारधोकार-मकारैर्मेघनिस्वनान् ।
 काश्चिच्च वादयमासु-मृदंगांस्त्रिविधानपि ॥
 नभोभूगतचारीकं, विचित्रकरणोद्भूटम् ।
 दृष्टिभावेर्नवनवैः, काश्चिदप्यनरीनृतुः ॥
 दृढांगहाराभिनयैः, सद्यस्त्रुटितकंचुका ।
 बध्नन्ती श्लथधम्मिल्लं, दोर्मूलं काऽप्यदीदृशत् ॥
 दंडपादाभिनयन-च्छलात् काऽपि मुहुर्मुहुः ।
 चारुगोरोचनागौर-मूरुमूलमदर्शयत् ॥
 श्लथचंडातकग्रन्थि-दृढीकरणलीलया ।
 काऽपि प्राकाशयद् बापी-सनाभि नाभिमण्डलम् ॥
 व्यपदेश्येभदन्ताख्य-हस्तकाभिनयं मुहुः ।
 गाढमंगपरिष्वंग-संज्ञां काश्चिच्च निर्ममे ॥
 संचारयन्त्युत्तरीयं, नीधीनिबिडनच्छलात् ।
 मितम्बबिम्बफलकं, काचिदाविरभावयत् ॥

आ प्रभाषे संगमे अक रात्रिमां प्रभुने वीस उपसर्गो कर्था, परंतु तेमां ते तलमात्र क्षाव्ये नहि; तो पणु ते निराश न थयो, परंतु तेणु प्रभुना उपर उपसर्गोनी वृष्टि वरसाववी आलून राणी. अकंडर रीते छ महिना सुधी तेणु अनेक उपसर्गो कर्था; परंतु प्रभु तो पोताना सन्भार्गथी स्वल्पांशे पणु पतित थया नहि. आथी उपसर्ग करवानुं मांडी वाणीने ते देवलोकमां जवा तैयार थयो. पोताना कदा शत्रुनी आ दशा जेधने प्रभुने गुस्सेो न यडतां तेना तरङ्ग उलटी द्या उत्पन्न थध अने तेमनां नेत्रमां अश्रु आव्यां. आ वात श्रीमान् हेमचन्द्रसूरिकृत 'सकलार्हव' उपरथी जेध शक्य छे, हेभके तेना २१मा पधमां कर्णु छे के—

“ कृतापराधेऽपि जने, कृपामन्थरतारयोः ।
ईषद्बाष्पाद्रयोर्भद्रं, श्री'वीर'जिननेत्रयोः ॥ ”

संगम तो देवलोकमां आह्यो गयो. परंतु तेने आवतो जेध जेणु तेनी अत्यार सुधी उपेक्षा करी हुती अयो तेना स्वामी छेन्द्र तो क्छेधातुर जनी गयो. तेणु आ संगम देवने तिरस्कार कर्यो अने तेने देवलोकमांथी कढी भूक्यो, अटले ते भेइनी यूलिका उपर जध रथो.

* * * * *

भगवानपूर्वदीपोऽस्तीत्याह—

निःस्नेह ! निर्दश ! निरञ्जन ! निःस्वभाव !

निष्कृष्णवर्त्म ! निरमत्र ! निरङ्कुशेश ! ।

नित्यद्युते ! गतसमीरसमीरणात्र

दीपोऽपरस्त्वमसि नाथ ! जगत्प्रकाशः ॥ १६ ॥

टीका

हे नाथ !—हे स्वामिन् ! अत्र त्वं अपरो दीपोऽसि । दीपयति—वस्तुजातमिति दीपः । किम-परत्वमिति संबोधनगर्भितविशेषणैर्भिन्नलक्षणत्वमाह—हे ईश ! हे निःस्नेह ! निर्गतः स्नेहात् यः स

अङ्गभङ्गापदेशेन, वक्षः पीनोन्नतस्तनम् ।
सुचिरं रोचयामास, काचिद् रुचिरलोचना ॥
यदि त्वं वीतरागोऽसि, रागं तन्न तनोषि किम् ? ।
शरीरनिरपेक्षधेद्, दत्से वक्षोऽपि किं न नः ? ॥
दयालुर्यदि वाऽसि त्वं, तदानीं विषमायुधात् ।
अकाण्डाकृष्टकोदण्डा-दस्मान् न त्रायसे कथम् ? ॥
उपेक्षसे कौतुकेन, यदि नः प्रेमलालसाः ।
किञ्चिन्मात्रं हि तद् युक्तं, मरणान्तं न युज्यते ॥
स्वामिन् ! कठिनतां मुञ्च, पूरयास्मन्मनोरथान् ।
प्रार्थनाविमुखो मा भूः, काञ्चिदित्युचिरे चिरम् ॥
एवं गीतातोद्यनृत्तै-र्विकारैराङ्गिकैरपि ।
चाटुभिश्च सुरङ्गीणां, न चुक्षोभ जगद्गुरुः ॥

निःस्नेहस्तत्संबोधनं हे निःस्नेह !। “निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” (कात्यायनप्रणीते वार्तिकपाठे) इति समासः । अन्यो दीपः सस्नेहो भवति । हे निर्दश ! निष्क्रान्तो दशाया इति निर्दशस्तत्संबोधनं हे निर्दश ! । “अवस्था तु दशा स्थितिः” इति हैमः (का० ६, श्लो० १३) । अन्यः सदशो-वर्तिसहितः । हे निरञ्जन ! अन्यस्तु साञ्जनः । हे निःस्वभाव !-निर्द्रव्यभाव ! अन्यस्तु सद्रव्यभावः । कृष्णवर्त्म-मलिनमार्गस्तस्मात् कृष्णवर्त्मनो निष्क्रान्तो निष्कृष्णवर्त्मा, ‘टाडकाः’ (सा० सू० ५३३) इति डप्रत्यये हे निष्कृष्णवर्त्म ! अन्यः कज्जलसद्भावात् सकृष्णवर्त्मा । हे निरमत्र !-अमत्रवर्जित ! अन्यस्त्वमत्रसहितः । हे निरङ्कुश ! अन्यस्तु साङ्कुशः । हे नित्यद्युते ! अन्यस्त्वनित्यद्युतिः । हे गतसमीरसमीरण ! गतं समीरेण-वायुना समीरणं-कम्पनं यस्य तत्संबोधनम्, अन्यो वायुकम्पसहितो भवेत् । अत एव विपरीतविशेषणैरत्र लोके त्वं जगति प्रकाशो यस्य स जगत्प्रकाशः, अन्यस्तु गृहमात्रप्रकाशो भवतीति त्वमपरः-अधिक इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्वयः

(हे) नाथ ! निर्-स्नेह ! निर्-दश ! निर्-अञ्जन ! निर्-स्वभाव ! निर्-कृष्ण-वर्त्म ! निर्-अमत्र ! निर्-अङ्कुश ! ईश ! नित्य-द्युते ! गत-समीर-समीरण ! अत्र त्वं जगत्-प्रकाशः अपरः दीपः असि ।

शब्दार्थ

निर्=अभावसूचक अव्यय.

स्नेह=(१) राग; (२) तेल.

निःस्नेह ! =स्नेहतो अभाव छे जेभां जेवा ! (सं०)

दशा=(१) अवस्था; (२) दीवानी वाट.

निर्दश ! =अविद्यमान छे दशा जेते विषे जेवा ! (सं०)

अञ्जन=(१) लेप; (२) कण्ठ.

निरञ्जन ! =हे अञ्जनथी विमुक्त !

स्व=द्रव्य.

स्वभाव=द्रव्यपणुं.

निःस्वभाव ! =हे द्रव्यपणुथी मुक्त, हे निष्कांयन !

कृष्ण=श्याम.

वर्त्मन्=मार्ग.

निष्कृष्णवर्त्म ! =हे श्याम मार्गथी निवृत्त !

अमत्र=भोजननुं पात्र.

निरमत्र ! =हे पात्र-रहित !

अङ्कुश=हाथीने ठीक यलाववानी आंकड.

निरङ्कुश ! =हे अङ्कुश-रहित !

ईश ! (मू० ईश) =हे नाथ !

नित्य=स्थायी.

द्युति=तेज, प्रकाश.

नित्यद्युते ! =स्थायी छे प्रकाश जेतो जेवा ! (सं०)

गत (घा० गम्) =गयेल.

समीर=पवन.

समीरण=कम्पन, डालवुं ते.

गतसमीरसमीरण ! =जतुं रहुं छे पवन वडे डाल-वानुं जेतुं जेवा ! (सं०)

अत्र=अहीं.

दीपः (मू० दीप) =दीपक, दीवा.

अपरः (मू० अपर) =अपूर्व.

* त्वं (मू० युष्मद्) =तुं.

असि (घा० अस्) =छे.

नाथ ! (मू० नाथ) =हे प्रभु !

जगत्=दुनिया.

प्रकाश=तेज.

जगत्प्रकाशः =जगतते विषे प्रकाश छे जेतो जेवा ! (सं०)

१ एतत्सूत्रस्यापरिमितविषयकत्वात् “ निष्कृष्णवर्त्म ” इत्यादौ डप्रत्ययाऽयोगः, किंच “ कृष्णवर्त्मनो निष्क्रान्तो निष्कृष्णवर्त्मा ” इति व्युत्पादने तत्पुरुषविषयत्वाद् बहुव्रीहिविषयकडप्रत्ययविधानं चिन्त्यम् । एतदपि न नियतम् ।

२ आ अव्ययतो अनेक वार आ श्लोकमां प्रयोग करवामां आव्यो छे, जे जेनी विचित्रता सूचवे छे.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુની અપૂર્વ દીપકતા—

“ હે પ્રભુ ! હે રાગ (અને દ્રેષ)થી રહિત (ચોવીસમા જિનેશ્વર) ! અવિદ્યમાન છે દશા જને વિષે એવા હે (નન્દિવર્ધનના બાંધવ) ! હે (કર્મરૂપી) લેપથી રહિત (મહાવીર) ! હે નિષ્કાંચન (વર્ધમાન) ! હે મલિન માર્ગથી બહાર નીકળી ગયેલા એવા (સિદ્ધાર્થ—સુત) ! હે પાત્ર-રહિત (અર્થાત્ હસ્તરૂપી પાત્ર વડે ભોજન કરનારા મહેશ્વર) ! (હે પરતન્ત્રતારૂપી) અંકુશથી મુક્ત (યશોદા-પતિ) ! (હે ત્રૈલોક્યના) સ્વામી ! સ્થાયી છે (કેવલજ્ઞાનરૂપી) પ્રકાશ જનો એવા હે (ગૌતમાદિક ગણધરોના ગુરુ) ! જતું રહ્યું છે (ક્રોધાદિ રૂપ) પવન વડે કમ્પન જતું એવા હે (યોગીશ્વર) ! તું આ દુનિયામાં (સમસ્ત) જગતને વિષે પ્રકાશ (પડે) છે જનો એવો અપૂર્વ દીપક છે.”—૧૬

સ્પષ્ટીકરણ

શ્લોક-સમીક્ષા—

આ શ્લોક ભક્તામરની પાદ-પૂર્તિનુંજ કામ કરે છે તેમ નથી, પરંતુ સાથે સાથે તેના તે શ્લોકગત ભાવાર્થના પ્રઘોતનનું પણ કામ કરે છે.

આ શ્લોકમાંથી તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે પ્રભુને (લૌકિક) દીપકની ઉપમા ઘટતી નથી. કેમકે લૌકિક દીપક તો ધૂમ્ર (ધૂમાડો), દશા (વાટ) અને સ્નેહ (તેલ)થી યુક્ત હોય છે, જ્યારે પ્રભુરૂપ દીપકમાં તો દ્રેષરૂપી ધૂમ્રનો, કામરૂપી દશાનો અને રાગરૂપી સ્નેહનો અભાવ છે. વળી લૌકિક દીપક કાળલસહિત હોય છે, જ્યારે પ્રભુ તો કર્મરૂપી અંજન (કાળલ)થી સર્વથા મુક્ત છે. વિશેષમાં લૌકિક દીપક તો પવનથી ખૂબ જાળ્ય છે, જ્યારે પ્રભુનો જ્ઞાન-દીપક ગમે તેવા પ્રચંડ (વાદીરૂપ) પવનથી પણ પરાભૂત થતો નથી. તેમજ વળી લૌકિક દીપકનો પ્રકાશ પણ અનિત્ય તેમજ થોડા સ્થલમાં વ્યાપીને રહે છે, જ્યારે પ્રભુના જ્ઞાન-દીપકનો પ્રકાશ તો સદાને માટે તેમજ સર્વત્ર વ્યાપી રહે છે.

વિશેષમાં આ શ્લોકમાં નિર્દેશ, નિઃસ્વભાવ અને નિરમત્ર એ વિશેષણો પ્રભુને ઉદ્દેશીને વાપરવામાં આવ્યાં છે તે પણ સાર્થક છે. કેમકે હર્ષ, શોક વિગેરેનાં અનેક કારણો પ્રાપ્ત થયાં છતાં પણ જની અવસ્થા એકજ સરખી રહે અર્થાત્ જે આત્મ-સ્વભાવમાંજ રમણુ કર્યા કરે તે નિર્દેશ કહેવાય છે અને ધન્યવાદ પણ તેવાજ પુરૂષને ધટે છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ સમ્પદિ यस્ય ન હર્ષો, વિપદિ વિષાદો રણે ચ ધીરત્વમ્ ।

તં ભુવનત્રયતિલકં, જનયતિ જનની સુતં વિરલમ્ ॥ ”—આર્ષા

વળી પ્રભુ નિઃસ્વભાવ અર્થાત્ અકિંચન છે એ તો દેખીતું છે; કેમકે રાજ્ય-લક્ષ્મીનો પણ તૃણવત્ ત્યાગ કરીને તો તેઓએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે. વળી તેઓ નિરમત્ર છે અર્થાત્ પાત્ર-રહિત છે તે વાત પણ સત્ય છે, કારણ કે આહાર યોગ્ય વસ્તુઓ તેઓ હસ્તરૂપ પાત્રમાં ગ્રહણ કરે છે, નહિ કે કાષ્ઠાદિક પાત્રમાં.

अथ सूर्यादप्यतिशयवान् भगवानित्याह—

विस्तारको निजगवां तमसः प्रहर्ता

मार्गस्य दर्शक इहासि च सूर्य एव ।

स्थाने च दुर्दिनहतेः करणाद् विजाने

सूर्यातिशायिमहिमाऽसि मुनीन्द्र ! लोके ॥ १७ ॥

टीका

हे जिन ! इह—अस्मिन् लोके त्वमेव सूर्योऽसि । विशेष्यसंगत एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छे-
दार्थः । त्वदन्यस्तादृक् सूर्यो नास्तीत्यर्थः । हेतुगर्भितविशेषणान्याह—किंभूतस्त्वं सूर्यश्च ? निज-
गवां-स्ववाणीनां स्वकिरणानां च विस्तारकः । पुनः तमसः—अज्ञानस्यान्धकारस्य च प्रहर्ता । पुन-
र्मार्गस्य दर्शकः, सन्मार्गप्रकाशकत्वात् त्वं सूर्य एवासि, तत् स्थाने युक्तम् । स्थाने इति योग्य-
तार्थेऽव्ययम् । हे मुनीन्द्र ! अहं तु विजाने—विज्ञानतया वितर्के—असि त्वं सूर्यातिशायिमहिमा-
सूर्यादतिशायी महिमा-माहात्म्यं यस्य स सूर्यातिशायिमहिमा । कस्मात् ? 'दुर्दिनहतेः करणात्'
दुर-दुष्टं दिनं-दुर्दिनं तस्य हननं-हतिस्तस्याः करणात् । सूर्यपक्षे दुर्दिनं—मेघजं तमः तद्वन्तुं सूर्यो न
शक्नोतीति सूर्यादपि भगवानधिक इति व्यतिरेकालङ्कारः ॥ १७ ॥

अन्वयः

इह निज-गवां विस्तारकः, तमसः च प्रहर्ता, मार्गस्य दर्शकः (त्वं) एव सूर्यः असि, (तत्)
स्थाने; दुर्दिन-हतेः करणात् च विजाने—(हे) मुनि-इन्द्र ! (त्वं) लोके सूर्य-अतिशायिन्-महिमा असि ।

शब्दार्थ

विस्तारकः (मू० विस्तारक)=इहाव करनार.
निज=पैतानी.
गो=(१) वाणी; (२) किरण्यु.
निजगवां=निज वाणीना [अथवा किरणोना].
तमसः (मू० तमस)=(१) अज्ञानना; (२) अंधका-
रना.
प्रहर्ता (मू० प्रहर्तृ)=धातक, नाश करनार.
मार्गस्य (मू० मार्ग)=रेस्ताना.
दर्शकः (मू० दर्शक)=अतावनार.
इह=अहिंआ.
असि (घा० अस्)=छे.
च=अने.
सूर्यः (मू० सूर्य)=सूर्य, रवि, सूरज.
एव=ए.
स्थाने=योग्यतावायक अव्यय.

दुर्दिन=(१) अराय दिवस; (२) मेघथी छायेत
अंधकार.
हति=नाश.
दुर्दिनहतेः=दुर्दिनना नाशना.
करणात् (मू० करण)=करवाथी.
विजाने (घा० ज्ञा)=हुं वितर्क करं छुं.
सूर्य=रवि.
अतिशायिन्=अधिक.
महिमन्=महिमा, माहात्म्य.
सूर्यातिशायिमहिमा=सूर्यथी अधिक छे महिमा जेने
अवे.
मुनि=साधु.
इन्द्र=भुप्य.
मुनीन्द्र ! =हे मुनिओमां भुप्य !
लोके (मू० लोक)=जगतने विषे.

१ अत्र " गोस्तत्पुरुषात् " (सिद्ध० ७।३।१०५) इत्यनेन टप्रत्ययप्राप्तिः, नच निजाश्च ता गावश्चेति विशेषण-
विशेष्यैकार्थ्ये कथं तत्पुरुषप्रयुक्तप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यं " विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च " (सिद्ध० ३।१।९६)
इत्यनेन तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञाविधानात्, तथापि समासान्तशासनस्याऽनित्यत्वाश्रयणेन समाधेयम् ।

શ્લોકાર્થ

સૂર્ય કરતાં પણ પ્રભુનો અધિક મહિમા—

“(હે જગદીશ !) પોતાની વાણીરૂપી કિરણોનો વિસ્તાર કરનારો, અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો વિનાશ કરનારો, સન્માર્ગનો પ્રદર્શક એવો તુંજ આ જગતને વિષે સૂર્ય છે, તે (વાત) યોગ્ય છે. (પરંતુ) તું (તો) દુર્દિનનો નાશ કરનારો હોવાને લીધે, હું એમ તર્ક ઊઠાવું છું કે હે મુનીશ્વર ! તું લોકને વિષે સૂર્ય કરતાં પણ અધિક મહિમાવાળો છે.”—૧૭

સ્પષ્ટીકરણ

પ્રભુની સૂર્યની સાથે સરખામણી—

પ્રભુના જ્ઞાનનો અપૂર્વ પ્રકાશ જોઈને કાંઈક લૌકિક પદાર્થના પ્રકાશ સાથે બને તો તેની તુલના કરવા પ્રથમ તો કવિરાજ પ્રભુને દીપકની ઉપમા આપી; પરંતુ જ્યારે તે તેને વાસ્તવિક લાગી નહિ, ત્યારે તે તેમને સૂર્યની સાથે સરખાવવા લલચાયા છે. આ શ્લોકના પ્રાથમિક ચરણોમાં તો સૂર્ય તેમજ પ્રભુની સામ્યતા કંઈક અંશે સચવાઈ પણ રહે છે, કેમકે જમ પ્રભુ વાણીનો વિસ્તાર કરે છે, તેમ સૂર્ય પણ દશે દિશામાં પોતાનાં કિરણોનો પ્રચાર કરે છે; વળી જમ પ્રભુ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે, તેમ સૂર્ય અંધકારનો વિનાશ કરે છે; તેમજ વળી પ્રભુ જમ સદુપદેશ આપી સન્માર્ગનું ભાન કરાવે છે, તેમ સૂર્ય પણ રાત્રિએ ભૂલા પડેલાને રસ્તો બતાવે છે. પરંતુ અંતિમ ચરણોમાં તો પ્રભુને સૂર્યની ઉપમા આપવી પણ વ્યર્થ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આનું કારણ એ છે કે જ્યારે વર્ષા ઋતુમાં ગગન મેઘ વડે પૂર્ણ આચ્છાદિત થયેલું હોય, અર્થાત્ અતિશય કાળું વાદળું ચડી આવ્યું હોય અને હાથોહાથ પણ સૂઝે નહિ એવું ઘોર અંધારું થઈ રહ્યું હોય તે વખતે સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો નથી, એટલે કે આવી વખતે સૂર્ય હાર ખાઈ જાય છે. પરંતુ કેવલજ્ઞાની પ્રભુનો પ્રકાશ તો કાંઈ પણ કાળે ઓછો થતોજ નથી. વિશેષમાં શ્રીમાનતુંગસૂરિના કથન મુજબ સૂર્યને તો રાહુ ગળી પણ જાય છે, તેનું ગ્રહણ પણ થાય છે, અરે તેનો અસ્ત પણ થાય છે તેમજ તેનો પ્રકાશ પણ એકી સાથે ત્રણે ભુવનનોને પ્રકાશિત કરવા અસમર્થ છે; જ્યારે પ્રભુ તો પાપરૂપી રાહુ વડે પરાભવ પામતા નથી, વળી કદાપિ તેનો અસ્ત થતો નથી, તેમજ ત્રણે કાળના અને ત્રણે ભુવનના સમસ્ત પદાર્થ ઉપર સમકાલે પ્રકાશ પાડવા તે સર્વથા સમર્થ છે.

વ્યતિરેક અલંકાર—

આ શ્લોક ‘ વ્યતિરેક ’ અલંકારથી વિભૂષિત છે. આ અલંકારનું લક્ષણ શ્રીહિમચન્દ્ર-સૂરિએ ‘ કાવ્યાનુશાસન ’ના છઠા અધ્યાયમાં નીચે મુજબ આપ્યું છે:—

“ ઉત્કર્ષાપકર્ષહેત્વોઃ સામ્યસ્ય ચોક્તાવનુક્તૌ ચોપમેયસ્યાધિક્યં વ્યતિરેકઃ ”

* * * * *

અથ ચન્દ્રાદપિ ત્વદ્વશોઽધિકમિત્યાહ—

પ્રહ્લાદકૃત્ કુવલયસ્ય કલાનિધાનં

પૂર્ણશ્રિયં ચ વિદધન્ન યશસ્ત્વદીયમ્ ।

वर्तति लोकबहुकोकसुखंकरत्वाद्

विद्योतयज्जगदपूर्वशशाङ्कविम्बम् ॥ १८ ॥

टीका

हे जिन ! तवेदं त्वदीयं यशोऽपूर्वशशाङ्कविम्बं वर्तति-अतिशयेन वर्तते । किंविशिष्टं शशाङ्कविम्बं ? कुवलयस्य प्रह्लादकृन्-प्रमोदकारि, यशस्तु कुवलयस्य-भूवलयस्य प्रह्लादकृत् । कलानिधानं द्वयोस्तुल्यविशेषणम् । पुनः किं कुर्वत् ? पूर्णश्रियं विदधत्, द्वयमपि तुल्यं, विशेषणैस्तुल्यत्वात् । यशसः किमपूर्वत्वं ? तत्र हेतुमाह-लोका एव बहवः कोकाः-चक्रवाकास्तेषां सुखंकरत्वात् । भगवद्यशः श्रुत्वा लोकाः कोका इव सुखं प्राप्नुवन्ति । अत एव त्वदीययशोऽपूर्वशशाङ्कविम्बमिति तात्पर्यार्थः । पुनः किंभूतं तत् (यशः) ? जगत् विद्योतयत्-विश्वं विशेषेण द्योतयत् ॥१८॥

अन्वयः

(हे जिन-राज !) त्वदीयं जगत् विद्योतयत्, कुवलयस्य प्रह्लाद-कृत्, कला-निधानं च पूर्णश्रियं च विदधत् यशः बहु-लोक-कोक-सुखंकरत्वात् अ-पूर्व-शशाङ्क-विम्बं वर्तति ।

शब्दार्थ

प्रह्लाद्=आनंद.

कृत्=करनार.

प्रह्लादकृत्=आनंद आपनार.

कुवलयस्य (मू० कुवलय)=(१) यन्द्रविकारसी कमलना; (२) भूमंडलना.

कला=कला.

निधान=भंडार.

कलानिधानं=कलाना भंडार.

पूर्ण=परिपूर्ण.

श्री=(१) लक्ष्मी; (२) शोभा.

पूर्णश्रियं=(१) संपूर्ण लक्ष्मीने; (२) समस्त शोभाने.

च=अने.

विदधत् (धा० धा)=धारण करनार.

यशः (मू० यशस्)=कीर्ति.

त्वदीयं (मू० त्वदीय)=तारी.

वर्तति (धा० कृत्)-अत्यंत वर्तते छे.

लोक=मनुष्य.

बहु=धुला.

कोक=यकवाक.

सुखंकर=सुख करनार.

लोकबहुकोकसुखंकरत्वात्=मनुष्योऽपी धुला यकवाकाने सुख करनार होवाने लीधे.

विद्योतयत् (धा० द्युत्)=विशेषतः प्रकाशित करतुं.

जगत्=दुनिया.

अपूर्व=असाधारण, अलौकिक.

शश=मृग, डरण.

अङ्क=लांछन.

शशाङ्क=मृगनुं लांछन छे जेते ते, यन्द्र.

विम्ब=पिंय.

शशाङ्कविम्बं=यन्द्रनुं पिंय.

श्लोकार्थ

प्रभुना यशश्चन्द्रनी अपूर्वता—

“(हे जिनेश्वर !) जगतूना उपर विशेष प्रकाश पाडनारो, भूमंडल (वासी प्राणीओ)—ने आनंद आपनारो, कलाना भंडार एवो तेमज संपूर्ण शोभाने धारण करनारो एवो तारो यश (इपी यन्द्र) यन्द्र-विकारसी कमलने आनंद उपजवनारो, कलाना निधिइय एवा तेमज संपूर्ण लक्ष्मीने धारण करनारो एवा (लौकिक) यन्द्र करतां अनेक जनइपी यकवाकने सुखकारी होवाने लीधे अत्यंत वर्तते छे.”—१८

१ यन्द्रोदय यतां यकवाक अने यकवाकाने वियोग दशा अनुभवपी पडे छे.

भगवता (यत्) सांवत्सरिकं दानं दत्तं तदाह—

यद् देहिनां जिनवराब्दिकभूरिदानै—

दौःस्थ्यं हतं हि भवता किमु तत्र चित्रम् ? ।

दुर्भिक्षकष्टदलनात् क्रियते सदौप—

कार्यं कियज्जलधरैर्जलभारनम्रैः ॥ १९ ॥

टीका

हे जिनवर ! भवता-त्वया आब्दिकभूरिदानैः—वार्षिकस्वर्णदानैर्यद् देहिनां—प्राणिनां दौःस्थ्यं—दारिद्र्यं हतम् । हीति निश्चितम् । तत्र चित्रं किमु ?—तत्र चित्रम्-आश्चर्यं (किम्), न किमपीत्यर्थः । दृष्टान्तमाह—जलभारनम्रैर्जलधरैः—मेघैः सत्-समीचीनं उपकारस्य भाव औपकार्यं कियत् (क्रियते—विधीयते) का संख्या यस्य तत् कियत्, बहुतरमित्यर्थः । कस्मात् ? दुर्भिक्षकष्टदलनात्—सुभिक्षकरणात् ॥ १९ ॥

अन्वयः

(हे) जिन-वर ! यद् भवता आब्दिक-भूरि-दानैः देहिनां दौःस्थ्यं हि हतं, तत्र किमु चित्रम् ? जल-भार-नम्रैः जलधरैः दुर्भिक्ष-कष्ट-दलनात् कियत् सत्-औपकार्यं क्रियते ? ।

शब्दार्थ

यद्=ये.

देहिनां (मू० देहिन्)=प्राणीओनी.

जिनवर ! = हे जिनोने विषे श्रेष्ठ !

आब्दिक=वार्षिक, वर्ष-पर्यंतना.

भूरि=सुवर्ण.

दान=दान, अर्पण.

आब्दिकभूरिदानैः=वर्ष पर्यंत सुवर्णनां दानो वडे.

दौःस्थ्यं (मू० दौःस्थ्य) दुर्दशा, दरिद्रता.

हतं (मू० हत)=नष्ट थछ.

हि=निश्चयवाचक अव्यय.

भवता (मू० भवत्)=आप वडे.

किमु=प्रश्नार्थक अव्यय.

तत्र=तेमां.

चित्रं=आश्चर्यवाचक अव्यय.

दुर्भिक्ष=दुःकाण.

कष्ट=संकट, दुःख.

दलन=विनाश.

दुर्भिक्षकष्टदलनात्=दुःकाणतुं दुःख दणी नापनार होवाने लीधे.

क्रियते (घा० कृ)=कराय छे.

सत्=साथी.

औपकार्यं=उपकारता.

सदापकार्यं=साथी उपकारता.

कियत्=क्रेटली अधी.

जलधरैः (मू० जलधर)=मेघो वडे.

जल=पाणी.

भार=भोजो.

नम्र=नमी पडेला.

जलभारनम्रैः=पाणीना भोजो वडे नमेला.

श्लोकार्थ

प्रभुये दीधेलुं सांवत्सरिक दान—

“ हे जिनेश्वर ! जे आपे (जेक) वर्ष पर्यंत सुवर्णनां दानो दधने प्राणीओनी दरिद्रतानो नाश कर्यो, तेमां शुं आश्चर्य छे ! (कभडे) जलना भार वडे नम्र पनेला जेवा मेघो द्वारा दुःकाणना दुःखतुं दलन थवाने लीधे क्रेटलो (अधी) साथी उपकार कराय छे ! ”—१६

સ્પષ્ટીકરણ

સાંવત્સરિક દાન—

દરેક તીર્થકર દીક્ષા લે તે પૂર્વે એક વર્ષ પર્યંત દાન દે છે. આ દાન સૂર્યોદયથી માંડીને તે ભોજનના સમય સુધી દેવામાં આવે છે. પ્રતિદિન એક કરોડ અને એંસી લાખ સુવર્ણનું દાન દેવામાં આવે છે. આ વાતના ઉપર આવશ્યક-નિર્યુક્તિ પ્રકાશ પાડે છે. ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ ળગા હિરણ્ણકોડી, અઢ્ટ્વ અણૂળગા સયસહસ્સા ।
સૂરોદયમાર્દઁ, દિજ્જઇ જા પાયરાસાઓ ॥ ”

—ગાથાંક ૨૧૭.

* * * * *

મગલ્લઘ્ણાલ્કોષ્ઠે ફલાધિક્વમાહ—

યાદ્દક્ સુખં ભવતિ તે ચરણેઽત્ર દૃષ્ટે
તાદ્દક્ પર્ભુવદનેઽપિ ન દેહભાજામ્ ।
પ્રાપ્તે યથા સુરમણૌ ભવતિ પ્રમોદો
નૈવં તુ કાચશકલે કિરણાકુલેઽપિ ॥ ૨૦ ॥

ટીકા

હે વીર! યાદ્દક્ સુખં તે—તવ ચરણે—પાદે દૃષ્ટે સતિ ભવતિ તાદ્દક્ પરઃ—અન્યો ય ઋભુઃ—દેવ-સ્તસ્ય વદનેઽપિ—મુખેઽપિ દૃષ્ટે સતિ ન । “સુરનિર્જરદેવતર્ભુ” (અભિધાન૦ કા૦ ૨, શ્લો૦ ૨) ઇતિ હૈમઃ । કેષાં ? ‘દેહભાજાં’ દેહં-શરીરં મજન્તે-સેવન્તે ઇતિ દેહભાજઃ—પ્રાણિનસ્તેષાં । દૃષ્ટાન્તમાહ—યથા સુરમણૌ—ચિન્તામણૌ પ્રાપ્તે સતિ પ્રમોદો—હર્ષો ભવતિ । કિરણાકુલેઽપિ કિરણૌરાકુલે—વ્યાપ્તેઽપિ ચાકચિક્યાધિકેઽપિ કાચશકલે ઁવં ન—સુરમણાવિવ પ્રમોદો ન ભવતિ । તવ ચરણાચિન્તામણિઃ, પરદેવમુખં (તુ) કાચશકલમિતિ સ્પષ્ટાર્થઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્વયઃ

(હે ‘સિદ્ધાર્થ’-સુત !) અત્ર તે ચરણે દૃષ્ટે યાદ્દક્ સુખં દેહ-ભાજાં ભવતિ, તાદ્દક્ પર-ઋભુ-વદને ંપિ ન (ભવતિ), યથા સુર-મણૌ પ્રાપ્તે પ્રમોદઃ ભવતિ, (તથા) કિરણ-આકુલે ંપિ કાચ-શકલે ન ંદમ્ ।

૧ આ સંબંધમાં જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૮૩).

૨ સંસ્કૃત ળાયા—

ઁકા હિરણ્ણ્યકોષ્ઠિઃ અઢ્ટ્વ અનૂનકાનિ શતસહસ્રાણિ ।
સૂર્યોદયાદારમ્બ્ય દીયતે યાઘત્ પ્રાતરશ્નમ્ ॥

शब्दार्थ

यादृक्=तेषु.
सुखं (मू० सुख)=सुख.
भवति (घा० भू)=थाय छे.
ते (मू० युष्मद्)=तारं.
चरणे (मू० चरण)=पाद, पग.
अत्र=अहिंसा.
दृष्टे (मू० दृष्ट)=जोयेल.
तादृक्=तेषु.
पर=अन्य.
ऋभु=देव.
वदन=भुष.
परभुवदने=अन्य देवतुं भुष.
न=नहि.
देहभाजां (मू० देहभाज)=शरीरधारी श्रवणे.
प्राप्ते (मू० प्राप्त)=भणेल.

यथा=जैम.
सुर=देव.
मणि=रत्न.
सुरमणौ=यिन्तामणि.
भवति (घा० भू)=थाय छे.
प्रमोद (मू० प्रमोद)=हर्ष.
एवं=आ प्रमाणे, जैम.
तु=विशेषतावाचक अव्यय.
काच=काय.
शकल=ककडो, टुकडो.
काचशकले=कायनो ककडो.
किरण=किरण.
आकुल=व्याप्त.
किरणाकुले=किरणो वडे व्याप्त.
अपि=पण.

श्लोकार्थ

प्रभुना यरण-दर्शननो प्रभाव—

“(हे आ अवसर्पिणी कालमां थम गयेला अंतिम जिनेश्वर !) ज्यारे अत्र तारा यरणना दर्शन थाय छे, त्यारे प्राणीज्येने जटलुं सुख थाय छे, तेजलुं अन्य देवना वदनना पण दर्शनथी थतुं नथी. (परंतु आ हुडीकत यथार्थ छे, डेमडे) सुर-मणि भणवाथी जे आनंद थाय छे ते किरणो वडे व्याप्त (अर्थात् यक्यकित) ज्येयो कायनो ककडो भणवाथी थतो नथी.”—२०

* * * * *

भक्तो भगवत्सेवां प्रार्थयन्नाह—

एवं प्रसीद जिन ! येन सदा भवेऽत्र
त्वच्छासनं लगति मे सुमनोहरं च ।

त्वत्सेवको भवति यः स जनो मदीयं

कश्चिन्मनो हरति नाथ ! भवान्तरेऽपि ॥ २१ ॥

टीका

हे जिन ! त्वमेवं प्रसीद-प्रसन्नो भव येनात्र भवे सदा-सर्वदा मे-मम त्वच्छासनं-त्वदाज्ञा सुमनोहरं लगति । च-पुनर्हे नाथ ! यस्त्वत्सेवको भवति स कश्चिज्जनो मदीयं मनो भवान्तरेऽपि हरति, भवान्तरे त्वत्सेवको मम मनोहरो लगतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! (त्वं) एवं प्रसीद येन अत्र भवे सदा त्वत्-शासनं मे सु-मनोहरं लगति, नाथ ! यः च त्वत्-सेवकः भवति, स कश्चित् जनः भवान्तरे अपि मदीयं मनः हरति ।

શબ્દાર્થ

एवं=એ પ્રકારે.

प्रसीद् (धा० सद्)=તું પ્રસન્ન થા.

जिन ! (मू० जिन)=હે તીર્થકર !

येन (मू० यद्)=જેથી કરીને.

सदा=સર્વદા, અહોનિશ.

भवे (मू० भव)=જન્મને વિષે.

अत्र=આ.

त्वत् (मू० युष्मद्)=દ્વિતીયપુરૂષ સર્વનામ.

शासन=આજ્ઞા.

त्वच्छाशनं=તારી આજ્ઞા.

लगति (धा० लग्)=લાગે છે.

मे (मू० अस्मद्)=મને.

सु=અત્યંતતાવાચક અવ્યય.

मनोहर=ચિત્તાકર્ષક.

सुमनोहरं=અત્યંત ચિત્તાકર્ષક.

च=અને.

सेवक=સેવા કરનાર, ભક્ત.

त्वत्सेवकः=તારો સેવક.

भवति (धा० भू०)=થાય છે.

यः (मू० यद्)=જે.

सः (मू० तद्)=તે.

जनः (मू० जन)=મનુષ્ય.

मदीयं (मू० मदीय)=મારું.

कश्चित् (मू० किम्)=કોઈ.

मनः (मू० मनम्)=ચિત્તને.

हरति (धा० ह्)=હરે છે.

नाथ ! (मू० नाथ)=હે પ્રભુ !

भवान्तरे (मू० भवान्तर)=અન્ય ભવને વિષે.

अपि=પણ.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુ-સેવાની પ્રાર્થના—

“ હે તીર્થકર ! તું એવો પ્રસન્ન થા કે જેથી કરીને આ ભવને વિષે મને તારું શાસન સર્વદા અત્યંત ચિત્તાકર્ષક લાગે અને વળી હે સ્વામિન્ ! જે કોઈ તારો સેવક હોય, તે મનુષ્ય અન્ય ભવને વિષે પણ મારું ચિત્ત હરે (અર્થાત્ ભવાન્તરમાં પણ તારો સેવક મને પ્રિય લાગે એમ હું ઇચ્છું છું).”—૨૧

* * * * *

જિનસ્ય ભામણ્ડલમ્—

भामण्डलं जिन ! चतुर्मुख ! दिक्चतुष्के

तुल्यं चकासदवलोक्य सभा व्यमृक्षत् ।

सूर्ये समा अपि दिशो जनयन्ति किं वा

प्राच्येव दिग् जनयति स्फुरदंशुजालम् ? ॥ २२ ॥

ટીકા

हे जिन ! हे चतुर्मुख ! समवसरणे भगव(भव)तश्चत्वारि मुखानि देवैर्विनिर्मितानि दृश्यन्ते । सभा-परिषद् भामण्डलं दिक्चतुष्के तुल्यं चकासत्-तुल्यं दीप्यमानमवलोक्य व्यमृ-

क्षद्-विमर्शमकार्षीत् । किं व्यमृक्षदित्याह—सूर्यं समा अपि—सर्वा अपि—चतस्रोऽपि दिशो जनयन्ति, किं वा प्राच्येव—पूर्वदिगेव जनयति ? । किंभूतं सूर्यं ? स्फुरदंशुजालं—दीव्यत्किरणसमूहम् ॥२२॥

अन्वयः

(हे) जिन ! (हे) चतुर्-मुख ! (तव) भा-मण्डलं दिक्-चतुष्के तुल्यं चकासत् अवलोक्य सभा व्यमृक्षत् (यद्) समाः अपि दिशः स्फुरत्-अंशु-जालं सूर्यं जनयन्ति, किं वा प्राची एव दिक् (तं) जनयति ? ।

शब्दार्थ

भा=प्रकाश, तेज.
मण्डल=धरावे.
भामण्डलं=भामंडल, तेजतो धरावे.
जिन ! (मू० जिन)=हे तीर्थंकर !
चतुर्=चार.
मुख=वदन.
चतुर्मुख ! =चार छे वदन जेनां एवा ! (सं०)
दिशू=दिशा.
चतुष्क=चार.
दिक्चतुष्के=चारे दिशाभां.
तुल्यं=सरणी रीते.
चकासत् (धा० चकास्)=प्रकाशतुं.
अवलोक्य (धा० लोक्)=जोधने.
सभा=परिषद्, पर्षदा.
व्यमृक्षत् (धा० मृश्)=वितर्क करती लवी.

सूर्यं (मू० सूर्य)=रविने.
समाः (मू० समा)=सर्वे.
अपि=पणु.
दिशः (मू० दिश)=दिशाओ.
जनयन्ति (धा० जन्)=उत्पन्न करे छे.
किं=शुं.
वा=अथवा.
प्राची=पूर्व.
एव=ज.
दिग् (मू० दिग्)=दिशा.
जनयति (धा० जन्)=उत्पन्न करे छे.
स्फुरत् (धा० स्फुर)=दीप्यमान.
अंशु=किरण.
जाल=समूह.
स्फुरदंशुजालं=दीप्यमान छे किरणोनो समूह जेनां एवा.

श्लोकार्थ

जिनेश्वरनुं भामण्डल—

“ हे तीर्थंकर ! हे चार वदनवाणा (स्वामिन्) ! (समवसरणुंमां आपना) भामंडलने चारे दिशाभां सरणी रीते प्रकाशतुं जोधने (त्यां जेठेडी और) पर्षदा वितर्क करती लवी के शुं सर्वे दिशाओ, स्फुरायमान छे किरणोनो समूह जेनां एवा सूर्यने उत्पन्न करे छे के इक्त पूर्वज दिशा तेम करे छे ? ”—२२

* * * * *

१ अह्माने चतुर्मुख कहेवामां आवे छे जे वान जेटवे अंशे प्रसिद्ध छे, तेटवे अंशे जिनेश्वर चतुर्मुख छे जेम जेवामां आवतुं नथी. परंतु जिनेश्वर माटे चारे पर्षदानी देशना माटे जेटवी चतुर्मुखनी जर छे, तेटवी जर अह्मा माटे नहि होय छतां पणु तेमनो महिमा वधारवा माटे आवी कल्पना करवामां आवी होय जेम लागे छे.

२ समवसरणुना संबंधी भाद्विती माटे जुओ स्तुति-चतुर्विंशतिकाना लज्जा पद्यनुं स्पष्टीकरणु.

३ आनां नामो साइ जुओ चतुर्विंशतिका (पृ० पर).

लोकैर्यः शिवः शिव इति ध्यायते स भगवानेवेत्याह—

शम्भुर्गिरीश इह दिग्बसनः स्वयम्भू—

मृत्युञ्जयस्त्वमसि नाथ ! महादिदेवः ।

तेनाम्बिका निजकलत्रमकारि तत् त्वन्—

नान्यः शिवः शिवपदस्य मुनीन्द्र ! पन्थाः ॥ २३ ॥

टीका

हे नाथ ! इह-अस्मिन् लोके शं-सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुः । गिरां-वाणीनामीशो गिरीशः । दिगेव वसनं यस्य स दिग्बसनः । स्वयमात्मना भवतीति स्वयम्भूः । मृत्युं जयतीति मृत्युञ्जयः । स त्वमसि-त्वमेवासि । ईदृश्यामा यो महादेवस्तेन अम्बिका-अम्बा एव वाक्छलेन माता, सा निजकलत्रमकारि, सा रुद्रेण स्त्रीकृतेति व्यङ्ग्यार्थः । तत्-तस्मात् कारणात् त्वदन्यः-त्वत्तोऽपरः मुनीन्द्र ! शिवः शिवपदस्य पन्थाश्च न, नास्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अन्वयः

(हे) नाथ ! त्वं इह शं-भुः गिर-ईशः, दिग्-वसनः, स्वयं-भूः मृत्युं-जयः महत्-आदि-देवः असि; तेन अम्बिका निज कलत्रं अकारि, तद् त्वत् अन्यः (हे) मुनि-इन्द्र ! शिवः शिव-पदस्य पन्थाः (च) न (अस्ति) ।

शब्दार्थ

शम्भुः (मू० शम्भु)=(१) जेथी सुभ थाय ते; (२) महादेव.

गिर=वाणी.

गिरीशः (मू० गिरीश)=वाणीओना स्वामी.

गिरि=कैलास.

गिरीशः (गिरि+ईश)=कैलासना स्वामी, महादेव.

दिग्=दिशा

वसन=वस्त्र.

दिग्बसनः=(१) दिशा छे वस्त्र जेनुं ते, दिग्भरः (२) महादेव.

स्वयंभूः (मू० स्वयंभू)=पोते पोतानी भेणे (बुद्धि) थनार; (२) महादेव.

मृत्यु=मरण.

मृत्युञ्जयः=(१) जे मृत्युते छे ते छे ते; (२) महादेव.

त्वं (मू० युष्मद्)=तु.

असि (घा० अस्)=छे.

नाथ ! (मू० नाथ)=हे प्रभु !

महत्=महा.

आदि=शब्दात्.

देव=देव.

महादिदेवः=महा शब्द आदिमां छे जेनी ओना देव, महादेव.

तेन (मू० तद्)=तेनार्थी.

अम्बिका=(१) अम्बिका, महादेवनी पत्नी, पार्वती; (२) माता.

निज=पोतानी.

कलत्र=पत्नी.

निजकलत्रं=पोतानी पत्नी.

अकारि (घा० कृ)=करवाभां आवी.

तद्=तेथी करीते.

त्वत् (मू० युष्मद्)=ताराथी.

न=नहि.

अन्यः (मू० अन्य)=भीजे.

शिवः (मू० शिव)=शिव, महादेव.

शिव=भोक्ष.

पद=स्थान.

शिवपदस्य=भोक्षना स्थानतो.

मुनीन्द्र ! =हे योगीश्वर !

पन्थाः (मू० पथिन्)=मार्ग.

શ્લોકાર્થ

જિનેશ્વરજ ખરેખરા શંભુ છે—

“હે નાથ ! આ જગત્માં તું (સુખનું કારણ હોવાથી) શંભુ છે, તું (વાણીનો સ્વામી હોવાથી) ગિરીશ છે, (વસ્ત્ર રહિત હોવાને લીધે) તું દિગમ્બર છે, (સ્વયંબુદ્ધ હોવાને લીધે) તું સ્વયંભૂ છે, (મૃત્યુનો પરાજય કરેલો હોવાથી) તું મૃત્યુંજય છે, અને તું (મહાપ્રમાણવાળી દ્વાદશાંગીની શરૂઆત કરનાર હોવાથી) મહાદેવ છે. (બાકી આ નામધારી મહાદેવે તો) અંબિકાને સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારી છે (‘અંબિકા’નો અર્થ માતા પણ થાય છે એ વ્યંગ્યાર્થ છે). વાસ્તે હે યોગીશ્વર ! તારા સિવાય અન્ય કોઈ શિવ નથી તેમજ મોક્ષ-પદનો માર્ગ નથી.”—૨૩

સ્પષ્ટીકરણ

મધ્યસ્થ-ભાવ—

જિનેશ્વરને મહાદેવ એવું નામ આપીને આ શ્લોક દ્વારા કવીશ્વરે પોતાનો મધ્યસ્થ-ભાવ પ્રકટ કર્યો છે. આવોજ ભાવ મૂળ ભક્તામરના કર્તા માનતુંગસૂરિજીના સંબંધમાં પણ દષ્ટિ-ગોચર થાય છે, કેમકે પ્રભુનું સંકીર્તન કરતાં તેઓએ નીચે મુજબના ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે:—

“બુદ્ધસ્ત્વમેષ વિબુધાર્ચિત્તબુદ્ધિબોધાત્
ત્વં શઙ્કરોઽસિ ભુવનત્રયશઙ્કરત્વાત્ ।
ઘાતાઽસિ ધીર ! શિવમાર્ગવિધેર્વિધાનાદ્
વ્યક્તં ત્વમેવ ભગવન્ ! પુરુષોત્તમોઽસિ ॥”

અર્થાત્—હે પ્રભુ ! તું બુદ્ધ છે, કેમકે વિબુધાએ તારા કેવલજ્ઞાનના વસ્તુ-સમૂહના પરિચ્છેદનું પૂજન કર્યું છે. વળી શંકર પણ તુંજ છે, કેમકે તેં ત્રિભુવનને સુખ અર્પણ કર્યું છે. હે ધીર ! વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મા પણ તુંજ છે, કેમકે મુક્તિ-માર્ગની વિધિની પ્રરૂપણા તેં કીધી છે અને હે નાથ ! એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે તું પુરુષોત્તમ (નારાયણ) પણ છે.^૧

સાધારણ રીતે સામાન્ય પુરુષો નામોને અંગે ઝગડા કરતા જેવામાં આવે છે. જેમકે કોઈક કહે છે કે શંકરનેજ ઈશ્વર માનવા જોઈએ; જ્યારે બીજો કહે છે કે સાચા દેવ તો બ્રહ્માજ છે; ત્યારે વળી ત્રીજો વિષ્ણુ-ભક્ત હોવાથી એમ કહેવા તૈયાર થઈ જાય છે કે ખરૂં પૂજાવો તો દેવ તો વિષ્ણુજ કહેવાય. કેમકે કહ્યું પણ છે કે—

“જહ્લે વિષ્ણુઃ સ્થહ્લે વિષ્ણુર્વિષ્ણુઃ પર્વતમસ્તકે ।
સર્વભૂતમયો વિષ્ણુસ્તસ્માદ્ વિષ્ણુમયં જગત્ ॥”

આવી રીતની ખોટી ખેંચતાણ કરવામાં આવે તે લાભકારી નથી. કેમકે એક વખત જે સર્વથા વીતરાગ હોય તે ઈશ્વર કહેવાય એવું ઈશ્વરનું લક્ષણ જણે ગળે ઉતરી ગયું હોય, તે મનુષ્ય

૧ ‘ વિબુધાર્ચિત્ત ! ’ इति पृथक् पदं सम्बोधनार्थेऽपि समीचीनम् ।

૨ બુદ્ધ અસર્વજ્ઞ હોવાને લીધે, શંકર સૃષ્ટિના સંહાર કરનાર હોવાને લીધે, બ્રહ્મા હિંસાત્મક વેદની પ્રરૂપણા કરનાર હોવાને લીધે તેમજ કૃષ્ણ કપટ-ક્રિયામાં કુશલ હોવાને લીધે આ નામોમાં રહેલા અપૂર્વ ગુણો તો આપનામાંજ છે, એવો આ શ્લોકનો ભાવાર્થ છે.

ઈશ્વરની બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ ઇત્યાદિ ગમે તે નામ વડે સ્તુતિ કરે તે ખોટું નથી. પરંતુ હા, એટલું તો જરૂર કહેવું પડશે કે એ કામ ઉદાર વૃત્તિવાળાનું છે.

વિશેષમાં આવી રીતે કોઈ જૈનેતરે જૈનના દેવોનાં નામપૂર્વક ઈશ્વરની સ્તુતિ કરી હોય એમ જોવામાં આવતું નથી, એ અત્ર વિશેષતા છે.

સૌથી પહેલાં જૈનોમાં પણ આ પ્રકારનો મધ્યસ્થભાવ પ્રદર્શિત કરવા કોણ તૈયાર થયું તેનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે, પરંતુ શ્રીમાનતુંગસૂરિથી શરૂઆત થઈ હશે એમ લાગે છે. શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિએ પણ તેમણે રચેલા લોકતત્ત્વનિર્ણયમાં તથા અષ્ટક-પ્રકરણમાં એવીજ મતલબના ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે, એ વાત નીચેનાં પદ્યો ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

“યસ્ય સંક્લેશજનનો, રાગો નાસ્ત્યેવ સર્વથા ।
 ન ચ દ્વેષોઽપિ સત્ત્વેષુ, શમેન્ધનદઘાનલઃ ॥ ૧ ॥
 ન ચ મોહોઽપિ સજ્ઞાન-ચ્છાદનોઽશુદ્ધવૃત્તકૃત્ ।
 ત્રિલોકખ્યાતમહિમા, મહાદેવઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨ ॥—યુગમ્
 યો વીતરાગઃ સર્વજ્ઞો, યઃ શાશ્વતસુખેશ્વરઃ ।
 ક્ષિપ્તકર્મકલાતીતઃ, સર્વથા નિષ્કલસ્તથા ॥ ૩ ॥
 યઃ પૂજ્યઃ સર્વદેવાનાં, યો ધ્યેયઃ સર્વયોગિનામ્ ।
 યઃ સ્પષ્ટા સર્વનીતીનાં, મહાદેવઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૪ ॥—યુગમ્

* * * * *

एवम्भूताय शान्ताय, कृतकृत्याय धीमते ।
 महादेवाय सततं, सम्यग्भक्त्या नमो नमः ॥ ८ ॥”

અર્થાત્—ક્લેશજનક રાગનો, શાન્તિરૂપ ઇન્ધનને વિષે સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રતિ (તેનો નાશ કરવામાં) દાવાનલસમાન એવા દ્વેષનો તથા યથાર્થ જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરનારા તેમજ ચરિત્રને મલિન કરનારા એવા મોહનો જોવામાં સર્વથા અભાવ છે તેમજ જોનો મહિમા ત્રિલોક્યમાં વિખ્યાત છે, તે મહાદેવ કહેવાય છે. જે વીતરાગ છે, જે સર્વજ્ઞ છે, જે શાશ્વત સુખનો સ્વામી છે, જે ક્ષિપ્ત કર્મની કલાથી મુક્ત છે, જે સર્વથા મૂર્ત આકારથી રહિત છે, જે સમસ્ત દેવોને પૂજ્ય છે, જે સંકલ યોગિ-જનોને ધ્યેય છે, જે નિઃશેષ નીતિઓનો પ્રકાશક છે, તે પ્રભુને મહાદેવ કહેવામાં આવે છે.

x x x x x

આ પ્રકારના શાન્ત, કૃતકૃત્ય અને સંપૂર્ણ જ્ઞાનશાલી એવા મહાદેવને ઉત્તમ ભક્તિપૂર્વક મારા નિરંતર નમસ્કાર હોજો.

આવા મધ્યસ્થ ભાવનું પ્રતિબિમ્બ નિમ્ન લિખિત પદ્યમાં પણ દ્ષિટ-ગોચર થાય છે.

૧ આ સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજયકૃત તત્ત્વાખ્યાન (ઉત્તરાર્ધ)ના ઉપર મેં લખેલી પ્રસ્તાવના.

“भवबीजाङ्कुरजनना, रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥”

—શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યકૃત ઈશ્વર-સ્તુતિ

હવે આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે મહોપાધ્યાય શ્રીચારિત્રસુન્દરગણિકૃત કુમારપાલ-ચરિત્રમાં આપેલા નીચે મુજબના (મહાદેવની તેમજ ઋષભદેવની સ્તુતિરૂપ) દ્વિઅર્થી પદ તરફ દષ્ટિપાત કરી લઈએ.

“योऽमारयन्मारमरं विभूर्ति

विभ्रद् भवानीहितकारकश्च ।

आदीश्वरो भूतपतिर्वृषाङ्कः

स त्वामहीनाभरणः पुनातु ॥”—ઇન્દ્રવજ્ર

—સં ૪, વ૦ ૧, શ્લોક ૧૭

અર્થાત્ જણે કામદેવ અને મૃત્યુનો (અથવા કામદેવનો સત્વર) નાશ કર્યો, તે (જ્ઞાનાદિ) સંપત્તિને ધારણ કરનારા, સંસારના અનિષ્ટને (અર્થાત્ તેનો નાશ) કરનારા, પ્રાણીઓના સ્વામી, વૃષભ (બળદ)ના લાંછનવાળા, (વિશ્વવિશ્વના) સંપૂર્ણ શૃંગારરૂપ એવા આદીશ્વર (ઋષભપ્રભુ) તને પવિત્ર કરો.

જ ખીજે અર્થ મહાદેવને લાગૂ પડે છે, તે નીચે મુજબ છે:—

જણે કામદેવને જલદી મારી નાંખ્યો, તે, વિભૂતિ (રાખોડી)ને (અંગે) ધારણ કરનારા, પાર્વતીને હિતકારી, ભૂતોના નાથ, બળદના વાહનવાળા, સર્પરાજરૂપી ભૂષણવાળા આદિદેવ તને પવિત્ર કરો.

આવા દ્વિઅર્થી શ્લોક દ્વારા પણ જિનેશ્વરોની જૈનેતર અન્યોમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય એમ લાગતું નથી. અરે શ્રીસોમપ્રભસૂરિએ તો હૃદ કરી છે, કેમકે નીચે મુજબના—

“ कल्याणसार सविता न हरेक्षमोह

कान्तारवारणसमान जयाचदेव ।

धर्मार्थकामदमहोदयवीर धीर

सोमप्रभावपरमागमसिद्धसूरे ॥ ”

—શતાર્થિક પદ દ્વારા તેમણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ પ્રમુખ અનેક જૈનેતર દેવોની સ્તુતિ કરી છે. આ સ્તુતિમાં તેમને અંગે જે જે વિશેષણો વાપર્યા છે તે તે દર્શનમાં આપેલાં વિશેષણો સાથે ખરાબર મળતાં આવે છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે જૈન મુનિવરો જૈનેતર દર્શનનો—હિંદુ પુરાણોનો પણ સચોટ અભ્યાસ કરતા હોવા જોઈએ. આ તેમની સહિષ્ણુતા અને યથાસ્થિત વસ્તુ આલેખવાની અભિલાષા પ્રકટ કરે છે.

* * * * *

૧ કહેવામાં આવે છે તેમ ભોજ રાજને આશીર્વાદ રૂપે શ્રીમાનતુંગસૂરિએ નીચે મુજબનો દ્વિઅર્થી શ્લોક કહ્યો હતો.

“ जटाशाली गणेशाली, शङ्करः शाङ्कराङ्कितः ।

युगादीशः श्रियं कुर्याद्, विलसत्सर्वमङ्गलः ॥”

૨ આ સૂરિજીની સ્થૂલ રૂપરેખા સાથે જુઓ શૃંગાર-વૈરાગ્ય-તરંગિણીની મેં લખેલી પ્રસ્તાવના.

सर्वशास्त्राध्ययनादपि सम्यक्त्वमधिकमिति दर्शयन्नाह—

जानन्ति यद्यपि चतुर्दश चारु विद्या
देशोनपूर्वदशकं च पठन्ति सार्थम् ।
सम्यक्त्वमीश ! न धृतं तव नैव तेषां
ज्ञानस्वरूपममलं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २४ ॥

टीका

हे जिन ! ये चतुर्दश विद्या जानन्ति । यतः—

“ षडङ्गी वेदाश्चत्वारो, मीमांसाऽऽन्वीक्षिकी तथा ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च, विद्या एताश्चतुर्दश ॥ १ ॥”

च—पुनर्देशोनपूर्वदशकं—देशेनोनं पूर्वाणां दशकं च सार्थम्—अर्थयुक्तं पठन्ति, परं तव सम्यक्त्वं यैर्न धृतं तेषां ज्ञानस्वरूपं सन्तः—सज्जनाः अमलं—निर्मलं नैव प्रवदन्ति—नैव कथयन्ति । यत उक्तं नन्दिवृत्तौ—“मिथ्यादृष्टिः उत्कृष्टतः श्रुतमवगाहमानो देशोनानि दश पूर्वाण्यवगाहते, परिपूर्णानि त्ववगाहुं न शक्नोति” । एतावच्छास्त्राधीत्यपि सम्यक्त्वाभावेऽज्ञानवानेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अन्वयः

(हे) ईश ! यद्यपि (ये) चतुर्दश विद्याः चारु जानन्ति, देश-ऊन-पूर्व-दशकं च स-अर्थं पठन्ति (परं) तव सम्यक्त्वं (यैः) न धृतं, तेषां ज्ञान-स्वरूपं सन्तः अ-मलं न एव प्रवदन्ति ।

शब्दार्थ

जानन्ति (धा० ज्ञा)=जान्ते छे.
यद्यपि=अपि.
चतुर्दश (मू० चतुर्दशन्)=चौद.
चारु=सुंदर रीते.
विद्याः (मू० विद्या)=विद्याओ.
देश=भाग.
ऊन=अपूर्ण, उच्छ्रं.
पूर्व=जैन शास्त्रना अेक विभागतुं नाम.
दशक=दश.
देशोनपूर्वदशकं=कंठक अपूर्ण अेवा दश पूर्वा.
च=अने.
पठन्ति (धा० पठ)=शीजे छे.
सार्थं (मू० सार्थ) अर्थसहित.

सम्यक्त्वं (मू० सम्यक्त्व)=सम्यक्त्व.
ईश ! (मू० ईश)=हे धर्मवर !
न=नहि.
धृतं (मू० धृत)=धारणु करायुं.
तव (मू० युष्मद्)=तारा.
एव=अ.
तेषां (मू० तद्)=तेभनुं.
ज्ञान=ज्ञान, ओध.
स्वरूप=स्वरूप.
ज्ञानस्वरूपं=ज्ञानतुं स्वरूप.
अमलं (मू० अमल)=अविद्यमान छे मेल जेने विषे अेवुं, निर्मल.
प्रवदन्ति (धा० वद्)=कहे छे.
सन्तः (मू० सत्)=सज्जतो.

શ્લોકાર્થ

“ હે નાથ ! જોકે (જે મનુષ્યો) ચૌદ વિદ્યાઓ સારી જાણે છે તેમજ કંઈક અપૂર્ણ એવાં દશ પૂર્વોનું અર્થ-સહિત પઠન (પણ) કરે છે, છતાં પણ જે તેમણે તાં સમ્યક્ત્વ (યથાર્થ દર્શન) ધારણ કર્યું નથી, તો તેના જ્ઞાન-સ્વરૂપને સજ્જનો નિર્મલ કહેતા નથીજ.”—૨૪

સ્પષ્ટીકરણ

ચૌદ વિદ્યાઓ—

આપણે જોઈ ગયા તેમ ચૌદ વિદ્યાઓ તે બીજી ઢાઢ નહિ પણ ચાર વેદો, વેદનાં છ અંગો, મીમાંસા, તર્ક, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ એ ચૌદ છે. તેમાં ચાર બેદોથી ઋગ-વેદ, યજુર્વેદ અને સામ-વેદ એ ત્રણ મૂળ વેદો ઉપરાંત પાછળથી ઉદ્ધાર થઈને ઉમેરાયેલો (એમ કહેવાતો) અથર્વ-વેદ સમજવામાં આવે છે. વેદના કરતાં ઉતરતા દરજ્જાના પરંતુ તેના સહાયક ગ્રન્થોને ‘અંગ’ કહેવામાં આવે છે. એકંદર અંગો છ છે—(૧) શિક્ષા, (૨) છંદ:શાસ્ત્ર, (૩) વ્યાકરણ, (૪) નિરૂક્ત, (૫) જ્યોતિષ અને (૬) કલ્પ.

પૂર્વ-મીમાંસા

તીર્થકરના ઉપદેશનું શ્રવણ કર્યા બાદ તેના મુખ્ય શિષ્યો કે જ્યો વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાન હોય છે અને જમને ‘ગણધર’ એવા નામથી સંબોધવામાં આવે છે, તેઓ જૈન શાસ્ત્રની રચના કરે છે અને તે શાસ્ત્રોને બાર વિભાગોમાં વિભક્ત કરે છે. આ દરેક વિભાગને ‘અંગ’ કહેવામાં આવે છે (જ્યારે આ બાર વિભાગોના સમસ્ત સૂત્રને ‘દ્વાદશાંગી’ કહેવામાં આવે છે). આચારાદિક બાર અંગોમાંના ‘દષ્ટિવાદ’ નામના બારમા અંગના (૧) પરિકર્મ, (૨) સૂત્ર, (૩) પૂર્વાનુ-યોગ, (૪) પૂર્વગત અને (૫) ચૂલિકા એમ પાંચ ભેદો છે. આ ભેદોમાંના ‘પૂર્વગત’ નામના ભેદમાં ‘ચૌદ પૂર્વ’નો સમાવેશ થાય છે, અર્થાત્ પૂર્વગતના ચૌદ વિભાગો પૈકી દરેક વિભાગને ‘પૂર્વ’ કહેવામાં આવે છે.

ચૌદ પૂર્વોનાં નામો—

(૧) ઉત્પાદ (૨) અગ્રાયણીય (૩) વીર્ય-પ્રવાદ, (૪) અસ્તિ-નાસ્તિપ્રવાદ, (૫) જ્ઞાન-પ્રવાદ, (૬) સત્ય-પ્રવાદ, (૭) આત્મ-પ્રવાદ, (૮) કર્મ-પ્રવાદ, (૯) પ્રત્યાખ્યાન-પ્રવાદ, (૧૦) વિધાનુપ્રવાદ, (૧૧) અવન્ધ્ય, (૧૨) પ્રાણાયુઃ, (૧૩) ક્રિયા-વિશાલ-પ્રવાદ અને (૧૪) લોકખિન્દુસાર.

૧ એ પણ સાથે સાથે ધ્યાનમાં રાખવું કે જૈનોએ પણ પોતાના શાસ્ત્રના વિભાગ-વિશેષને ‘અંગ’ એવી સંજ્ઞા આપી છે.

૨ સરખાવો—

“ઋગ્યજુઃસામાથર્વાણો, વેદા અજ્ઞાનિ ષદ્ પુનઃ ।

શિક્ષા કલ્પો વ્યાકરણં, છન્દો જ્યોતિર્નિરુક્તયઃ ॥ ”

૩ વર્ણ-સ્વરાદિકના ઉચ્ચારણના ભેદોને જણાવનારું શાસ્ત્ર. ૪ વેદમાંના સ્વરાદિકના ઉપર પ્રકાશ પાડનારું શાસ્ત્ર. ૫ ખગોળ-વિદ્યા. ૬ વૈદિક-વિધાન-જ્ઞાપક શાસ્ત્ર.

૭ આને સમય-પ્રવાદ પણ કહેવામાં આવે છે. જુઓ શ્રીનેમિચન્દ્રસૂરિકૃત પ્રવચન-સારોદ્ધાર.

ધીરે ધીરે બારમું અંગ નષ્ટ થતાં ચૌદ પૂર્વનું જ્ઞાન પણ નષ્ટ થયું અને અત્યારે તો એવો સમય આવી લાગ્યો છે કે આ ભરતક્ષેત્રમાં તો કાઠને પણ એક પૂર્વ જોડવું પણ જ્ઞાન નથી. વીર-નિર્વાણ પછી ૯૮૦ વર્ષ સુધી એક પૂર્વના જોડવું તો જ્ઞાન ધરાવનાર મહાત્મા વિદ્યમાન હતા. કહેવામાં આવે છે કે વી. સં. ૯૮૦ માં શ્રીમાન્ દેવર્ષિગણિએ ધીરે ધીરે પૂર્વનો ઉચ્છેદ થતો જોઈને જે કંઈ જ્ઞાન તેમના સમયમાં વિદ્યમાન હતું, તે ટકી રહે તેટલા માટે તેમણે તે પુસ્તકારૂઠ કર્યું. પૂર્વ શબ્દમાં રહેલી પ્રધાનતા—

એ પણ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે સૌથી પ્રથમ તો ગણધર (અક્ષર-રચનાની અપેક્ષાએ) ‘પૂર્વ’ની રચના કરે છે અને ત્યાર બાદ બીજાં અંગાદિક રચે છે. આથી ‘પૂર્વ’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ચરિતાર્થ થાય છે. વિશેષમાં સર્વ આગમોમાં ‘પૂર્વ’ ને પ્રધાન પદ આપવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ જમ સામાન્યતઃ મનુષ્યોમાં પુરૂષ પ્રધાન પદ ભોગવે છે, તેમ સમગ્ર આગમોમાં ‘પૂર્વ’નું પ્રાધાન્ય છે. આથી કરીને તો સાધ્વીઓને પૂર્વનું અધ્યયન કરવાનો અધિકાર નથી, એમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે અગ્યાર અંગ સુધીનું અધ્યયન કરવામાં તેને કાઠ રોકવું નથી.

વિશેષમાં આ પૂર્વો પ્રાયઃ સંસ્કૃત ભાષામાં રચવામાં આવે છે અને એ સંસ્કૃત સાહિત્ય જોડવું વિશાળ હોય છે તેનો ખ્યાલ નીચે લખવામાં આવતી હકીકત ઉપરથી આવી શકશે.

પહેલું ‘પૂર્વ’ લખવાને માટે એક હસ્તિ (હાથી) પ્રમાણ મસી (શાહી) જોઈએ. બીજું ‘પૂર્વ’ લખવાને સારૂ બે હસ્તિ-પ્રમાણ, ત્રીજું ‘પૂર્વ’ લખવાને માટે ચાર હસ્તિ-પ્રમાણ અને ચોથું ‘પૂર્વ’ લખવાને સારૂ આઠ હસ્તિ-પ્રમાણ મસી જોઈએ. એ પ્રમાણે પાંચમા ‘પૂર્વ’ના લખાણને માટે ૧૬ હસ્તિ-પ્રમાણ, છઠાને સારૂ ૩૨, સાતમાને સારૂ ૬૪, આઠમાને માટે ૧૨૮, નવમાને માટે ૨૫૬, દશમાને માટે ૫૧૨, અગ્યારમાને સારૂ ૧૦૨૪, બારમાને સારૂ ૨૦૪૮, તેરમાને માટે ૪૦૯૬ અને ચૌદમાને માટે ૮૧૯૨ હસ્તિ-પ્રમાણ મસી જોઈએ. અર્થાત્ કાઠ એક ‘પૂર્વ’ લખવાને માટે તેની પૂર્વેના ‘પૂર્વ’ કરતાં બમણી શાહી જોઈએ. એકંદર રીતે સમસ્ત ‘પૂર્વો’ લખવાને માટે ૧૬૩૮૩ હસ્તિ-પ્રમાણ શાહી જોઈએ. કલ્પસૂત્ર ઉપર ઉપાધ્યાયશ્રી વિનયવિજયજીએ રચેલી સુખોદ્ધકા નામની ટીકામાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

ચૌદ પૂર્વોના વિષયો તેમજ તેની પદ-સંખ્યા—

(૧) ઉત્પાદ પૂર્વમાં સર્વ દ્રવ્યો અને સર્વ પદાર્થોના ઉત્પાદનો અધિકાર છે. તેમાં એક કરોડ પદો છે.

(૨) અગ્રાયણીય પૂર્વમાં સર્વ દ્રવ્ય અને સર્વ પદાર્થોના પરિમાણનું વર્ણન છે. તેમાં ૯૬ લાખ પદો છે.

૧ આ સંબંધમાં મતાન્તર છે. તે એ છે કે પ્રથમ તો ગણધર-શ્રુતની રચના કરતાં આચારાદિ અંગો રચે છે. પરંતુ આ રચાપના આશ્રીને છે એમ નન્દી-સૂત્ર તેમજ પ્રવચન-સારોદ્ધારની ટીકા ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

૨ નન્દીસૂત્રની શ્રીમલયગિરિકૃત ટીકામાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પ્રવચનસારોદ્ધાર (ગા. ૭૧૧) માં ૧૧ કરોડ પદો હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

(૩) વીર્ય-પ્રવાહ પૂર્વમાં જીવાદિકની શક્તિનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં ૭૦ લાખ પદો છે.

(૪) અસ્તિ-નાસ્તિ-પ્રવાહ પૂર્વમાં ક્યા પદાર્થ છે અને ક્યા પદાર્થ નથી એ વાત તેમજ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ જીવાદિકની સત્તા તેમજ અસત્તા પણ વિચારવામાં આવી છે. આમાં સપ્તભંગીની પણ પ્રરૂપણા છે. તેમાં ૬૦ લાખ પદો છે.

(૫) જ્ઞાન-પ્રવાહ પૂર્વમાં મતિ, શ્રુત ઇત્યાદિ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનું સવિસ્તર વર્ણન છે. તેમાં ૯૯, ૯૯, ૯૯૯ પદો છે.

(૬) સત્ય-પ્રવાહ પૂર્વમાં સંયમ, સત્ય વચન, અસત્ય વચન ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ છે. એમાં એક કરોડ અને છ પદો છે.

(૭) આત્મ-પ્રવાહ પૂર્વમાં આત્માનું અનેક નયપૂર્વક અને વિશેષમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયાનુસાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આત્માના સ્વરૂપ ઉપર આ પૂર્વ વિશેષતઃ પ્રકાશ પાડે છે. એમાં ૨૬ કરોડ પદો છે.

(૮) કર્મ-પ્રવાહ પૂર્વમાં જ્ઞાનાવરણાદિક આઠે કર્મોનું પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અનુભાગ અને પ્રદેશ એ ચારે અપેક્ષાપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એમાં એક કરોડ અને એંસી હજાર પદો છે.^૧

(૯) પ્રત્યાખ્યાન-પ્રવાહ પૂર્વમાંથી પ્રત્યાખ્યાન સંબંધી માહિતી મળે છે. એમાં ૮૪ લાખ પદો છે.

(૧૦) વિદ્યાનુપ્રવાહ પૂર્વમાં અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ સંબંધી ઉલ્લેખ છે. એમાં એક કરોડ અને દશ લાખ પદો છે.

(૧૧) અવન્કય પૂર્વમાં જ્ઞાન, તપ, સંયમ ઇત્યાદિ શુભ ક્ષણરૂપે સક્ષણ અને પ્રમાદ ઇત્યાદિ અશુભ ક્ષણરૂપે અક્ષણ છે એ સંબંધી માહિતી આપવામાં આવી છે. એમાં ૨૬ કરોડ પદો છે.

(૧૨) પ્રાણાયુઃ પૂર્વમાં પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ પ્રકારનાં બલ, ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણ તેમજ અનેક પ્રકારનાં આયુષ્ય સંબંધી ઉલ્લેખ છે. એમાં એક કરોડ અને ૫૬ લાખ પદો છે.

(૧૩) ક્રિયા-વિશાલ પૂર્વમાં સંયમાદિક ક્રિયાઓ સંબંધી ઉલ્લેખ છે. એમાં નવ કરોડ પદો છે.

(૧૪) લોકખિન્દુસાર પૂર્વ જગત્માં તેમજ શ્રુત-લોકમાં અક્ષરની ઉપર ખિન્દુની જમ સર્વોત્તમ છે. એમાં સાડા બાર કરોડ પદો છે.

આ પૂર્વ-મીમાંસાનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરવામાં આવે તે પૂર્વે એ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે આ શ્લોકાર્થ ઉપરથી એમ જોઇ શકાય છે કે દશ પૂર્વથી કંઇક ન્યૂન જ્ઞાન ધરાવનારી વ્યક્તિ સમ્યક્ત્વથી વંચિત હોઇ શકે અને ઓછામાં ઓછા દશ પૂર્વના જ્ઞાતા સમ્યક્ત્વથી અલંકૃત હોય છે.

૧-૩ પ્રવચન-સારોદ્ધાર પ્રમાણે સાતમા, આઠમા અને દશમા પૂર્વમાં અનુક્રમે ૩૬ કરોડ, એક કરોડ અને એંસી લાખ અને ૧૧ કરોડ અને ૧૫ હજાર પદો છે.

विशेषमां यौह पूर्वधर याने श्रुतकवलीनी तो पलिहारीण छे, केमके सेन-प्रश्नना उल्लेख मुण्य ते असंख्यात भव जेध शके. वणी ते भरीने नधन्यथी लान्तक देवलोके जय (जुओ। तत्वाथाधिगभसूत्र अ० ५, सू० २२ तुं लाप्य.)

* * * * *
पुरुषोत्तमोऽयं वीर एवेत्याह—

नृणां गणा गुणचणाः पतयोऽपि तेषां

ये ये सुराः सुरवराः सुखदास्तकेऽपि ।

कृत्वाऽञ्जलिं जिन ! चरिःकति ते स्तुतिं तद्

व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २५ ॥

टीका

हे जिन ! ये नृणां-मनुष्याणां गणाः । किंविशिष्टा गणाः ? 'गुणचणाः' गुणैर्विख्याताः । "तेन वित्ते चु [च] च्चुचणपौ" इति चणप्रत्ययः । ये तेषां नृगणानां पतयो-राजानश्चक्रिणः । ये पुनः सुराः सुरवरा-इन्द्राः सुखदास्तकेऽपि, स्वार्थेऽकच् प्रत्ययः । ते-तव स्तुतिं चरिःकति-अतिशयेन कुर्वन्ति । किं कृत्वा ? अञ्जलिं कृत्वा । तत्-तस्मात् कारणाद् व्यक्तं-स्पष्टं यथा स्यात् तथा हे भगवन् ! पुरुषोत्तमः-पुरुषेषूत्तमस्त्वमेवासि, अन्यो न कोऽपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! ये नृणां गुण-चणाः गणाः तेषां पतयः अपि ये (च) सुराः सुर-वराः सुख-दाः तके अपि अञ्जलिं कृत्वा ते स्तुतिं चरिःकति, तद् व्यक्तं (यद्) भगवन् ! त्वं एव पुरुष-उत्तमः असि ।

शब्दार्थ

नृणां (मू० नृ)=मनुष्याणां.
गणाः (मू० गण)=समुदायो, टोणांओ.
गुण=गुण.
चण=प्रसिद्धतावाचक प्रत्यय.
गुणचणाः=गुणोत्थी प्रसिद्ध.
पतयः (मू० पति)=स्वामीओ.
अपि=पथु.
तेषां (मू० तद्)=तेभना.
ये (मू० यद्)=जेओ.
सुराः (मू० सुर)=अमरे, देवा.
सुर=देव.
वर=उत्तमं.
सुरवराः (मू० सुरवर)=सुरेन्द्रो, सुरपतिओ.
सुखदाः (मू० सुखद)=सुख आपनारा.
तके (मू० तकद्)=तेओ.

कृत्वा (धा० कृ)=करीने.
अञ्जलिं (मू० अञ्जलि)=अंजलि.
जिन ! (मू० जिन)=हे तीर्थंकर !
चरिःकति (धा० कृ)=अतिशय करे छे.
ते (मू० युष्मद्)=तारी.
स्तुतिं (मू० स्तुति)=स्तुतिने, प्रशंसाने.
तद्=तेथी.
व्यक्तं=स्पष्ट.
त्वं (मू० युष्मद्)=तुं.
एव=ए.
भगवन् ! (मू० भगवत्)=हेःनाथ !
पुरुष=पुरुष, भरद्.
उत्तम=श्रेष्ठ.
पुरुषोत्तमः=(१) पुरुषाने विषे श्रेष्ठ; (२) नारायण.
असि (धा० अस्)=छे.

‘१ तेन वित्ते च्चुचणौ’ इति श्रीसिद्धहेमसूत्रम् (७१११७५) ।

શ્લોકાર્થ

મહાવીરજ પુરુષોત્તમ છે—

“ હે વીતરાગ ! ગુણોએ કરીને વિખ્યાત એવા માનવોના સમુદાયો તેમજ તેના સ્વામીઓ (ચક્રવર્તી પ્રમુખ નૃપતિઓ) તેમજ સુખ અર્પણ કરનારા જે દેવો તથા જે દેવેન્દ્રો છે તેઓ પણ એ હાથ જોડીને તારી અતિશય સ્તુતિ કરે છે, તેથી એ સ્પષ્ટ (સિદ્ધ થાય) છે કે હે ભગવન્ ! તુંજ પુરુષોને વિષે ઉત્તમ છે [તુંજ નારાયણ છે, બાકી બીજા તો નામધારી બાળુવા].” —૧૫

* * * * *

રોગા શ્વપા બહુમહામકરાઃ કષાયા-

ચિન્તૈવ યત્ર વડવાગ્નિરસાતમમ્મઃ ।

વાર્ધિર્ભવઃ સર ઇવ ત્વયકા કૃતસ્તત્

તુભ્યં નમો જિન ! ભવોદધિશોષણાય ॥ ૨૬ ॥

ટીકા

હે જિન ! ત્વયૈવ ત્વયકા સ ભવઃ—સંસારો વાર્ધિઃ—સમુદ્રઃ સર ઇવ—તટાક ઇવ કૃતઃ । સ હિતિ કઃ ? યત્ર રોગા શ્વપા—મત્સ્યાઃ, કષાયા બહુમહામકરાઃ, ચિન્તૈવ વડવાગ્નિઃ—વડવાનલઃ, અસાતં—દુઃખમમ્મો—જલં યત્ર । તત્—તસ્માત્ કારણાત્ ભવોદધિશોષણાય (સંસારસમુદ્રનિર્જલીકાર-કાય) તુભ્યં—ભવતે નમો—નમસ્કારોઽસ્તુ ॥ ૨૬ ॥

અન્વયઃ

(હે) જિન ! યત્ર રોગાઃ શ્વપાઃ, કષાયાઃ બહુ-મહત્-મકરાઃ, ચિન્તા એવ વડવાગ્નિઃ, અ-સાતં અમ્મઃ (સઃ) ભવઃ વાર્ધિઃ ત્વયકા સરઃ ઇવ કૃતઃ, તદ્ ભવ-ઉદધિ-શોષણાય તુભ્યં નમઃ ।

શબ્દાર્થ

રોગાઃ (મૂ० રોગ)=રોગો.
શ્વપાઃ (મૂ० શ્વ)=મત્સ્યો, માછલાં.
બહુ=બહુ.
મહત્=મોટા.
મકર=મગર.
બહુમહામકરાઃ=બહુ મોટા મગરો.
કષાયાઃ (મૂ० કષાય)=કષાયો.
ચિન્તા=ચિન્તા, શીકર.
એવ=એ.
યત્ર=જ્યાં.
વડવાગ્નિઃ (મૂ० વડવાગ્નિ)=વડવાનલ, દરિયામનિ
અગ્નિ.
અસાતં (મૂ० અસાત)=દુઃખ.
અમ્મઃ (મૂ० અમ્મસ્)=જલ.

વાર્ધિઃ (મૂ० વાર્ધિ)=સમુદ્ર.
ભવઃ (મૂ० ભવ)=સંસાર.
સરઃ (મૂ० સરસ્)=તળાવ, સરોવર.
ઇવ=એમ.
ત્વયકા (મૂ० યુષ્મદ)=તારા વડે.
કૃતઃ (મૂ० કૃત)=કરાયો.
તદ્=તેથી.
તુભ્યં (મૂ० યુષ્મદ)=તને.
નમસ્=નમસ્કાર.
જિન ! (મૂ० જિન)=હે વીતરાગ !
ભવ=સંસાર.
ઉદધિ=સાગર, સમુદ્ર.
શોષણ=સૂકવી નાંખવું તે, નિર્જલ કરવું.
ભવોદધિશોષણાય=સંસાર-સમુદ્રનું શોષણ કરનારા.

શ્લોકાર્થ

“ હે જિનેશ્વર ! જ્યાં રોગરૂપી મત્સ્યો છે, (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર) કષાયોરૂપી ઘણા મોટા મગરો છે, ચિન્તાજ એ વડવાનલ છે, અને દુઃખ તે જલરૂપ છે, તે સંસારરૂપી સમુદ્રને તે (જ) સરોવર જવો કરી દીધો છે; તેથી કરીને સંસારરૂપી સાગરનું શોષણ કરનારા એવા તને (મારા) પ્રણામ (હોજો).” —૨૬

સ્પષ્ટીકરણ

શ્લોક-તાત્પર્ય—

આ શ્લોકમાં સંસારને સમુદ્રની ઉપમા આપી છે અને તેને ચરિતાર્થ કરવા ખનતો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે સમુદ્રમાં મત્સ્યો, મગરો, વડવાનલ તેમજ જલ હોય છે, તેમ સંસારમાં તેની ગરજ સારનારા રોગો, કષાયો, ચિન્તા અને દુઃખ રહેલાં છે. આનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખનારે આ સાગરનું શોષણ કરી જવું જોઈએ. એવું કાર્ય હે વીર પ્રભુ ! તેજ કર્યું છે, વાસ્તે (નામધારી અગસ્ત્ય નહિ, પરંતુ તે નામને સંપૂર્ણતઃ ચરિતાર્થ કરી આપનારા એવા) તને મારા અનંતવાર પ્રણામ હોજો, એ આ શ્લોકનો ક્ષિતાર્થ છે.

ચિન્તા—

ચિન્તાના સ્વરૂપથી તો કાણુ અજાણ્યું હોઈ શકે ? તેથી તેના પરાક્રમના સંબંધમાં એટલુંજ કહેવું ખસ થશે કે—

“ ચિન્તા ચિતાતોઽપ્યધિકા—ઽનુસ્વારેણ શ્રુતા યતઃ ।
ચિતૈકશો દહેદ્ દેહં, ચિન્તા દહતિ સર્વદા ॥”

—શ્રીપાલ-ચરિત્ર.

અર્થાત્ ચિન્તા અનુસ્વારથી યુક્ત છે તેથી કરીને તે ચિતાથી અધિક છે, જેમકે ચિતા તો એક વાર દેહને બાળે છે, જ્યારે ચિન્તા તો સર્વદા બાળે છે.

* * * * *

यद् यस्य तस्य च जनस्य हि पारवश्य-

मावश्यकं जिन ! मया वरिवस्ययाऽऽप्तम् ।

तत् तर्कयामि बहुमोहतया मया त्वं

स्वप्नान्तरेऽपि न कदाचिदपीक्षितोऽसि ॥ २७ ॥

ટીકા

હે જિન ! યન્મયા યસ્ય તસ્ય જનસ્ય પારવશ્યં—પરવશત્વમાપ્તં—પ્રાપ્તમ્ । કયા ? વરિવસ્યયા—સેવયા । તત્—તસ્માદ્દેતોરહમિતિ તર્કયમિ—વિચારયમિ । इतीति किं ? बहुमोहतया—प्रचुराज्ञान-तया मया त्वं कदाचिदपि स्वप्नान्तरेऽपि नेक्षितोऽसि—न दृष्टोसि ॥ २७ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! यद् मया हि यस्य तस्य च जनस्य आवश्यकं पारवश्यं वरिवस्यया प्राप्तं, तत् तर्कयामि बहु-मोहतया मया त्वं स्वप्न-अन्तरे अपि न कदाचित् अपि ईक्षितः असि ।

शब्दार्थ

यद्=जे कारणने लीधे.
यस्य (मू० यद्)=जेनी.
तस्य (मू० तद्)=तेनी.
च=अने.
जनस्य (मू० जन)=मनुष्यनी.
हि=निश्चयवाचक अव्यय.
पारवश्यं (मू० पारवश्य)=परतन्त्रता.
आवश्यकं (मू० आवश्यक)=अवश्यी.
जिन ! (मू० जिन)=हे वीतराग !
मया (मू० अस्मद्)=भारथी.
वरिवस्यया (मू० वरिवस्या)=मेवा वडे.
प्राप्तं (धा० आप्)=प्राप्त थयुं.
तद्=तेथी.

तर्कयामि (धा० तर्क) =हुं तर्कं कर्त्तुं धुं.
बहु=धणु.
मोहता=अज्ञानपणुं.
बहुमोहतया=अत्यन्त अज्ञानपणुने लीधे.
त्वं (मू० युष्मद्)=तुं.
स्वप्न=स्वप्नुं.
अन्तर=मध्य.
स्वप्नान्तरे=स्वप्नमां.
अपि=पणु.
न=नहि.
कदाचित्=कदापि.
ईक्षितः (मू० ईक्षित)=जेवायेल.
असि (धा० अस्)=जे.

श्लोकार्थ

परतन्त्रतानुं कारणु—

“ हे वीतराग ! भारे जेवा तेवा मनुष्यनी (पणु) अवश्य (लोगववानी जेवी) परतन्त्रता सेवाइपे प्राप्त थछ छे (अर्थात् भारे गमे तेवा मानवनी गुणामगीरी पणु करवी पडे छे) तेथी हुं जेम तर्क कर्त्तुं धुं क प्रयुर अज्ञानपणुने लीधे भारथी तुं स्वप्नमां पणु कदापि जेवाये नथी (अर्थात् हुं परतन्त्रताइपी विडम्बनाथी व्याकुण रहुं धुं जेज पतावी आपे छे क स्वप्नमां पणु हुं तारा दर्शन करवाने लाअ्यशाणी थये नथी). ”—२७

स्तनन्धयस्य भगवतो रूपस्वरूपमाह—

रम्येन्द्रनीलरुचिवेषाभृतो जनन्याः

पार्श्वं श्रितस्य धयतश्च पयोधरं ते ।

रूपं रराज नवकाञ्चनरुक् तमोघ्नं

बिम्बं रवेरिव पयोधरपार्श्ववर्ति ॥ २८ ॥

१ एतच्च भगवतः स्तन्यपानवर्णनं लौकिकरूढ्या ज्ञेयं, रूढिश्च ये शिशवस्ते स्तन्यपानं कुर्वन्ति इति व्यवहारविषया शास्त्रनीत्या तु स्पष्टमेव विरोधः—

“जिनाङ्गुष्ठे सुरेन्द्रेण, पीयूषमवतारितम् ।

अपिबत् क्षुधितो नाथो, ऽस्तन्यपाना जिना यतः ॥”

इत्याद्युक्तेः प्रामाण्यात् ।

टीका

हे जिन ! ते-तव रूपं रराज-विराजति स्म । किं कुर्वतस्ते ? जनन्या-मातुः पार्श्व-समीपं श्रितस्य-आश्रितस्य । च-पुनः पयोधरं-कुचं धयतः-पिबतः । 'घेष्ट्र पाने' इत्यस्य शतृ (व्रन्तस्य) रूपम् । किंविशिष्टाया जनन्याः ? रम्यो-मनोज्ञो य इन्द्रनील-श्यामरत्नविशेषस्तद्वद् रुचिर्यस्य स एतादृशं वेपो-नेपथ्यस्तं विभर्तीति रम्येन्द्रनीलरुचिवेषभृत् तस्याः । किंविशिष्टं रूपं ? नवकाञ्चन-रुक्-नव्यस्वर्णद्युति । पुनः कीदृशं ? तमोघ्नम्-अन्धकारघातकम् । किमिव ? पयोधरपार्श्ववर्ति-मेघ-समीपवर्ति रवेः-सूर्यस्य बिम्बमिव रविमण्डलमिवेति उपमासाम्यमिति ॥ २८ ॥

अन्वयः

(हे जिन !) रम्य-इन्द्रनील-रुचि-वेष-भृत्-जनन्याः पार्श्वे श्रितस्य पयोधरं च धयतः ते नव-काञ्चन-रुक् तमस्-घ्नं रूपं पयोधर-पार्श्व-वर्ति रवेः बिम्बं इव रराज ।

शब्दार्थ

रम्य=मनोहर.

इन्द्रनील=अेक ज्ञानं रत्न.

रुचि=कान्ति.

वेष=पोषाक.

भृत्=धारणु करनारी.

रम्येन्द्रनीलरुचिवेषभृत्:=मनोहर इन्द्रनीलना ज्ञेयी कान्तिवाणा वेषने धारणु करनारी.

जनन्याः (मू० जननी)=मातानी.

पार्श्वे (मू० पार्श्व)=आश्रिते.

श्रितस्य (मू० श्रित)=आश्रय करेला.

धयतः (मू० धयत्)=पान करता.

च=अने.

पयोधरं (मू० पयोधर)=स्तनने.

ते (मू० युष्मद्)=तारा.

रूपं (मू० रूप)=रूप.

रराज (घा० राज्)=शोभतुं हतुं.

नव=नूतन.

काञ्चन=सुवर्णु.

रुक्=कान्ति.

नवकाञ्चनरुक्=नूतन सुवर्णुना समान कान्ति छे ज्ञेयी अेवुं.

तमस्=(१) अज्ञानः;(२) अंधकार.

हन्=नाश करेवा.

तमोघ्नं=अज्ञानने नाश करताइं.

बिम्बं (मू० बिम्ब)=बिम्ब.

रवेः (मू० रवि)=सूर्यना.

इव=जेम.

पयोधर=मेध.

पार्श्वे=समीप.

वर्तिन्=होनाइं.

पयोधरपार्श्ववर्ति=मेधनी समीप रहेलुं.

श्लोकार्थ

स्तन-पान करती वेणाअे प्रभुनुं रूप—

“ (हे नाथ !) मनोहर इन्द्रनील (नामना रत्न)ना ज्ञेयी कान्तिवाणा अेवा (अर्थात् श्याम) वेषने धारणु करनारी मातानी समीपताने आश्रय करेला अेवा तेमज तेना स्तनतुं पान करनारा अेवा ताइं [नूतन सुवर्णुना ज्ञेयी प्रसावाणुं तेमज अज्ञानने नाश करताइं] रूप नवीन कान्तिना ज्ञेयी कान्तिवाणुं तेमज अंधकारने अंत आणुनाइं अेवुं मेधनी पासे रहेला रविना बिम्बनी जेम शोभतुं हतुं.”—२८

स्पष्टीकरण

शुं तीर्थंकर स्तन-पान करे छे?—

वीर भगवान् स्तन-पान करता हुता अयो ध्वनि आःश्लोकमांथी नीकणे छे. परंतु अे तो लौकिक न्याय प्रमाणेनुं वर्णन छे अेम समजतुं जेअे. केभडे तीर्थंकरे स्तन-पान करता नथी अे वात तो सुस्पष्ट रीते आवश्यक-यूणि तेमज आवश्यकनी श्रीमान् हरिभद्रसूरकृत टीका (पत्रांक १२५) उपरथी जेठ शकय छे.

* * * * *
प्रभोर्जन्म—

इक्ष्वाकुनामानि कुले विमले विशाले

सद्रत्नराजिनि विराजत उद्भवस्ते ।

दोषापहारकरणः प्रकटप्रकाश-

स्तुङ्गोदयाद्रिशिरसीव सहस्ररश्मेः ॥ २९ ॥

टीका

हे जिन ! इक्ष्वाकुनामानि कुले ते—तव उद्भवो—जन्म विराजते । किंविशिष्टे कुले ? विमले-निर्मले, (विशाले) विस्तीर्णे । पुनः (किंविशिष्टे) सद्भिः—समीचीनै रत्नैः—पुरुषरत्नै राजत इत्ये-वंशीलस्तस्मिन् सद्रत्नराजिनि । कस्मिन् कस्य क इव ? तुङ्गोदयाद्रिशिरसि—उच्चोदयाचलशिखरे सहस्ररश्मेः—सूर्यस्य प्रकटप्रकाश इव—प्रसिद्धतेज इव । किंविशिष्ट उद्भवः ? दोषाणामपहारस्य करणं-विधानं यस्य सः । उभयत्र विशेषणं तुल्यमिति ॥ २९ ॥

अन्वयः

(हे जिन !) 'इक्ष्वाकु'-नामानि विमले विशाले सद्-रत्न-राजिनि कुले ते दोष-अपहार-करणः उद्भवः तुङ्ग-उदय-अद्रि-शिरसि सहस्र-रश्मेः दोषा-अपहार-करणः प्रकट-प्रकाशः इव विराजते ।

शब्दार्थ

इक्ष्वाकु=इक्ष्वाकु.

नामन्=नाम.

इक्ष्वाकुनामानि=' इक्ष्वाकु ' नामना.

कुले (मू० कुल)=वंशने विषे.

विमले (मू० विमल)=निर्मल.

विशाले (मू० विशाल)=विस्तीर्ण.

सत्=श्रेष्ठ.

रत्न=रत्न.

राजिन्=शोभायमान, सुशोभित.

सद्रत्नराजिनि=श्रेष्ठ रत्न वडे सुशोभित.

विराजते (धा० राज्)=शोभे छे.

उद्भवः (मू० उद्भव)=जन्म. •

ते (मू० युष्मद्)=तारा.

दोष=अपराध.

दोषा=रात्रि.

अपहार=हूर करतुं ते.

करण=कार्य.

दोषापहारकरणः=अपराधने अथवा रात्रिने हूर करवानुं कार्य छे जेनुं ते.

प्रकट=स्पष्ट, प्रसिद्ध.

प्रकाश=तेज.

प्रकटप्रकाशः=प्रसिद्ध प्रकाश.

तुङ्ग=उंचा.

उदय=उदय.

अद्रि=पर्वत, अथवा.

शिरस्=टोय.

तुङ्गोदयाद्रिशिरसि=उदयांथवा उच्च शिखर उपर.

इव=जेम.

सहस्र=हजार.

रश्मि=किरण.

सहस्ररश्मेः (मू० सहस्र-रश्मि)=सूर्यना.

श्लोकार्थ

प्रभुनो जन्म—

“ (हे तीर्थराज !) ‘धक्ष्वाकु’ नामना निर्मण तेमज विस्तीर्ण तथा उत्तम (पुत्ररूप) रत्नो वडे शोभता एवा वंशने विषे दोषानो नाश करनारे तारे जन्म उदयायणना उच्च शिपरने विषे रात्रिनो अंत आणुनारा एवा सूर्यना प्रसिद्ध प्रकाशनी भाङ्क विशेषतः शोभे छे.”—२६

स्पष्टीकरण

धक्ष्वाकु वंशनी उत्पत्ति—

प्रथम तीर्थकर श्रीऋषभदेवनो जन्म थयाने एक वर्ष वीत्या षाढ सौधर्मेन्द्र वंश स्थापन करवाने माटे प्रभु पासे आववा तैयार थयो. स्वामीनुं दर्शन करवा जनारा सेवके षाढी हाथे जवुं ते योग्य नथी अम विचारी ते धन्द्रे एक मोटा धक्षु-दण्ड (शेरडीनो सांडो) साथे लीधो. आ लधने ते धन्द्रे नाभि राजना उत्संग (षोणा) मां भेडेवा प्रभु समीप आव्यो. अव-धिज्ञान वडे तेनो संकल्प जाली लधने प्रभुये ते धक्षु-दण्ड लेवाने पोतानो हाथ लंभाव्यो, अटले भस्तक वडे प्रणाम करी धन्द्रे ते प्रभुने अर्पण कर्यो. प्रभुये धक्षुनुं अहणुं कर्तुं तेथी तेमना वंशनुं नाम धन्द्रे धक्ष्वाकु पाड्युं.

नाथस्य जन्माभिषेकः—

स्नानोदकैर्जिन(जनि)महे सुरराजिमुक्तै-

गात्रे पतद्भिरपि नूनमनेजमानम् ।

दृष्ट्वा भवन्तममराः प्रशशंसुरीश-

मुच्चैस्तटं सुरगिरेरिव शातकौम्भम् ॥ ३० ॥

टीका

जिन(जनि)महे—जन्ममहोत्सवे सुरराजिमुक्तैः—देवश्रेणिमुक्तैः स्नानोदकैः । गात्रे—शरीरे पतद्भिः । नूनं—निश्चितम् । भवन्तमीशं अनेजमानम्—अकम्पमानं दृष्ट्वाऽमरा—देवाः प्रशशंसुः—प्रशंसन्ति स्म । कमिव ? शातकौम्भं—सौवर्णं सुरगिरेः—मेरोरुच्चैस्तटमिव, निश्चलतया वर्णेन च तुल्यत्वात् ॥ ३० ॥

अन्वयः

जिन (जनि)—महे सुर-राजि-मुक्तैः गात्रे पतद्भिः अपि स्नान-उदकैः भवन्तं ईशं अनेजमानं दृष्ट्वा अमराः सुर-गिरेः शातकौम्भं उच्चैः—तटं इव (भवन्तं) नूनं प्रशशंसुः ।

श्लोकार्थ

स्नान=स्नान.

उदक=जल.

स्नानोदकैः=स्नान-जलो वडे.

जनि=जन्म.

मह=उत्सव.

जनिमहे=जन्म-उत्सवने विषे.

सुर=देव.

राजि=श्रेष्ठि.

મુક્ત (ઘાં મુચ્)=મૂકેલ.
 સુરરાજિમુક્તૈઃ=દેવ-શ્રેણિએ મૂકેલાં.
 ગાત્રે (મૂં ગાત્ર)=દેહ ઉપર.
 પતન્નિઃ (મૂં પતત્)=પડતાં.
 અપિ=પણ.
 નૂનં=ખચિત.
 અનેજમાનં (મૂં અન્-જમાન)=નિશ્ચળ.
 દૃષ્ટ્વા (ઘાં દૃશ્)=જોઈને.
 મવન્તં (મૂં મવત્)=આપને.

અમરાઃ (મૂં અમર)=દેવો.
 પ્રશશંસુઃ (ઘાં શંસુ)=પ્રશંસા કરતા હવા.
 ઈશં (મૂં ઈશ)=નાથને.
 ઊચ્ચૈઃ=ઊંચા.
 તટં (મૂં તટ)=તટ.
 ગિરિ=પર્વત.
 સુરગિરેઃ=સુર-ગિરિના, મેરૂના.
 જ્વ=જેમ.
 શાતકૌમ્ભં (મૂં શાતકૌમ્ભ)=સુવર્ણમય.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુનો જન્મભિષેક—

“ જન્મ-મહોત્સવને વિષે દેવ-પંક્તિએ મૂકેલાં અને શરીરના ઉપર પણ પડતાં એવાં સ્નાન-જલો વડે પણ આપ પ્રભુને નિશ્ચળ જોઈને દેવો મેરૂ પર્વતના સુવર્ણમય અને ઊંચા (તથા નિશ્ચળ) એવા તટની જેમ આપની ખચિત પ્રશંસા કરતા હવા.”—૩૦

સ્પષ્ટીકરણ

સ્નાન-જલ—

સુવર્ણાદિક આઠે જાતિઓ પૈકી પ્રત્યેક જાતિના એક યોજન ઊંચા એવા એક હજાર ને આઠ કળશોને ક્ષીર-સાગરના જલથી ભરીને તે વડે પ્રથમ અચ્યુતેન્દ્ર અને ત્યાર બાદ બીજા દર ઇન્દ્રો પ્રભુનો જલાભિષેક કરે છે. મેરૂ પર્વતના શિખરોમાંથી વેગથી ચારે તરફ પ્રસાર પામતું આ જલ હજારો નદીઓની કલ્પના કરાવે છે. ૬૩ ઇન્દ્રોતું આ કાર્ય પૂરું થતાં સૌધર્મેન્દ્ર ચાર દિશામાં ચાર સ્ફટિક મણિના ઊંચા વૃષભો (બળદો) બનાવે છે અને તેને જલથી ભરી દે છે. આ વડે જ્યારે સૌધર્મેન્દ્ર પ્રભુનો જલાભિષેક કરે છે, ત્યારે જણે પાતાલ ક્ષેત્રું હોય તેમ આ વૃષભોનાં આઠ શૃંગો (શીંગડાં)માંથી જલ-ચંત્રની જેમ નીકળતી જલની ધારાઓ આકાશમાં વહેવા લાગે છે. જુદા જુદા મૂળવાળી પરંતુ અન્તમાં મળી ગયેલી એવી આ જલ-ધારાઓ આકાશમાં નદી-સંગમનો વિભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ ઉપરથી પ્રભુના ઉપર દેવો જલ-પ્રપાત થતો હશે તેનો સહજ ખ્યાલ આવી શકશે. વિશેષમાં ઇન્દ્ર પ્રભુને જલાભિષેક કરતાં ખંચાયો હતો એ વાતનું અત્ર સૂચન થાય છે. ઇન્દ્રની શંકાના નિવારણાર્થે પ્રભુએ પોતાના ડાબા પગના અંગુઠા વડે મેરૂ ચાંચો અને તેમ કરતાં આવા અચળને પણ ચલાયમાન કર્યો (જુઓ મહાનિશીથ, અં ૩).

* * * * *

૧ સરખાવો શ્રીમહાવીરસ્વામીના પંચકલ્યાણકના સ્તવનની ત્રીજી ઢાલની ત્રીજી લખેલી કડીઓ:—

“ કંચનમણિ ભુંગાર, ગન્ધોદકે ભર્યા એ;
 કિમ સહસે લઘુ વીર, હરિ સંશય ધર્યા એ.
 વહેસે નીર-પ્રવાહ, કેમ તે નામીયે રે;
 ન કરે નમણુ સનાહ, જાણ્યું સ્વામીએ:રે. ”

વપ્રત્રયવિચાર:—

યે ત્રિપ્રદક્ષિણતયા પ્રભજન્તિ વીરં
તે સ્યુર્નરા અહમિવાન્દ્રુતકાન્તિભાજઃ ।
વપ્રત્રયં વદદિતિ પ્રવિભાતિ તેઽત્ર
પ્રખ્યાપયત્ ત્રિજગતઃ પરમેશ્વરત્વમ્ ॥ ૩૧ ॥

ટીકા

હે સ્વામિન્ ! હહ-અસ્મિન્ લોકે તે-તવ વપ્રત્રયં પ્રવિભાતિ-દીપ્યતિ । કિં કુર્વત્ ? इति वदत् । इतीति किं ? ये नरा-मनुष्यास्त्रिप्रदक्षिणतया-प्रदक्षिणत्रयेण वीरं प्रभजन्ति-सेवन्ते तेऽद्भुतकान्ति-भाजः स्युः । क इव ? 'अहमिव' यथाऽहमद्भुतकान्तिभागस्मि । अर्थवशाद् विभक्तिपरिणामो "लिङ्गभेदं तु मेनिरे" इत्यलङ्कारः । वप्रत્રयं किं कर्तव्यं ? त्रिजगतः परमेश्वरत्वं प्रख्यापयत्-प्रथ-यत् ॥ ३१ ॥

અન્વય:

“યે નરાઃ ત્રિ-પ્રદક્ષિણતયા ‘વીરં’ પ્રભજન્તિ, તે અહં ઇવ અદ્ભુત-કાન્તિભાજઃ સ્યુઃ” इति वदत् त्रि-जगतः परमेश्वरत्वं (च) प्रख्यापयत् ते वप्रत्रयं अत्र प्रविभाति ।

શબ્દાર્થ

યે (મૂં યદ્)=તેઓ.

ત્રિ=ત્રણ.

પ્રદક્ષિણા=પ્રદક્ષિણા.

ત્રિપ્રદક્ષિણતયા=ત્રણ પ્રદક્ષિણાએ કરીને.

પ્રભજન્તિ (ધાં ભજ્)=સેવા કરે છે.

વીરં (મૂં વીર)=વીર (પ્રભુ)ને.

તે (મૂં તદ્)=તેઓ.

સ્યુઃ (ધાં અસ્)=થાય.

નરાઃ (મૂં નર)=મનુષ્યો.

અહં (મૂં અસ્મદ્)=હું.

ઇવ=એમ.

અદ્ભુત=આશ્ચર્યકારી.

કાન્તિ=પ્રભા, તેજ.

ભાજ્=ભજનાર.

અદ્ભુતકાન્તિભાજઃ=આશ્ચર્યકારી પ્રભાને ભજનારા.

વપ્ર=ગદ.

ત્રય=ત્રણ.

વપ્રત્રયં=ત્રણ ગદો.

વદત્ (ધાં વદ્)=કહેતા.

इति=એમ.

પ્રવિભાતિ (ધાં ભા)=વિશેષતઃ શોભે છે.

તે (મૂં યુષ્મદ્)=તારા.

અત્ર=અહિંઆ.

પ્રખ્યાપયત્ (ધાં ખ્યા)=પ્રસિદ્ધ કરનારું, પ્રકર્ષતઃ
જણાવનારું.

જગત્=દુનિયા, લોક.

ત્રિજગતઃ=ત્રેલોક્યનું.

પરમેશ્વરત્વં (મૂં પરમેશ્વરત્વ)=પરમેશ્વરપણાને.

શ્લોકાર્થ

સમવસરણુના ગદો—

“જ મનુષ્યો ત્રણ પ્રદક્ષિણાએ કરીને વીર (પ્રભુ)ની સેવા કરે છે, તેઓ મારી માફક આશ્ચર્ય-જનક પ્રભાવાળા થાય છે એમ કહેતા અને વળી (હે જિનેશ્વર ! તારા) ત્રેલોક્યના

परमेश्वरपञ्चाने विशेष प्रकारे ज्ञानावनारा एवा तारा (सभवसरणुना) त्रणु' गढो आ जगतुमां अत्यंत शोभे छे."—३१

* * * * *

भगवत्संस्मरणे सुरसान्निध्यमाह—

कान्तारवर्त्मनि नराः पतिताः कदाचित्
 दैवात् क्षुधा च तृषया परिपीडिताङ्गाः
 ये त्वां स्मरन्ति च गृहाणि सरांसि भूरि—
 पद्मानि तत्र विबुधाः परिकल्पयन्ति ॥ ३२ ॥

टीका

हे जिन ! कदाचित् समये कान्तारवर्त्मनि-अरण्यमार्गे पतिता दैवात् क्षुधा-बुभुक्षया (च-पुनः) तृषया परिपीडिताङ्गा ये नरास्त्वां स्मरन्ति-त्वत्स्मरणं कुर्वन्ति । तत्र कान्तारवर्त्मनि देवा-विबुधा गृहाणि च पुनः सरांसि परिकल्पयन्ति-रचयन्ति । किंविशिष्टानि गृहाणि ? भूरिः-प्रचुरा पद्मा-लक्ष्मीर्येषु तानि । किंविशिष्टानि सरांसि ? भूरिपद्मानि- बहुकमलानि ॥ ३२ ॥

अन्वयः

कदाचित् दैवात् कान्तार-वर्त्मनि पतिताः क्षुधा तृषया च परिपीडित-अङ्गाः ये नराः त्वां स्मरन्ति, (तेषां कृते) तत्र विबुधाः भूरि-पद्मानि गृहाणि सरांसि च परिकल्पयन्ति ।

शब्दार्थ

कान्तार=वन, अरण्य.
 वर्त्मन्=मार्ग.
 कान्तारवर्त्मनि=अरण्यना मार्गने विषे.
 नराः (मू० नर)=मनुष्ये.
 पतिताः (मू० पतित)=पडेला.
 कदाचित्=कदापि, कदाचि वेणा.
 दैवात् (मू० दैव)=दैवने लीधे, कमनसीधे.
 क्षुधा (मू० क्षुध्)=भूषथी.
 च=अने.
 तृषया (मू० तृषा)=तृषाथी, तरसथी.
 परिपीडित (धा० पीड्)=अत्यंत पीडायेला.
 अङ्ग=शरीर.
 परिपीडिताङ्गाः=अत्यंत पीडयेलुं छे शरीर नेमनुं
 एवा.

ये (मू० यद्)=येओ.
 त्वां (मू० युष्मद्)=तने.
 स्मरन्ति (धा० स्मृ)=याद करे छे.
 गृहाणि (मू० गृह)=घरे.
 सरांसि (मू० सरस्)=सरोवरे.
 भूरि=अहु.
 पद्मा=लक्ष्मी.
 पद्म=कमल.
 भूरिपद्मानि=(१) अहु छे लक्ष्मी नेने विषे एवां;
 (२) धरुं छे कमला नेने विषे एवां.
 तत्र=त्यां.
 विबुधाः (मू० विबुध)=देवा.
 परिकल्पयन्ति (धा० कल्प्)=रये छे.

શ્લોકાથ

ભગવત્-સ્મરણનો મહિમા—

“ કદાચિત્ દૈવ-યોગે કરીને અરણ્યના માર્ગમાં (ભૂલા) પડેલા એવા તેમજ ક્ષુધા અને તૃષ્ણાથી અતિશય પીડા પામેલું છે શરીર જેમનું એવા જે મનુષ્યો (આવા સંકટ-સમયમાં) તારૂં સ્મરણ કરે છે, (તેમને માટે) દેવો તે સ્થલમાં બહુ છે લક્ષ્મી જેને વિષે એવાં ગૃહો તેમજ ધણાં છે પદ્મો જેને વિષે એવાં સરોવરો રચે છે.”—૩૨

* * * * *

ભગવચ્ચિત્તસ્થિરતામાહ-

સંનિશ્ચલા જિન ! યથા તવ ચિત્તવૃત્તિઃ

કસ્યાપિ નૈવમપરસ્ય તપસ્વિનોઽપિ ।

યાદૃક્ સદા જિનપતે ! સ્થિરતા ધ્રુવસ્ય

તાદૃક્ કુતો ગ્રહગણસ્ય વિકાશિનોઽપિ ? ॥ ૩૩ ॥

ટીકા

હે જિન ! યથા તવ ચિત્તવૃત્તિઃ સંનિશ્ચલા-સ્થિરા વર્તેતે, એવમ્-અમુના પ્રકારેણ કસ્યાપ્યપ-રસ્ય તપસ્વિનોઽપિ ન । દૃષ્ટાન્તમાહ-હે જિનપતે ! સદા-સર્વદા ધ્રુવસ્ય-ઉત્તાનપાદજતારકસ્ય યાદૃક્ સ્થિરતા તાદૃક્ સ્થિરતા વિકાશિનોઽપિ-પ્રકાશવતોઽપિ ગ્રહગણસ્ય કુતઃ ? , તાદૃક્ સ્થિરતા નાસ્તીત્યર્થઃ ॥ ૩૩ ॥

અન્વયઃ

(હે) જિન ! યથા તવ ચિત્ત-વૃત્તિઃ સંનિશ્ચલા, એવં કસ્ય અપિ અપરસ્ય તપસ્વિનઃ અપિ ન; હે જિન-પતે ! યાદૃક્ ધ્રુવસ્ય સદા સ્થિરતા (વર્તેતે), તાદૃક્ વિકાશિનઃ અપિ ગ્રહ-ગણસ્ય કુતઃ ? ।

શબ્દાર્થ

સંનિશ્ચલા=અતિશય સ્થિર.

જિન ! (મૂ. જિન)=હે તીર્થંકર ।

યથા=જેવી રીતે.

તવ (મૂ. યુષ્મદ્)=તારી.

ચિત્ત=મન.

વૃત્તિ=વળણ.

ચિત્તવૃત્તિઃ=મનોવૃત્તિ.

કસ્ય (મૂ. કિમ્)=કોની.

અપિ=પણ.

ન=નહિ.

એવં=એ પ્રકારે.

અપરસ્ય (મૂ. અપર)=અન્યની.

તપસ્વિનઃ (મૂ. તપસ્વિન્)=તપ કરનારાની.

યાદૃક્ (મૂ. યાદૃશ્)=જેવું.

સદા=હમેશાં.

જિન=વીતરાગ.

પતિ=સ્વામી.

જિનપતે !=હે જિનેશ્વર ।

સ્થિરતા=સ્થિરપણું.

ધ્રુવસ્ય (મૂ. ધ્રુવ)=ધ્રુવનું.

તાદૃક્ (મૂ. તાદૃશ્)=તેવું.

કુતઃ=ક્યાંથી.

ગ્રહ=ગ્રહ.

ગણ=સમુદાય.

ગ્રહગણસ્ય=ગ્રહોના સમુદાયનું.

વિકાશિનઃ (મૂ. વિકાશિન્)=પ્રકાશમાન.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુની મનોવૃત્તિની નિશ્ચલતા—

“ હે વીતરાગ ! જીવી રીતે તારી મનોવૃત્તિ અત્યન્ત નિશ્ચળ છે, તેવી રીતે અન્ય કોઈ તપસ્વીની પણ નથી. હે જિનેશ્વર ! જીવી જાતની ધ્રુવ (ના તારા)ની સ્થિરતા છે, તેવી સ્થિરતા પ્રકાશમાન એવા શ્રેણીના સમુદાયની પણ ક્યાંથી હોઈ શકે ? ”—૩૩

અથ મગવદર્શને આજન્મવૈરિણામપિ વિરોધો ન ભવતીત્યાહ—

ઓત્વાસ્વવોઽહિગરુડાઃ પુનરેણસિંહા

અન્યેઽદ્ગ્નિનોઽપિ ચ મિથો જનિવૈરબન્ધાઃ ।

તિષ્ઠન્તિ તે સમવસૃત્યવિરોધિનં ત્વાં

દૃષ્ટ્વા ભયં ભવતિ નો ભવદાશ્રિતાનામ્ ॥ ૩૪ ॥

ટીકા

હે જિન ! તે—તવ સમવસૃતિ । સૃ ગતૌ સમવપૂર્વઃ ક્વિપ્પ્રત્યયાન્તઃ તત્ર સમવસરણે । જનિવૈર-
બન્ધા અપિ—જન્મવૈરવન્તોઽપિ મિથઃ—પરસ્પરં તિષ્ઠન્તિ । કે તે ઇત્યાહ—ઓતુભિઃ—માર્જારૈર્યુતા આસ્વવો—
મૂપકા ઓત્વાસ્વઃ, અહિભિઃ—સર્પૈર્યુતા ગરુડા અહિગરુડાઃ, પુનરેણૈઃ—મૃગૈર્યુતાઃ સિંહા ઇણસિંહાઃ,
ચ—પુનરન્યેઽપ્યદ્ગ્નિનઃ—પ્રાણિનો મિથસ્તિષ્ઠન્તિ । કિં કૃત્વા ? ત્વામવિરોધિનં-વિરોધવર્જિતં દૃષ્ટ્વા ।
અત એવ ભવન્તમાશ્રિતા (ભવદાશ્રિતા)સ્તેષાં ભવદાશ્રિતાનાં ભયં નો ભવતિ । ન ચ નિત્યવિરોધિનાં
દ્વન્દ્વ એકવદ્ભવતીતિ કથમત્ર બહુત્વમિતિ વાચ્યં, દ્વન્દ્વે એવૈકત્વનિયમાત્ । અત્ર તુ શાકપાર્થિ-
વાદિવન્મધ્યમપદલોપિતત્પુરુષસમાસત્વાત્ સ્પષ્ટૈવ નિર્દોષતા ॥ ૩૪ ॥

અન્વયઃ

(હે સ્વામિન્ !) તે સમવસૃતિ ત્વાં અ-વિરોધિનં દૃષ્ટ્વા ઓતુ-આસ્વઃ, અહિ-ગરુડાઃ, પુનઃ
ઇણ-સિંહાઃ જનિ-વૈર-બન્ધાઃ અપિ અન્યે ચ અદ્ગ્નિનઃ મિથઃ તિષ્ઠન્તિ; (અતઃ એવ) ભવત્-આશ્રિતાનાં
(પ્રાણિનાં) ભયં નો ભવતિ ।

શબ્દાર્થ

ઓતુ=ખિલાડી.
આસ્વ=ઉંદર.
ઓત્વાસ્વઃ=ખિલાડીઓથી યુક્ત ઉંદરો.
અહિ=સર્પ.
ગરુડ=ગરુડ.
અહિગરુડાઃ=સર્પોથી યુક્ત ગરુડો.
પુનર્=વળી.

ઇણ=મૃગ.
સિંહ=સિંહ.
ઇણસિંહાઃ=મૃગોથી પરિવૃત્ત સિંહો.
અન્યે (મૂં અન્ય)=બીજાં.
અદ્ગ્નિનઃ (મૂં અદ્ગ્નિન્)=પ્રાણીઓ.
અપિ=પણ.
ચ=અને.

૧ ધ્રુવના સંબંધી માહિતી માટે જુઓ તત્ત્વાર્થાંશિગમસૂત્ર (અ. ૮, સૂ. ૧૪) ની ટીકા.

૨ જૈન શાસ્ત્રમાં ૮૮ ગ્રહો હોવાનો ઉલ્લેખ છે (તેનાં નામો માટે જુઓ સૂર્ય-પ્રકાશ, ૨૦ મું પ્રાભૂત, સૂ. ૧૦૭); પરંતુ તેમાં (૧) ચન્દ્ર, (૨) સૂર્ય, (૩) મંગલ, (૪) બુધ, (૫) બૃહસ્પતિ, (૬) શુક્ર, (૭) શનિ, (૮) રાહુ અને (૯) કેતુ એ મુખ્ય ગ્રહો છે.

મિથસ્=અરસ્પરસ.

જનિ=જન્મ.

વૈર=દુશ્મનાવટ.

બન્ધ=બંધ.

જનિવૈરબન્ધાઃ=જન્મથી વૈરનો બંધ છે જેમને એવા.

તિષ્ઠન્તિ (ધા० સ્થા)=રહે છે.

તે (મૂ० તદ્)=તેઓ.

સમવસૃતિ (મૂ० સમવસૃત્)=સમવસરણમાં.

અવિરોધિનં (મૂ० અવિરોધિન્)=વિરોધ રહિત.

ત્વાં (મૂ० યુષ્મદ્)=તને.

દૃષ્ટ્વા=જોઈને.

ભયં (મૂ० ભય)=ભય, બીક.

ભવતિ (ધા० ભૂ)=હોય છે.

નો=નહિ.

ભવત્=આપ.

આશ્રિત (ધા० શ્રિ)=આશ્રય કરેલ.

ભવદાશ્રિતાનાં=આપનો આશ્રય કરેલાને.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુ-દર્શનનું માહાત્મ્ય—

“ (હે નાથ !) તારા સમવસરણમાં તને વિરોધ-વર્જિત (અર્થાત્ સૌમ્ય દષ્ટિવાળો) જોઈને બિલાડીઓ ઉંદરોની વચ્ચે, સર્પ ગરૂડોની વચ્ચે અને હરણો સિંહોની વચ્ચે તેમજ જન્મથી વૈર-ભાવ વહન કરનારાં એવાં અન્ય પ્રાણિઓ પણ અરસ્પરસ (સાથે) રહે છે. (એ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે) આપનો આશ્રય લીધેલા (જીવો)ને ભય હોતો નથી.”—૩૪

* * * * *

ભગવચ્ચરણશરણગતં ન કોઽપિ પરાભવતીત્યાહ—

યસ્તે પ્રણશ્ય ચમરોઽહ્નિતલે પ્રવિષ્ટ-

સ્તં હન્તુમીશ ! ન શશાક મિદુશ્ચ શક્રઃ ।

તદ્ યુક્તમેવ વિબુધાઃ પ્રવદન્તિ કોઽપિ

નાક્રામતિ ક્રમયુગાચલસંશ્રિતં તે ॥ ૩૫ ॥

ટીકા

હે ઈશ ! યશ્ચમરઃ-ચમરેન્દ્રઃ પ્રણશ્ય તે-તવાંહ્નિતલે પ્રવિષ્ટસ્તં હન્તું શક્રશ્ચ-પુનર્મિદુઃ-વજ્રં ન શશાક-ન સમર્થો બભૂવ । તદ્દેતોર્વિબુધાઃ-પણ્ડિતા દેવા વા યુક્તમેવ પ્રવદન્તિ । કિં તદિત્યાહ-તે -તવ ક્રમયુગાચલસંશ્રિતં-ચરણયુગમર્પવતાશ્રિતં કોઽપિ નાક્રામતિ-કોઽપિ ન પરાભવતિ । અત્ર ભગવતીસૂત્રાત્ (શં ૩, ઉં ૨, સૂં ૧૪૩-૧૪૬) ચમરપ્રબન્ધો જ્ઞેયઃ ॥ ૩૫ ॥

અન્વયઃ

(હે) ઈશ ! યઃ ‘ચમરઃ’ પ્રણશ્ય તે અંહ્નિ-તલે પ્રવિષ્ટઃ તં હન્તું ‘શક્રઃ’ મિદુઃ ચ ન શશાક; તદ્ ‘ક્રઃ’ અપિ તે ક્રમ-યુગ-અચલ-સંશ્રિતં ન આક્રામતિ’ (ઇતિ) વિબુધાઃ યુક્તં एव પ્રવદન્તિ ।

શબ્દાર્થ

યઃ (મૂ० યદ્)=જે.

તે (મૂ० યુષ્મદ્)=તારા.

પ્રણશ્ય (ધા० નશ્)=નાસીને.

ચમરઃ (મૂ० ચમર)=ચમર, અસુરકુમારોનો ઇન્દ્ર.

અંહ્નિ=ચરણ.

તલ=તળિયું.

અંહ્નિતલે=ચરણ-તલમાં.

પ્રવિષ્ટઃ (મૂ० પ્રવિષ્ટ)=પ્રવેશ કર્યો.

તં (મૂ० તદ્)=તેને.

હન્તું (ધા० હન્)=હણવાને.

ઈશ ! (મૂ० ઈશ)=હે નાથ !

ન=નહિ.

શશાક (ધા० શક્)=સમર્થ થયો.

ભિદુઃ (મૂ० ભિદુ)=વજ.

ચ=અને.

શક્રઃ (મૂ० શક્ર)=શક્ર, સૌધર્મ દેવલોકનો મંદ્ર.

તદ્=તેથી કરીને.

યુક્તં (મૂ० યુક્ત)=વ્યાજખી.

एव=જ.

વિબુધાઃ (મૂ० વિબુધ)=(૧) દેવો; (૨) પણ્ડિતો.

પ્રવદન્તિ (ધા० વદ્)=કહે છે.

કઃ (મૂ० કિમ્)=કોઈ.

અપિ=પણ.

આક્રામતિ (ધા० ક્રમ્)=આક્રમણ કરે છે.

ક્રમ=ચરણ.

યુગ=યુગલ, બેડલું.

અચ્છ=પર્વત.

સંશ્રિત (ધા० શ્રિ)=રૂડી રીતે આશ્રય કરેલ.

ક્રમયુગાચ્છસંશ્રિતં=ચરણ-યુગલરૂપી પર્વતનો રૂડી રીતે આશ્રય કરેલાને.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુની ચરણ-સેવાનો પ્રતાપ—

“ હે નાથ ! જ્યારે નાસીને તારા ચરણ-તલમાં પ્રવેશ કર્યો, તેને હણવાને (સૌધર્મ દેવલોકનો સ્વામી) શક્ર તેમજ વજ (પણ) સમર્થ થયાં નહિ. તેથી કરીને ક્રાંધ પણ તારા ચરણ-યુગલ રૂપી પર્વતોનો રૂડી રીતે આશ્રય કરેલા (પ્રાણી)નું આક્રમણ કરતો (અર્થાત્ પરાભવ કરી શકતો) નથી એમ વ્યાજખીજ (વાત) દેવો [અથવા પણ્ડિતો] કહે છે.”—૩૫

સ્પષ્ટીકરણ

ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત—

વિંધ્યાચળની તળેટીમાંના ‘બિભેલ’ ગામમાં વસનારો પૂરણ નામનો એક તાપસ મરીને બાલ-તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી ‘ચમરચંચા’ નગરીમાં ચમરેન્દ્ર તરીકે ઉત્પન્ન થયો. ઉત્પન્ન થતાંજ તે અવધિજ્ઞાન વડે જોવા લાગ્યો. અનુક્રમે ઉપર દષ્ટિ કરતાં તેણે પોતાની ઉપર સૌધર્મ દેવલોકના સ્વામી શક્રને જોયો. આથી તે ક્રાંધાપાયમાન થયો અને તેને નીચે પાડવાને તે તૈયાર થઈ ગયો. તેના સામાનિક સુરોએ આ વાતની ના કહી, કિન્તુ તેણે માન્યું નહિ. પરંતુ તેને એમ વિચાર આવ્યો કે ખરેખર મારા કરતાં વધારે પુણ્યશાળી શક્રથી કદાચ મારો પરાભવ થાય, તો પછી મારે કાને શરણે જવું ? આ સંબંધમાં અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગ વડે તેણે જોયું કે ચમર તીર્થેકર મહાવીર પ્રભુ ‘સુસુમાર’ પુરમાં હાલ વિરાજે છે; તેમને શરણે હું જઈશ તો મારું શ્રેય થશે, કમક તેઓ ત્રૈલોક્યના પિતા છે. આમ વિચારી તે પોતાની ‘તુંબાણ્ય’ નામની આયુધ-શાળામાં ગયો. ત્યાંથી એક મુદ્ગર લઈ તે નગરી બહાર નીકળ્યો. આ વખતે સામાનિક દેવતાઓએ તે અજ્ઞ છે એમ જાણી તેની ઉપેક્ષા કરી. ક્ષણ વારમાં તે મહાવીર પ્રભુ પાસે આવ્યો અને આયુધને દૂર મૂકી ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને તેમને કહેવા લાગ્યો કે મારા મસ્તક ઉપર પગ મૂકીને શક્ર રહેલો છે, વાસ્તે તે દુર્જય શક્રને હું આપના પ્રભાવથી છૂટી લઈશ. આ પ્રમાણે કહીને ઈશાન દિશામાં જઈને તેણે વૈદ્યિય લખિંધ વડે એક લાખ યોજન પ્રમાણનું અતિ ભયંકર રૂપ વિકુર્વ્યું અને તેમ કરીને તે સૌધર્મ દેવલોક તરફ ઉડ્યો. આને જોઈને તો વ્યંતરી પણ ગભરાઈ ગયા અને જ્યોતિષક દેવો પણ ત્રાસ પામી ગયા. જોત જોતામાં તો સૂર્ય-ચન્દ્રના મંડળનું ઉલ્લંઘન કરી તે સૌધર્મ દેવલોક-

ક્રમાં આવી પહોંચ્યો. તેને જોઈને ત્યાં વસતા અનેક જીવો ભયભીત બની ગયા. આ ચમરેન્દ્રે એક પગ પદ્મ-વેદિકાની ઉપર મૂક્યો અને બીજો પગ સુધર્મા સભામાં મૂક્યો અને પોતાના આયુધ વડે ઇન્દ્ર-ક્રીડા ઉપર ત્રણ વાર તાડન કર્યું અને શકને તુચ્છકારી કાઢ્યો. શકને વિસ્મય થયો અને અવધિજ્ઞાન વડે તેનો વિચાર કરતાં તેને ખબર પડી કે આ તો ચમરેન્દ્ર છે. એટલે તેણે કહ્યું કે અરે ચમર ! તું આહિથી નારી જ. આમ કહીને તેણે ચમરના તરફ પ્રજ્વલિત વજ્ર મૂક્યું. આથી ચમરેન્દ્ર ભયભીત થઈ નાસવા લાગ્યો અને ધીરે ધીરે પોતાનું રૂપ નાનું બનાવતો ગયો.

આહિ વજ્ર મૂક્યા બાદ શક વિચારવા લાગ્યો કે તીર્થંકર, તીર્થંકરનું ચૈત્ય કે કોઈ મહર્ષિના શરણના પ્રતાપથીજ કોઈ અસુર આહિ આવી શકે, બાકી તો કદાપિ તેમ બને નહિ; અને જો તેમ હશે, તો હું તેમની આશાતના કરનારો થઈશ. આથી આ સંબંધમાં અવધિજ્ઞાન વડે જોતાં તેને માલૂમ પડ્યું કે તે મહાવીર પ્રભુના પ્રભાવથી અત્ર આગ્યો હતો અને અત્યારે તેમનેજ શરણે ગયો છે. આથી તો તે વિચારવા લાગ્યો કે અરરર ! મેં ધણું અનુચિત કાર્ય કર્યું, હું માર્યો ગયો. એમ વિચારી તે એકદમ ચમરેન્દ્રની અને વજ્રની પાછળ પૂર વેગથી નીકળી પડ્યો અને ક્ષણવારમાં તો તે તેની સમીપ આવી પહોંચ્યો. વજ્ર ચમરેન્દ્રની અતિશય નજદીક આવી પહોંચતા ‘શરણુ, શરણુ’ એમ પોકારતો તે ચમરેન્દ્ર પોતાનું શરીર અત્યંત લઘુ કરીને મહાવીર પ્રભુનાં ચરણની વચ્ચે કુન્થુની જમ ભરાઈ ગયો. આ વખતે વજ્ર પ્રભુના ચરણથી ચાર તસુ જટલુંજ આધું રહ્યું હતું અને તે આગળ વધે તેટલામાં તો શકે તેને પકડી લીધું. ત્યાર બાદ પ્રભુને વન્દના કરી તેણે તેમની ક્ષમા માગી લીધી. પોતાના ક્રોધને શમાવવાની ખાતર શકે ઈશાન કાણમાં જઈને ત્રણ વાર પોતાનો ડાબો પગ પછાડ્યો અને પછી ચમરેન્દ્રને કહ્યું કે તે મહાવીર પ્રભુનું શરણુ લીધું, તેથી મેં તારી સાથેની દુશ્મનાવટ ત્યજી દીધી છે, વાસ્તે સુખેથી તું તારે સ્થાનકે જ. આમ કહી શકે પ્રભુને વન્દના કરી અને પછીથી તે પોતાના દેવલોકમાં જતો રહ્યો. ત્યાર પછી ચમરેન્દ્ર પ્રભુના ચરણમાંથી બહાર નીકળ્યો અને અંજલિ જોડીને તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. પછી પ્રભુને નમીને તે પોતાની નગરીમાં ગયો અને લજ્જાથી નીચું મુખ રાખીને પોતાની હઠીકતથી સર્વને વાકેફગાર કર્યા. અંતમાં તે સમસ્ત પરિવારસહિત વીર પ્રભુ પાસે આવી તેમને વંદન કરી પોતાને સ્થાનકે આણ્યો ગયો.

* * * * *

મગવન્નામતોઽતિ(પિ)ભયં ન ભવતીત્યાહ—

पूर्व त्वया सदुपकारपरेण तेजो—

लेश्या हता जिन ! विधाय सुशीतलेश्याम् ।

अद्यापि युक्तमिदमीश ! तथा भयाग्निं

त्वन्नामकीर्तनजलं शमयत्यशेषम् । ૩૬ ॥

‘ ટીકા

हे जिन ! पूर्व-छन्नस्थावस्थायां सदुपकारपरेण त्वया तेजोलेश्या हता । किं कृत्वा ? सुशी-
तलेश्यां विधाय । यूकाशय्यातरेण गोशालके तेजोलेश्या मुक्ता, असौ मैनं धाक्षीदिति भगवता

सुशीतलेश्याविधानेन सा हतेति भगवत्यां (श० १५, सू० ५४३) प्रोक्तम् । ईश ! तथाऽद्या-
पीदं युक्तं त्वन्नामकीर्तनजलं तव नाम्नः कीर्तनं-शंसनं तदेव जलं अशेषं-समस्तं भयाग्निं शम-
यति-विध्यापयतीति ॥ ३६ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! पूर्वं सत्-उपकार-परेण त्वया सु-शीत-लेश्यां विधाय तेजसू-लेश्या हता; तथा
(हे) ईश ! इदं युक्तं (यद्) अद्यापि त्वत्-नामन्-कीर्तन-जलं अ-शेषं भय-अग्निं शमयति ।

शब्दार्थ

पूर्वं=पहिला.

त्वया (मू० युष्मद्)=ताराश्री.

सत्=सञ्जन.

उपकार=उपकार.

पर=तत्पर.

सदुपकारपरेण=सञ्जन प्रति उपकार करवामां
तत्पर.

तेजोलेश्या=तेजोलेश्या.

हता (मू० हत)=नष्ट थछ.

जिन ! (मू० जिन)=हे तीर्थंकर !

विधाय (धा० धा)=करिने.

सु=सुन्दरतावाचक अण्यय.

शीतलेश्या=शीतलेश्या.

सुशीतलेश्यां=सुन्दर शीतलेश्याने.

अद्य=आज.

अपि=पणु.

युक्तं (मू० युक्त)=युक्त, व्याजणी.

इदं (मू० इदम्)=आ.

ईश ! (मू० ईश)=हे नाथ !

तथा=तेही रीते.

भय=भीड.

अग्नि=अग्नि.

भयाग्निं=भयश्री अग्निने.

कीर्तन=कथन.

त्वन्नामकीर्तनजलं=तारा नामनुं कीर्तनश्री जल.

शमयति (धा० शम्)=शांत करे छे.

अशेषं (मू० अशेष)=समस्त.

प्रत्येकार्थ

प्रभुना नामनो महिमा—

“हे जिन ! सञ्जनो प्रति [अथवा सारे] उपकार करवामां तत्पर एवा तें पूर्वं [अर्थात्
छद्मस्थ अवस्थां] सुन्दर शीत-लेश्या मूडीने (वैशिकायन तापसे गोशाणकना उपर भूकडी)
तेजोलेश्याने नाश कर्यो. तेही रीते हे नाथ ! आ न्याय्य छे के आज पणु तारा नामनुं कीर्तन-
श्री जल समस्त भयश्री अग्निने शांत करे छे.”—३६

स्पष्टीकरण

गोशाणक-चरित्र—

गोशाणकना पितानुं नाम भंजली हुतुं, न्यारे तेनी मातानुं नाम लद्रा हुतुं. आ
गोशाणकनो जन्म गो-शाणामां थयो हुतो, तेथी तेनुं आवुं नाम पाडवामां आवुं हुतुं. आ
गोशाणक स्वभावथीज उरु षड हुतो. न्यारे ते युवावस्थाने प्राप्त थयो, त्यारे तेणुं चित्र-पट
लघने करवानो पोताना पितानो धंधो शीणी लीधो. एक दिवस ते चित्र-पट लघने करतो करतो
'राजगृह' नगरे जठ पहोण्यो. आ नगरमां महावीर प्रभु पणु विहार करता करता आवी
यड्या. तेमणुं विजय श्रेणीने त्यां भासक्षपणुनुं अटले के एक महिनाना उपवासनुं पारणुं

કર્તુ એટલે ત્યાં રત્ન-વૃષ્ટિ વિગેરે પાંચ દિવ્ય પ્રકટ થયાં. આ હકીકતની ગોશાળકને ખબર પડી એટલે તે મહાવીર સ્વામીનો શિષ્ય થવા તૈયાર થઈ ગયો. પ્રભુની પાસે આવી તેણે તદનુસાર ઘણી વિજ્ઞપ્તિ કરી, પરંતુ પ્રભુ તે મૌનજ રહ્યા. છતાં તે પોતાને તેમનો શિષ્ય માનવા લાગ્યો. પછી તે પ્રભુની સાથે વિહાર કરવા લાગ્યો.

અનુક્રમે તેઓ 'કુર્મ' ગામમાં આવી ચડ્યા. આ ગામમાં એક વૈશિકાયન નામનો તાપસ રહેતો હતો. આ તાપસ ગામની બહાર મધ્યાહ્ન સમયે આતાપના લેતો હતો. તે સ્વભાવથી વિનીત અને ક્ષમાવાન હતો. ગોશાળક આ તાપસ પાસે ગયો અને પોતાના દુષ્ટ સ્વભાવાનુસાર તે તેને પૂછવા લાગ્યો કે અરે તાપસ ! તું કંઈ તત્ત્વ જાણે છે કે ? અથવા શું તું જૂનો શય્યાતર છે ? અરે તું સ્ત્રી છે કે પુરૂષ છે ? આ પ્રમાણે ઘણી વાર ગોશાળકે તેને કર્કશ વચનો કહ્યાં, તેથી જમ ચંદન પણ ખૂબ ધસવાથી ઉણુ બની જાય, તેમ તે ક્ષમાવાન તાપસ પણ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને તેણે આના ઉપર તેજ્જલેશ્યા મૂકી. જ્વાળાઓથી અતિશય ભયંકર એવી તેજ્જલેશ્યાથી ભયભીત બનેલો તે ગોશાળક પ્રભુ પાસે આવ્યો, એટલે સર્વદા અપકારી જનો ઉપર પણ ઉપકાર કરવામાં તત્પર એવા પ્રભુએ તેના રક્ષણાર્થે સામી શીતલેશ્યા મૂકી. તેથી જળ વડે જમ અગ્નિ શાંત થઈ જાય તેમ તે તેજ્જલેશ્યા શાંત થઈ ગઈ. આથી વૈશિકાયન તે આશ્ચર્યાંકિત થઈ ગયો. તે પ્રભુ પાસે આવી તેજ્જલેશ્યા મૂક્યા બદલ ક્ષમા યાચી ગયો.

ગોશાળકે પ્રભુને પૂછ્યું કે—“ આ તેજ્જલેશ્યાની લખિંધ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે વા ? ” પ્રભુએ તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે—“ જ મનુષ્ય નિયમધારી થઈ હમેશા છંડ કરે અને એક મુષ્ટિ કુદ્માષ (અડદ) તથા અંજલિ-માત્ર જળ વડે પારાણું કરે તેને છ મહિનામાં તેજ્જલેશ્યાની લખિંધ પ્રાપ્ત થાય છે.”

ગોશાળકે ઉપર મુજબની વિધિ અનુસાર ઉત્તર તપશ્ચર્યા કરીને તેજ્જલેશ્યાની લખિંધ પ્રાપ્ત કરી. વિશેષમાં શ્રીપાર્શ્વનાથના શાસનથી વિમુખ બનેલા સાધુઓ પાસેથી તે અષ્ટાંગ નિમિત્તને પણ જાણકાર થયો. પોતાના દુષ્ટ અર્ધ્યવસાયને લઈને તે લોકોમાં પોતાને તીર્થંકર તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યો. પરંતુ સર્વજ વીર ભગવાને તેની ખરી હકીકત લોકો સમક્ષ કહી બતાવી. આથી ક્રોધાતુર થઈને તેણે ભગવાનના ઉપર તેજ્જલેશ્યા મૂકી, પરંતુ તે તેજ્જલેશ્યાએ તે પ્રભુની પ્રદક્ષિણા કરી અને આવું નીચ કાર્ય પોતાની પાસે ગોશાળકે કરાવ્યું તેથી ક્રોધાયમાન થઈ હોય તેમ તે તેનાજ દેહમાં પેસી ગઈ. ગોશાળકે પ્રભુ ઉપર તેજ્જલેશ્યા મૂકી હતી, તેથી પ્રભુના અંગમાં માત્ર સંતાપ થયો; બાકી ગોશાળકના તે રામ રમી ગયા. સાતમે દિવસે મરણ-સમયે તેને સદ્વિચાર આવ્યો, તેથી તેને બહુજ પશ્ચાત્તાપ થયો. અવસાન-કાલે પોતાના દુષ્ટ કર્મની તેણે નિન્દા કરી,

૧ દેવતાઓએ આકાશમાં રહીને કરેલો (૧) દુંદુભિ-નાદ, તેમણે કરેલી (૨) રત્નની વૃષ્ટિ, (૩) પાંચ વર્ણનાં પુષ્પની વૃષ્ટિ અને (૪) ગન્ધોદકની વૃષ્ટિ અન્ને તેમણે કરેલો (૫) વસ્ત્રોનો ઉત્ક્લેષ એ પાંચ દિવ્ય છે.

૨ પ્રથમ દિવસે એકાસણું કરવું યાને એક વાર ભોજન કરવું, પછી બે દિવસ સુધી ઉપવાસ કરવો અર્થાત્ ચાર વાર ભોજનનો ત્યાગ કરવો અને ત્યાર બાદ પાછું એકાસણું કરવું એમ એકંદર રીતે છ વારના ભોજનનો ત્યાગ કરવો તે ' છઠ ' કહેવાય છે. આ વ્યુત્પત્તિ-અર્થ છે. પ્રવૃત્તિ તે બે દિવસનો ઉપવાસ કરવાની છે.

तेथी ते आरमा देवलोक्यां उत्पन्न थयो. त्यांथी व्यवीने तेणु आ भवमां अनेक दुष्ट कर्मां करेलां होवाथी धणा समय सुधी ते नरकादिक गतिने पण अतिथि बनशे, परंतु अंतमां शुद्ध चारित्र पाणी ते भोक्षे नशे.

* * * * *

भगवन्नामतः सर्पभयमपि विलीयत इत्याह—

ऊर्ध्वस्य ते बिलमुखे वचनं निशम्य
यच्चण्डकौशिकफणी शमतामवाप ।
तत् साम्प्रतं तमपि नो स्पृशतीह नाग-
स्त्वन्नामनागदमनी हृदि यस्य पुंसः ॥ ३७ ॥

टीका

हे जिन! (यद्—) यस्मात् कारणात् ते—तव बिलमुखे ऊर्ध्वस्य (ऊर्ध्व स्थितस्य) वचनं निशम्य— श्रुत्वा चण्डकौशिकः फणी—सर्पः शमतां—क्रोधत्यागतामवाप । तद्—तस्माद्धेतोः साम्प्रतमपि नागः—सर्पस्तं न स्पृशति—तत्स्पर्शमात्रं (अपि) न करोति । तमिति कं ? यस्य पुंसो—मनुष्यस्य हृदि त्वन्नामनागदमनी वर्तते । न च (?) नाम नागदमनी जटिकाविशेषः ॥ ३७ ॥

अन्वयः

(हे जिन!) बिल—मुखे ऊर्ध्वस्य ते वचनं निशम्य यद् 'चण्डकौशिक'—फणी शमता अवाप, तद् साम्प्रतं अपि इह यस्य पुंसः हृदि त्वद्—नामन्—नागदमनी (वर्तते) तं नागः नो स्पृशति ।

शब्दाथ

ऊर्ध्वस्य (मू० ऊर्ध्व)=जिभा रहेला.
ते (मू० युष्मद्)=तां.
बिल=दर.
मुख=मुण्, भोंदुं.
बिलमुखे=दरना मुण् पास.
वचनं (मू० वचन)=वचनने.
निशम्य (धा० शम्)=श्रवणु करीने, सुणीने.
यद्=जे भाटे.
चण्डकौशिक=य९३कौशिक.
चण्डकौशिकफणी=य९३कौशिक सर्प.
शमतां (मू० शमता)=शांतिने.
अवाप (धा० आप)=प्राप्त करतो होवा.
तद्=ते भाटे.
साम्प्रतं=हालमां.

तं (मू० तद्)=तेने.
अपि=पणु.
नो=नहि.
स्पृशति (धा० स्पृश)=स्पर्श करे छे.
इह=आ दुनियामां.
नागः (मू० नाग)=सर्प.
त्वत्=द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाम.
नामन्=नाम.
नागदमनी=जेक जतनी नडीपुट्टी.
त्वन्नामनागदमनी=तारा नामरपी नागदमनी.
हृदि (मू० हृद्)=हृदयमां.
यस्य (मू० यद्)=जेना.
पुंसः (मू० पुंस्)=पुरुषना.

શ્લોકાર્થ

નાથના નામનું ગૌરવ—

“(હે વીતરાગ !) જે કારણને લીધે (સર્પના) દરના મુખ સમીપ ઊભા રહેલા એવા તારા વચનનું શ્રવણ કરીને ચણ્ડકૌશિક સર્પ શાંતિ પામ્યો, તે કારણને લીધે હાલમાં પણ જે મનુષ્યના હૃદયમાં તારા નામરૂપી નાગદમની છે, તેનો આ દુનિયામાં નાગ સ્પર્શ (પણ) કરતો નથી. ”—૩૭

સ્પષ્ટીકરણ

ચણ્ડકૌશિકનું વૃત્તાન્ત—

પૂર્વ જન્મમાં જણે ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું હતું, પરંતુ ક્રોધને વશ થઈ જણે તે મલિન કર્યું હતું અને તદનુસાર જે ‘કનકપ્પલ’ નામના સ્થાનમાં વસતા પાંચસે તાપસોના કુલપતિના કૌશિક પુત્ર તરીકે ઉત્પન્ન થયો હતો અને ત્યાં પણ જે કાપાયમાન અવસ્થામાં મરણ પામ્યો હતો, તે તાપસ મરીને ચણ્ડકૌશિક નામના દષ્ટિ-વિષ સર્પ તરીકે ત્યાંજ ઉત્પન્ન થયો. આ સર્પથી સમસ્ત લોકો ભયભીત રહેતા હતા. એકદા વીર પ્રભુ વિહાર કરતા કરતા તે સ્થાનમાં આવી ચડ્યા, ત્યારે લોકોએ તેમને કહ્યું કે તમે ‘શ્વેતંગી’ નગરીએ જવા ઇચ્છો છો, તો સરળ માર્ગ મૂકીને વક્ર માર્ગે જાઓ, કેમકે મધ્યમાં અતિશય ભયંકર એવો દષ્ટિ-વિષ સર્પ રહે છે. પ્રભુએ તેમનું કહ્યું માન્યું નહિ, કેમકે તેઓ જાણતા હતા કે મારા દર્શન અને ઉપદેશથી ચણ્ડકૌશિક પ્રતિ-બોધ પામનાર છે.

જે અરણ્યમાં આ સર્પ વસતો હતો, તે અરણ્યમાં આવીને યક્ષ-મણ્ડપમાં પ્રભુ કાર્યોત્સર્ગ ધ્યાનમાં આરૂઢ થયા એટલામાં તે ગર્વિષ્ટ સર્પ પણ ફરતો ફરતો ત્યાં આવી ચડ્યો. પ્રભુને જોઈને તે ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયો અને તેના સામું વિષમય દષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. આથી પણ જ્યારે તેનું કાર્ય સિદ્ધ થયું નહિ, ત્યારે સૂર્ય સામું જોઈ જોઈને તે વધારે ભયંકર દષ્ટિ-જ્વાલા છોડવા લાગ્યો. પરંતુ એ જ્વાલાઓ તો પ્રભુની ઉપર જલધારા જેવી થઈ પડી. આથી ખૂબ ચીડાઈ જઈને તે પ્રભુને ડસવા લાગ્યો અને ડસી ડસીને પાછો હાઠવા લાગ્યો, કેમકે તે ખીતો હતો કે મારા વિષથી આના પ્રાણ પરલોક પ્રયાણ કરી જશે અને તેમ થતાં કદાચ તે મારા ઉપર પડશે. તે પ્રભુને અનેક સ્થળે ડસ્યો, પરંતુ કાંઈ પણ સ્થળે તેનું વિષ પ્રસર્યું નહિ; કિન્તુ ત્યાંથી ગાયના દૂધના જેવી લોહીની ધારા વહેવા લાગી. આથી તે વિલપ્તો થઈ પ્રભુના કાન્ત અને સૌમ્ય રૂપને જોવા લાગ્યો. જ્યારે તે સર્પ કંઈક શાન્ત થયો, ત્યારે પ્રભુએ તેને કહ્યું કે હે ચણ્ડકૌશિક ! તું યુઝ, યુઝ. આ વાક્ય સાંભળી તેના ઉપર ઉહાપોહ કરતાં તે સર્પને ભૈતિ-સ્મરણ જ્ઞાન થયું. પ્રભુને વન્દન કરી તેણે અનશન વ્રત અંગીકાર કર્યું. તે પોતાના બિલમાં પોતાનું મુખ રાખી સ્થિર થઈ ગયો. આ વાતની લોકોને ધીરે ધીરે ખબર પડતાં તેઓ ત્યાં

૧ ભૈતિ-સ્મરણ જ્ઞાન એ મતિ-જ્ઞાનનો પેટા-વિભાગ છે. (જુઓ આચારાંગ અ. ૧, ઉ. ૧ ની ટીકા). આ જ્ઞાન જે પ્રાણીને થાય, તે પ્રાણી પોતાના સંખ્યેય પૂર્વ ભવ જાણી શકે. વિશેષમાં આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પ્રાણી ટુંક સમયને માટે મૂર્છા પામી જાય છે.

आववा लाग्या अने डेटलाक तो दूध, धी विगेरे पदार्थो तेना शरीर उपर अडाववा लाग्या. आ पदार्थोनी गन्धथी आकर्षाधने अनेक डीडीओ आवी पहेंथी अने तेओ आ सर्पना शरीर उपर दुःसह अटका भरवा लागी. थोडा समयमां तो आ सर्पनुं शरीर याणणी जवुं थड गयुं, परंतु आ प्रमाणेनुं भरणांत कष्ट आवी पडतां पणु ते शान्त रह्यो अने अंतमां मरीने ते सहस्यार (आठमा) देवलोकमां देव तरीके उत्पन्न थयो.

* * * * *

भगवद्विहारे ईतयो न भवन्तीत्याह—

तुर्यारके विचरसि स्म हि यत्र देशे

तत्र त्वदागमत ईतिकुलं ननाश ।

अद्यापि तद्भयमहर्मणिधामरूपात्

त्वत्कीर्तनात् तम इवाशु भिदामुपैति ॥ ३८ ॥

टीका

हे जिन ! तुर्यारके—चतुर्थारके यत्र देशे त्वं विचरसि स्म—विजहर्थ, तत्र देशे त्वदागमतः—
तवागमनाद् ईतिकुलं—सप्ततयस्तासां कुलं—समूहो ननाश—नाशं प्राप । यतः—

“अतिवृष्टिरनावृष्टि—मूषकाः शलभाः शुकाः ।

स्वचक्रं परचक्रं च, सप्तैता ईतयः स्मृताः ॥१॥”

अद्यापि ताभ्यो भयं तद्भयं त्वत्कीर्तनादाशु—शीघ्रं भिदां—नाशमुपैति । कस्मात् किमिव ?
अहर्मणिधामरूपात्—सूर्यप्रशस्ततेजसस्तम इव—ध्वान्तमिव । यथा तमो भिदां—नाशमुपैति, तथे-
तिकुलमिति ॥ ३८ ॥

अन्वयः

तुर्य—अरके यत्र देशे (हे जिन ! त्वं) विचरसि स्म, तत्र त्वद्—आगमतः ईति—कुलं हि ननाश;
अद्यापि तद्—भयं त्वत्—कीर्तनात् अहन्—मणि—धामन्—रूपात् तमः इव भिदां आशु उपैति ।

शब्दार्थ

तुर्य=चतुर्थ, योथो.

अरक=आरो.

तुर्यारके=योथा आराभां.

विचरसि स्म (धा० चर्)=विचरता ङवा.

हि=निश्चयवायक अव्यय.

यत्र=ज्यां.

देशे (मू० देश)=देशभां.

तत्र=तथां.

आगम=आगमन.

त्वदागमतः=तारा आगमनथी.

ईति=ईति, उपद्रव.

कुल=समूह.

ईतिकुलं=ईतिनो समूह.

ननाश (धा० नश्)=नाश पाभतो ङवे.

अद्यापि=इणु पणु.

तद्भयं=तेनो भय.

अहन्=द्विपस.

मणि=रत्न.

અહર્મણિ=સૂર્ય.

ધામન્=તેજ.

રૂપ=સમાન, જેવા.

અહર્મણિધામરૂપાત્=સૂર્યના તેજ જેવા.

ત્વત્કીર્તનાત્=તારા કીર્તનથી.

તમઃ (મૂ० તમસ્)=અંધકાર.

ઈવ=જેમ.

આશુ=શીઘ્ર, સત્વર.

મિદાં (મૂ० મિદા)=નાશને.

ઉપૈતિ (ધા० ઇ)=પામે છે.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુના વિહારનો પ્રતાપ—

“ (હે જિનેશ્વર !) ચોથા આંસમાં જે દેશમાં તું વિચરતો હતો, ત્યાં તારા આગમનથી (અતિવૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ, ઉંદર, તીડ, પોપટ, સ્વચક્ર અને પરચક્ર એ સાત) ઈતિનો સમૂહ નાશ પામતો હતો. (વળી) જેમ સૂર્યના પ્રશસ્ત તેજ વડે અંધકાર નાશ પામે છે, તેમ હુણુ પણ તારા સંકીર્તનથી તે (ઈતિ-સમુદાય)નો ભય નષ્ટ થાય છે.”—૩૮

* * * * *

ભગવત્પાદસેવાફલમ્—

નિર્વિગ્રહાઃ સુગતયઃ શુભમાનસાશાઃ

સચ્છુક્લપક્ષવિભવાશ્ચરણેષુ રક્તાઃ ।

રમ્યાણિ મૌક્તિકફલાણિ ચ સાધુહંસા-

સ્ત્વત્પાદપદ્મજવનાશ્રયિણો લભન્તે ॥ ૩૯ ॥

ટીકા

હે જિન ! તવ પાદાવેવ પદ્મજે-કમલે તદુપલક્ષિતં વનમાશ્રયન્તીતિ ત્વત્પાદપદ્મજવનાશ્ર-
યિણઃ । શીલેઽર્થે ણિન્ પ્રત્યયઃ । ઈદ્દશાઃ સાધુહંસા રમ્યાણિ મૌક્તિકફલાણિ લભન્તે । સાધુપક્ષે
મોક્ષફલાણિ, હંસપક્ષે મુક્તાફલાણિ । કીદ્દશાઃ સાધવો હંસાશ્ચ ? વિગ્રહાન્નિક્રાન્તા-નિર્વિગ્રહાઃ
સુગતયઃ શુભમાનસે-સુચિત્તે માનસસરોવરે (ચ) આશા-ઈચ્છા યેષાં તે શુભમાનસાશાઃ । સાધવઃ
કીદ્દશાઃ ? સન્-સમીચીનો યઃ શુક્લપક્ષો-માતૃપિતૃપક્ષસ્ત્ર વિભવ-ઉદ્ભવો યેષાં તે । અથવા સમ્ય-
ક્ત્વલાભાત્ શુક્લપક્ષઃ-અપાર્ધપુદ્ગલસંસારસ્ત્ર વિભવો-જન્મ યેષાં તે, તત્પરતો ભ્રમણાભાવાત્, સચ્છુ-
ક્લપક્ષવિભવાઃ । હંસાસ્તૂજ્જ્વલપક્ષવિભવાઃ । પુનશ્ચરણેષુ-ચારિત્રેષુ રક્તાઃ, હંસાસ્તુ ચલનેષુ રક્તા-
રક્તવર્ણાઃ । ઉભયત્ર વિશેષાણિ તુલ્યાણિ ॥ ૩૯ ॥

અન્વયઃ

ત્વત્-પાદ-પદ્મજ-વન-આશ્રયિણઃ, નિર્-વિગ્રહાઃ, સુ-ગતયઃ, શુભ-માનસ-આશાઃ, સત્-શુક્લ-
પક્ષ-વિભવાઃ, ચરણેષુ રક્તાઃ ચ સાધુ-હંસાઃ રમ્યાણિ મૌક્તિક-ફલાણિ લભન્તે ।

૧ આની સ્થૂલ માહિતી માટે જુઓ મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયકૃત ન્યાયકુસુમાંજલિનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ
૨૬૪-૨૬૫). આ વિષયના વિશેષ જિજ્ઞાસુએ જમ્બૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞાપિતનો દ્વિતીય વક્ષસ્કાર જેવો.

શબ્દાર્થ:

નિર્=અભાવવાચક અવ્યય.
 વિગ્રહ=(૧) લડાઇ, સંગ્રામ; (૨) ક્લેશ; (૩) દેહ.
 નિર્વિગ્રહાઃ=લડાઇથી અથવા ક્લેશથી વિમુખ.
 સુ=સુંદરતાવાચક અવ્યય.
 ગતિ=(૧) ગતિ; (૨) ચાલ.
 સુગતયઃ=સારી છે ગતિ જેમની એવા.
 શુભ=સારું.
 માનસ=(૧) ચિત્ત; (૨) માનસ (સરોવર).
 આશા=અભિલાષા, ઇચ્છા.
 શુભમાનસાશાઃ=(૧) શુભ ચિત્તને વિષે ઇચ્છા છે જેમની એવા; (૨) સુંદર માનસને વિષે અભિલાષા છે જેમની એવા.
 સત્=સારા.
 શુક્લ=શ્વેત.
 પક્ષ=પાંખ.
 શુક્લપક્ષ=અર્ધપુદ્ગલ સંસાર, જૈનોનો પારિભાષિક શબ્દ.
 વિભવ=(૧) જન્મ; (૨) સંપત્તિ.
 સચ્ચુક્લપક્ષવિભવાઃ=(૧) સારા શુક્લ પક્ષને વિષે જન્મ છે જેમનો એવા; (૨) સમ્યક્ત્વનો લાભ થયેલો હોવાથી અર્ધપુદ્ગલ સંસારને વધે

ઉત્પત્તિ છે જેમની એવા; (૩) સુંદર સફેદ પાંખરૂપી સંપત્તિવાળા.
 ચરણેષુ (મૂં ચરણ) (૧) ચારિત્રોને વિષે; (૨) ચરણોને વિષે.
 રક્તાઃ (મૂં રક્ત)=(૧) રાગી; (૨) લાલ.
 રમ્યાણિ (મૂં રમ્ય)=મનોહર.
 મૌક્તિક=(૧) મુક્તિ સંબંધી; (૨) મોતી.
 ફલ=ફળ.
 મૌક્તિકફલાણિ (૧) મુક્તિ સંબંધી ફળો; (૨) મોતીઓ.
 ચ=અને.
 સાધુ=મહાત્મા.
 હંસ=હંસ.
 સાધુહંસાઃ=સાધુરૂપી હંસો.
 પાદ=ચરણ.
 પદ્મજ=કમળ.
 વન=વન.
 આશ્રયિન્=આશ્રય લેનાર.
 ત્વત્પાદપદ્મજવનાશ્રયિણઃ=તારાં ચરણ-કમલના વનનો આશ્રય લેનારા.
 લમન્તે (ઘાં લમ્)=મેળવે છે.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુની ચરણ-સેવાનુ ક્ષણ—

“ તારાં ચરણ-કમલના વનનો આશ્રય લેનારા, વિગ્રહથી વિમુખ, સારી ગતિને પ્રાપ્ત થયેલા, સુંદર માનસને વિષે અભિલાષા છે જેમને એવા, સારા શુક્લપક્ષરૂપ વિભવવાળા અને વળી ચરણને વિષે રક્ત એવા સાધુરૂપી હંસો મૌક્તિક-ફલો પામે છે.”—૩૯

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્ય-મીમાંસા—

આ સ્તોત્રમાં જોકે બધાં વસ્તુઓમાં સરખી રીતે ઘટ્ટી શકે એવાં દ્વિઅર્થી વિશેષણોથી યુક્ત અન્ય પદો (જેવાંકે ૨૮ મા, ૨૯ મા) પણ છે, છતાં આ પદ્ય વાંચતાં કંઈ ઓરજ લહેર આવે છે, કેમકે એમાં એવાં વિશેષણો વિશેષ દષ્ટિ-ગોચર થાય છે. આવાં પદો રચવાં એ કંઈ બાળકનો પ્રેક્ષ નથી; એ તો શબ્દ-શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોય તેજ રચી શકે. જૈન સાહિત્યમાં આવાં પદોથી વિશિષ્ટ ધણાં કાવ્યો છે. પરંતુ અત્ર તો તેમાંના એકનોજ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. તે કાવ્ય બીજું કોઈ નહિ પણ કાવ્ય-માલાના સપ્તમઃ ગુચ્છકમાં છપાયેલ શ્રીજમ્બૂમુનિવિરચિત જિનશીતક છે. એ કાવ્યનાં સમસ્ત (૧૦૦) પદો સ્વર્ગ્યજા જેવા વિશાળ વૃત્તમાં રચાયાં છે એ પણ એની વિશેષતા સૂચવે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, એ કાવ્યનું નીચે મુજબનું દશમું પદ અત્ર આપવામાં આવે છે:—

“●ઘાના વૈનતેયશ્રિયમંહિતવૃષોત્કર્ષમોષિપ્રતાપાઃ

કામં કૌમોદકીનાશરણશરણદા નીરંજોદારરાગાઃ ।

સઘઃ પ્રંચુમ્નયુક્તાઃ સદસિકૃતમુદો યત્ક્રમાશ્રક્રિણો વા

મ્નાજન્તે મ્નાજિતાશાઃ સુખમખિલમસૌ શ્રીજિનો વો વિધેયાત્ ॥”

શુક્લપક્ષી એટલે શું ?—

જે જીવને નિર્વાણ-નગરે પહોંચવામાં વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલાજ કાલ સુધી વિલંબ ખમવો પડે તેમ હોય, તે જીવ ‘શુક્લપક્ષી’ કહેવાય છે; જ્યારે એથી વધારે કાળ પર્યંત જેને સંસારમાં રખડંપટ્ટી કરવાની ખાટી હોય, તે ‘કૃણ્ણપક્ષી’ કહેવાય છે. આ વાત લક્ષ્યમાં આવે તેટલા માટે જૈન શાસ્ત્રમાં કાલના વિભાગને આશ્રીને વાપરેલી પુદ્ગલ-પરાવર્ત નામની પરિભાષા પરત્વે વિચાર કરીએ.

પુદ્ગલપરાવર્ત એ જૈનશાસ્ત્રનો ધણા મોટા કાલના વિભાગને દર્શાવનારો પારિમાણિક શબ્દ છે. કરોડો વર્ષ જેટલો સમય પણ આ કાલ-વિભાગની આગળ કંઈ હિસાબમાં નથી. આ પુદ્ગલ-પરાવર્તના (૧) દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત, (૨) ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્ત, (૩) કાલ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત અને (૪) ભાવ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત એમ ચાર પ્રકારો છે. તેમાં પણ વળી આ દરેક પ્રકારના પરાવર્તના ખાદર અને સૂક્ષ્મ એમ બંને અવાન્તર ભેદો છે. આ દરેકનું સ્વરૂપ તો અત્ર વિચારવું પ્રાસંગિક નહિ ગણાય, વાસ્તે અહિં તો આ બધા પ્રકારાન્તરોમાંથી ફક્ત સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્તનુંજ સ્વરૂપ વિચારી લઈએ, કેમકે પ્રસ્તુતમાં તેનુંજ કામ છે.

જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે આકાશના લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એમ બે વિભાગો કલ્પવામાં આવ્યા છે અને તેમાં વળી લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશો માનવામાં આવ્યા છે. આ દરેક પ્રદેશને મરણ દ્વારા સ્પર્શવામાં જેટલો સમય વ્યતીત થાય, તે સંપૂર્ણ સમયને ‘ખાદર-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્ત’ કહેવામાં આવે છે. આ સર્વ પ્રદેશોને ક્રમસર અર્થાત્ એક પછી એક જમ તે ગોઠવાયેલા છે તેમ તેને મરણથી સ્પર્શવામાં જેટલો કાલ જાય તે બધો વખત ‘સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્ત’ કહેવાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ધારો કે કાંઈ એક જીવનું એક અમુક આકાશ-પ્રદેશમાં મરણ થયું. ત્યાર પછી ગમે ત્યારે (ત્યાર પછી તરતજ અથવા અમુક કાલ વીત્યા બાદ, કેમકે ફરીથી તેનું મરણ તે પ્રદેશના અનન્તરવર્તી પ્રદેશમાં થવુંજ જોઈએ એવો કંઈ નિયમ નથી) પણ તે જીવનું અનન્તર પ્રદેશમાં મરણ થાય (વચ્ચેના વખતમાં કોઈ અન્ય પ્રદેશ કે પ્રદેશોમાં મરણ થાય તો તે પ્રદેશ કે પ્રદેશોની આમાં ગણતરી કરવાની નથી, કેમકે તે ક્રમથી સ્પર્શાયેલ નથી), ત્યાર પછી વળી તેવીજ રીતે જ્યારે પાછું આ દ્વિતીય પ્રદેશના અનન્તર પ્રદેશમાં મરણ થાય, એવી રીતે એક પછી એક ક્રમ-

૧ વૈ-નિશ્ચયેન નતે પ્રાણિનિ અદ્યશ્રિયં-શુભાવહવિધિસમ્પત્તિમ્, પક્ષે વૈનતેયો-ગરુડઃ । ૨ અહિતો-વિરુદ્ધો યો વૃષો-ધર્મઃ, પક્ષે વૃષઃ-અરિષ્ટાંશુરઃ । ૩ કૌ-ભૂમૌ મોદસ્ય કીનાશો-નાશકો યો રણસ્તત્ર શરણદાઃ, પક્ષે કૌમોદકી ગદા તસ્યા હનાઃ-પ્રભવોડશરણશરણદાઃ । ૪ નીરજેષ્વિવોદારી રાગો યેષુ, પક્ષે નીરજઃ-શંખઃ । ૫ પ્રકૃષ્ટં યુમ્નં-તેજઃ, પક્ષે પ્રચુમ્નો-વાયુદેવપુત્રઃ । ૬ સદસિ-સમાયામ્, પક્ષે સંશ્વાસાવસિઃ-શ્વહ્નો નન્દકસ્તેન કૃતા મુદ્ યેષામ્ । ૭ ક્રમાઃ-પાદા વાયુદેવા ઇવ ।

સર આવતા જતા સમસ્ત લોકાકાશના પ્રદેશોમાં કમશઃ મરણ થાય અને તેમ થવામાં જટલો સમય પસાર થઈ જાય તેટલો બધો સમય 'સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્ત'ના નામથી ઓળખાય છે. આ કાલ અનન્ત કાલ કહેવાય છે. આનાથી અડધો સમય કે જેને અર્ધ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત કાલ કહેવામાં આવે છે, તે પણ અનન્ત કાલ છે.

* * * * *
ભગવદ્વચનશ્રદ્ધાનાત્ કામિતપ્રાપ્તિર્ભવતીત્યાહ—

સંસારકાનનપરિભ્રમણશ્રમેણ

ક્લાન્તાઃ કદાપિ દધતે વચનં કૃતં તે ।

તે નામ કામિતપદે જિન ! દેહભાજ-

સ્વાસં વિહાય ભવતઃ સ્મરણાદ્ વ્રજન્તિ ॥ ૪૦ ॥

ટીકા

હે જિન ! દેહભાજઃ—પ્રાણિનઃ કદાપિ તે વચનં કૃતં—સત્પદં ધરન્તિ । તે નામેતિ કોમલામન્ત્રણે, કામિતપદે—વાઙ્છિતસ્થાને વ્રજન્તિ—ગચ્છન્તિ । કિંવિશિષ્ટાસ્તે ? સંસારકાનનપરિભ્રમણશ્રમેણ ક્લાન્તાઃ—ક્લેદં(શં) પ્રાપ્તાઃ । કિં કૃત્વા ? ત્રાસમ્—આકસ્મિકં ભયં વિહાય । કસ્માત્ ? ભવતઃ સ્મરણાત્ । ઈપ્સિતપદપ્રાપ્તૌ ભવત્સ્મરણમેવ હેતુરિત્યર્થઃ ॥ ૪૦ ॥

અન્વયઃ

(હે) જિન ! (યે) દેહ-ભાજઃ કદાપિ તે વચનં કૃતં દધતે, તે સંસાર-કાનન-પરિભ્રમણ-શ્રમેણ ક્લાન્તાઃ ભવતઃ સ્મરણાત્ ત્રાસં વિહાય કામિત-પદે નામ વ્રજન્તિ ।

શબ્દાર્થ

સંસાર=સંસાર, ભવ.

કાનન=અરણ્ય, જંગલ.

પરિભ્રમણ=રખડપટ્ટી, ભ્રમણ.

શ્રમ=થાક.

સંસારકાનનપરિભ્રમણશ્રમેણ=સંસારરૂપી વનમાંની રખડપટ્ટીના થાકથી.

ક્લાન્તાઃ (મૂં ક્લાન્ત)=ખેદ પામેલા, ખિન્ન થયેલા.

કદાપિ=કોઈક વાર.

દધતે (ધાં ધા)=ધારણુ કરે છે.

કૃતં (મૂં કૃત)=આચરણુ કરેલ.

તે (મૂં યુષ્મદ્)=તારા.

તે (મૂં યદ્)=તેઓ.

નામ=નક્ષી.

કામિત (ધાં કમ્)=વાંછિત.

પદ=સ્થાન.

કામિતપદે=વાંછિત સ્થાનમાં.

જિન ! (મૂં જિન)=હે તીર્થંકર !

દેહભાજઃ (મૂં દેહભાજ)=પ્રાણીઓ.

ત્રાસં (મૂં ત્રાસ)=ભયને.

વિહાય (ધાં હા)=ત્યજી દેખે.

ભવતઃ (મૂં ભવત્)=આપનાં.

સ્મરણાત્ (મૂં સ્મરણ)=સ્મરણથી.

વ્રજન્તિ (ધાં વ્રજ)=ખાય છે.

શ્લોકાર્થ

ભગવત્સ્મરણથી ઇષ્ટ સ્થાનની પ્રાપ્તિ—

“ હે વીતરાગ ! (જે જીવો) કોઈક વાર (પણ) તારા વચનને ક્રિયાસહિત ધારણુ કરે છે (અર્થાત્ તદ્વતુસાર વર્તન કરે છે), તે સંસારરૂપી વનમાંના પરિભ્રમણના શ્રમથી ખિન્ન થયેલા

(ભવે) તારા સ્મરણથી ત્રાસ-રહિત થઈને ઇચ્છિત સ્થાનમાં (નર્વાણુ-નગરમાં) ખરેખર બંધ છે.”—૪૦

* * * * *

ભગવદ્દૂપં દૃષ્ટ્વા સુરૂપા અપિ સ્વરૂપમદં મુશ્ચન્તીત્યાહ—

સર્વેન્દ્રિયૈઃ પટુતરં ચતુરસ્રશોભં

ત્વાં સત્પ્રશસ્યમિહ દૃશ્યતરં પ્રદૃશ્ય ।

તેઽપિ ત્યજન્તિ નિજરૂપમદં વિમો ! યે

મર્ત્યા ભવન્તિ મકરધ્વજતુલ્યરૂપાઃ ॥ ૪૧ ॥

ટીકા

હે વિમો ! યે મર્ત્યા મકરધ્વજતુલ્યરૂપાઃ—કામદેવસદૃશરૂપા ભવન્તિ, તેઽપિ ત્વાં પ્રદૃશ્ય—દૃષ્ટ્વા નિજરૂપમદં ત્યજન્તિ । કિંમૂતં ત્વાં ? સર્વેન્દ્રિયૈઃ પટુતરં—સ્પષ્ટતરમ્, ચતુરસ્રશોભં—સમચતુરસ્રસંસ્થાનરાજિનમ્, પુનઃ સદ્ધિઃ—સજ્જનૈઃ (પ્રશસ્યઃ—) પ્રશંસાર્હઃ સત્પ્રશસ્યસ્તમ્, इह-अस्मिन् लोके दृश्यतरं, दर्शनायार्हो दृश्यः, अतिशयेन दृश्यो दृश्यतरस्तम् ॥ ૪૧ ॥

અન્વયઃ

(હે) વિમો ! યે મર્ત્યાઃ મકર-ધ્વજ-તુલ્ય-રૂપાઃ ભવન્તિ, તે અપિ સર્વ-ઇન્દ્રિયૈઃ પટુ-તરં, ચતુરસ્ર-શોભં, સત્-પ્રશસ્યં इह दृश्य-तरं ત્વાં પ્રદૃશ્ય- નિજ-રૂપ-મદં ત્યજન્તિ ।

શબ્દાર્થ

સર્વ=સમસ્ત.

ઇન્દ્રિય=ઇન્દ્રિય.

સર્વેન્દ્રિયૈઃ=સમસ્ત ઇન્દ્રિયો વડે.

પટુતરં (મૂ० પટુતર)=મનોહર.

ચતુરસ્ર=(સમ-)ચતુરસ્ર (સંસ્થાન).

શોભા=શોભા.

ચતુરસ્રશોભં=(સમ-)ચતુરસ્ર વડે શોભતો.

ત્વાં (મૂ० યુષ્મદ)=તને.

સત્=સજ્જન, સાધુ.

પ્રશસ્ય=પ્રશંસા કરવા લાયક.

સત્પ્રશસ્યં=સજ્જનોને પ્રશંસા કરવા લાયક.

इह=આ દુનિયામાં.

दृश्यतरं (મૂ० દૃશ્યતર)=અત્યંત દર્શનીય, અતિશયુ દેખવા લાયક.

તે (મૂ० તદ)=તેઓ.

અપિ=પણ.

પ્રદૃશ્ય (ધા० દૃશ)=દેખાવે.

ત્યજન્તિ (ધા० ત્યજ)=ત્યાગ દે છે.

નિજ=પોતાના.

રૂપ=સ્વરૂપ.

મદ=અભિમાન.

નિજરૂપમદં=પોતાના રૂપના મદને.

વિમો ! (મૂ० વિમુ)=હે નાથ !

યે (મૂ० યદ્)=જેઓ.

મર્ત્યાઃ (મૂ० મર્ત્ય)=પ્રાણીઓ.

ભવન્તિ (ધા० ભૂ)=હોય છે.

મકર=મગર.

ધ્વજ=ધ્વજ.

મકરધ્વજ=મગર છે જેની ધ્વજમાં તે, કામદેવ.

તુલ્ય=સમાન.

મકરધ્વજતુલ્યરૂપાઃ=કામદેવના સમાન રૂપ છે જેમનું એવા.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુનુ અલૌકિક રૂપ—

“ હે નાથ ! જ પ્રાણીઓ કામદેવના સમાન રૂપવાળા હોય છે, તેઓ પણ સમસ્ત ઇન્દ્રિયો વડે મનોહર, (સમ—) ચતુરસ્ર (સંસ્થાન) વડે શોભતા, સજ્જનોને પ્રશંસા કરવા લાયક તેમજ વળી આ લોકને વિષે અતિશય દર્શનીય એવા તને જોઈને પોતાના રૂપનો અભિમાન ત્યજ દે છે. (અર્થાત્ તારું રૂપ અનુપમ છે). ”—૪૧

સ્પષ્ટીકરણ

સંસ્થાન-વિચાર—

‘સંસ્થાન’ એટલે અવયવોની રચના પૂર્વકની શરીરની આકૃતિ. આ સંસ્થાનના જૈન શાસ્ત્રમાં છ ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે:—(૧) સમચતુરસ્ર, (૨) ન્યગ્રોધપરિમણ્ડલ, (૩) સાદિ, (૪) કુખ્જ, (૫) વામન અને (૬) હુંડે.^૧

(૧) સમચતુરસ્ર સંસ્થાન એ સર્વોત્તમ છે. ‘સમ’ એટલે જતું જટલું માપ હોવું જોઈએ તેટલું; ‘અસ્ર’ એટલે ચાર દિશાઓથી ઉપલક્ષિત શરીરનાં અવયવો. આ સંસ્થાનમાં સર્વ અવયવોનું માપ જટલું જોઈએ એટલુંજ હોય છે.

(૨) ન્યગ્રોધ-પરિમણ્ડલ સંસ્થાન એ એના નામ પ્રમાણે વડના જવા પરિમણ્ડલવાળું છે. અર્થાત્ જમ વડનું ઝાડ ઉપરના ભાગમાં પરિપૂર્ણ અવયવવાળું હોય છે, પરંતુ તેનો નીચલો ભાગ તેવો નથી, તેવી રીતે આ સંસ્થાનવાળાનો નાભિથી ઉપરનો ભાગ ખડું વિસ્તારવાળો યાને સુંદર હોય છે જ્યારે નીચલો ભાગ ઓછાવત્તા પ્રમાણવાળો હોય છે.

(૩) સાદિ શબ્દમાંના ‘આદિ’ શબ્દથી નાભિની નીચેનો ઉત્સેધના નામથી ઓળખાતો દેહનો એક ભાગ સમજવો. જમ ઉપર્યુક્ત સંસ્થાનનો ઉપરનો ભાગ શુભ છે, તેમ આ સંસ્થાનનો નીચેનો ભાગ શુભ છે.

(૪) કુખ્જ સંસ્થાનવાળાનાં મસ્તક, ડોક, હાથ અને પગનું પ્રમાણ યથોચિત હોતું નથી, પરંતુ તેનાં બાકી બધાં અવયવોનું પ્રમાણ બરાબર હોય છે.

(૫) વામન સંસ્થાન આનાથી ઉલટું છે. અર્થાત્ એ સંસ્થાનવાળા પ્રાણીના મસ્તક ઇત્યાદિ બરાબર પ્રમાણવાળા હોય છે, જ્યારે બાકીનાં અવયવોનું પ્રમાણ યથોચિત હોતું નથી.

૧ સરખાવો—“ છન્વિહે સંઠાણે પણ્ણત્તે, તંજહા—(૧) સમચરસે, (૨) નગ્ગોહપરિમણ્ડલે, (૩) સાત્તી, (૪) હુજ્જે, (૫) વામણે, (૬) હુંડે.”—સ્થાનાંગે, સૂ. ૪૯૫.

૨ પંચસંઘની વૃત્તિમાં સૂચવ્યા મુજબ કેટલાકો આને ‘સાયિ’ના નામથી ઓળખાવે છે અને ‘સાયિ’નો અર્થ શાલ્મલી વૃક્ષ કરે છે. આ વૃક્ષ મૂળમાં ગોળ અને પુષ્ટ હોય છે, જ્યારે તેનો ઉપરનો ભાગ તેમજ તેની શાખા-પ્રશાખા તેમ નથી.

૩ કેટલાકો વામન સંસ્થાનને ‘કુખ્જ’ અને કુખ્જ સંસ્થાનને ‘વામન’ કહે છે, કેમકે તેઓ તેના વિપરીત લક્ષણો આપે છે.

(૬) હુણ્ડ સંસ્થાન એ સૌથી ખરાબ સંસ્થાન છે. એમાં તો એક પણ અવયવના પ્રમાણનો ' ઢંગ ધડો ' હોતો નથી. કહ્યું પણ છે કે—

“ તુલ્લં ૧ વિત્થરબહુલં ૨ ઉસ્સેહવહુલં ચ ૩ મહહકોટ્ટં ૪ ચ ।
હેટ્ટિલ્લકાયમહહં ૫ સમ્વત્થાસંઠાયં હુંહં ૬ ॥ ”

પ્રભુનું અનુપમ સૌન્દર્ય—

વીર પ્રભુના શરીરની સુંદરતા અવર્ણનીય છે; કેમકે દરેક તીર્થકરનાં સંહનન, રૂપ, સંસ્થાન, વર્ણ (દેહની છાયા), ગતિ (ચાલ), સત્ત્વ, સાર અને ઉરધૂવાસ એ અસાધારણ હોય છે, તે વાત તેમને પણ લાગૂ પડે છે. તેમના રૂપના સંબંધમાં તો શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુસ્વામી સ્વયં કહે છે કે—

“ ગણહર-આહાર-અણુત્તરા (ચ) જાવ ઘણ-ચવિક-વાસુ-બલા ।
મળ્ડલિયા તા હીણા છટ્ટાણગયા ભવે સેસા ॥ ”

—આવશ્યક-નિર્ચુકિત, ગા. ૫૭૦ —

અર્થાત્ તીર્થકરના રૂપ કરતાં ગણધરનું રૂપ અનંતગણું ઉતરતું છે. તેમાં વળી ગણધરના રૂપ કરતાં આહારક શરીરધારીનું રૂપ અનંતગણું હીન છે. એવી રીતે તેના કરતાં અનુત્તરવાસી દેવોનું, તેના કરતાં ખારમા દેવલોકવાસી દેવોનું એમ કરતાં કરતાં જ્યોતિષક દેવોનું, આ દેવોથી વ્યન્તરોનું, વ્યન્તરોથી ચક્રવર્તીનું, તેના કરતાં વાસુદેવનું, તેનાથી બળરામનું અને તેનાથી મણ્ડલિક રાજાઓનું રૂપ ઉતરતું છે.

પ્રભુનું રૂપ અલૌકિક છે એ સંબંધમાં ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજી પણ વીર પ્રભુની સાથે વાહ કરવાને આવેલા ગૌતમસ્વામીના મુખમાંથી નીચે મુજબના ઉદ્ગારો કહાવે છે:—

“ ચન્દ્રઃ કિં ? સ ન, યત્ કલ્લકલિનઃ, સૂર્યોઽપિ નો તીવ્રરુક્
મેરુઃ કિં ? ન સ, યન્નિતાન્તકઠિનો વિષ્ણુર્ન યત્ સોઽસિતઃ ।
બ્રહ્મા કિં ? ન જરાતુરઃ સ ચ જરામીરુર્ન યત્ સોઽતનુ-
ર્ઘાતં દોષધિવર્જિતાશ્ચિલ્લગુણાકીર્ણાન્તિમસ્તીર્થકૃત્ ॥ ”

—સુબોધિકા (૬૦ ૬)

૧ સંસ્કૃત છાયા—

તુલ્યં ૧ વિસ્તારબહુલં ૨ ઉત્સેહવહુલં ૩ ચ મહમકોટ્ટં ૪ ચ ।
અધસ્તનકાયમહમં ૫ સર્વત્રાસંસ્થિતં હુણ્ડમ્ ૬ ॥

૨ સંહનન એટલે શરીરનો બાધો. આ સંહનનના પણ સંસ્થાનની પેઠે છ પ્રકારો છે. તેમાં વજ્ર-રૂપ-નારાય સંહનન સર્વોત્તમ છે.

૩-સરખાવો આવશ્યક-નિર્ચુકિતની ૫૭૧મી નીચે મુજબની ગાથા—

“ સંઘયણ-રૂબ-સંઠાણ-વણ્ણ-ગહ-સત્ત-સાર-ઉસ્સાસા ।
એમાહણુત્તરાઈં હવતિ નામોદણ તસ્સ ॥ ”

[સંહનન-રૂપ-સંસ્થાન-વર્ણ-ગતિ-સત્ત્વ-સારોચ્છવાસાઃ ।
એવમાદીન્યનુત્તરાણિ ભવન્તિ નામોદયાત્ તસ્ય ॥]

૪ સંસ્કૃત છાયા—

ગણધરાહારકાનુત્તરાઃ (ચ) યાવદ વ્યન્તર(?)ચક્રિવાસુ(દેવ)બલ(દેવાઃ) ।
મળ્ડલિકાસ્તાબદ હીનાઃ ઘટ્ટસ્થાનમ્સ્તા ભવન્તિ શેષાઃ ॥

અર્થાત્ શું આ ચન્દ્ર છે ? ના એમ તો નહિ, કેમકે તે તો કલંકી છે. આ સૂર્ય પણ નથી, કારણકે તેનું તેજ અસદ્ય છે. ત્યારે શું આ મેરૂ છે ? એમ પણ નથી, કેમકે તે તો અત્યંત કઠિન છે. વળી આ વિષ્ણુ પણ નથી, કેમકે તે તો શ્યામ(વર્ણી) છે. ત્યારે શું આ બ્રહ્મા છે ? નહિ, તેમ નથી, કેમકે આ કંઈ વૃદ્ધ નથી તેમજ આ અનંગ (કામદેવ) પણ નથી, કેમકે તે તો દેહ-રહિત છે. ઠીક, હવે મને માલૂમ પડ્યું કે આ તો સર્વ દોષોથી મુક્ત અને સમસ્ત ગુણોથી યુક્ત અન્તિમ તીર્થંકર (મહાવીર) છે.

* * * * *

નિર્બન્ધનં જિનં ધ્યાયન્તો નિર્બન્ધના ભવન્તીત્યાહ—

છિત્ત્વા દૃઢાનિ જિન ! કર્મનિબન્ધનાનિ .

સિદ્ધસ્ત્વમાપિથ ચ સિદ્ધપદં પ્રસિદ્ધમ્ ।

एवं तवानुकरणं दधते तकेऽपि

सद्यः स्वयं विगतबन्धभया भवन्ति ॥ ૪૨ ॥

ટીકા

હે જિન ! ત્વં દૃઢાનિ કર્મનિબન્ધનાનિ છિત્ત્વા (સિદ્ધઃ) પ્રસિદ્ધં સિદ્ધપદં-મોક્ષપદ-માપિથ-પ્રાપ્તવાન્ (ચ) । એવમ્-અમુના પ્રકારેણ યે તવાનુકરણં-ત્વદ્રૂપસમાચરણં દધતે-ધરન્તિ તે એવ તકે, સ્વાર્થેઽક્ષપ્રત્યયઃ, તકેઽપિ જનાઃ સદ્યઃ-તત્કાલં સ્વયં-સ્વતો વિગતબન્ધભયા-બન્ધનભયરહિતા ભવન્તિ ॥ ૪૨ ॥

અન્વયઃ

(હે) જિન ! ત્વં દૃઢાનિ કર્મનિ-નિબન્ધનાનિ છિત્ત્વા સિદ્ધઃ (જાતઃ) પ્રસિદ્ધં સિદ્ધ-પદં ચ આપિથ; એવં (યે) તવ અનુકરણં દધતે, તકે અપિ સદ્યઃ સ્વયં વિગત-બન્ધ-ભયાઃ ભવન્તિ ।

શબ્દાર્થ

છિત્ત્વા (ધા० છિદ્)=કાપીને.
દૃઢાનિ (મૂ० દૃઢ)=મજબૂત.
જિન ! (મૂ० જિન)=હે તીર્થંકર !
કર્મન્=કર્મ.
નિબન્ધન=કારણ.
કર્મનિબન્ધનાનિ=કર્મનાં કારણો.
સિદ્ધઃ (મૂ० સિદ્ધ)=મુક્ત.
ત્વં (મૂ० યુષ્મદ્)=તું.
આપિથ (ધા० આપ્)=પ્રાપ્ત કરતો હવો.
ચ=અને.
સિદ્ધ=મોક્ષે ગયેલા.
પદ=સ્થાન.
સિદ્ધપદં=મોક્ષે ગયેલાના સ્થાનને.
પ્રસિદ્ધં (મૂ० પ્રસિદ્ધ)=પ્રસિદ્ધ.
એવં=એવી રીતે.

તવ (મૂ० યુષ્મદ્)=તારા.
અનુકરણં (મૂ० અનુકરણ)=અનુકરણ, સમાન આચરણ.
દધતે (ધા० ધા)=ધારણ કરે છે.
તકે (મૂ० તકદ્)=તેઓ.
અપિ=પણ.
સદ્યઃ=તરતજ.
સ્વયં=પોતાની મેળે.
વિગત (ધા० ગમ્)=વિશેષે કરીને ગયેલો.
બન્ધ=બંધન.
ભય=ભીક.
વિગતબન્ધભયાઃ=વિશેષે કરીને જતો રહ્યા છે બંધ-નનો ભય જેનો એવા.
ભવન્તિ (ધા० ભૂ०)=થાય છે.

શ્લોકાર્થ

“ હે જિન ! કર્મનાં મળ્યૂત બન્ધનોને છેદીને તું સિદ્ધ થયો અને વળી પ્રસિદ્ધ એવા મુક્તિ-પદને (પણ) પામ્યો. આવી રીતે જ્યો તારું અનુકરણ કરે છે, તેઓ પણ પોતાની મેળે સત્વર બન્ધનના ભયથી રહિત બને છે.”—૪૨

* * * * *

ભગવત્સ્તોત્રાધ્યયનાત્ સર્વોપદ્રવનાશો ભવતીત્યાહ—

ન વ્યાધિરાધિરતુલોડપિ ન મારિરારં

નો વિઙ્વરોડશુભતરો ન દરો જ્વરોડપિ ।

વ્યાલોડનલોડપિ ન હિ તસ્ય કરોતિ કષ્ટં

યસ્તાવકં સ્તવામિમં મતિમાનધીતે ॥ ૪૩ ॥

ટીકા

હે જિન ! યો મતિમાન્ ઇમં તાવકં સ્તવમધીતે, તસ્ય મતિમતો વ્યાધિરાધિશ્ચ કષ્ટં ન કરોતિ । “ વ્યાધિઃ શરીરજા પીડા, સ્યાદાધિર્માનસી વ્યથા ” ઇતિ વિવેકઃ । કિંવિશિષ્ટો વ્યાધિસ્ત-થાડધિઃ ? અતુલો-મહત્તરઃ । ચ-પુનર્મારિઃ-મરકોપદ્રવઃ, પુનઃ આરમ્-અરીણાં સમૂહ આરં કષ્ટં ન કરોતિ । અપિ પુનર્વ્યાલો-દુષ્ટગજઃ સર્પો વાડનલો-વહ્નિસ્તસ્ય કષ્ટં ન કરોતિ ॥ ૪૩ ॥

અન્વયઃ

(હે સ્વામિન્ !) યઃ મતિમાન્ ઇમં તાવકં સ્તવં અધીતે, તસ્ય અ-તુલઃ અપિ વ્યાધિઃ આધિઃ કષ્ટં ન હિ કરોતિ, ન મારિઃ, આરં, નો વિઙ્વરઃ અશુભ-તરઃ દરઃ જ્વરઃ અપિ ન, વ્યાલઃ અનલઃ અપિ ન (કષ્ટં કરોતિ) ।

શબ્દાર્થ

ન=નહિ.

વ્યાધિઃ=(મૂં વ્યાધિ) રોગ, શારીરિક પીડા.

આધિઃ=(મૂં આધિ) માનસિક પીડા.

અતુલઃ (મૂં અતુલ)=અસાધારણ.

અપિ=પણ.

મારિઃ (મૂં મારિ)=મરકી.

આરં (મૂં આર)=શત્રુઓનો સમુદાય.

નો=નહિ.

વિઙ્વરઃ (મૂં વિઙ્વર)=રાજ્ય-શત્રુનો ઉપદ્રવ.

અશુભતરઃ (મૂં અશુભતર)=અતિશય ખરાબ.

દરઃ (મૂં દર)=ભય.

જ્વરઃ (મૂં જ્વર)=તાવ.

વ્યાલઃ (મૂં વ્યાલ)=(૧) દુષ્ટ હાથી; (૨) સર્પ.

અનલઃ (મૂં અનલ)=અગ્નિ.

હિ=નિશ્ચયવાચક અવ્યય.

કરોતિ (ધાં કૃ)=કરે છે.

કષ્ટં (મૂં કષ્ટ)=દુઃખ.

યઃ (મૂં યદ્)=જે.

તાવકં (મૂં તાવક)=તારા સંબંધી.

સ્તવં (મૂં સ્તવ)=સ્તુતિને.

ઇમં (મૂં ઇદમ્)=આ.

મતિમાન્ (મૂં મતિમત્)=બુદ્ધિશાળી.

અધીતે (ધાં ઇ)=ભણે છે.

श्लोकार्थ

भगवत्-स्तोत्रना पठनथी सर्व उपद्रवेनो नाश—

“ (हे नाथ !) न बुद्धिशाली (मनुष्य) आ तारा स्तोत्रने लभे छे, तेने असाधारण व्याधि, आधि, मरण, शत्रुनो समुदाय, राज्य-शत्रुनो उपद्रव, अत्यंत अशुभ लय के जर, (दुष्ट कुंजर अथवा) सर्प के अग्नि अभांथी कोष पण दुःख देवा (समर्थ) नथी.”—४३

* * * * *

भगवत्स्तवो मौक्तिकहारः कण्ठे धार्य इत्याह—

त्वत्स्तोत्रमौक्तिकलतां सुगुणां सुवर्णां

त्वन्नामधामसहितां रहितां च दोषैः ।

कण्ठे य ईश ! कुरुते धृतधर्मवृद्धि-

स्तं मानतुङ्गमवशा समुपैति लक्ष्मीः ॥ ४४ ॥

टीका

हे ईश !—हे स्वामिन् ! यः पुमान् त्वत्स्तोत्रमौक्तिकलतां कण्ठे कुरुते—कण्ठे दधाति । तव स्तोत्रं त्वत्स्तोत्रं तदेव मौक्तिकलता ताम् । किंविशिष्टां मौक्तिकलतां ? शोभना गुणा-औदार्य-माधुर्यादयो यस्याः सा तां सुगुणां सुदवरकां तां च । पुनः कीदृशीं ? शोभना वर्णा-अक्षराणि नैतिनि (सितादीनि) च यस्याः सा तां सुवर्णां-मनोज्ञाक्षरां, शोभनवर्णां च । पुनस्त्वन्नामधाम-सहिताम् । अन्याऽपि मौक्तिकलता धामसहिता-तेजोयुक्ता भवति । च-पुनर्दोषैः-दूषणै रहितां, एता-दृशीं यः कण्ठे कुरुते । किंविशिष्टो यः ? धृता धर्मस्य वृद्धिः—वर्धनं येन स धृतधर्मवृद्धिः, धर्मवर्धन इति कर्तृनामगर्भितं विशेषणम् । तं पुरुषं लक्ष्मीः समुपैति-समागत्य वृणुते । किंविशिष्टं तं ? ‘मानतुङ्गं’ मानेन-स्वाभिमानेन तुङ्गम्—उच्चं, अप्राप्तपराभवत्वादखण्डिताभिमानमित्यर्थः । मानतुङ्ग इति भक्तामरस्तोत्रकारकस्य नामगर्भितं विशेषणम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः

(हे) ईश ! यः धृत-धर्म-वृद्धिः सु-गुणां, सु-वर्णां, त्वद्-नामन्-धामन्-सहितां, दोषैः च रहितां त्वत्-स्तोत्र-मौक्तिक-लतां कण्ठे कुरुते, तं मान-तुङ्गं अवशा लक्ष्मीः समुपैति ।

श्लोकार्थ

स्तोत्र=स्तवन, स्तुति.

मौक्तिक=भोती.

लता=वेल.

त्वत्स्तोत्रमौक्तिकलतां=तारा स्तोत्रपी भोतीना

हारने.

सु=सुन्दरतावाचक अर्थ.

गुण=(१) गुण; (२) दोष.

सुगुणां=सुंदर छे गुण जेना अर्थ.

वर्ण=(१) अक्षर;(२) रंग.

सुवर्णां=सुंदर वर्णवाणा.

नामन्=नाम.

धामन्=तेज.

सहित=युक्त.

त्वन्नामधामसहितां=तारा नामपी तेजथी युक्त.

रहितां (म० रहिता)=रहित.

दोषैः (म० दोष)=दोषेथी.

१ अशुद्धं स्थलमेतत्, प्रत्यन्तराभावात् तु कः कर्तुस्तात्पर्यविषयकः शब्द इति न निश्चेतुं शक्यते । ‘सितादीनि’ इति स्यात् ।

કણ્ઠે (મૂં કણ્ઠ)=ગળાને વિષે.

યઃ (મૂં યદ્)=જે.

ઈશ ! (મૂં ઈશ)=હે નાથ !

કુરુતે (ધાં ક્રુ)=કરે છે.

ધૃત (ધાં ધૃ)=ધારણુ કરેલ.

ધર્મ=ધર્મ.

વૃદ્ધિ=વધારો.

ધૃતધર્મવૃદ્ધિઃ=ધારણુ કરી છે ધર્મની વૃદ્ધિને જીણે

એવો.

તં (મૂં તદ્)=તેને.

માન=અભિમાન.

તુઙ્ગ=ઉંચો.

માનતુઙ્ગ=અભિમાનથી ઉંચો.

અવશા=(મૂં અવશ) (૧) પરતન્ત્ર; (૨) સ્વતન્ત્ર.

સમુપૈતિ (ધાં હ)=પાસે આવે છે.

લક્ષ્મીઃ (મૂં લક્ષ્મી)=લક્ષ્મી.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુના સ્તોત્રરૂપી હારત્તું કંઠમાં ધારણુ—

“(હે ઈશ્વર !) ધારણુ કરી છે ધર્મની વૃદ્ધિને જીણે એવો જ (ધર્મવર્ધન ગણિ) સુંદર ગુણથી યુક્ત, સુશોભિત વર્ણવાળા, તારા નામરૂપી તેજથી યુક્ત અને દોષોથી રહિત એવા તારા સ્તોત્રરૂપી મોક્ષિતક-હારને કણ્ઠમાં (ધારણુ) કરે છે, તે અભિમાનથી પ્રૌઢ(માનતુંગ)ની સમીપ પરતન્ત્ર [અથવા સ્વતન્ત્ર] લક્ષ્મી જાય છે.”—૪૪

રસગુણમુનિભૂમેઽન્દે (૧૭૩૬)ઽન્ત્ર ભક્તામરસ્થૈઃ

ચરમચરમપાદૈઃ પૂરયન્ સત્સમસ્યાઃ ।

સુગુરુ‘લેહ્યહર્ષ’ વાચકાસ્તાદ્દિનેય—

શ્વરમજિનનુતિં જ્ઞો ‘ધર્મસિંહો’ વ્યધત્ત ॥ ૧ ॥—માલિની

॥ ઇત્યુપાધ્યાયશ્રીધર્મવર્ધનગણિકૃતં શ્રીભક્તામરસ્તોત્રસમસ્યારૂપશ્રીવીરજિનસ્તવનં તદ્વત્તિશ્ચ ॥

(२)

श्रीभावप्रभसूरिविरचितं
॥ श्रीनेमिभक्तामरम् ॥

नेमिसम्बोधनापरनामकं स्वोपज्ञवृत्तिसमलङ्कृतम्

श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीइष्टदेवतायै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

नत्वा श्रीपार्श्वनाथाय, गुरवे वाणयेऽपि च ।

भक्तामरस्तवान्त्यां हि-समस्यारचनाश्रितम् ॥ १ ॥-अनुष्टुप्

नेमिसम्बोधनं काव्यं, कृतं यन्मयका मुदा ।

तस्य च क्रियते वृत्तिः, श्री'भावप्रभ'सूरिणा ॥ २ ॥-युग्मम्

(अवतरणम्)

तत्र प्रथमकाव्ये समुद्रविजयनृपशिवादेवीपुत्रे श्रीनेमिनाथे रचितविवाहसामग्रीशोभिते सपरिवारे विवाहार्थं तोरणसमीपं समागतेऽपि नानाविधपशूनां बृहत्पूत्कारं श्रुत्वा दयां विधाय तान् बन्धनात् प्रमोच्य पश्चाद् गते सति उग्रसेनराजपुत्री राजीमती प्रियवियोगजं दुःखं प्रकटयन्ती सती नेमिनं संबोधयति—

भक्तामर ! त्वदुपसेवन एव राजी-

मत्या ममोत्कमनसो दृढतापनुत् त्वम् ।

पद्माकरो वसुकलो वसुखोऽसुखार्ता-

वालम्बनं भव जले पततां जनानाम् ॥ १ ॥-वसन्ततिलका

टीका

भक्ताः-सेवका अमरा-देवा यस्य स नेमिस्तस्य संबोधने हे भक्तामर ! हे नेमे ! त्वं मम-राजीमत्या आलम्बनम्-आधारो भव-भवतात् । कस्यां सत्यां ? असुखार्ता-त्वद्विरहलक्षणपीडार्यां सत्यामित्यन्वयः । भक्तामरेति सातिशयसम्बोधनपदत्वेन ये यस्य सेवकास्ते तस्य सेवां कुर्वन्तीत्यतो देवानां पूज्य(ज?)कत्वान्मङ्गलशब्दोपन्यासः कृतो ज्ञेयः । अत्र श्लेषपदत्वात् भक्ताय-मल्लक्षणजनाय अमं-विरहलक्षणं रोगं राति-ददातीति हे भक्तामर ! इति रोषोक्तिसम्बोधनमपि । पुनः कथंभूतस्त्वं ? 'दृढतापनुत्' दृढं-कठोरं तापं-विरहलक्षणं नुदति-अपनयतीति दृढतापनुत् । पुनः कथंभूतस्त्वं ? पद्माकरः-लक्ष्मीणां खानिः, लक्ष्मीवानित्यर्थः । अन्यथा विपरीतस्तु निन्द्यः । यदुक्तं—

“ वासश्चर्म विभूषणं शबशिरो भस्माङ्गरागः सदा
 गौरेकः स च लाङ्गले त्वकुशलः सम्पत्तिरेतावती ।
 ईशस्येत्यवमत्य याति जलधिं रत्नाकरं जाह्नवी
 कष्टं निर्धनिकस्य जीवितमहो दारैरपि त्यज्यते ॥ १ ॥ ”—शार्दूल०

पुनः कथंभूतस्त्वं ? ‘ वसुकलः ’ वसुषु—द्रव्येषु कला यस्य सः, द्रव्योपार्जनकलावानित्यर्थः, अथवा वसुषु—धनरत्नवस्तुषु कला—शुद्धाशुद्धपरीक्षणलक्षणा यस्य सः, अथवा वसुषु—रत्नेषु उपलक्षणत्वात् ज्ञानदर्शनचारित्र्येषु कला—दक्षत्वं यस्य स इति । पुनः कथंभूतस्त्वं ? ‘ वसुखः ’ वसुभिः—तेजोभिरुपलक्षितः खः—सूर्य इव वसुखः—तेजसा सूर्यस्वरूपः । एतेन तेजस्वी प्रतापवानित्यर्थः । एतैर्विशेषणैर्गृहस्थताव्यवहारः सुनिर्वाहकर उक्तः । कथंभूताया मम ? ‘ उत्कमनसः ’ उत्कण्ठितं मनो यस्याः सा उत्कमनास्तस्या उत्कमनसः । कस्मिन् ? त्वदुपसेवने एव—तव सेवामेव । एवकरणं राजीमत्या निजसतीत्वख्यापनार्थम्, सुकलत्रेण गृहस्थावासः प्रशस्यत इत्युक्तम् । यथाशब्दोऽत्र गम्यः । यथा त्वं जले—जडस्वरूपे मार्गे डलयोरैक्यत्वात् पततां—पातं कुर्वतां जनानां आलम्बनं भवसि ज्ञानमार्गदायकत्वात् । अथवा यथा इ इति संबोधने हे जड ! पततां जनानां उपलक्षणत्वात् पतच्छब्दसाहचर्येण पशुशब्दगृहीतत्वात् गौरवदानार्थं संमीलितानां पक्षिणां मयूरादीनां अजादीनां चासुखार्तौ सत्यां आलम्बनं भवसि । एतेन पशूपरि दयां कृत्वा त्वं पश्चाद् वलितः, परं विरहपीडिताया ममोपरि दया न धृता इति रोपोक्तिः प्रोक्ता ॥

अथात्र श्लेषत्वात् बहवोऽर्थाः सन्ति । ते केचिल्लिख्यन्ते—हे नेमे ! त्वं ममालम्बनं भव । व इति उपमायाम् । क इव ? पद्माकरः—तडाग इव । यथा तडागोऽसुखार्तौ तृषाक्रान्तायामवस्थायां अथवा उष्णर्तुपीडायां सत्यां जले—जलनिमित्तं पतताम्—आगच्छतां जनानां—मनुष्यादीनां आलम्बनं भवति । कथंभूतः पद्माकरः ? ‘ सुकलः ’ सुष्ठु—शोभनानि कानि—जलानि लाति—गृह्णातीति सुकलः, स्वच्छजलधारक इत्यर्थः । पुनः कथंभूतः पद्माकरः ? व इति वरुणः, वाद्—वरुणात् सुखं यस्य स वसुखः, जलस्वामित्वात्, यो यस्य स्वामी (तस्मात्) तस्य स्वामिनः सुखं भवतीति लोकोक्तेः । अथवा हे नेमे ! त्वं आलम्बनं भव । क इव ? व इत्युपमायां सुकल इव । यथा सुकलः “ अर्थव्ययज्ञः सुकलः ” (का० ३ श्लो० ५१) इति हैमवचनात् । दाता भोक्ता पुरुषः । असुखार्तौ—दारिद्र्यपीडायां सत्यां पतताम्—आगच्छतां जनानां—याचकादीनां आलम्बनं भवति, दातृत्वात् । कथंभूतः सुकलः ? पद्माकरः—लक्ष्मीवान्, ‘ वसुखः ’ वसुभिः—तेजोभिः खः—सूर्य इव, तेजस्वीत्यर्थः । अथवा हे नेमे ! त्वं आलम्बनं भव । क इव ? सुकल इव । यथा सुष्ठु—शोभनाः कला यस्य स सुकलः—चन्द्रः । असुखार्तौ सत्यां जलेऽर्थात् अमृतपाने, निमित्तार्थे सप्तमी, अमृतपाननिमित्तं पततां जनानां अर्थात् चकोरपक्षिणां आलम्बनं भवति, तानमृतपानेन पुष्पातीत्यर्थः । कथंभूतः सुकलश्चन्द्रः ? पद्मायाः—शोभाया आकरः पद्माकरः, शोभायुक्तः । पुनः कथंभूतः सुकलश्चन्द्रः ? ‘ वसुखः ’ वो—रुद्रस्तस्य सुखकृत् चन्द्रभूषणत्वात् । अथवा वसुभिः—किरणैरुपलक्षितं खं—निजमण्डलं यस्य स वसुखः । अथवा हे नेमे ! त्वं आलम्बनं भव । क इव ? व इति उपमायाम् । सुखः—सूर्य इव, यथा सुष्ठु—शोभनः खः—सूर्यः सुखः उपरागादिमुक्तः शुभसूर्यः । असुखार्तौ रात्रौ सञ्जातविरह-

पीडायां सत्यां जले उपलक्षणत्वान्नीराश्रयसमीपे, आधारे सप्तमी, तत्र वसतां पततां जनानां अर्थात् चक्रवाकपक्षिणां आलम्बनं भवति, विरहविनाशकत्वात् । चक्रवाकमिथुनं हि रात्राववश्यमेव विश्लेषं गच्छति, सूर्योद्गमे तु संयोगं प्राप्नोति, तत्रापीदृशं कर्तुमुचितमिति सूचितम् । दृढतापनुत् एतद्विशेषणं सर्वत्र योज्यमिति । पतत् पक्षी “ पतत्रिपतत्पतङ्गाः ” इति हैमः (का० ४, श्लो० ३८२), “खः सूर्ये” इति हैमानेकार्थ्या महीपकोषे च । “ वो वाते वरुणे रुद्रे सान्त्वने ” इत्येकाक्षरनिघण्टौ । खं चन्द्रमण्डलं, यतः “ खं नृपे गगने विन्दाविन्द्रिये चन्द्रमण्डले ” इत्यादि महीपसत्के । इति प्रथमकाव्यार्थः ॥ १ ॥

अन्वयः

(यथा) जले (डे) (अथवा इ जड !) भक्त-अमर ! (अथवा भक्त-अम-र) ! पततां जनानां अ-सुख-आर्तौ (सत्यां) आलम्बनं (भवसि तथा) दृढ-ताप-नुद्, पद्मा-आकरः, वसु-कलः वसु-खः त्वं त्वत्-उपसेवने एव उत्क-मनसः मम राजीमत्याः आलम्बनं भव ।

अथवा

(हे) भक्त-अमर ! अ-सुख आर्तौ जले पततां जनानां दृढ-ताप-नुद्, सु-क-लः व-सुखः पद्मा-करः व त्वं त्वत्-उपसेवने एव उत्क-मनसः मम राजीमत्याः आलम्बनं भव ।

अथवा

(हे) भक्त-अमर ! इ जड ! अ-सुख-आर्तौ पततां जनानां दृढ-ताप-नुद् वसु-खः, पद्मा-आकरः सुकलः व त्वं त्वत्-उपसेवने एव उत्क-मनसः मम राजीमत्याः आलम्बनं भव ।

अथवा

(हे) भक्त-अमर ! अ-सुख-आर्तौ जले पततां जनानां दृढ-ताप-नुद्, व-सुखः (अथवा वसु-खः), पद्मा-आकरः सुकलः व [अथवा (हे) भक्त-अमर !.....दृढ-ताप-नुद् पद्मा-आकरः वसु-कलः, सुखः व] त्वं त्वत्-उपसेवने एव उत्क-मनसः मम राजीमत्याः आलम्बनं भव ।

शब्दार्थ

भक्त=भेवड.

अमर=भुर.

अम=रोग.

रा=आपतुं.

भक्तामर !=(१) सुरे छे सेवके जेना अेवा ।; (२)

हे लकतने रोग अर्पणु करनारा ।

त्वत् (मू० युष्मद्)=द्वितीय पुष्पवायक सर्वनाम.^१

उपसेवन=सेवा.

त्वदुपसेवने=तारी सेवाभां.

एव=ए.

राजीमत्याः (मू० राजीमती)=राजभतीना.

मम (मू० अस्मद्)=भारा. •

उत्क=उत्कण्ठित.

मनस्=चित्त.

उत्कमनसः=उत्कण्ठित छे चित्त जेनुं अेवा.

दृढ=कठोर.

ताप=(१) ज्वर; (२) दुःख; (३) शोक; (४) गरमी.

नुद्=प्रेरवुं, हर करवुं.

दृढतापनुद्=(१) कठोर तापने हर करनारा; (२) संशोधनार्थे.

त्वं (मू० युष्मद्)=तुं.

पद्मा=(१) लक्ष्मी; (२) शोभा.

पद्म=पद्म.

आकर=(१) भाणु; (२) समूह.

पद्माकरः=(१) लक्ष्मीदी भाणु; (२) शोभानो लडाए; (३) कभलोतो समूह.

वसु=(१) द्रव्य; (२) रत्न; (३) किरणु, (४) तेज.

कला=कला.

કલ=મનોહર.

વસુકલ:—=(૧) દ્રવ્ય(ના ઉપાર્જનને) વિષે કળાવાન;

(૨) રત્નને વિષે કુશળ; (૩) કિરણો અથવા પ્રકાશ વડે મનોહર.

વ=ઉપમાવાચક અવ્યય.

સુ=શ્રેષ્ઠતાવાચક અવ્યય.

ક=જળ.

લા=ગ્રહણ કરવું.

સુકલ:=(૧) સુંદર જલને ધારણ કરનાર; (૨)

પૈસા કેમ ખરચવા તે જાણનાર; (૩) ચન્દ્ર.

સ્વ: (મૂં સ્વ)=(૧) સૂર્ય; (૨) મણ્ડળ.

વ=(૧) વરુણ; (૨) રૂદ્ર.

સુખ=સુખ.

વસુખ:=(૧) તેજ વડે સૂર્ય; (૨) કિરણ વડે

(ઉપલક્ષિત છે) મણ્ડળ જેવું એવા.

વ-સુખ:=(૧) વરુણથી સુખ છે જેને એવા; (૨) રૂદ્રને સુખ છે જેથી એવા.

સુખ:=સુંદર સૂર્ય.

અસુખ=દુ:ખ.

આર્તિ=પીડા.

અસુખાર્તિ=દુ:ખની પીડાને વિષે.

આલમ્બનં (મૂં આલમ્બન)=આધાર.

ભવ (ધાં મૂ)=થા.

જલે (મૂં જલ)=(૧) જલને વિષે; (૨) જલ નિમિત્તે.

જડ! (મૂં જડ)=હે જડ!

દ્વ=સંબોધનાર્થક અવ્યય.

પતતાં (મૂં પતત્)=(૧) પડતા; (૨) આવતા;

(૩) પક્ષીઓના.

જનાનાં (મૂં જન)=લોકોના.

શ્લોકાર્થ

વિરહિણી રાજમતીના ઉદ્ગારો—

“ સુરો છે સૈવકા જેના એવા (હે દેવાધિદેવ) ! જડ માર્ગને વિષે પડતા (અર્થાત્ ઉન્માર્ગે જનારા) લોકોનો જેમ તું (તેમનો જ્ઞાન-દાતા તરીકે) આધાર છે, [અથવા હે (મારા જેવા) ભક્ત (જનને વિરહરૂપી) રોગ-દાયક ! હે જડ ! (મારા લગ્ન પ્રસંગે ગૌરવ-દાન આપવાને અર્થે એકત્રિત કરેલા) પક્ષિ-જનોને (તેમનો સંહાર કરવારૂપ તેમને) દુ:ખ આવી પડતાં જેમ તું તેમનો આધાર બન્યો (અર્થાત્ તેમના ઉપર દયા લાવીને તેમને દુ:ખ-મુક્ત કર્યાં] તેમ જ્યારે મને તારા વિરહરૂપી દુ:ખની પીડા થાય છે ત્યારે કઠોર (વિરહરૂપી) અગ્નિને દૂર કરનારો એવો, વળી લક્ષ્મીની ખાણરૂપ (અર્થાત્ દ્રવ્યવાન), તથા વળી દ્રવ્ય(ના ઉપાર્જનને) વિષે કળાવાન [અથવા ધન, રત્ન અને વસ્તુ (ની પરીક્ષા) માં કુશળ] એવો તેમજ તેજ વડે સૂર્ય (સમાન અર્થાત્ પ્રતાપી) એવો (એટલે કે ગૃહસ્થના ધર્મોથી અલંકૃત) તું, તારીજ સેવામાં ઉત્કણિત ચિત્તવાળી જે હું (ધારણીની નંદિની) રાજમતી તેનો આધાર થા. ”

અથવા

“ દેવો છે ભક્ત જેના એવા હે (નાથ) ! (તૃપાથી અથવા શ્રીષ્ઠ ઋતુના તાપથી) જ્યારે પીડા થાય છે, ત્યારે જલને માટે આવતા જનોનો જેમ કઠોર તાપને નષ્ટ કરનારો તથા સ્વચ્છ જલને ધારણ કરનારો તેમજ વરુણ (રૂપી સ્વામી) દ્વારા સુખ છે જેને એવો પદ્માકર આધાર છે, તેમ [અથવા જ્યારે (દારિદ્યરૂપી) પીડા થાય છે, ત્યારે (તારા જેવા ધનિકની સમીપ) આવતા મનુષ્યોનો જેમ તીવ્ર સંતાપનો સંહાર કરનારો એવો તથા તેજ વડે સૂર્યસમાન (અર્થાત્

તેજસ્વી) તેમજ લક્ષ્મીનો ભંડાર છે જની પાસે એવો દ્રવ્યના વ્યયને જાણનારો (મનુષ્ય) આધાર છે, તેમ] તું, હે જડ ! (સતી હોવાને લીધે) તારીજ સેવામાં ઉત્કણ્ણિત મનવાળી એવી જ હું (સત્યભામાની બેન) રાજમતી તેનો આધાર બન.”

અથવા

“હે સુરેશ્વર ! જમ અત્યંત સંતાપનો નાશ કરનારો એવો, તથા કિરણ વડે (વ્યાપ્ત છે) મણ્ણુજ જનું એવો [અથવા (ભૂષણરૂપ હોવાથી) મહાદેવને સુખકારી એવો] તેમજ શોભાના ભંડારરૂપ ચન્દ્ર અમૃતનું પાન કરવાને માટે (અધીરા બનેલા અને એથી કરીને) દુઃખથી પીડાતા એવા (ચક્રાર) પક્ષિ-જનોનો આધાર છે તેમ [અથવા જમ (ચક્રવાકના વિરહરૂપી) કઠોર તાપને હરનારો, પદ્મોને (વિકસિત કરનાર હોવાથી તેની) ખાણરૂપ તેમજ કિરણો [અથવા તેજ] વડે મનોહર એવો શુભ (અર્થાત્ત્ર ગ્રહણાદિકથી મુક્ત) સૂર્ય જલાશય પાસે (વસનારા ચક્રવાક) પક્ષિ-જનોના (યુગલને રાત્રિ આવી પડતાં વિરહરૂપી) દુઃખની પીડા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેનો આધાર બને છે, તેમ] (સમ્યગ્દર્શનાદિક) રત્નોની (પ્રાપ્તિમાં) કુશળ એવો તું તારીજ સેવા (કરવામાં) આતુર છે મન જનું એવી હું જ (ઉગ્રસેનની પુત્રી) રાજમતી તેનો આધાર થા.”—૧

સ્પષ્ટીકરણ

શ્રીનેમિનાથ—

આ અવસર્પિણી કાલમાં થઇ ગયેલા ચોવીસ તીર્થકરોમાંના શ્રીનેમિનાથ એ જનોના બાવીસમા તીર્થકર છે. એમને અરિષ્ટ-નેમિના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. સૌર્યપુરના સમુદ્રવિજય રાજની રાણી શિવા દેવી ચૌદ સ્વપ્નો વડે સૂચિત એવા આ પુત્ર-રત્નને શ્રાવણ શુક્લ પંચમીએ જન્મ આપવા ભાગ્યશાળી થઇ હતી. નેમિનાથ પ્રભુ બાલ્યાવસ્થામાંથીજ વૈરાગ્ય રંગથી રંગાયેલા હોવાને લીધે તેઓ લક્ષ-ગાંઠથી બંધાઇ પોતાની સ્વતંત્રતા વેચવા માંગતા હતા નહિ :

એક વખત આ પ્રભુ પોતાના કાકા વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણની આયુધશાળામાં જઇ ચડ્યા અને ત્યાં તેમણે એવું અપૂર્વ શૌર્ય બતાવ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ તેમનાથી ભયભીત થઇ ગયા. તેમને શંકા થઇ કે આ નેમિકુમાર માંરે રાજ્ય લઇ લેશે. એટલામાં આકાશ વાણી થઇ કે એઆ તો યોગ્ય વયે દીક્ષા ગ્રહણ કરનાર છે. આ સાંભળીને કૃષ્ણ નિશ્ચિન્ત થયા. પરંતુ બંધુ-સ્નેહને વશ થઇ તેમણે તેમને પરણાવવા વિચાર કર્યો અને તદંગે વિવાહ મનાવવાનું કાર્ય તેમણે પોતાની પત્નીએને સોંપ્યું. તેઓ પોતાના દીયર નેમિનાથને જલ-ક્રીડા કરવા લઇ ગઇ અને ત્યાં તેમને અતિશય ઉપાલંભો આપ્યા. આ સંબંધમાં ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયે કલ્પસૂત્ર ઉપર તેમણે રચેલી સુખોદિકા નામની ટીકામાં નીચે મુજબનું વર્ણન કર્યું છે:—

૧ સરખાવો સરસ્વતીચન્દ્રના નાટકમાં કુસુમના ઉદ્દગારો:—

“ પરણીને પરવશ થઇ રહેવું, પિંજરમાં પૂરાવું, સુખમાં ફરતાં સ્વતંત્ર જીવને બંધનમાં બંધાવું.”

નિર્વાહકાતરતયોદ્વહસે ન યત્ ત્વં
કન્યા તદેતદવિચારિતમેવ નેમે ! ।

ઞ્રાતા તવાસ્તિ વિદિતઃ સુતરાં સમર્થો

દ્વાત્રિંશદુન્મિતસહસ્રવધૂર્વિવોઢા ॥ ૧ ॥—વસન્તતિલકા

“ (પ્રથમ રૂકિમણીએ કહ્યું કે) નિર્વાહ કરવાની કાયરતાથી જો તું કન્યાનું પાણિ-ત્રહણ નહિ કરે, તો હે નેમિ(નાથ) ! તે અવિચારી (કાર્ય) છે. (કેમકે) બત્રીસ હજાર વનિતાઓના વર તરીકે પ્રસિદ્ધ એવા તમારા ભાઈ (તમારા બધાનું પોષણ કરવા) સર્વથા સમર્થ છે. ”—૧

ઋષભમુખ્યજિનાઃ કરપીડનં

વિદધિરે દધિરે ચ મહીશતામ્ ।

બુઞ્જિરે વિષયાંશ્ચ વહૂન્ સુતાન્

સુષુવિરે શિવમપ્યથ લેભિરે ॥ ૨ ॥—દ્રુતવિલમ્બિત

ત્વમસિ કિં નુ નવોઞ્ચ શિવંગમી

મૃશમરિષ્ટકુમાર ! વિચારય ।

કલય દેવર ! ચારુગૃહસ્થતાં

રચય વન્ધુમનસ્સુ ચ સુસ્થતામ્ ॥ ૩ ॥—દ્રુત૦

“ (ત્યાર બાદ સત્યભામા બોલવા લાગી કે) ઋષભ (સ્વામી) પ્રમુખ તીર્થકરોએ પાણિ-ત્રહણ કર્યું, પૃથ્વીના સ્વામીપણાને (અર્થાત્ રાજ્યને) ધારણ કર્યું, અનેક (ભોગ-ઉપ-ભોગના) વિષયો ભોગવ્યા અને વળી તેઓ ઘણા પુત્રોના પિતા (પણ) બન્યા અને તેમ છતાં (અંતમાં) તેમણે મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કર્યો. તો હે અરિષ્ટકુમાર ! શું તું આજે નવો મોક્ષે જનાર છે ? વાસ્તે તું ખૂબ વિચાર કર. હે દીયેર ! તું મનોહર ગૃહસ્થપણું ધારણ કર અને બન્ધુ (જનો) નાં મનોને સુસ્થ (ચિન્તા-રહિત) બનાવ. ”—૨-૩

અથ જગાદ ચ જામ્બુવતી જવાત્

શૃણુ પુરા હરિવંશવિભૂષણમ્ ।

સ હુનિસુવ્રતતીર્થપતિર્ગૃહી

શિવમગાદિહ જાતસુતોઞ્પિ હિ ॥૪ ॥—દ્રુત૦

“ (આ પ્રમાણે સત્યભામા બોલી રહી એટલે) ત્યાર બાદ જામ્બુવતી સત્વર બોલી કે હે નેમિ(કુમાર) સાંભળો. પ્રાચીન સમયમાં હરિવંશના ભૂષણરૂપ તે મુનિસુવ્રત તીર્થેશ્વર ગૃહવાસમાં રહેવા છતાં અને પુત્રવાન્ બનવા છતાં (અંતમાં ચારિત્ર ત્રહણ કરી) મોક્ષે ગયા. ”—૪

પદ્માવતીતિ સમુવાચ વિના વધૂર્ટીં

શોભાં ન કાચન નરસ્ય ભવત્યવશ્યમ્ ।

नो केवलस्य पुरुषस्य करोति कोऽपि

विश्वासमेव विट एव भवेदभार्यः ॥ ५ ॥—वसन्त०

“ (आ पछी) पद्मावती ऐम ओत्री डे स्त्री विनाना पुइषनी अवश्य जर पणु शोभा नथी. ऐकदा पुइषनो ढोछ पणु (मानव) विश्वास करतो नथी, डेमडे पत्नी विनानो पुइष जरण अने. ”—५

सज्जन्ययात्राशुभमङ्घसार्थ-

पर्वोत्सवा वेश्म विवाहकृत्यम् ।

उद्यानिकापुङ्क्षणपर्पदश्च

शोभन्त एतानि विनाऽङ्गनां नो ॥ ६ ॥—धन्द्रवज्ज

“ (त्थार आढ गान्धारी ओली डे) नवोढा स्त्रीना सारा ज्ञाति-मित्रो, यात्रा, शुभ संध, सार्थ, पर्व, महोत्सव, धर, लक्षतुं कार्य, उमणी, (विवाहमां) पोपुवुं तेमज सभा ऐ अथु सुन्दरी विना शोभतुं नथी. ”—६

अज्ञानभाजः किल पक्षिणोऽपि

क्षितौ परिभ्रम्य वसन्ति सायम् ।

नीडे स्वकान्तासहिताः सुखेन

ततोऽपि किं देवर ! मूढदृक् त्वम् ? ॥ ७ ॥—उपजाति

“ (गौरीऐ ऐमां उमेरे कथो डे) अरेपर अज्ञानी ऐवा पक्षीऐो पणु भूमि उपर रण्ड्या पछी सांजना सुपेथी पोताना माणामां पोतानी कान्ता साथे रहे छे, तो डे दीयर ! शुं तेनाथी पणु तमे अधिक मूढ दृष्टिवाणा छे ? ”—७

स्नानादिसर्वाङ्गपरिष्क्रियायां

विचक्षणः प्रीतिरसाभिरामः ।

विश्रम्भपात्रं विधुरे सहायः

कोऽन्यो भवेन्नूनमृते प्रियायाः ? ॥ ८ ॥—उप०

“ (आ सांभणीने लक्ष्मणुऐे कथुं डे) प्रियाना सिवाय भीम ढाणु सर्व शरीरना स्नानादिक संस्कारमां यतुर, प्रीति-रस वडे मनोहर तथा विश्वास-साजन ढोछ शडे अने विधुर (अवस्था)मां मददगार अने ? ”—८

विना प्रियां को गृहमागतानां

प्राघूर्णकानां मुनिसत्तमानाम् ।

करोति पूजाप्रतिपत्तिमन्यः

कथं च शोभां लभते मनुष्यः ? ॥ ९ ॥—उप०

“ (त्थार पछी सुसीमाऐे कथुं डे) धेर आवेशा परेणानी तेमज मुनिवरोनी पूजनी छिया प्रिया विना ढाणु करे तेमज (तेवा) मनुष्यने शोभा (पणु) डेम भणे ? ”—९

આ પ્રમાણેના ઉપાલંબો સાંભળી પ્રભુથી રહેવાયું નહિ એટલે તેઓ હસી પડ્યા. આથી શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓ એમ માની બેઠી કે તેમણે વિવાહ કરવા સંમતિ દર્શાવી છે. આ વાતની શ્રીકૃષ્ણને તેઓએ વધામણી આપી એટલે તેમણે (કુંસના પિતા) ઉગ્રસેનની પુત્રી રાજમતી સાથે તેમની સગાઈ કરી. લક્ષ્મી દિવસ નજીક આવતાં ભારે ઉત્સાહપૂર્વક કૃષ્ણ નેમિનાથને સાથે લઈને છપ્પન ડાટિ યાદવોની જન સહિત ઉગ્રસેન રાજને ત્યાં ગયા.

તોરણે આવતાં નેમિનાથ પ્રભુએ પશુઓનો અતિશય કષ્ટ પોકાર સાંભળ્યો. તેનું કારણ પોતે જાણતા હોવા છતાં તે વાતનો ખુલાસો કરવા તેમણે પોતાના રથના સારથિને કહ્યું. તેણે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે આપના લક્ષ્મી પ્રસંગે ભોજન આપવાને અર્થે અત્ર પશુ-પક્ષીઓને એકત્રિત કરવામાં આવ્યાં છે; આ સાંભળતાંજ દયાના સાગર એવા નેમિનાથે પોતાનો રથ તે પ્રાણીઓની સમીપ લઈ જવાને સારથિને સૂચવ્યું. આ પ્રાણીઓની દયાજનક સ્થિતિ જોઈને તરતજ તેમણે તેમને છોડાવી મૂક્યાં અને પોતાના રથને પાછો પોતાના ગૃહ તરફ વાળવા સારથિને ફરમાવ્યું.

નેમિકુમારને પાછા વળતાં જોઈને તેમના માત-પિતાએ તથા તેમનાં અન્ય સગા-સંબંધીઓએ તેમને ઘણા સમજાવ્યા, પરંતુ તે એકના બે થયા નહિ અને તેમણે ગૃહ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આથી રાજમતી અતિશય દાઝણુ વિલાપ કરવા લાગી.

આ પ્રસંગને લક્ષ્યમાં રાખીને કવિરાજ રાજમતીના મુખથી તેમને ઉપાલંબો અપાવે છે. એક પછી એક વિવિધ પ્રકારના ઉપાલંબોની શ્રેણિ આ ૪૪ શ્લોકના કાવ્યમાં છેક ૩૫ શ્લોક પર્યંત દષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

છંદાદિક સંબંધી વિચાર—

આ કાવ્ય શ્રીમાનતુંગસૂરિકૃત ભક્તામર-સ્તોત્રના ચતુર્થ ચરણની પાદ-પૂર્તિરૂપ છે, એથી કરીને આના પ્રત્યેક પદમાં આ સ્તોત્રના પ્રત્યેક પદનું અંતિમ ચરણ દષ્ટિ-ગોચર થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ અત્ર તો વિશેષના એ છે કે આ કાવ્યનો પ્રારંભ પણ ઉપર્યુક્ત સ્તોત્રના ‘ ભક્તામર ’ એવા પ્રારંભિક પદથી થાય છે.

આ કાવ્ય વસન્તતિલકા છંદમાં રચાયેલું છે અને તેનું લક્ષણ ‘ ઉક્તા વસન્તતિલકા તમજા જગં નઃ ’ એમ આપવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે એ તગણથી શરૂ થાય છે. આથી આ સંબંધમાં એમ પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે કે તગણનું ક્ષણ શૂન્ય હોવાથી આ ગણથી કાવ્ય શરૂ કરવું શું યોગ્ય છે ? આના સમાધાનાર્થે નિવેદન કરવાનું કે ભગણ અને ચગણ એ ભૂત્ય (આકર) ગણો છે, જ્યારે જગણ અને તગણ ઉદ્દાસીન છે. તેમાં ઉદ્દાસીન ગણની પછી જો

૧ આ સંબંધમાં જુઓ શ્રીમેરુવિજયકૃત ચતુર્વિંશતિ-જિનાનન્દ-સ્તુતિના પ્રથમ પદનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૪).

૨ સરખાવો—

“ મનો મિત્રે મયૌ મૃત્યા—વુદાસીનો જતૌ સ્મૃતૌ ।
રસાવરી નીચસંજૌ, દ્વૌ દ્વાવેતૌ મનીષિભિઃ ॥ ”

ભૃત્યગણુ આવે તો શુભ થાય અને જય મળે.' આ હુકીકત તો વસન્તતિલકા ઇંદને લાગૂ પડે છે, કેમકે તેમાં પ્રથમ તગણુ છે અને ત્યાર પાદ ભગણુ છે.

એકે આ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નનું સમાધાન થઈ જાય છે, છતાં પણ 'મઃ પ્રમુક્ષોમકારકઃ' અર્થાત્ ભ એ અત્યંત ખળભળાટ કરનાર છે, વાસ્તે એ અક્ષરથી કાવ્યનો પ્રારંભ કરવો ઉચિત નથી એવો નવીન પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે.

આનો ઉત્તર એ છે કે વર્ણુ-શુદ્ધિની ખાખતમાં સંયોગવાળા ભકારનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ એકલો ભકાર તો ભગવાનને જણાવનાર હોવાથી તે હાનિકારક નથી.^૧

હવે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે 'ભક્તામર'માં જ 'મર' એવો અપશબ્દ આવે છે તે ઠીક નથી તેનું શું ? આનું સમાધાન એ છે કે 'આં' એ મન્ત્ર-ખીજ છે અને કાવ્યની આદિમાં તેમજ અન્તમાં તેનો પ્રયોગ કરવાથી કાવ્ય સમાપ્ત થાય છે. વળી 'આં' એ અક્ષર ચક્રેશ્વરી મન્ત્રનું ખીજ છે એવી આમ્નાયિકા પણ છે.

* * * * *

પિત્રોર્મુદે સહ મયોપયમં યદીન્દ્ર !

નોરીકરિષ્યસિ તદા તવ કાઽત્ર કીર્તિઃ ? ।

જગ્રાહ યો હિ ગૃહિકર્મ વિધાય વૃત્તં

સ્તોષ્યે કિલાહમપિ તં પ્રથમં જિનેન્દ્રમ્ ॥ ૨ ॥

ટીકા

હે ઇન્દ્ર !—હે સ્વામિન્ ! યદિ—ચેત્ ત્વં ઉપયમં—વિવાહં ન ઉરીકરિષ્યસિ । કયા સહ ? મયા સહ । કસ્યૈ ? પિત્રોઃ—માતરપિતૃગ્યોર્મુદે—હર્ષાય । તદાઽત્ર-લોકે તવ કા કીર્તિઃ—કીદૃગ્ યશઃ ? ન કાઽપિ, અથવા કુત્સિતા કીર્તિરિત્યર્થઃ, સામ્યમૂયવચનત્વાત્ । એતદેવ દ્રઢયતિ—હીતિ નિશ્ચિતં યો મરુદેવામુતઃ વૃત્તં—દીક્ષાં જગ્રાહ—ગૃહ્ણાતિ સ્મ । કિં કૃત્વા ? ગૃહિકર્મ વિધાય—વિવાહાદિભોગકૃત્યં કૃત્વા । યત્તદોર્નિત્યસંબન્ધાત્ કિલેતિ સત્યે અહં તં પ્રથમં જિનેન્દ્રં—ઋષભં સ્તોષ્યે । અપિશબ્દાદન્યેઽપિ વિચક્ષણજનાઃ સ્તોષ્યન્તે । અથવા પ્રથમં જિનેન્દ્રં ઋષભં, અપિશબ્દાદન્યાનપિ ઈદૃશાન્ જિનાન્ સ્તોષ્યે—સ્તુતિમાર્ગં નેષ્યામિ । અતસ્ત્વાં વિહાય અન્યે સર્વેઽપિ જિનાઃ કીર્તનીયા इति काकुः । अत्र मल्लिस्तु स्त्रीवेदत्वादनपेक्षितः । इति प्रथमोऽर्थः ॥

અથ દ્વિતીયોઽર્થઃ—યઃ અહિ इति, अत्र अकारप्रश्लेषः, न विद्यते हे संबोधनं “हे कमल-नेत्रे ! अत्रैहि, मम समीपं निषीद” इत्यादिलक्षणं तद् अहि । नपुंसके सन्ध्यक्षराणां षहस्वत्वम् । एवंविधं गृहिकर्म विधाय अपरिणीतत्वात् स्त्रीवर्जितं गृहिकार्यं कृत्वा यो भवान् नेमिः वृत्तं जग्राह ।

૧ આ ઉપરાંત મિત્ર ગણની પાછળ મિત્રગણુ આવે તો ઉત્કૃષ્ટથી જૂદું જ ક્ષમ આવે છે અને વળી ખીજ સર્વ ગણોનો યોગ શુભ ફલદાયક નથી એમ પરિહતો માને છે.

૨ આ સંબંધમાં જુઓ શ્રીભદ્રકેદારકૃત વૃત્તરત્નાકરની નારાયણભદ્રે રચેલી વૃત્તિ.

किलेत्यसत्ये । अहं अपिशब्दादन्यो मत्सदृशो जनः प्रथमं-प्राक् तं जिनेन्द्रं-त्वां अरिष्टनेर्मि
स्तोष्ये, किलाव्ययस्यालीकार्थत्वात् तव स्तुतिं न करिष्यामीत्यर्थः । इति द्वितीयोऽर्थः ॥

अथ तृतीयोऽर्थः—यः-कृष्णः अहिः-सूर्य इव, “अहिः सूर्य” इति महीपानेकार्थकोषे,
तेजस्वी यो गृही तस्य कर्म-विहारिकार्यं तस्य या विधा-क्रिया भोगविलासादिका तस्या आयो
-लाभो यस्मिस्तत् एवंविधं यद् वृत्तं-शीलं जग्राह । एतेन जनार्दनेन षोडशसहस्रसंख्यामितकल-
त्राणि परिणीतानि, तैः सह विलासो लोकैः प्रशस्यगृहस्थावासो गीयते । किलेति सत्ये ।
अहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रं-नारायणस्वामिनं स्तोष्ये । “मार्ज्जिनौ कुमोदकः” इति हैमः
(का० २, श्लो० १३०) । एतेन एककलत्रनिर्वाहेऽपि त्वं असमर्थोऽसि, भीरुकत्वेन निरुद्यमत्वादिति
काकुः । इति तृतीयोऽर्थः ॥

अथ लौकिकदृष्टान्तेनापि चतुर्थोऽर्थः—य-ईश्वरो हि-निश्चितं गृहिकर्म विधाय-हिमा-
चलपुत्रीं परिणीय वृत्तं भिक्षाटनलक्षणं जग्राह-भिक्षाटनं चकार । अहमपि प्रथमं जिनेन्द्रं-वृषाङ्कं
(शिवं) स्तोष्ये । त्वत्तो चामदेवः श्रेष्ठः, यतो भिक्षाटनेनापि स्त्रीनिर्वाहकारकोऽभवत्, उमो-
परि परमप्रीतित्वात् । गौरीशिवयोरप्रतिमप्रीतिप्रवर्तनं प्रसिद्धमिति । त्वं तु महत्यां समृद्धौ
सत्यामपि स्त्रीविमुखोऽसि, तेन तव काऽत्र कीर्तिरिति निश्चितम् । जिन-ईश्वरः स चासौ इन्द्रः-
स्वामी च जिनेन्द्रः । यतः—

“कन्दर्पवीरे निहते जिनेन

किं दुःखितं बाढमभूत् तदानीम् ।

इदं मया स्पष्टतरं तु प्रोक्तं

न वेत्ति मोघं वहते स गर्वम् ॥ १ ॥”—उपजातिः

इति द्वितीयकाव्यार्थः ॥ २ ॥

अन्वयः

(हे) इन्द्र ! यदि (त्वं) पित्रोः मुदे मया सह उपयमं न ऊरीकरिष्यासि, तदा तव अत्र का
कीर्तिः ? यः हि (अथवा अहि-) गृहिकर्म विधाय वृत्तं जग्राह, तं प्रथमं जिन-इन्द्रं (अपि) अहं
अपि किल स्तोष्ये [अथवा यः अहि-गृहिकर्म-विधा-आय-वृत्तं जग्राह, तं प्रथमं जिन-इन्द्रं अहं
अपि किल स्तोष्ये] ।

शब्दार्थ

पित्रोः (मू० पितृ)=मात-पितानां ।

मुदे (मू० मुद्)=उपने भाटे ।

सह=सहित, साथे ।

मया (मू० अस्मद्)=भारी ।

उपयमं (मू० उपयम)=लभने ।

यदि=जे ।

इन्द्र ! (मू० इन्द्र)=डे नाथ ।

न=नहि ।

ऊरीकरिष्यासि (घा० कृ)=तुं स्वीकारशैः

तदा=तो ।

तव (मू० युष्मद्)=तारी ।

का (मू० किम्)=(१) तुं; (२) भराण ।

अत्र=आ लोकमां ।

कीर्तिः (मू० कीर्ति)=आभर ।

जग्राह (घा० ग्रह्)=ग्रहणं कर्तुं ।

यः (मू० यद्)=जे ।

यः (मू० य)=(१) कृष्ण, नारायण; (२)

भृगुदेव ।

હિ=નિશ્ચયવાચક અવ્યય.

ગૃહિન્=ગૃહસ્થ.

કર્મન્=કાર્ય.

ગૃહિકર્મ=ગૃહસ્થનું કાર્ય.

હે=સંબોધનાર્થક અવ્યય.

અહિ=(૧) (હે કમલાક્ષી! અત્ર આવ, મારી પાસે બેસ ઇત્યાદિ) સંબોધનથી રહિત; (૨) સૂચ.

અહિગૃહિકર્મ=હે મૃગલોચની ! મારી સમીપ બેસ ઇત્યાદિ સંબોધનથી રહિત એવા ગૃહસ્થના કાર્યને.

વિધાય (ઘાં ઘા)=કરીને.

વૃત્તં (મૂં વૃત્ત)=દીક્ષાને, ચારિત્રને.

વિધા=વિધાન.

આય=લાભ.

અહિગૃહિકર્મવિધાયવૃત્તં=સૂર્યના જેવા ગૃહસ્થના કર્મના વિધાનનો લાભ છે જેમાં એવા વૃત્તને.

સ્તોષ્યે (ઘાં સ્તુ)=હું સ્તુતિ કરીશ.

કિલ=(૧) નિશ્ચયવાચક અવ્યય; (૨) અસત્યતા-સૂચક અવ્યય.

અહં (મૂં અસ્મદ્)=હું.

અપિ=પણ.

તં (મૂં તદ્)=તે.

પ્રથમં (મૂં પ્રથમ)=પ્રથમ.

” =પહેલાં (અવ્યય).

જિન=(૧) સામાન્ય દેવતા; (૨) નારાયણ; (૩)

મહાદેવ.

જિનેન્દ્રં (મૂં જિનેન્દ્ર)=(૧) જિનેશ્વરને; (૨)

નારાયણ નાથને; (૩) શંકર સ્વામીને.

શ્લોકાર્થ

“ હે નાથ ! જે તું માત-પિતાના હર્ષની ખાતર મારી સાથે લગ્ન સ્વીકારશે નહિ (અર્થાત્ મારું પાણિ-અહણુ નહિ કરશે), તો આ જગત્માં તારી શી આખરૂ? (વિશેષમાં જે નાભિ-નન્દને) (વિવાહાદિક) ગૃહસ્થનું કાર્ય કર્યા બાદ દીક્ષા અહણુ કરી તે પ્રથમ જિનેશ્વરની (તો) હું પણ નક્કી સ્તુતિ કરીશ [અથવા ‘ હે (મૃગાક્ષી ! અત્ર આવ, મારી પાસે બેસ ’ ઇત્યાદિ) સંબોધનથી રહિત એવું (અર્થાત્ લગ્ન કર્યા વિનાતું) ગૃહસ્થ-કર્મ કરીને જે (તે) દીક્ષા અહણુ કરી તે તું જિનેશ્વર (અરિષ્ટનેમિ)ની પ્રથમ તો હું પણ સ્તુતિ નહિ કરીશ (ક્રમકે તે અનુચિત કાર્ય કર્યું છે)]. ”

અથવા

“ હે સ્વામિન્ ! જે તું માતા-પિતાને ખુશી કરવાને માટે મારી સાથેના લગ્ન કપ્પૂલ રાખશે નહિ, તો તારી આખરૂ ખરાબ ગણાશે. (વળી) સૂર્યસમાન (તેજસ્વી) એવા ગૃહસ્થના કર્મના વિધાનનો લાભ છે જેમાં એવા (અર્થાત્ સોળ હજાર સુંદરીઓની સાથે લગ્ન-ગાંઠથી બેડાવાના એવા) વૃત્તને જેણે અહણુ કર્યું, તે નારાયણ નાથની ખરેખર (સાંથી) પહેલાં હું પણ સ્તુતિ કરીશ, (ક્રમકે તું તો ખીકણ હોવાને લીધે કે નિરૂઘમી હોવાને લીધે એક નારીનો પણ નિર્વાહ કરવા અસમર્થ છે, જ્યારે નારાયણ તો સોળ હજાર સુંદરીઓનું પૂરું કરવા સમર્થ છે) [અથવા જે (મહાદેવે) ખરેખર (પાર્વતીનું પાણિ-અહણુ કરવારૂપ) ગૃહસ્થને યોગ્ય કાર્ય કરીને (ભિક્ષાટનરૂપી) વૃત્તને અહણુ કર્યું તે મહાદેવ (વૃષભેશ્વર)ની હું પણ ખરેખર પ્રથમતઃ સ્તુતિ કરીશ (કારણ કે ભીખ માગીને પણ તે પોતાની પત્નીનો નિર્વાહ કરવા સર્વદા કટિ-બદ્ધ છે, જ્યારે તું તો ધનિક હોવા છતાં તે કાર્ય કરી શકતો નથી). ”—૨

* * * * *

૧ અત્ર ‘પણુ’ શબ્દથી મારા જેવા અન્ય જનો પણ તેમની સ્તુતિ કરશે એવો અર્થ નીકળે છે. પરંતુ ‘પણુ’ શબ્દનો અવ્યય જે પ્રથમ જિનેશ્વરની સાથે કરવામાં આવે અર્થાત્ પ્રથમ જિનેશ્વરની પણ એમ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે, ત્યારે ગૃહ-કાર્ય કરી દીક્ષા લેનારા એવા અજિતસ્વામી પ્રમુખ અન્ય જિનેશ્વરોની પણ હું સ્તુતિ કરીશ એવો અર્થ સ્પુરે છે.

रम्यं गृहं च रमणीं रमणीयराढां
 भोगान् समं प्रवरबन्धुजनैरपास्य ।
 तारुण्ययुग्ं यदुपते ! त्वदृतेऽङ्ग दीक्षा—
 मन्यः क इच्छति जनः सहसा ग्रहीतुम् ? ॥ ३ ॥

टीका

अङ्ग इति संबोधने । हे यदुपते ! कोऽन्यो जनः सहसा-शीघ्रं दीक्षां ग्रहीतुमिच्छति-वा-
 ञ्छति ? न कोऽपीत्यर्थः । कस्मात् ? त्वत् ऋते-त्वां विना । किं कृत्वा ? रम्यं गृहं च-पुनः
 रमणीयराढां-मनोहरशोभां एवंविधा रमणीं-प्रियां पुनः भोगान् अपास्य-त्यक्त्वा । कैः समं ?
 बन्धुजनैः-सहोदरादिभिर्जनैः समं-सार्धम् । कथंभूतोऽन्यो जनः ? तारुण्ययुग्ं, यौवनयुक्त इति ॥३॥

अन्वयः

अङ्ग 'यदु'-पते ! रम्यं गृहं रमणीय-राढां रमणीं प्रवर-बन्धु-जनैः समं भोगान् (च) अपास्य
 त्वत् ऋते कः तारुण्य-युग्ं जनः सहसा दीक्षां ग्रहीतुं इच्छति ? (न कः अपि) ।

शब्दार्थ

रम्यं (मू० रम्य)=मनोहर.
 गृहं (मू० गृह)=धरते.
 च=अने.
 रमणीं (मू० रमणी)=सुंदरीने.
 रमणीय=मनोहर, यित्ताकर्षक.
 राढा=शोभा.
 रमणीयराढां=यित्ताकर्षक शोभा छे जेनी अेवी.
 भोगान् (मू० भोग)=भोगोने.
 समं=साथे, युक्त.
 प्रवर=उत्तम.
 बन्धु=आन्धव.
 जन=लोक.
 प्रवरबन्धुजनैः=उत्तम अंधु-जनोथी.
 अपास्य (धा० अस)=दूर डेकी दधने, त्यज् दधने.
 तारुण्य=यौवन, जुवानी.

युज्=जोडनार.
 तारुण्ययुग्ं=यौवनथी युक्त, युवक.
 यदु=यदु.
 पति=नाथ.
 यदुपते ! =हे यदु-नाथ, हे नेमिनाथ !
 त्वत् (मू० युष्मद्)=तारा.
 ऋते=विना.
 अङ्ग=संबोधनवाचक अव्यय.
 दीक्षां (मू० दीक्षा)=दीक्षाने, थारित्रने.
 अन्यः (मू० अन्य)=अपर.
 कः (मू० किम्)=कौथु.
 इच्छति (धा० इष्)=वाछे.
 जनः (मू० जन)=मनुष्य.
 सहसा=अेकदम.
 ग्रहीतुं (धा० ग्रह्)=ग्रहण करवाने.

श्लोकार्थ

“ हे यदु-नाथ ! मनोहर मंदिरने तथा यित्ताकर्षक सौन्दर्यवाणी सुंदरीने तेमज् उत्तम अंधु-
 जनोनी साथेना भोगोने (अेकदम) त्यज् दधने तारा सिवाय कयो अन्य युवक अेकदम दीक्षा
 लेवाने धरछे ? ”—३

* * * * *

रोद्धुं क्षमो जिन ! करोऽपि ममाबलाया—
स्त्वामुद्धलं हि भवदागमजातवीर्यः ।
न स्यान्मुनीश ! लवणेशगृहीतशक्तिः
को वा तरीतुमलमम्बुनिधिं भुजाभ्याम् ? ॥ ४ ॥

टीका

हीति निश्चितम् । हे जिन ! ममाबलाया अपि करो-हस्तस्त्वां रोद्धुं क्षमः-समर्थो वर्तते ।
(कथंभूतः करः ? 'भवदागमजातवीर्यः' भवत् आगम-सिद्धान्त आगमनं वा तेन जातम्-उत्पन्नं
वीर्य-बलं यस्य सः) । कथंभूतं त्वां ? उद्धलम्-उत्कटपराक्रमम् । वा इति पक्षान्तरं करोति-हे मुनीश !
को नरोऽम्बुनिधि-समुद्रं तरीतुमलं-समर्थो न स्यात् ? अपितु स्यादेवेत्यर्थः । काभ्यां ?
भुजाभ्याम् । कथंभूतः कः ? 'लवणेशेति' लवणसमुद्रसुराद् गृहीता-प्राप्ता शक्तिः-सामर्थ्यं
येन स इति ॥ ४ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! मम अबलायाः अपि भवत्-आगम-जात-वीर्यः करः उद्-बलं (अपि) त्वां रोद्धुं हि
क्षमः । वा (हे) मुनि-ईश ! लवण-ईश-गृहीत-शक्तिः कः अम्बु-निधिं भुजाभ्यां तरीतुं अलं न स्यात् ? ।

शब्दार्थ

रोद्धुं (धा० रुध्)=रोडवाने.

क्षमः (मू० क्षम)=समर्थ.

जिन ! (मू० जिन)=हे वीतराज !

करः (मू० कर)=हस्त, हाथ.

अपि=पण.

मम (मू० अस्मद्)=मारे.

अबलायाः (मू० अबला)=नारीना.

त्वां (मू० युष्मद्)=तने.

उद्=प्रयत्नतासूयक अव्यय.

बल=पराक्रम.

उद्बलं=प्रयत्नं छे पराक्रमं जेतुं अर्थात्.

हि=निश्चयवाचक अव्यय.

भवत्=आप.

आगम=(१) सिद्धान्त; (२) आगमन.

जात (धा० जन्)=उत्पन्नं थयेत्.

वीर्यं=पण.

भवदागमजातवीर्यः=आपना सिद्धान्त [अथवा
आगमन]थी उत्पन्नं थयुं छे पणं जेतुं विषे

अर्थात्.

न=नहि.

स्यात् (धा० अस्)=थाय.

मुनि=योगी, साधु.

ईश=नाथ, स्वामी.

मुनीश ! =हे योगीश्वर !

लवण=लवण (समुद्र).

गृहीत (धा० ग्रह्)=ग्रहणं करेत्.

शक्तिः=शक्ति.

लवणेशगृहीतशक्तिः=लवण (समुद्र)ना स्वामी
पासेथी ग्रहणं करी छे शक्तिं जेतुं अर्थात्.

कः (मू० किम्)=कोऽयम्.

वा=अथवा.

तरीतुं (धा० तृ)=तरी जेतुं.

अलं=समर्थ.

अम्बु=जल.

निधिः=भण्डार.

अम्बुनिधिः=समुद्रने.

भुजाभ्यां (मू० भुज)=अथवा हाथे वडे.

१ 'लवणेशेत्यादि' इति क-पाठः ।

२ जैन मान्यता प्रमाणे जे द्वीपमां आपणु वसीअे छीअे, ते जम्बू-द्वीप छे. आ द्वीपनी गारे आणुअे आपी
रहेला समुद्रने लवणना नामथी आणभाववामां आवे छे. आ समुद्रनु जग तेना नाम उपरथी सूयन थाय छे
तेम भाई छे. अेना संबन्धी विशेष माळती भाटे आणुअे अवाअगम तथा प्रश्नव्याकरण.

શ્લોકાર્થ

“ હે વીતરાગ ! આપના સિદ્ધાન્ત [અથવા આગમન]થી ઉત્પન્ન થયું છે બળ જને વિષે એવો મારો અબળાનો પણ હસ્ત પ્રબળ પરાક્રમવાળા આપને રોકવાને (અર્થાત્ તોર-ણેથી નહિ પાછા કરવા દેવામાં) ખરેખર સમર્થ છે; કમંક હે યોગીશ્વર ! લવણ (સમુદ્ર)ના સ્વામી પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું છે પરાક્રમ જણે એવો કાણ સમુદ્રને જે હાથ વડે તરી જવામાં સમર્થ ન થાય ? ”—૪

* * * * *

મદ્રં ચકર્થ પશવેડપિ યથા તથા ત્વં
તૂર્ણે કૃપાપર ! મમૈહ્યસુરક્ષણાર્થમ્ ।
રિષ્ટાશ્રિતાં સ્વલુ ધવો મહિલાં સમન્તું
નામ્યેતિ કિં નિજશિશોઃ પરિપાલનાર્થમ્ ? ॥ ૫ ॥

ટીકા

હે કૃપાપર !—હે દયાપ્રવીણ ! તથા ત્વં તૂર્ણ—ક્ષિપ્રં મમ અસુરક્ષણાર્થ—પ્રાણરક્ષણાય એહિ—આગચ્છ । યથા ત્વં મદ્રં—કલ્યાણં ચકર્થ—કરોપિ સ્મ । કસ્મૈ ? પશવેડપિ—હરિણાદિતિર્યગ્જાત-યેડપિ દૃષ્ટાન્તેન । સ્વલુ ઇતિ નિશ્ચિતમ્ । ધવઃ—પતિઃ મહિલાં—ભાર્યા કિં નામ્યેતિ—સંમુખં ન ગચ્છતિ ? અપિ(તુ) ગચ્છત્યેવ । કિમર્થ ? નિજશિશોઃ—સ્વકીયબાલકસ્ય પરિપાલનાર્થમ્ । કથં-ભૂતાં મહિલાં ? સમન્તું—સાપરાધામપિ । પુનઃ કિંભૂતાં મહિલાં ? રિષ્ટાશ્રિતાં—કષ્ટાક્રાન્તામિતિ । “ રિષ્ટં ક્ષેમેડશુભે ચ ” ઇત્યનેકાર્થઃ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ

(હે) કૃપા-પર ! યથા ત્વં પશવે અપિ મદ્રં ચકર્થ, તથા મમ અસુ-રક્ષણ-અર્થ તૂર્ણે એહિ । કિં ધવઃ નિજ-શિશોઃ પરિપાલન-અર્થ સહ-મન્તું, રિષ્ટ-આશ્રિતાં મહિલાં સ્વલુ ન અમ્યેતિ ? ।

શબ્દાર્થ

મદ્રં (મૂ० મદ્ર)=કલ્યાણને.
ચકર્થ (ધા० કૃ)=તે કર્યું.
પશવે (મૂ० પશુ)=પશુ પ્રતિ.
અપિ=પણ.
યથા=જેમ.
તથા=તેમ.
ત્વં (મૂ० યુષ્મદ્)=તું.
તૂર્ણે=સત્વર.
કૃપા=દયા.
પર=તત્પર.
કૃપાપર ! =હે દયા કરવામાં તત્પર !
મમ (મૂ० અસ્મદ્)=માગ.

એહિ (ધા० હિ)=તું આવ.
અસુ=પ્રાણ.
રક્ષણ=પર્યાવ.
અસુરક્ષણાર્થ=પ્રાણ પર્યાવવાને માટે.
રિષ્ટ=કષ્ટ.
આશ્રિત (ધા० શ્રિ)=આશ્રય લીધેલ.
રિષ્ટાશ્રિતાં=કષ્ટ વડે આક્રાન્ત.
સ્વલુ=ખરેખર, નક્કી.
ધવઃ (મૂ० ધવ)=પતિ.
મહિલાં (મૂ० મહિલા)=ભાર્યા.
સહ=સહિત.
મન્તુ=અપરાધ.

समन्तुं=अपराधीने.

न=नहि.

अभ्येति (धा० इ)=संभुष्य ज्ञय छे.

किं=शुं.

निज=पोताना.

शिशु=आणक.

निजशिशोः=पोताना आणकना.

परिपालनार्थं (मू० परिपालन)=रक्षार्थं.

श्लोकार्थ

“ हे दया (करवा) मां तत्पर (नाथ) ! जन्म ते पशुनुं पशु कल्याणु कर्तुं तेम तुं भारा प्राणना रक्षणु अर्थे (भारी समीप) सत्वर आव. पोताना आणकना अयाव अर्थे कण्टमां सपडायेती अेवी अपराधी भार्यानी संभुष्य शुं तेनो पति अरेअर जतो नथी ? ”—प

* * * * *

तीक्ष्णं वचोऽप्यभिहितं मयका हितं यत्
तत् ते भविष्यतितरां फलवृद्धिसिद्धयै ।
यद्देलिधाम तपतीश ! भृशं निदाघे
तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥ ६ ॥

टीका

हे ईश ! मया एव मयका यत् तीक्ष्णं-भवदीयकर्णपुटानीप्सितमपि वचः हितं-हितकृत् अभिहितं-कथितम् । तद् वचः कर्तृपदं ते-तव फलवृद्धिसिद्धयै भविष्यतितराम्, फलस्य राज्यादि-समृद्धिसुखलक्षणोदयस्य प्रवर्धननिष्पत्तये इति । दृष्टान्तमाह—यत्तदित्यव्ययौ हेत्वर्थे । यत् हेलि-धाम-सूर्यकिरणः भृशम्-अत्यर्थं निदाघे-उष्णकाले तपति, तत् चारवः-मनोहराः चूतस्य-आम्रस्य कलिका-मञ्जर्यस्तासां निकरैकहेतुः-समूहैककारणमस्ति इति स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अन्वयः

(हे) ईश ! मयका यद् तीक्ष्णं अपि हितं वचः अभिहितं, तद् ते फल-वृद्धि-सिद्धयै भविष्यति-तराम् । यद् निदाघे हेलि-धाम भृशं तपति, तद् चारु-चूत-कलिका-निकर-एक-हेतुः (अस्ति) ।

शब्दार्थ

तीक्ष्णं (मू० तीक्ष्ण)=कटु, कठोर.

वचः (मू० वचस्)=वचन.

अपि=पशु.

अभिहितं (मू० अभिहित)=कथन करायुं.

मयका (मू० अस्मद्)=भारथी.

हितं (मू० हित)=कल्याणकारी.

यद् (मू० यद्)=ते.

तद् (मू० तद्)=ते.

भविष्यतितरां (धा० भू)=अत्यंत थरो.

फल=क्षण.

वृद्धि=वधारे.

सिद्धि=सिद्धि.

फलवृद्धिसिद्धयै=क्षणनी वृद्धिनी सिद्धिने भारे.

यद्=ते कारणुते लीधे.

हेलि=सूर्य.

धामन्=किरण.

हेलिधाम=सूर्यनुं किरण.

तपति (धा० तप्)=तपे छे.

ईश ! (मू० ईश)=हे नाथ !

भृशं=अत्यंत.

निदाघे (मू० निदाघ)=शीघ्र (ऋतु) मां, उनाणामां.

तद्=तेथी करीने.

ચારુ=મનોહર.
 ચૂત=આત્ર, આંબો.
 કલિકા=મંજરી, મોર.
 નિકર=સમૂહ.

एक=अद्वितीय, असाधारण.

हेतु=कारण.

चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः=मनोहर आंबाना
 मोरना समूहना अद्वितीय कारण (३५).

શ્લોકાર્થ

“ હે નાથ ! મેં જે કઠોર (અપ્રિય) પણ હિતકારી વચન (આપને) કહ્યું, તે વચન (રાજ્યાદિક સમૃદ્ધિના સુખની પ્રાપ્તિરૂપ) ક્ષણની વૃદ્ધિની સિદ્ધિને માટે થશે, (કેમકે) શ્રીમ્ભ (ઋતુ)માં સૂર્ય-કિરણ અત્યંત તપે છે, (પરંતુ) તેથી કરીને તો તે મનોહર આત્ર-મંજરીના અદ્વિતીય હેતુરૂપ બને છે.”—૬

* * * * *
 આગચ્છ કૃચ્છર ! હચ્છયચિત્રપુહ્લ્લ—

લક્ષીકૃતાં કૃશતનું ક્ષમ ! રક્ષ માં ત્વમ્ ।

ત્વત્સદ્ગમે ક્ષયમુપૈષ્યતિ મેડતિદુઃખં

સૂર્યાશુભિન્નમિવ શાર્વરમન્ધકારમ્ ॥ ૭ ॥

ટીકા

હે કૃચ્છર !—હે કષ્ટનિવારક ! ત્વં આગચ્છ—અત્રૈહિ । હે ક્ષમ !—હે સમર્થ ! ત્વં માં રક્ષ, મમ સંયોગકવચં ધારયેત્યર્થઃ । યતઃ કથંભૂતાં માં ? ‘હચ્છેતિ’ હચ્છયઃ—કન્દર્પસ્તસ્ય ચિત્રપુહ્લ્લો—બાણસ્તેન લક્ષીકૃતા-વેધ્યીકૃતા તામિતિ । “લક્ષં વ્યાજશરવ્યયોઃ” ઇતિ હૈમાને કાર્થઃ । પુનઃ કથંભૂતાં માં ? કૃશતનું—દુર્બલશરીરમ્ । હે જિન ! ત્વત્સદ્ગમે—તવ સંયોગે સતિ મમાતિદુઃખં કર્તૃપદં ક્ષય—વિનાશમુપૈષ્યતિ—પ્રયાસ્યતિ । કિમિવ ? અન્ધકારમિવ, યથાન્ધકારં ક્ષયમુપૈતિ । કથંભૂતમન્ધકારં ? સૂર્યાશુભિન્નં સત્ । પુનઃ કથંભૂતમન્ધકારં ? શાર્વરં—રજનીસમ્બન્ધિ ઇતિ ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ

(હે) કૃચ્છર ! ત્વં આગચ્છ ! (હે) ક્ષમ ! (ત્વં) હચ્છય-ચિત્રપુહ્લ્લ-લક્ષીકૃતાં, કૃશ-તનું માં રક્ષ । (હે જિન !) ત્વત્-સદ્ગમે (સતિ) મે અતિ-દુઃખં સૂર્ય-અંશુ-ભિન્નં શાર્વરમ્ અન્ધકારં ઇવ ક્ષયં ઉપૈષ્યતિ !

શબ્દાર્થ

આગચ્છ (ધા० ગમ્)=આવ.

કૃચ્છર=કષ્ટ.

હર (ધા० હ)=હરનાર.

કૃચ્છર ! =હે કષ્ટ-નિવારક !

હચ્છય=કંદર્પ, કામદેવ.

ચિત્રપુહ્લ્લ=આણુ.

લક્ષીકૃત=વીધાયેલ.

હચ્છયચિત્રપુહ્લ્લલક્ષીકૃતાં=કંદર્પના આણુ વડે વીધાયેલી.

કૃશ=પાતળું, દુર્બળ.

તનુ=શરીર, દેહ.

કૃશતનું=દુર્બળ છે દેહ જેનો એવી.

ક્ષમ ! (મૂ० ક્ષમ)=હે સમર્થ !

રક્ષ (ધા० રક્ષ)=તું રક્ષણ કર, તું બચાવ.

માં (મૂ० અસ્મદ્)=મને.
 ત્વં (મૂ० યુષ્મદ્)=તું.
 સદ્ગમ=સંયોગ.
 ત્વત્સદ્ગમે=તારા સંયોગને વિષે.
 ક્ષયં (મૂ० ક્ષય)=નાશને.
 ઉપૈષ્યતિ (ધા० ઇ)=પામશે.
 મે (મૂ० અસ્મદ્)=મારૂં.
 અતિ=અતિશયવાચક અવ્યય.

દુઃસ્વ=દુઃખ, પીડા.
 અતિદુઃસ્વં=અતિશય દુઃખ.
 સૂર્ય=સૂર્ય, રવિ.
 અંશુ=કિરણ.
 મિત્ર (ધા० મિદ્)=મેદાયેલું.
 સૂર્યાશુમિત્રં=સૂર્યના કિરણો વડે ભેદાયેલું.
 ઇવ=જેમ.
 શાર્વરં=(મૂ० શાર્વર)=રાત્રિ સંબંધી.
 અન્ધકારં (મૂ० અન્ધકાર)=અંધારૂં.

શ્લોકાર્થ

“ હે કષ્ટ-નિવારક (નાથ) ! તું આવ. હે સમર્થ (સ્વામિન) ! કંઠર્પના બાણો વડે વીધાયેલી તેમજ દુર્બળ દેહવાળી એવી મને (તું કામદેવના આધાતથી) બચાવ. હે જિન ! તારો સંયોગ થશે, ત્યારે મારૂં (વિરહરૂપી) અતિશય દુઃખ સૂર્યનાં કિરણો વડે ભેદાયેલા રાત્રિ સંબંધી અંધકારની જેમ નાશ પામશે. ”—૭

સ્પષ્ટીકરણ

વ્યાકરણ-વિચાર—

અત્ર જે ‘શાર્વર’ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે શબ્દ વ્યાકરણ-સિદ્ધ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિચારવામાં આવે છે. સિદ્ધહેમના ‘તત્ર કૃતલબ્ધક્રીતસંમૂતે’ (અં ૬, પાં ૩, સૂં ૧૪) સૂત્રાનુસાર શર્વર્યો સંમૂતં શાર્વરં એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે, તો તેમાં દોષાપત્તિ છે; કેમકે શું ‘સંભવ’ શબ્દથી તો તાત્કાલિક અભાવનું સૂચન થતું નથી ! આના ઉત્તર તરીકે કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ સૂર્યાસ્ત થતાં રાત્રિને પ્રારંભ થાય છે તેમ અન્ધકારનો થતો નથી એટલે ‘સંભવ’ શબ્દ ઘટી શકે છે. આથી કરીને તો ‘શર્વર્યો મવં શાર્વરં’ એ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ કરનાર મુનિવર્યશ્રી કનકકુશલની વાત સાચી ઠરે છે.

આ સંબંધમાં સિદ્ધહેમના ‘વર્ષાકાલેભ્યઃ’ (અં ૬, પાં ૩, સૂં ૮૦) સૂત્ર પ્રમાણે ઇક તેમજ પાણિનીય વ્યાકરણના ‘કાલાદ્વઙ્’ (અં ૪, પાં ૩, સૂં ૧૧) સૂત્ર પ્રમાણે અત્ર ઠઙ્ પ્રત્યય કેમ હોઈ શકે નહિ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. કેટલાક આનું સમાધાન એમ કરે છે કે અર્થ-વિશેષતાને લઈને એ દોષનું નિવારણ થાય છે. વિશેષમાં મહાકવિઓએ પણ આવાં રૂપોનો પ્રયોગ કર્યો છે. દાખલા તરીકે ‘શાર્વરસ્ય તમસો નિષિદ્ધયે’ માં ‘શાર્વર’ શબ્દનો કાલદાસે, ‘અનુદિતૌષસરાગ’ માં ‘ઓષસ’ શબ્દનો ભારવિએ અને ‘સમાનકાલીન, પ્રાક્કાલીન’ એ શબ્દોનો નૈયાયિકે, વળી ‘નૈશો માર્ગઃ સત્રિતુરુદયે સૂચ્યતે કામિનીનાં’ એમાં ‘નૈશ’ શબ્દનો અને ‘શારદં પાર્વણઃ શર્વરીસારઃ’ એમાં ‘શારદ’ શબ્દનો મહાકવિઓએ પ્રયોગ કરેલો દષ્ટિ-ગોચર થાય છે, એમ ભક્તામર-સ્તોત્રની ટીકા રચનારા ઉપાધ્યાય શ્રીમેધવિજય કથે છે.

૧ આ સૂત્રોમાં જે ‘લવ્’ અર્થમાં પ્રત્યય લીધો છે, તેનાથી અહિં જૂદો અર્થ કરવામાં આવે છે, કેમકે ત્યાં તો આખા માસ (મહિના)માં થનારાને માસિક એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે, જ્યારે અહિં કંઈ આખી રાત્રિનું એકઠું અંધારૂં એમ કહેવાનો આશય નથી.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે મહાકવિઓએ પ્રયોગ કર્યો છે, વાસ્તે આ રૂપ ખોટું નથી; બાકી ચાલુ વ્યાકરણથી તો એ સ્વાસિક સિદ્ધ થતું નથી. એથી કરીને તો પ્રામાણિકના નામથી ઓળખાતો પક્ષ એનો 'અપભ્રંશ' તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે.

વિશેષમાં એ પણ નિવેદન કરવું જોઈએ કે વ્યાકરણના સાધારણ નિયમો પ્રમાણે જ્યારે આ રૂપ સિદ્ધ થતું નથી, ત્યારે છેવટના ઉપાય તરીકે 'શર્વર્ષાં इदं शर्वरम्' એમ કેટલાક સિદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે.

* * * * *

उद्यत्तडिद्धनघनाघनगर्जितेऽहि—

भुग्भाविते नभसि नौ नभसीन ! देहे ।

घर्मोत्कटादिरिव दन्तुरतां विषण्णो

मुक्ताफलद्युतिमपैति ननूदबिन्दुः ॥ ८ ॥

ટીકા

हे इन !—हे स्वामिन् ! ननु—निश्चितं नौ—आवयोर्देहे—शरीरे उदबिन्दुः—जलकणः मुक्ताफलद्युतिमुपैति—मौक्तिककान्तिं प्राप्नोति । कस्मिन् सति ? नभसि—आकाशे नभसि—श्रावणमासे उद्यत्तडिद्धनघनाघनगर्जिते—उत्कटविद्युत्सान्द्रमेघगर्जारवे सति । कथंभूते उद्य० ? अहिभुग्भाविते—मयूरशब्दमिश्रिते । कस्मात् ? घर्मोत्कटात्—उष्मोत्कर्षात् । इव उत्प्रेक्षते । इः—कामः दन्तुरतां—उन्नतदन्ततामुपैति । कथंभूत इः ? विषण्णः—विषादं प्राप्तः । कथंभूतां दन्तुरतां ? मुक्ताफलद्युतिं स्पष्टम् । उदकस्योदन् आदेशः तेनोदबिन्दुः । उन्नता दन्ता अस्येति दन्तुरस्तद्भावो दन्तुरतेति ॥८॥

અન્વયઃ

(હે) इन ! नभसि नभसि अहि-भुग्-भाविते उद्यत्-तडित्-घन-घनाघन-गर्जिते (सति) घर्म-उत्कटात् विषण्णः इः इव मुक्ताफल-द्युतिं दन्तुर-तां नौ देहे उदन्-बिन्दुः ननु मुक्ताफल-द्युतिं उपैति ।

શબ્દાર્થ

उद्यत् (धा० इ)=ઉદયમાં આવતી.

तडित्=સાદામિની, વીજળી.

घन=गाढ.

घनाघन=મેધ.

गर्जित=ગર્જના.

उद्यत्तडिद्धनघनाघनगर्जिते=ચમકતી છે વિજ-
ળીઓ જેમાં એવા ગાઢ મેધની ગર્જના છે જેને
વિષે તે.

अहि=सर्प, साप.

भुग्=भावुं.

अहिभुग्=મયૂર, મેર.

भावित=મિશ્રિત.

अहिभुग्भाविते=મયૂર(ના શબ્દ)થી મિશ્રિત.

नभसि (मू० नभस्)=આકાશ.

नौ (मू० अस्मद्)=આપણા જેના.

नभसि (मू० नभस्)=શ્રાવણ (માસ)માં.

इन ! (मू० इन)=હે સ્વામિન્ !

देहे (मू० देह)=શરીરના ઉપર.

घर्म=ताप.

उत्कट=ઉત્કર્ષ.

घर्मोत्कटात्=तापना उत्कर्षने लीधे.

इः (मू० इ)=कामदेव.

इव=ज्मे.

दन्तुरतां (मू० दन्तुरता)=उन्नत दंतपथ्याने.

विषण्णः (मू० विषण्ण)=भिन्न.

मुक्ताफल=भौक्तिक, मोती.

द्युति=तेज.

मुक्ताफलद्युति=मोतीना तेजने.

उपैति (घा० इ)=प्राप्त करे छे.

ननु=नञ्जी.

उदन्=ज्ज, पाणी.

विन्दु=रीपु.

उदविन्दुः=ज्जनुं विन्दु.

श्लोकार्थ

“ ज्यारे श्रावण मासमां आकाश मयूर(ना शब्द)थी मिश्रित थयेला तेमज स्फुरायमान सौदाभिनीथी अलंकृत अनेला तेमज गाढ ज्येवा मेधनी गर्जनाथी युक्त अने छे, त्यारे उष्णताना उत्कर्षने लीधे ज्मे भिन्न थयेला कामदेव मुक्ताङ्गना ज्ची प्रभावाणी दन्तुरताने प्राप्त करे तेम आपना येना देह उपरनुं जल-विन्दु मुक्ता-ङ्गनी प्रभाने पामशे.”—८

* * * * *

पश्येदृशीति सखिता मदनादरः किं ?

नृत्यन् मयूरनिकरोऽब्दघटां समीक्ष्य ।

मैत्र्या भवन्ति भगवन् ! प्रभया प्रकर्ष

पद्माकरेषु जलजानि विकाशभाञ्जि ॥ ९ ॥

टीका

हे भगवन् !—हे ज्ञानिन् ! सखिता-मैत्री ईदृशी भवति इति त्वं पश्य-विलोक्य । इतीति किं ? अयं मयूरनिकरः—केकिसमूहो नृत्यन्—नृत्यं कुर्वन् सन् वर्तते । किं कृत्वा ? अब्दघटां—मेघमालां समीक्ष्य—विलोक्य । पुनः पद्माकरेषु—सरसीषु जलजानि—कमलानि विकाशभाञ्जि—प्रकाशयुक्तानि भवन्ति । कथं ? प्रकर्षं यथा स्यात् तथेति क्रियाविशेषणम् । कया ? प्रभया । कथं-भूतया प्रभया ? ‘मैत्र्या’ मित्रस्य—सूर्यस्येयं प्रभा मैत्री तथा, सूर्यसंबन्धिद्युत्येत्यर्थः । अतः कारणात् हे यादव ! मदनादरः किं ?—कोऽर्थः ? । त्वया मदनादरो न कर्तव्य इत्यर्थः । मयि विषये न आदरः अनादरः, अनासक्त इत्यर्थः । अथवा मयि विषये न नादं—शब्दं अनादम् अर्थात् मौनं राति—ददाति (इति) मदनादरः । “ हे प्रिये ! अहमागतः, त्वं मम समीपमलङ्कुरु” इत्याद्युक्तिरहित इत्यर्थः । अथवाऽकारप्रश्लेषात् अमदने—कन्दर्परहिते वस्तुनि आदरः—अभिलाषः किं ? अर्थात् विवाहादि कार्यं मुक्त्वाऽन्यत्रादरः तव न युक्त इत्यर्थः । इत्येवं मदनादरपदस्य बह्वर्थाः सन्ति, (ते) स्वयंमूह्या इति ॥ ९ ॥

अन्वयः

(हे) भगवन् ! अब्द-घटां समीक्ष्य मयूर-निकरः नृत्यन् (वर्तते), पद्माकरेषु जलजानि मैत्र्या प्रभया प्रकर्षं विकाश-भाञ्जि भवन्ति, सखिता ईदृशी (भवति) इति पश्य । किं मद्-अन्-आदरः [अथवा मद्-अ-नाद-रः, (अथवा अ-मदन-आदरः)] ? ।

શબ્દાર્થ

પદ્ય (ધા० દ્ય)=તું જો.
 ઈદ્દશી (મૂ० ઈદ્દશ)=આવી.
 હતિ=એમ.
 સખિતા=મિત્રતા, દોસ્તી.
 આદર=સત્કાર.
 નાદ=ધ્વનિ.
 રા=અર્પણ કરવું.
 મદન=કંદર્પ, કામદેવ.
 મદનાદરઃ=(૧) મારા તરફ આદર નથી જોતો એવો;
 (૨) મારા પ્રતિ અવાજ નહિ કરનારો (અર્થાત્ મારી સાથે નહિ બોલનારો).
 અમદનાદરઃ=(૧) કંદર્પ પ્રતિ આસક્તિ નથી જોતો એવો; (૨) કંદર્પરહિત (વસ્તુ) પ્રતિ આદર છે જોતો એવો.
 કિં=કેમ.
 નૃત્યન્ (ધા० નૃત)=નાચ કરતો.

મયૂર=મયૂર, મોર.
 નિકર=સમુદાય, સમૂહ.
 મયૂરનિકરઃ=મોરોનો સમૂહ.
 અબ્દ=મેધ.
 ઘટા=માળા, શ્રેણી.
 અબ્દઘટાં=મેધ-માળાને.
 સમીક્ષ્ય (ધા० ઈક્ષ)=જોઈને.
 મૈત્ર્યા (મૂ० મૈત્રી)=સૂર્યના સંબંધી.
 ભવન્તિ (ધા० ભૂ)=થાય છે.
 ભગવન્ ! (મૂ० ભગવત્)=હે જ્ઞાની !
 પ્રભયા (મૂ० પ્રમા)=તેજ વડે.
 પ્રકર્ષ=અત્યંત.
 પદ્માકરેષુ (મૂ० પદ્માકર)=સરોવરોને વિષે.
 જલજાનિ (મૂ० જલજ)=કમળો.
 વિકાશ=વિકસ્વરતા, વિકાસ.
 ભાજ્=ભજનાર.
 વિકાશભાજિ=વિકસ્વરતાને ભજનાર.

શ્લોકાર્થ

“ હે જ્ઞાની ! મેધ-માલા જોઈને મયૂરોનો સમુદાય નૃત્ય કરે છે અને સૂર્યની પ્રભાને લીધે તો સરોવરોમાં કમળો અત્યંત વિકાસત થાય છે. મિત્રતા તો આવી હોય છે તે તું જો મારા તરફ તું કેમ અનાસક્ત છે [અથવા મારી સાથે તું એક શબ્દ પણ કેમ બોલતો નથી, અથવા મદન પ્રતિ કેમ આસક્ત નથી, અથવા કંદર્પ-રહિત (ચારિત્રાદિક વસ્તુ તે) પ્રતિ કેમ પ્રીતિ રાખે છે] ?” —૯

સ્પષ્ટીકરણ

‘ મદનાદરઃ ’ પરત્વે વિચાર—

આ પદના બીજા પણ અર્થો થાય છે એમ ટીકાકાર લખે છે, તો તે અર્થો કયા છે એવો પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે. આના સમાધાનાર્થે હું મારી મતિ અનુસાર નીચે મુજબના અર્થો રજૂ કરું છું:—

- (૧) મદન+અ-દરઃ અર્થાત્ કંદર્પથી ભય નથી જોતો એવો.
- (૨) મદન+અદ+અરઃ અર્થાત્ મદનને બાંધનાર યાને તેનો ભક્ષક તેમજ ઉતાવળીઓ.
- (૩) મદ+નાદ+અરઃ અર્થાત્ હર્ષથી અવાજ કરનાર એટલે કે હર્ષપૂર્વક બોલનાર.
- (૪) મદનાત્+અરઃ=મદનથી ઉતાવળીઓ.
- (૫) મત્+અન+આદરઃ=મારા પ્રાણ પ્રતિ આદરવાળો.

(६) मद-नाद-रः अर्थात् (अेक येजन सुधी वाणी संभषाती होवाने दीधे) वीर्यपूर्वक कथन करनारो अथवा कल्याणकारी वस्तुनो उपदेश आपनारो.

‘अ’कारना प्रश्लेषपूर्वक अर्थो—

(१) अ-मद ! न अ-दरः अर्थात् हे गर्व रहित ! तुं निर्भय नथी.

(२) अम-द ! न आ-दरः अर्थात् हे (विरहृषी) रागदायक ! अथवा हे (विरहृषी) रागने छेदनारो ! तुं सर्वथा भय-रहित छे.

(३) अ-मदन ! अ-दरः अर्थात् हे कामदेवथी रहित (अेटले ङ हे वीतराग) ! तुं निर्भय छे.

(४) अम्+अदन+आदरः अर्थात् जलदी (मुक्तिना लोगृषी) भोरक प्रति आसकितवाणो.

(५) अ-मदन-अद-रः अर्थात् निष्कामपण्ये लोजन-वेनारो.

(६) अ-मदन-अ-दरः अर्थात् वीतराग (अवस्था)मां निर्भय.

(७) अ-मद-नाद-रः अर्थात् दुर्ष विना (भेदथी) (पशुअेने छोडाववानो) नाह करनारो.

‘आ’कारना प्रश्लेषपूर्वक अर्थो—

(१) आम-द ! ना अ-दरः अर्थात् हे राग-दायक ! तुं निर्भय मनुष्य छे.

(२) आम्+अदन+आदरः अर्थात् (मुक्तिना) लोग प्रति प्रीतिवाणो.

* * * * *

किं त्वं स नैव चल ! काऽऽगतिका तवैषा

जन्याः प्रसूर्जनयिता सहजाश्च जामिः ।

श्यामाऽप्यहं च इति वर्गमिमं विवाह—

भूत्याऽऽश्रितं य इह नात्मसमं करोति ॥१० ॥

टीका

हे चल !—हे चपलस्वभाव !—हे अनवस्थानचित्त ! तव एषा का आगतिका—कुत्सितमागमनं वर्तत इत्यर्थः । यदि त्वं नागमिष्यस्तदा वरमभविष्यत्, यतोऽहं सखीनां मध्ये उपहास्यतां गतेति व्यङ्ग्यम् । अथवा तवैषा का गतिका—का दशा-अवस्था ज्ञानं च (वा) वर्तते—तव कीदृशी अवस्था ? कीदृशं ज्ञानं ? अहं न जाने, अग्रे त्वमस्त्रीकत्वाद् दुःखी भविष्यसीति काकुः । हे चल ! स त्वं किं ? (नैव) अकिञ्चित्करत्वाग्निरर्थकोऽसि इति । अथवा हे सना—सदा एव चल ! त्वं किम्, किंशब्दोऽत्र-कुत्सितार्थः, तेन त्वं कुत्सितोऽसीत्यर्थः । अन्ये जना बालत्वे चपलस्वभावा भवन्ति, त्वं तु सदैव चपल इति हेतोः । यतः—

“ न क्रोधिनोऽर्थो न शठस्य मित्रं

क्रूरस्य न स्त्री सुखिनो न विद्या ।

१ ‘भूत्या श्रितं’ ‘भूत्याश्रितं’ इति वा पदच्छेदः समीचीनः ।

न कामिनां च्हीरलसस्य न श्रीः

सर्वं तु न स्यादनवस्थितस्य ॥ १ ॥” (—उपजातिः)

इति । “सदा सनाऽनिशं शश्वत्” इति हैमः (का० ६, श्लो० १६७) । अथवा हे चल ! स त्वं किं ना-पुरुषः ? अपितु पुरुषो न असि । नृशब्दस्य ना (प्रथमैकवचनं), पौरुषाभावात् । यतो मार्गितां सम्पद्यमानां भार्या न निषेधयतीति क्षत्रियधर्मोऽस्ति, त्वं तु तं धर्मं त्यजसि, निर्लज्जत्वात्, अतोऽहं त्वां पुरुषं न कथयामि इति । विरहपीडितो हि जनः परुषमपरुषम् उचित-मनुचितमपि सर्वं वाक्यं जल्पति, मोहितत्वेन विवेकाभावात् । अथवा हे चल ! स त्वं किं नैवासि ? स एव त्वं स्वेच्छाचारी वर्तसे इत्यर्थः । स कः ? यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः यो भवान् इह-विवाहमण्डपे इति इमं वर्ग-स्वजनसमूहं विवाहभूत्याश्रितं-विवाहस्य सुवस्त्रभूषणभोजनविलेपनादिसमृद्धियुक्तं न करोति । कथंभूतमिमं वर्गं ? आत्मसमम्-आत्मना तुल्यमिति । इति वर्गं इतीति किं ? जन्या-वरयितृमित्राणि, “जन्यास्तु तस्य सुहृदः” (का० ३, श्लो० १८१) इति हैमवचनात्, प्रसूः-माता, जनयिता-पिता, सहजा-भ्रातरः, जामिः भगिनी कुलस्त्री च, “जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः” इति हैमानेकार्थः, अहं श्यामाऽपि-नवयौवनाऽपि । चः समुच्चये । इति समस्तस्वजनवर्ग-मिति । श्लोकः—

“श्यामा श्यामेन वर्णेन, श्यामा स्त्री नवयौवना ।

अप्रसूता भवेच्छ्यामा, श्यामा षोडशवार्षिकी ॥ १ ॥” (—अनुष्टुप्)

इति ॥ १० ॥

अन्वयः

(हे) चल ! यः जन्याः, प्रसूः, जनयिता, सहजाः, जामिः च अहं श्यामा अपि इति इमं आत्मन्-समं वर्गं इह विवाह-भूति-आश्रितं [अथवा विवाह-भूत्या आश्रितं] न करोति, तव एषा का गतिका [अथवा आगतिका] ? सः त्वं किं ? न एव [अथवा (हे) सना एव (चल !) त्वं किं, अथवा सदा एव (चल !) सः त्वं किं ना ?] ।

शब्दार्थ

किं=(१) भ्रातृ; (२) शुं.

त्वं (मू० युष्मद्)=तुं.

सः (मू० तद्)=ते.

न=नहि.

एव=ए.

सना=सदा.

ना (मू० नृ)=मनुष्य.

चल ! (मू० चल)=हे अस्थिर (चित्तवाणा) ।

का (मू० किम्)=(१) भ्रातृ; (२) देवी.

गतिका=(१) अपरस्था; (२) शान.

आगतिका=आगमन.

तव (मू० युष्मद्)=तां.

एषा (मू० एतद्)=आ.

जन्याः (मू० जन्य)=वरराजना मित्रो, जनैया.

प्रसूः (मू० प्रसू)=जननी, माता.

जनयिता (मू० जनयितृ)=जनक, पिता.

सहजाः (मू० सहज)=अंधुयो, भाधयो.

च=अने.

जामिः (मू० जामि)=(१) भगिनी, भेन; (२) कुलस्त्री.

श्यामा=युवति.

अपि=पशु.

अहं (मू० अस्मद्)=हं.

इति=अभ.

वर्गं (मू० वर्ग)=समुदायने.

इमं (मू० इदम्)=आ.

विवाह=सम्.

મૃતિ=સંપત્તિ.

વિવાહમૃત્યા=લભની સંપત્તિ વડે.

આશ્રિત (ધા. શ્રિ)=આશ્રય કરાયેલ.

વિવાહમૃત્યાશ્રિત=લભની સંપત્તિ વડે આશ્રય કરાયેલ.

યઃ (મૂ. યદ્)=જે.

ઈહ=અત્ર.

આત્મન્=આત્મા.

સમ=તુલ્ય, સમાન.

આત્મસમ=પોતાના સમાન.

કરોતિ (ધા. કૃ)=કરે છે.

શ્લોકાર્થ

“ હે (સર્વદા) ચપળ (ચિત્તવાળા નાથ) ! જનૈયા, જનની, જનક, ખંધુ અને ભગિની [અથવા કુળ-સ્ત્રી] તેમજ હું યુવતિ એવા આ પોતાના સમાન (કુટુંબ-) સમુદાયને જે વિવાહની (સુંદર વસ્ત્ર, આભૂષણ, ભોજન, વિલેપન ઇત્યાદિ) સમૃદ્ધિ વડે આશ્રિત કરતે નથી, એવો જે તું (છે) તેના આગમનથી શું ? (અર્થાત્ તું અત્ર નહિ આવ્યો હોત, તો સખીઓમાં મારી હાંસી થાત નહિ.) [અથવા આ તારી શી દશા છે અથવા આ તારું શું જ્ઞાન છે ? (તે હું બહુ શક્તી નથી; પરંતુ ભવિષ્યમાં સ્ત્રી વિના તું દુઃખી થશે એમ મને લાગે છે, કેમકે ‘ગોળ વિનાનો કંસાર, તેવો ખાયડી વિનાનો સંસાર’)] તેમજ વળી તે તું છે ? ના (અકિંચિત્કર હોવાથી તું નિરર્થક છે) [અથવા તે તું નથીજ ? (તેજ તું સ્વેચ્છાચારી છે) અથવા તે તું શું પુરુષ છે, (કેમકે ક્ષત્રિયનો ધર્મ તો શરણાગત અખળાનું રક્ષણ કરવાનો છે) અથવા હે (બાલ્યાવસ્થામાંજ નહિ પરંતુ) સર્વદા ચપળ ! તે તું ખરાબ છે]. ”—૧૦

* * * * *

દૃષ્ટ્વા ભવં તન્નિમેષવિલોકનીયં

નાન્યત્ર તોષમુપયાતિ મદીયચક્ષુઃ ।

પીત્વા પયઃ શશિકરદ્યુતિ દુગ્ધસિન્ધોઃ

ક્ષારં જલં જલનિધેરશિતું ક ઇચ્છેત્ ? ॥ ૧૧ ॥

ટીકા

હે સુભગ ! મદીયચક્ષુઃ-મમ નેત્રં કર્તૃપદં તોષં-તુષ્ટિં નોપયાતિ-ન પ્રાપ્નોતિ । કસ્મિન્ ? અન્યત્ર-શુભસાંસારિકભોગવિલાસસુખં વિહાયાન્યત્ર મુનિધર્મમાર્ગે । કિં કૃત્વા ? તં-પ્રસિદ્ધં સુકૃ-તોપેતં ભવં-સંસારં ઉપલક્ષણત્વાદ્ વિવિધભોગસંયોગલીલાજનિતસુખાસ્વાદપ્રમોદમેદુરબહુનરનારી-રૂપં દૃષ્ટ્વા-વિલોક્ય । કથંભૂતં ભવં ? અનિમેષવિલોકનીયં-(નેત્ર)નિમીલનરહિતદર્શનીયમ્ । દૃષ્ટાન્તમાહ-કો નરો જલનિધેઃ-લવણસમુદ્રસ્ય ક્ષારં જલમશિતું-જલપાનં કર્તુમિચ્છેત્ ? ન કો-પીત્યર્થઃ । કિં કૃત્વા ? દુગ્ધસિન્ધોઃ-ક્ષીરસમુદ્રસ્ય પયઃ-જલં પીત્વા । કિંવિશિષ્ટં પયઃ ? શશિ-કરદ્યુતિ-ચન્દ્રકિરણધવલમિતિ । અત્ર મુનિધર્મમાર્ગસ્ય ક્ષારજલોપમાનં વિવિધક્લેશજાલસહનત્વાત્, સાંસારિકસુખસ્ય તુ ક્ષીરસમુદ્રનિર્મલજલોપમાનં પ્રત્યક્ષસુખત્વાત્ સર્વજનાનુભવસિદ્ધમિતિ । एतेन पुण्यवतां भोगविलासं दृष्ट्वा मन्मनस्तत्र धावति, त्वं तु तत्र विमुख इति तव मूढत्वमस्तीति ॥

અથ દ્વિતીયમર્થમાહ-હે સુભગ ! મદીયચક્ષુઃ-(મમ) નેત્રં તોષં નોપયાતિ । કસ્મિન્ ? ત્વાં વિના-અન્યત્ર વરરૂપે । કિં કૃત્વા ? ભવન્તં-નેર્મિ દૃષ્ટ્વા । કથંભૂતં ભવન્તં ? અનિમેષવિલોકનીયં

स्पष्टम् । दृष्टान्तमाह—को नर इत्यादि पूर्ववत् अन्वयः । परं अन्यरूपस्य लवणसंज्ञादाल्पमानं, श्रीनेमिनस्तु क्षीर(निधि)जलोपमानमिति ॥ ११ ॥

अन्वयः

(हे सुभग !) अनिमेष-विलोकनीयं तं भवं [अथवा भवन्तं] दृष्ट्वा मदीय-चक्षुः न अन्यत्र तोषं उपयाति । दुग्धसिन्धोः शशिन्-कर-द्रुतिपयः पीत्वा जल-निधेः क्षारं जलं अशितुं कः इच्छेत् ?

शब्दार्थ

दृष्ट्वा (धा० दृश्)=लोकने,
भवं (मू० भव)=संसारने,
तं (मू० तद्)=प्रसिद्धं,
भवन्तं (मू० भवत्)=आपने,
निमेष=भटकुं भारवुं ते, आंभ मायवी ते,
अनिमेष=देव,
विलोकनीय=दर्शनीय, जेवा लायक,
अनिमेष-विलोकनीयं=(१) ऐश्वर्ये जेवा लायक;
(२) देवनी जेम दर्शनीय,
न=नधि,
अन्यत्र=भीजे स्थले,
तोषं (मू० तोष)=संतोष,
उपयाति (धा० या)=पामे छे,
मदीय=मारी,
चक्षुस्=आंभ,
मदीयचक्षुः=मारी आंभ.

पीत्वा (धा० पा)=पान करीने, पीने,
पयः (मू० पयस्)=(१) दूध; (२) जल,
शशिन्=यन्द्र,
कर=किरण्यु,
द्रुति=प्रभा, तेज,
शशिकरद्रुति=यन्द्रनां किरणोना जेवुं तेज छे जेवुं
जेवुं,
दुग्ध=क्षीर, दूध,
सिन्धु=समुद्र,
दुग्धसिन्धोः=क्षीर-समुद्रतुं,
क्षारं (मू० क्षीर)=प्राई,
जलं (मू० जल)=जल, पाणी,
जलनिधेः (मू० जलनिधि)=समुद्रतुं,
अशितुं (धा० अश्)=पान करवाने,
इच्छेत् (धा० इष्)=छे.

श्लोकार्थं

“ (हे नाथ !) (विविध प्रकारनां भोग, विलास, लसना इत्यादिथी मनोहर अत एव) निर्निमेष जेवा लायक जेवा प्रसिद्ध संसारने जेवा पाद सुंदर सांसारिक भोग-विलासथी विमुष्य जेवा मुनि-धर्मरूपा) अन्य स्थले भाई नेत्र संतोष पामतुं नथी [अथवा देवनी जेम दर्शनीय जेवा आपने जेवा पछी भाई नेत्र अन्यत्र संतोष पामतुं नथी], (कर्मके) यन्द्रनां किरणोना समान प्रभावाणा क्षीर-समुद्रना जलतुं पान कर्या पाद (लवण्यु) समुद्रना पारा जलने आस्वादे लेवाने द्वाषु छे । ”—११

*

*

*

*

*

*

राज्ञो महामृगमदाकुलमण्डलस्य

दैत्यारिमार्गगमनस्य तमोऽदितस्य ।

चक्षुष्य ! चारुचतुराक्षिगतस्य किञ्च

यत् ते समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥ १२ ॥

टीका

किञ्चेति पक्षान्तरे । कोऽर्थः ? अनन्तरकाव्ये द्वितीयेऽर्थे मदीयचक्षुरन्यत्र तोषं नोपयातीति यदुक्तं तदर्थमेव हेत्वन्तरेण द्रढयति-हे चक्षुष्य !-हे सुभग ! “ चक्षुष्यः सुभगः ” इत्यभिधानचिन्तामणि(का० ३, श्लो० १११)वचनात् । अपरम्-अन्यद् रूप ते-तव समानं नहि अस्ति, भुवने इति शेषः । कथंभूतस्य ते ? ‘ राज्ञः ’ राजत इति राजा तस्य महाभूपस्य । पुनः कथंभूतस्य ते ? ‘ महामृगेति ’ महामृगा-गजास्तेषां मदैः-दानवारिभिराकुलं-व्याप्तं मण्डलं-देशो यस्य स तस्य । पुनः किंभूतस्य ते ? ‘ दैत्येति ’ दैत्यारेः-वासुदेवस्य मार्गे-पथि गमनं यस्य स तस्य । अथवा दैत्यारयो-देवास्तेषां मार्गे गमनं यस्य स तस्य । एतेन तवाग्रतः कृष्णोऽस्ति, अग्रगा देवाः सेवकाः सन्ति इत्यर्थः । पुनः कथंभूतस्य ते ? तमोभिः-पापैरदितः-अखण्डितस्तस्य । पुनः कथंभूतस्य ते ? ‘ चारुचेति ’ चारुवो मनोहराश्चतुरा-नरनारीजनास्तेषां अक्षिगतो-द्वेष्यस्तस्येति । चक्षुषे हितश्चा(च)क्षुष्यः यं दृष्ट्वा चक्षुः प्रह्लादं प्राप्नोति । अक्षिगतस्तु द्वेषणीयः, “ द्वेष्योऽक्षिगतः ” (का० ३, श्लो० ११२) इति हैमवचनात् । अत्र विरोधः-यश्चक्षुष्यः सोऽक्षिगतः कथं स्यात् ? परिहारस्तु-चारुचतुराक्षिषु गतः स्थितः स तस्य । ते नेत्रोपरि (?) रक्षन्ति, सादरविलोकनेन वाल्मभ्यत्वादिति । अथवा चारुनिपुणजननेत्रैः सह गतं-गमनं यस्य सः, “ आः रथं व्याघुष्य गतो गतः ” इत्यर्थः । अत्र लुप्तौपम्यत्वात् कथंभूतस्य ते-तव कस्येव ? राज्ञः-चन्द्रस्येव, यथा राज्ञः-चन्द्रस्य समानं अपरं रूपं नास्ति । कथंभूतस्य राज्ञः ? महामृगो लक्ष्मस्वरूपहरिणः तस्य मदेन-कस्तूरिकया आकुलं मण्डलं यस्य स तस्य । अथवा महामृग(मद?)शब्देन उपलक्षणत्वात् कस्तूरिकादिसुगन्धद्रव्यैराकुलं मण्डलं यस्य स तस्य । देवस्थानं सुगन्धद्रव्यमिश्रितमेव स्यादिति । पुनः कथंभूतस्य राज्ञः ? दैत्यारीणां-देवानां मार्ग-आकाशस्तस्मिन् गमनं यस्य स तस्येति । पुनः कथंभूतस्य राज्ञः ? तमायां-रात्रौ उदितः- उदयं प्राप्तः । अथवा तमोभिः-अन्धकारैरदितः-अखण्डितः । अथवा तमसा-राहुणाऽदितः-अखण्डितः, राहुणा मुक्तस्येति, शेषं तथैव विशेषणम् । पुनः राज्ञः-इन्द्रस्येव, इन्द्रपक्षेऽपि महामृग ऐरावण इत्यादि यथोचितयोजना कर्तव्येति ॥ १२ ॥

अन्वयः

किञ्च (हे) चक्षुष्य ! यद् महत्-मृग-मद-आकुल-मण्डलस्य, दैत्य-अरि-मार्ग-गमनस्य, तमस्-अदितस्य [अथवा तमा-उदितस्य], चारु-चतुर-अक्षिगतस्य [अथवा चारु-चतुर-अक्षि-गतस्य] ते समानं अपरं रूपं न हि अस्ति ।

शब्दार्थः

राज्ञः (मू० राजन्)=(१) नृपतिना; (२) चन्द्रना;
(३) चन्द्रना.
महामृग=(१) षाथी; (२) (लांछनशपी) हरथु; (३)
करतूरी (उपलक्ष्यार्थे ?).
मद=(१) दान-जल; (२) करतूरी.
आकुल=व्याप्त.
मण्डल=(१) मिथ्य; (२) देश.

महामृगमदाकुलमण्डलस्य=(१) कुंजरोनां मह वडे
व्याप्त छे देश जेतो जेवा; (२) (लांछनशपी)
मृगनी करतूरी [अथवा करतूरी प्रमुष्ण पीज्ज
सुगन्धी पद्यार्थे] वडे व्याप्त छे मण्डल जेतुं जेवा.
दैत्य=दानव.
आर=राज, दुश्मन.
दैत्यारि=(१) देव; (२) कृष्ण.

માર્ગ=રસ્તો.

ગમન=જવું તે.

દૈત્યારિમાર્ગગમનસ્ય=દેવોના [અથવા કૃષ્ણના]
માર્ગને વિષે ગમન છે જેનું એવા.

તમસ્=(૧) પાપ; (૨) અંધકાર; (૩) રાહુ.

અદિત=અખણ્ડિત.

તમોઽદિતસ્ય=(૧) પાપ વડે અખણ્ડિત; (૨) અંધ-
કાર વડે અખણ્ડિત; (૩) રાહુ વડે નહિ ઘેરા-
યેલ.

તમા=રાત્રિ.

ઉદિત (ધાં ૬૦)=ઉદય પામેલ.

તમોદિતસ્ય=રાત્રિને વિષે ઉદય છે જેનો એવા.

ચક્ષુષ્ય ! (મૂં ચક્ષુષ્ય)=હે સુભગ !

ચારુ=મનોહર.

ચતુર=હોંશીઆર.

અક્ષિગત=દુશ્મન.

અક્ષિ=આંખ.

ગત=(૧) ગયેલ; (૨) ગમન.

ચારુચતુરાક્ષિગતસ્ય=(૧) મનોહર તેમજ ચતુર
(જનો)ના દુશ્મન(૩૫); (૨) મનોહર તેમજ
ચતુર મનુષ્યોની આંખને વિષે રહેલા; (૩)
મનોહર તેમજ ચતુરોની સાથે ગમન છે જેનું
એવા.

કિશ્ચ=વળી.

તે (મૂં યુષ્મદ)=તારા.

યત્=જે માટે.

સમાનં (મૂં સમાન)=સમાન.

અપરં (મૂં અપર)=અન્ય.

ન=નહિ.

હિ=નિશ્ચયવાચક અવ્યય.

રૂપં (મૂં રૂપ)=રૂપ.

અસ્તિ (ધાં અસ્)=છે.

શ્લોકાર્થ

“(માં નેત્ર અન્યત્ર સંતોષ પામતું નથી, ક્રમકે) વળી હે સુભગ ! (લાંછનરૂપી) મૃગની
કસ્તૂરિકા વડે અથવા કસ્તૂરિકાદિક સુગંધી દ્રવ્યો વડે વ્યાપ્ત છે મંડળ જેનું એવા, વળી દેવોના માર્ગને
વિષે (અર્થાત્ આકાશને વિષે) ગમન છે જેનું એવા, તથા અંધકાર અથવા રાહુથી અખણ્ડિત
[અથવા રાત્રિને વિષે ઉદય છે જેનો એવા], તેમજ મનોહર ચતુરોની આંખને વિષે રહેલા [અથવા
મનોહર (પરંતુ વિરહ-વેદનાથી વ્યાકુળ એવી) વનિતાઓના દુશ્મનરૂપ] એવા ચન્દ્રની સમાન
જમ અન્ય રૂપ નથી, [અથવા (ઐરાવત નામના) ગજેન્દ્રના મદથી વ્યાપ્ત છે મણ્ડળ
જેનું એવા, દૈત્યરૂપી દુશ્મનોના માર્ગમાં (પશુ) ગમન છે જેનું એવા, અજ્ઞાનથી રહિત તેમજ મ-
નોહર તથા કુશળ મનુષ્યો(ને અતિશય વલ્લભ હોવાથી તે-)ની આંખને વિષે રહેલા એવા ઇન્દ્રના
રૂપ સમાન જમ અન્ય રૂપ નથી] તેમ કુંજરોના મદ (જળ) વડે વ્યાપ્ત છે દેશ જેનો એવા, વળી
કૃષ્ણ (વાસુદેવ)ના [અથવા દેવોના] માર્ગને વિષે ગમન છે જેનું એવા (અર્થાત્ કૃષ્ણ ક્રે દેવો
જેની આગળ ચાલે છે એવા), પાપ વડે અખણ્ડિત તેમજ મનોહર તથા ચતુર એવા જનોના
દુશ્મન રૂપ [અથવા મનોહર તેમજ ચતુર મનુષ્યોનાં નેત્રને વિષે રહેલા, અથવા તેમની સાથે ગમન
છે જેનું એવા] તારા સમાન ખરેખર અન્ય રૂપ નથી.”—૫૨

* * * * *

ત્વત્સદ્વિયોગવનમેવ ગતા તથાપિ

તીવ્રાતપોદ્ધતપરાભવભાવિતાઽહમ્ ।

‘શૈવેય’ ! દેવ ! જલજાદ્ધિત ! જાતમેતદ્

યદ્ વાસરે ભવતિ પાણ્ડુપલાશકલ્પમ્ ॥ ૧૩ ॥

टीका

शिवाया अपत्यं शैवेयः, तस्य संबोधने हे शैवेय ! हे देव ! हे जलजाङ्कित !—हे शङ्खला-
ञ्छन ! अहमीदृशी वर्ते । तदाह—कथंभूताऽहं? 'त्वत्सेति' त्वमेव सन्-शोभनो विः—पक्षी तस्य
योगोऽस्मिस्तत् एवंविधं वनं—गृहं जलं काननं वा गता—प्राप्ता, (यद्वा) तस्य योग एव वनं—गृहं जलं
काननं वा गता चेतसा भावितत्वन्मयसकलस्थानेत्यर्थः कर्तरि क्तः । “वनं प्रश्रवणे गेहे, प्रवासेऽ-
म्भसि कानने” इति हैमानेकार्थ्याम् । तथापि कथंभूताऽहं? 'तीव्रेति' तीव्रः—कटुः आतपो—विर-
हलक्षणसंतापस्तस्योद्धत—उत्कटो यः पराभवः—अभिभवस्तेन भाविता—मिश्रिता, पीडितेत्यर्थः ।
तथापीति विरोधालङ्कारो दर्शितः, त्वदु(द्यु)क्तगृहादिके आतपपीडा न भवतीति । परमत्र विह-
ङ्गोपमानमुचितं चञ्चलस्वभावत्वात् स्थितः सन् तत्कालमेवोद्धयनं कुर्यात्, त्वमप्यागतः सन् त्वरितं
गत इत्यर्थः । अथ विरोधपरिहारमाह—'त्वत्सेति' तव सत्—निरन्तरं यो वियोगस्तस्य वनं—गृहं
तव वियोगमन्दिरं प्राप्तेति । अथवा तव निरन्तरवियोगात्, पञ्चमीतत्पुरुषममासात्, वनं—जलं गृहं
काननं इत्यादि स्थानं गताऽपि कापि रतिं न लब्धेत्यर्थः । हे देव ! यत् एतद् वनं पाण्डुपलाश-
कल्पं जातम् । कस्मिन् सति ? भातीति भवान् तस्मिन् भवति—त्वयि वासरे—दिवसे सति । पलं—
मांसमश्नातीति पलाशो—राक्षसः, पाण्डुः—बुभुक्षितत्वाच्छ्वेतश्चासौ राक्षस(पलाश)श्च तेन कल्पं—सदृशं
भक्षणकारित्वादिति ॥ १३ ॥

अन्वयः

(हे) 'शैवेय' ! (हे) देव ! (हे) जलज-अङ्कित ! अहं त्वत्-सत्-वि-योग-वनं एव गता तथापि
तीव्र-आतप-उद्धत-पराभव-भाविता (अस्मि) यद् भवति वासरे (सति) एतद् (वनं) पाण्डु-
पलाश-कल्पं जातम् ।

शब्दार्थ

सत्=(१) शोभन; (२) निरन्तर.
वि=पक्षी.
योग=संयोग.
वियोग=वियोग.
वन=(१) जंगल; (२) गृह; (३) जग.
त्वत्सद्वियोगवनं=(१) तारा समान शोभन पक्षीना
योग छे जेने विषे जेवा वनमां; (२) तारा
समान सुंदर पक्षीना योगरूपी वनमां; (३)
तारा निरन्तर वियोगरूपी वनमां; (४) तारा
निरन्तर वियोगथी वनमां.
एव=ज.
गता (मू० गत)=गयेली, पायेली.
तथापि=तोपथु.
तीव्र=सप्त.
आतप=संताप.

उद्धत=उत्कट.
पराभव=पराभव.
भावित=मिश्रित.
तीव्रातपोद्धतपराभवभाविता=सप्त संतापना उ-
त्कट पराभवथी पीडित.
अहं (मू० अस्मद्)=हं.
शैवेय ! (मू० शैवेय)=हे शिवा-नन्दन, हे नेमिनाथ !
देव ! (मू० देव)=हे देव !
जलज=जप.
अङ्कित=(धा० अङ्क्)=लाङ्कित.
जलजाङ्कित ! =हे शंभना लाङ्कनथी युक्त !
जातं (मू० जात)=जन्म-यु.
एतद् (मू० एतद्)=एत.
यद्=जैथी करीने.
वासरे (मू० वासर)=दिवसे.

भवति (मू० भवत्)=प्रकाशमान.
पाण्डु=द्विच्छेद.
पल्ल=भास.
अश=भावं.

पलाश=राक्षस.
कल्प=समान, तुल्य.
पाण्डुपलाशकल्प=द्विच्छेद (पडी गयेला) राक्षसनी
समान.

श्लोकार्थ

“ हे शिवा-नन्दन ! हे देव ! हे शंभना लांछनथी लांछित (गिनेश्वर) ! हुं तारा समान सुंदर पक्षीना योग छे जने विषे जेवा वनमां गछ तोपण (तारा विरहइपी) सप्त संतापना पराभवथी पीडित छुं; जशी करीने प्रकाशमान (आपइपी) द्विस होते छते आ वन (क्षुधार्ति होवाने लीधे) द्विच्छेद पडी गयेला राक्षसना जवुं (भावा धाय) छे.”—१३

स्पष्टीकरण

विरोधात्मकारणो परिहार—

हे शिवा देवीना पुत्र ! हे देव ! हे शंभना लांछनवाणा (नाथ) ! हुं तारा निरन्तर वियोगइपी वनमां गछ तेथी [अथवा तो तारा सतत वियोगने लीधे जल, गृह छे जंगलमां गछ तो पण] हुं तीव्र संतापना उत्कट पराभवथी पीडित थछ (अने भने छछ पण स्थले येन पड्युं नहि).

* * * * *

व्याहारमेड इव मे यदि नो शृणोषि
शब्दादिकं सुखमिदं ब्रज हरि हित्वा ।
नेतर्नरा भुवि भवन्ति गताङ्कुशा ये
कस्तान् निवारयति सञ्चरतो यथेष्टम् ? ॥ १४ ॥

टीका

हे नेतः !—हे स्वामिन् ! यदि-चेत् त्वं मे-मम व्याहारं-वचनं एड इव-वधिर इव नो शृणोषि, मम वचनं नाङ्गीकरोषीत्यर्थः, तदा त्वं ब्रज-याहि । किं कृत्वा ? इदं-प्रत्यक्षं शब्दादिकं शब्दरूपरसगन्धस्पर्शलक्षणं सुखं हित्वा-त्यक्त्वा । किंविशिष्टं सुखं ? हरि-रम्यम् । हे नेतः ! ये नरा भुवि-पृथिव्यां गताङ्कुशा-निर्मर्यादा भवन्ति, को नरस्तान् नरान् यथेष्टं-स्वेच्छं यथा स्यात् तथा सञ्चरतो-गच्छतो निवारयति ? । अपितु न कोऽपि तान् निषेधयतीति ॥ १४ ॥

अन्वयः

(हे) नेतः ! यदि मे व्याहारं एड इव (त्वं) नो शृणोषि, (तदा) इदं शब्द-आदिकं हरि सुखं हित्वा ब्रज । ये नराः भुवि गत-अङ्कुशाः भवन्ति, तान् यथेष्टं सञ्चरतः कः निवारयति ? ।

शब्दार्थ

व्याहारं (मू० व्याहार)=वचनने.
 एडः (मू० एड)=अडरे.
 इव=नेम.
 मे (मू० अस्मद्)=भारा.
 यदि=ने.
 नो=नहि.
 शृणोषि (धा० शृ)=तुं सांभणे छे.
 शब्द=शब्द.
 आदि=प्रमुष्.
 शब्दादिकं=शब्द प्रमुष्.
 सुखं (मू० सुख)=सुष्.
 इदं (मू० इदम्)=आ.
 व्रज (धा० व्रज्)=तुं न.
 हारि (मू० हारि)=भनोडर.

हित्वा (धा० हा)=त्यञ्छ दधने.
 नेतः ! (मू० नेत्)=हे नायक !
 नराः (मू० नर)=मनुष्यो.
 भुवि (मू० भू)=पृथ्वीते विषे.
 भवन्ति (धा० भू)=थाय छे, डाय छे.
 गत (धा० गम्) गयेल.
 अङ्कुश=अङ्कुश, भर्षादि.
 गताङ्कुशाः=गयेलो छे अङ्कुश नेमनो अवेवा.
 ये (मू० यद्) नेओ.
 कः (मू० किम्) डायु.
 तान् (मू० तद्)=तेभने.
 निवारयति (धा० वार्)=निवारे छे.
 सञ्चरतः (मू० सञ्चरत्)=नता.
 यथेष्टं=भरञ्छ मुष्.

श्लोकार्थ

“ हे नायक ! ने अडरानी भाङ्क तुं भाङ् वचन सांभणतो नथी, तो (पछी) आ शब्दादिकं भनोडर सुष्ने छोडीने न. ने मनुष्यो नगतमां निरङ्कुश डाय छे, तेवा धञ्छा मुष् इरता ननेने डायु अटकावे ? ”—१४

* * * * *

ध्यानं विधेहि कुरु रैवतके तपांसि
 विद्मिती मां हरिसुतोऽस्थिरमाशु कर्ता ।
 यज्जन्ममात्रलघुगात्रजिनांहितो नो
 किं मन्दराद्रिशिखरं चलितं कदाचित् ? ॥ १५ ॥

टीका

हे नेमे ! त्वं रैवतके गिरौ ध्यानं विधेहि—कुरु । पुनः त्वं तपांसि कुरु । हे नेमे ! हरि-
 सुतः—कृष्णपुत्रः—कामः आशु—शीघ्रं मां—नेमिं अस्थिरं व्रताद् भ्रष्टं कर्ता—करिष्यति इति त्वं विद्धि
 —जानीहि । यद्—यस्मात् कारणात् कदाचित्—कस्मिंश्चित् काले मन्दराद्रिशिखरं किं नो चलितं ?
 अपितु कम्पितमेव । कस्मात् ? ‘जन्मेति’ जन्ममात्रश्चासौ लघुगात्रश्चासौ जिनो—वीरश्च तस्यां-
 हितः—पादकमलात् । अत्र महावीरचरणत इति दृष्टान्तमात्रविवक्षितत्वात् भाविनि दृष्टान्ते भूतो-
 पचारः । अथवा “पुंस्वतित्थयरनिदिष्टे” इति वचनात् प्रसिद्धत्वाद् भवत्येव । एवं “धर्मसारहीणं”
 इति पदे भाविनि मेघकुमारदृष्टान्ते भूतारोपणा दृश्यन्ते ॥ १५ ॥

१ पूर्वतीर्थकरनिर्दिष्टः । २ धर्मसारथिभ्यः ।

અન્વય:

(હે નેમે !) ધ્યાનં વિધેહિ, રૈવતકે તપાંસિ કુરુ । (પરન્તુ) ‘ હરિ-સુતઃ આશુ માં અ-સ્થિરં કર્તા ’ ઇતિ વિદ્ધિ, યદ્ જન્મ[ન્]-માત્ર-લઘુ-ગાત્ર-જિન-અંહિતઃ કિં મન્દર-અદ્રિ-શિખરં કદાચિત્ નો ચલિતમ્ ? ।

શબ્દાર્થ

ધ્યાનં (મૂં ધ્યાન)=ધ્યાન.
વિધેહિ (ધાં ધા)=તું કર.
કુરુ (ધાં કુ)=તું કર.
રૈવતકે=રૈવત (પર્વત) ઉપર.
તપાંસિ (મૂં તપસ્)=તપશ્ચર્યાઓ.
વિદ્ધિ (ધાં વિદ્)=તું જાણ.
ઇતિ=એમ.
માં (મૂં અસ્મદ્)=મને.
હરિ=કૃષ્ણ.
સુત=પુત્ર.
હરિસુતઃ=કૃષ્ણનો પુત્ર, પ્રહુમ્ન, કામદેવ.
સ્થિર=સ્થિર.
અસ્થિરં=અસ્થિર.
આશુ=સત્વર.
કર્તા (ધાં કુ)=કરશે.
યદ્=જેથી કરીને.
જન્મન્=જન્મ.

જન્મ=જન્મ.
માત્ર=ફક્ત.
લઘુ=નાનું.
ગાત્ર=શરીર.
જિન=તીર્થંકર.
અંહિ=ચરણ.
જન્મમાત્રલઘુગાત્રજિનાંહિતઃ=તરતજ જન્મેલા એવા
લઘુ દેહવાળા એવા જિનના ચરણથી.
નો=નહિ.
કિં=શું.
મન્દર=મેરૂ.
અદ્રિ=પર્વત.
શિખર=શિખર.
મન્દરાદ્રિશિખરં=મેરૂ પર્વતનું શિખર.
ચલિતં (મૂં ચલિત)=હાલેલું.
કદાચિત્=કદાપિ, કોઈક વેળા.

શ્લોકાર્થ

“ હે નેમિ(નાથ) ! (ભલે) તું ધ્યાન ધર (અર્થાત્ યોગી બન) અને રૈવત પર્વ-
તના ઉપર તપશ્ચર્યાઓ (પણ) કર. પરંતુ કામદેવ મને સત્વર અસ્થિર કરશે એમ જાણ
(અર્થાત્ યાદ રાખજે કે તારા ધ્યાનમાંથી તને કામદેવ જરૂરજ ચલિત કરશે), કેમકે તરતનાજ
જન્મેલા (અને એથી કરીને) લઘુ દેહવાળા એવા (વીર) જિનેશ્વરના ચરણથી મેરૂ પર્વતનું
શિખર શું કદાપિ ચલાયમાન થયું નથી કે ? ”—૧૫

સ્પષ્ટીકરણ

શ્લોકાર્થનું સમાધાન—

આ શ્લોકમાં એમ લખ્યું છે કે રાજમતીના જીવન દરમ્યાન નહિ જન્મ ધારણ કરેલા
એવા વીર પ્રભુએ મેરૂ પર્વત કમ્પાયમાન કર્યો, તો આ વાત સતી રાજમતીએ કેવી રીતે જાણી
એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. આનો ઉત્તર બે રીતે આપી શકાય છે. એક તો જન્મ મેધકુમારના ભાવિ
દષ્ટાન્તમાં ‘ ધમ્મસારહીણં ’ એ પદથી ભાવિમાં ભૂતનો ઉપચાર કર્યો છે તેમ અહિં પણ સમજવું.

૧ કવિવર માઠે પોતે રચેલા શિશુપાલવધ નામના મહાકાવ્યમાં આ રૈવતક પર્વતનું સુંદર વર્ણન કર્યું
છે અને તેમ કરતાં તેણે આપો ચોથો સર્ગ રચ્યો છે.

૨ ભાવિમાં ભૂતનો ઉપચાર કરવો એટલે ભાવિનો ભૂત તરીકે આરોપ કરવો એ નૈગમ નયનો એક પ્રકાર છે.
આ સંબંધમાં જુઓ સ્તુતિ-ત્ર્યુવિંશતિકા (૫૦ ૨૦).

भीजे उत्तर ए छे के पुव्वतित्थयरनिदिहे अर्थात् पूर्व तीर्थकरे निर्देश कर्यो होय उ वीर प्रभु मेरु पर्वत उपावरो ए वात जन-समानां सुप्रसिद्ध होय अने अथी करीने रात्रभती ते वात आशुती हुती एभ कही शकय.

* * * * *

तत्रोषितं निधुवनाय समागतास्त्वां

देव्यः समं सहचरैः सुतनुं समीक्ष्य ।

वक्ष्यन्ति मोहिततरा इति क्लमरूपे.

दीपोऽपरस्त्वमसि नाथ ! जगत्प्रकाशः ॥ १६ ॥

टीका

हे नेमे ! देव्यो-देवनार्य इति वक्ष्यन्ति-कथयिष्यन्ति । किं कृत्वा ? त्वां समीक्ष्य-विलोक्य । कथंभूतं त्वां ? तत्र रैचनके उषितं-थितम् । पुनः कथंभूतं त्वां ? सुतनुं-शोभनदेहम् । कथंभूता देव्यः ? सहचरैः-निजमित्रैः समं-मार्धं समागता-आयाताः । कस्मिं ? निधुवनाय-सम्भोगाय । पुनः कथंभूता देव्यः ? मोहिततरा-अतिशयमोहं प्राप्ताः । इति वक्ष्यन्ति, इतीति किं ? हे नाथ ! त्वमपरः-अपूर्वो दीपोऽसि । कथंभूतस्त्वं ? 'जगत्प्रकाशः' जगति-विष्टपे प्रकाशो यस्येति । तैलमयदीपस्तु गृहमात्रमेव प्रकाशयति, अतोऽपर इति । कथंभूतस्त्वं ? कामरूपः-कन्दर्पसमानः । अथवा तपः-सिद्धत्वादिच्छास्वरूपः ॥ १६ ॥

अन्वयः

सहचरैः सह निधुवनाय समागताः, मोहित-तराः देव्यः तत्र उषितं सु-तनुं त्वां समीक्ष्य '(हे) नाथ ! कामरूपः त्वं जगत्-प्रकाशः अपरः दीपः असि ' इति वक्ष्यन्ति ।

शब्दार्थ

तत्र=त्था.

उषितं (मू० उषित)=रहेला.

निधुवनाय (मू० निधुवन)=संभोगते भाटे.

समागताः (मू० समागता)=आवेली.

त्वां (मू० युष्मद्)=तने.

देव्यः (मू० देवी)=देवीओ.

समं=सहित.

सहचरैः (मू० सहचर)=मित्रो.

सु=श्रेष्ठतायायक अव्यय.

तनु=शरीर.

सुतनुं=सुंदर छे शरीर जेनुं अेवाने.

समीक्ष्य (धा० ईक्ष्)=अेधने.

वक्ष्यन्ति (धा० वच्)=कहेसे.

मोहिततराः (मू० मोहित-तरा)=अतिशय मोह पावेली.

इति=अेभ.

काम=(१) कंदर्प, कामदेव; (२) छच्छा .

रूप=रूप.

कामरूपः=(१) कंदर्पता समान रूप छे जेनुं अेवा;

(२) छच्छा मुज्ज् ३५ धारणु करनारा.

दीपः (मू० दीप)=दीपक, दीवा.

अपरः (मू० अपर)=अपूर्व.

त्वं (मू० युष्मद्)=तुं.

असि (धा० अस्)=छे.

नाथ ! (मू० नाथ)=हे नाथ !

जगत्=दुनिया.

प्रकाश=प्रकाश, तेज.

जगत्प्रकाशः=जगत्ते विषे प्रकाश छे जेना अेवा.

१ अयमर्थः समीचीनो यतो मेघदूते (स० १, श्लो० ६) अपि 'जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः' इत्युल्लेखः ।

श्लोकार्थ

“पोताना भित्रेनी साथे संभोगार्थे आवेदी तेमज अतिशय मोह पामेदी अवी देवीअत्यां (रैवतक पर्वत उपर) रहेला अवा तेमज सुंदर देहवाणा अवा तने जेधने कडेशे डे हे नाथ ! कंठर्पना समान रुपवाणो [अथवा धग्धित रुपवाणो] अवेो तुं जगतूने विषे प्रकाश पा-
उनारो अपूर्व दीपक छे.”—१६

* * * * *

त्वद्द्वयभाज्यपि पुनर्मयि नो गताया—

मिष्टार्थबाधकबृहद्विरहान्धकारम् ।

सद्धर्मधाम्नि सहजोद्यमधौतदोषः

सूर्यातिशायिमहिमाऽसि मुनीन्द्रलोके ॥ १७ ॥

टीका

हे नमे ! त्वं मुनीन्द्रलोके—योगीश्वरजने ‘सूर्येति’ सूर्याद् अतिशायी—अधिको महिमा यस्य स एवंविधोऽसि । कथंभूतस्त्वं ? ‘सहजेति’ सहजोद्यमेन—आत्मनिष्ठितारम्भेण धौता—प्रक्षालिता दोषा—कर्ममलरूपा रात्रियेन स इति । कथंभूते मुनीन्द्रलोके ? सद्धर्मधाम्नि—शुभधर्ममन्दिरे । पुनर्हे नमे ! त्वं मयि विषये सूर्यातिशायिमहिमा नासि । कथंभूतायां मयि ? त्वद्द्वयानभाज्यपि—तव ध्यानयुक्तायामपि । पुनः कथंभूतायां मयि ? गतायां—प्राप्तायाम् । किं प्रति ? ‘इष्टेति’ इष्टार्थो—वाञ्छितार्थस्तस्य बाधकं—निरोधकं बृहत्—प्रौढं विरह एवान्धकारमिति स्पष्टम् । एतेन त्वं मुनीन्द्रलोके प्रद्योतकारकोऽसि, मयि तु न, विरहान्धकार(स्य) विद्यमानत्वात् इति तव न युक्तमिति ॥ १७ ॥

अन्वयः

(हे जिन !) सत्-धर्म-धाम्नि मुनि-इन्द्र-लोके सहज-उद्यम-धौत-दोषः, सूर्य-अतिशायिन-महिमा असि, पुनर् त्वत्-ध्यान-भाजि अपि, इष्ट-अर्थ-बाधक-बृहत्-विरह-अन्धकारं गतायां मयि नो ।

शब्दार्थ

ध्यान=ध्यान.

भाज्=भजनार.

त्वद्द्वयानभाजि=तारा ध्यानने भजनारी.

अरि=पथु.

पुनर्=पुनः.

मयि (मू० अस्मद्)=भारे विषे.

नो=नहि.

गतायां (मू० गता)=प्राप्त, थयेदी.

इष्ट=वाञ्छित.

अर्थ=पस्तु.

बाधक=निरोध करनारा.

बृहत्=मोटा.

अन्धकार=अंधकार, अंधाई.

इष्टार्थबाधकबृहद्विरहान्धकारं=वाञ्छित वस्तुना आ-
धक तेमज विस्तीर्णुं अवा विरहरूपी अंधकारने.

सत्=शुभ.

धमे=धर्म.

धामन्=मंदिर.

सद्धर्मधाम्नि=शुभ धर्म-मन्दिर(इप.)

सहज=स्वाभाविक.

उद्यम=उद्यम.

घौत (धा० धाव्)=प्रक्षालन करेण, घाघ नांपेण.

दोषा=रात्रि.

सहजोद्यमघौतदोषः=स्वाभाविक उद्यम वडे घाघ नांपी छे (कर्म-मलरूपी) रात्रिने जेणे अवे.

सूर्य=सूर्य, रवि.

अतिशायिन्=अडियातो.

महिमन्=महिमा, गौरव.

सूर्यातिशायिमहिमा=सूर्यथी अडियातो महिमा छे जेणे अवे.

मुनि=योगी.

इन्द्र=उत्तम.

लोक=लोक.

मुनीन्द्रलोके=योगीश्वर लोकने विषे.

श्लोकार्थ

“ (हे जिन !) जेणे शुभ धर्म-मन्दिररूप अवे योगीश्वर-लोकने विषे स्वाभाविक उद्यम वडे (कर्म-मलरूपी) रात्रिनुं प्रक्षालन कर्युं छे अवे. तेमज सूर्य करतां अधिक महिमावाणे अवे तुं छे, परंतु तां ध्यान धरनारी (होवा छतां) पण वांछित वस्तुना पाधक तेमज विस्तीर्ण विरहृपी अंधकारने प्राप्त थयेवी अवी हुं (राशुमती) तेने विषे तुं तेणे नथी (अर्थात् लवे तुं योगी-जनोनी कर्मरूपी रात्रिने अंत लावनार होवाथी तेमना संबंधमां तो तुं सूर्य करतां वधारे प्रभावशाणी हो, परंतु मारा विरहृपी अंधकारने तुं नाश नहि करी शकतो होवाथी हुं तने सूर्य करतां उची रीते अडियातो गणुं ? उलटो तने तेनाथी उतरतो गणुवे जेधअ, उमड ते तो अंधकारने नाश जरुण करे छे). ”—१७

* * * * *

वक्त्रं जिनात्र वसतः प्रणिधानभाजो

विश्वासतो मृगाशिशुव्रजचुम्बितं सत् ।

संदृश्यते बहुललक्षणभावितं ते

विद्योतयज्जगदपूर्वशशाङ्कबिम्बम् ॥ १८ ॥

टीका

हे जिन !—हे नेमे ! ते-तव वक्त्रं-मुखं अपूर्वशशाङ्कबिम्बं संदृश्यते, लोकैरिति शेषः । कथंभूतस्य ते ? अत्र-नगे वसतो-वासं कुर्वतः । पुनः कथंभूतस्य ते ? प्रणिधानभाजः-समाधि-योगयुक्तस्य । कथंभूतं वक्त्रं ? 'मृगेति' मृगाणां-हरिणानां शिशवो-बालास्तेषां व्रजः-समूहस्तेन चुम्बितं सद्-वर्तमानम् । कस्मात् ? विश्वासतो-निश्चलत्वान्निर्भयत्वेन विश्वासहेतुत्वात् । अत एव कथंभूतं वक्त्रं अपूर्वशशाङ्कबिम्बं ? 'बहुलेति' बहुलानि लक्षणानि-लाञ्छनानि तैर्भावितं-सहितम् । चन्द्रमण्डलमध्ये तु एकं लक्ष्म वर्तते, अत्र तु बहूनि चिह्नानि सन्ति, तेन वक्त्रमपूर्वशशाङ्कबिम्ब-मित्युक्तम् । किं कुर्वत् वक्त्रं ? विद्योतयत्-प्रकाशयत् । किं ? जगद्-विश्वमिति ॥१८॥

अन्वयः

(हे) जिन ! अत्र वसतः प्रणिधान-भाजः ते विश्वासतः मृग-शिशु-व्रज-चुम्बितं, सत्, बहुल-लक्षण-भावितं, जगत् विद्योतयत् वक्त्रं अपूर्व-शशाङ्क-बिम्बं (लोकैः) संदृश्यते ।

શબ્દાર્થ

વક્ત્રં (મૂં વક્ત્ર)=મુખ, વદન.
 જિન ! (મૂં જિન)=હે જિન !
 અત્ર=અહિંઆ.
 વસતઃ (મૂં વસત)=રહેનારા.
 પ્રણિધાન=ધ્યાન.
 માજ્ઞ=ભજનારા.
 પ્રણિધાનમાજઃ=ધ્યાનયુક્ત.
 વિશ્વાસતઃ (મૂં વિશ્વાસ)=વિશ્વાસને લીધે.
 મૃગ=હરણ.
 શિશુ=બાળક.
 વ્રજ=સમૂહ.
 ચુમ્બિત (ધાં ચુમ્)=ચુંબિત, ચુંબન કરાવેલ.
 મૃગશિશુવ્રજચુમ્બિતં=હરણનાં બાળકોના સમુદાય
 વડે ચુંબિત.

સત્ (ધાં અસ્)=વિદ્યમાન.
 સંદૃશ્યતે (ધાં દૃશ)=જોવાય છે.
 बहुल=અતિશય.
 लक्षण=લાંછન.
 भावित=યુક્ત.
 बहुललक्षणभावितं=અતિશય લાંછનોથી યુક્ત.
 ते (મૂં યુષ્મદ)=તાં.
 विद्योतयत् (ધાં દ્યુત)=પ્રકાશ કરનાર.
 जगत् (મૂં જગત)=દુનિયાને.
 अपूर्व=અસાધારણ.
 शश=મૃગ.
 अङ्ग=લાંછન, ચિહ્ન.
 शशाङ्क=મૃગનું લાંછન છે જેને વિષે તે, ચન્દ્ર.
 विम्ब=ચિંબ.
 अपूर्वशशाङ्कविम्बं=અસાધારણ ચન્દ્રનું ચિંબ.

શ્લોકાર્થ

“ હે જિન ! આહિંઆ (રૈવતક પર્વત ઉપર) વસનારા તથા સમાધિ-યોગથી યુક્ત એવા તારા (નિશ્ચલતા તેમજ નિર્ભયતાને લીધે) વિશ્વાસથી હરણનાં બાળકોના સમુદાય વડે ચુંબિત થયેલું એવું, વળી અનેક લક્ષણોથી લક્ષિત એવું તેમજ વિશ્વને પ્રકાશમય કરનાર એવું મુખ અસાધારણ ચન્દ્રના ચિંબના સમાન (લોકોથી) જોવાય છે.”—૧૮

ઉદ્યોગ एष भवता क्रियतां किमर्थं ?

किं वाऽथ ते नु वरवस्तुन ऊनमस्ति ? ।

त्वामेव वीक्ष्य शितिभं समुदो मयूर्यः

कार्यं कियज्जलधरैर्जलभारनम्रैः ? ॥ १९ ॥

ટીકા

અથેતિ અન્વાદેશે પ્રશ્ને વા । હે નેમે ! ભવતા—ત્વયા એષ ઉદ્યોગ—ઉદ્યમઃ કિમર્થં ક્રિયતાં ?
 ન કોઽપિ હેતુર્દૃશ્યત્ત્વમ્મિત્યર્થઃ । નુરવધારણે । વરવસ્તુનઃ—પ્રધાનરાજ્યાદિવસ્તુનઃ સકાશાત્ ઇતરત્
 કિં તે—તવ ઊનં—અસંપૂર્ણમસ્તિ ? કિમપ્યૂનં નાસ્તીત્યર્થઃ । દૃષ્ટાન્તમાહ—મયૂર્યો—મયૂરવલ્લભાઃ
 શિતિભં—શ્યામવર્ણે એવંવિધં ત્વામેવ વીક્ષ્ય—વિલોક્ય સમુદઃ—સહર્ષા ભવન્તિ । તદા જલભાર-
 નમ્રૈઃ—નીરભારેણ નમનશીલૈઃ જલધરૈઃ—મેઘૈઃ કિયત્ કાર્યં ? ન કિમપિ કૃત્યમસ્તીત્યર્થઃ ॥૧૯॥

અન્વયઃ

એષઃ ઉદ્યોગઃ ભવતા કિમર્થં ક્રિયતાં ? કિંવા અથ તે વર-વસ્તુનઃ ઊનં નુ અસ્તિ ? શિતિભં ત્વાં એવ
 વીક્ષ્ય મયૂર્યઃ સહ-મુદઃ (ભવન્તિ, તદા) જલ ભાર-નમ્રૈઃ જલધરૈઃ કિયત્ કાર્યમ્ ? ।

૧ અસાધારણ કહેવાનું કારણ એ છે કે ચન્દ્રમાં તે એક લાંછન છે, જ્યારે નેમિનાથમાં તે અનેક લાંછનો છે

शब्दार्थ

उद्योगः (मू० उद्योग)=उद्यम.
 एषः (मू० एतद्)=आ.
 भवता (मू० भवत्)=आपत्ती.
 क्रियतां (धा० कृ)=कराय छे.
 किमर्थं=शा भाटे.
 किंवा=अथवा.
 अथ=प्रश्नार्थक अथय.
 नु=नक्षी.
 वर=उत्तम.
 वस्तु=शील.
 वरवस्तुनः=उत्तम शील.
 ऊनं (मू० ऊन)=अपूर्ण.
 अस्ति (धा० अस्)=छे.

त्वां (मू० युष्मद्)=तने.
 एव=न.
 वीक्ष्य (धा० ईक्ष्)=नेधने.
 शितिभं (मू० शितिभ)=श्यामवर्णी.
 मुद्=दुर्ष.
 समुद्रः=दुर्षित.
 मयूर्यः (मू० मयूरी)=मयूरीओ, डेलो.
 कार्ये (मू० कार्य)=कार्य, कृत्य.
 कियत्=कृत्यु.
 जलधरैः (मू० जलधर)=मेधो वडे.
 जल=जल, पानी.
 भार=भार, भोजन.
 नम्र=नमनशील.
 जलभारनम्रैः=जलना भार वडे नमनशील.

श्लोकार्थ

“ (हे नाथ !) आ (तपश्चर्या, ध्यान, समाधि धत्यादि) उद्यम तुं शाने भाटे करे छे ?
 शुं (उत्तम राज्यरूपी) श्रेष्ठ वस्तुथी कंधक अपूर्ण छे ? श्यामवर्णी एवा तनेन नेधने मयूरीओ
 दुर्षित थध नय छे, तो पछी जलना भार वडे नम्र भनेला एवा मेधोनुं (तेमने) शुं काम छे ?
 (तेवीन रीते तने उत्तम राज्यादिक सामर्थी भणेली होवा छतां तुं क्वम तपश्चर्या करे छे ? तारे
 शानी पोट छे ?)”—१८

* * * * *

इच्छावरं वरमिति स्वजनेन नुन्ना
 वच्मीत्यहं द्रुतकराब्जनिरुद्धकर्णा ।
 रत्ने यथा जनतया क्रियतेऽभिलाषो
 नैवं तु काचशकले किरणाकुलेऽपि ॥ २० ॥

टीका

हे नेमे ! अहं इति वच्मि—कथयामि । कथंभूताऽहं ? इति स्वजनेन—बन्धुवर्गेण नुन्ना—
 प्रेरिता—कथिता । इतीति किं ? हे राजीमति ! त्वं अवरं—अन्यं वरं—भर्तारं इच्छ—वाञ्छ इति ।
 (पुनः) कथंभूताऽहं ? द्रुतं—शीघ्रं कराब्जाभ्यां—हस्तकमलाभ्यां निरुद्धौ—पिहितौ कर्णौ—श्रवणौ यथा
 सेति । इति वच्मि, इतीति किं ? हे स्वजन ! यथा जनानां—लोकानां समूहो जनता तथा रत्ने—मणौ
 अभिलाषः—वाञ्छा क्रियते, एवं तु किरणाकुले—मरीचिव्याप्तौऽपि काचशकले—काचखण्डे न
 क्रियत इति ॥ २० ॥

अन्वयः

‘ अवरं वरं इच्छ ’ इति स्वजनेन नुन्ना अहं द्रुत-कर-अब्ज-निरुद्ध-कर्णा ‘ यथा रत्ने जनतया
 अभिलाषः क्रियते (तथा) किरण-आकुले अपि काच-शकले तु न एवं ’ इति (अहं) वच्मि ।

શબ્દાર્થ

इच्छ (धा० इष्)=પસંદ કરે.

अवरं (मू० अवर)=અન્ય.

वरं (मू० वर)=વરને.

इति=એમ.

स्वजनेन (मू० स्वजन)=સ્વજન વડે.

नुम्ना. (धा० नुद्)=પ્રેરિત.

घृष्टिम (धा० वृच्)=કહું છું.

अहं (मू० अस्मद्)=હું.

दुत=શીઘ્ર, જલદી.

कर=હરત, હાથ.

अब्ज=કમળ.

निरुद्ध (धा० रुध्)=બંધ કરેલ.

कर्ण=કાન.

दुतकराब्जनिरुद्धकर्णा=કર-કમળ દ્વારા શીઘ્ર ઢાંકી દીધા છે કાનો જેણે એવી.

रत्ने (मू० रत्न)=રત્નને વિષે.

यथा=જેમ.

जनतया (मू० जनता)=જ્ઞોકથી.

क्रियते (धा० कृ)=કરાય છે.

अभिलाषः (मू० अभिलाष)=મૂંઝા.

न=નહિ.

एवं=એવી રીતે.

तु=કિન્તુ.

काच=કાચ.

शकल=કુકડો, કકડો.

काचशकले=કાચના કકડાને વિષે.

किरण=કિરણ.

आकुल=વ્યામ.

किरणकुले=કિરણો વડે વ્યામ.

अपि=પણ.

શ્લોકાર્થ

“ (નેમિનાથને મૂકીને) અન્ય વરને વર એમ સંબંધીઓ દ્વારા પ્રેરણા કરાયેલી હું કર-કમળ વડે શીઘ્ર કાન ઢાંકી દઈ એમ કહું છું કે જેમ લોકો રત્ન વિષે અભિલાષા રાખે છે, તેમ તેઓ કિરણો વડે પણ વ્યામ એવા કાચના કકડા વિષે રાખતા નથી. ”—૨૦

भव्ये ! मनोहरवरो भविता भवत्याः

किं नेमिनाऽसहशुचा च किमित्थमाल्या ? ।

वाच्यं किमत्र यदि मे न भवानिवान्यः

कश्चिन्मनो हरति नाथ ! भवान्तरेऽपि ॥ २१ ॥

ટીકા ।

हे नेमे ! तदा आल्या-सख्या इत्थं किं वाच्यं-कथं वक्तव्यं, अमुना वाक्येन सृतमित्यर्थः । इत्थं किं तदाह—भव्या-मनोहरा तस्याः संबोधनं क्रियते हे भव्ये !-हे राजीमति ! भवत्याः-तव राजीमत्या मनोहरवरो भविता-भविष्यतीत्यर्थः । अतो नेमिना किं ? सृतमित्यर्थः । च-पुनः असहशुचा किं ? उत्कटशोकेन सृतमित्यर्थः । इति हे नाथ ! यदि-चेदन्यः कश्चिज्जनोऽत्र-अस्मिन् भवे भवान्तरे-अन्यभवेऽपि मे-मम मनः-चित्तं न हरति । क इव ? भवानिव, यथा भवान् त्वं मम मनो हरति तथाऽन्यो नेत्यर्थः ॥ २१ ॥

૧ આ રાજમતીનું અનુપમ સતીત્વ સિદ્ધ કરે છે, કેમકે સાધારણ રીતે કોઈ પણ સુલક્ષણા સુંદરી પોતાના પતિનું અનિષ્ટ ખોલાવું હોય, તો તે ખિન્ન થયા વિના રહેતી નથી અને અને તો ત્યાંથી તે સત્વર આઘી ખસી જાય છે.

अन्वयः

यदि (हे) नाथ ! भवान् इव अन्यः कश्चित् अत्र भव-अन्तरे अपि मे मनः न हरति (तर्हि) भव्ये ! भवत्याः मनोहर-वरः भविता, (अतः) नेमिना किं ? अ-सह-शुचा च किं ? इत्थं आल्या किं वाच्यम् ? ।

शब्दार्थ

भव्ये ! (मू० भव्या)=हे भव्य (स्त्री) ।
मनोहर=यिताकपर्क.
वर=वर, पति.
मनोहरवरः=मनोहर वर.
भविता (धा० भू)=थशे.
भवत्याः (मू० भवती)=आपते.
किं=शुं.
नेमिना (मू० 'नेमि)=नेमि वडे.
असह=सहन न थछ शके तेवे, असद्य.
शुच्=शोक.
असहशुचा=असद्य शोक वडे.
च=वणी.
इत्थं=आ प्रमाणे.
आल्या (मू० आली)=सभी वडे.

वाच्यं (मू० वाच्य)=उडेवाय.
अत्र=आ संसारमा.
यदि=जे.
मे (मू० अस्मद्)=भाइं.
न=नहि.
भवान् (मू० भवत्)=आप.
इव=जेम.
अन्यः (मू० अन्य)=भीजे.
कश्चित् (मू० किम्)=कायु.
मनः (मू० मनस्)=यितने.
हरति (धा० ह)=हरे छे.
नाथ ! (मू० नाथ)=हे नाथ ।
भव=भव.
भवान्तरे=अन्य लवमां.
अपि=पयु.

श्लोकार्थ

“ हे नाथ ! ज्यारे आपनीजेम डोछ अन्य (पुइष) आ भवमां तेमज लवान्तरमां पयु भाइं मन हरनार नथी, तो पछी हे मनोहर (भृगाक्षी) ! आप (राजभती)ने मनोहर वर भणशे, वारते नेमिथी शुं (अर्थात् तो पछी नेमिनाथनुं शुं काम छे) ? वणी असद्य शोकथी पयु सर्युं, जेम सभीथी डेम उडेवाय ? (अर्थात् नज उडेवाय).” — २१

+ + + + +
अस्या न दूषणमतो हि भवानसह्यो—
ऽबाधः कृतान्तजनको भवतीश ! सोऽपि ।
साताय सर्वजगतां च शिवा यमर्क
प्राच्येव दिग् जनयति स्फुरदंशुजालम् ॥ २२ ॥

टीका

शिवा-समुद्राविजयनृपपत्नी प्राची एव-पूर्वा एव दिक्-काष्ठा यं नेमिनं अर्क-सूर्य जनयति । कस्मै ? सर्वजगतां-सर्वजनानां साताय-सुखाय । कथंभूतं-यमर्क ! स्फुरदंशुजालं-

१ अत्र ' नेमिन् ' शब्द पयु संभवती थके छे. जुओ श्रीऽहं मय-द्रसुरिदृत अलिधानचिन्तामणि (का० १, श्लो० २८)नी स्वोपय टीका.

२ आ पद्यमां अनेक अव्ययो दृष्टिगोचर थाय छे जे जेनी विशेषता छे.

दीप्यमानकिरणममृहम् । अत्र शिवैव प्राची यमेव सूर्य इति रूपकालङ्कारः प्रोक्तः, अथ च-
शब्दोऽत्र भिन्नक्रमत्वात् शिवा-निरुपद्रवा प्राची एव दिक् यमर्कं जनयतीति द्वितीयः सूर्यपक्षार्थः ।
शेषं तथैव । यत्तदोर्नित्यसंबन्धः । हे ईश ! हि-यस्मात् कारणात् सोऽपि भवान्-नेमिः एवविधो
भवति । तदाह-कथंभूतः स भवान् ? ' कृतान्तजनकः ' कृतान्तं-वियोगलक्षणं यमं जनयति-
उत्पादयतीति कृतान्तजनकः, मम पीडाकारणं भवति । यमो हि सर्वेषां पीडाकृदस्तीति । पुनः
कथंभूतः स भवान् ? अबाधः-उच्छृङ्खलः, निरङ्कुश इत्यर्थः । " अबाधोच्छृङ्खलोद्दामा० " इति
हैमः (का० ६, श्लो० १०२) । पुनः कथंभूतः स भवान् ? असह्यः-असहनीयः, कठोरप्रकृतित्वात् ।
अतः साताय सर्वजगतामिति पूर्वान्वयापेक्षया प्रसूतः पश्चाद् दुष्टो जात इति विरोधः । अपिर्विरो-
धार्थः । परिहारस्तु-कथंभूतः स भवान् ? कृतान्तं-सिद्धान्तं अथवा क्षेमकार्यं जनयतीति कृता-
न्तजनकः । " कृतान्तो क्षेमकर्मणि । सिद्धान्तयमदैवेषु " इति हैमानेकार्थः । पुनः कथंभूतः स
भवान् ? न विद्यते बाधा-पीडा यस्य सोऽबाध इति । पुनः कथंभूतः स भवान् ? असह्य-उप-
सर्गेरक्षोभ्य इति । अथ द्वितीयपक्षे सोऽपि सूर्यः कृतान्तजन्मकारकः । पुनः कथंभूतः स सूर्यः ?
अबाधः-अन्यसर्वतेजोभिरनभिभवः । पुनः कथंभूतः सोऽपि सूर्यः ? असह्यो-दुर्निरीक्ष्यः । अतः
पूर्वार्थापेक्षया कृतान्तजनकादिशब्दलाभात् अस्याः शिवाया जनन्याः पूर्वायाः दिशश्च दूषणं न
विद्यते, तस्याः किं दूषणं ? त्वं (एव) ईदृशो जात इति काकुः ॥ २२ ॥

अन्वयः

'शिवा' एव प्राची दिक् यं स्फुरत्-अंशु-जालं अर्कं सर्व-जगतां साताय जनयति, हे ईश ! हि स
अपि भवान् अ-सह्यः, अ-बाधः, कृतान्त-जनकः च भवति, अतः अस्याः न दूषणम् ।

शब्दार्थ

अस्याः (मू० इदम्)=आनुं.

न=नहि.

दूषणं (मू० दूषण)=दूषणम्.

अतः=अथैव करीते.

हि=हे भगवन्.

भवान् (मू० भवत्)=आप.

असह्यः (मू० असह्य)=सहन न करी शक्य तेवो.

बाधा=पीडा.

अबाधः=(१) उच्छृङ्खलः;(२) अविद्यमाने पीडा जने
अवेवो.

कृतान्तः=(१) यमः; (२) सिद्धान्तः; (३) कल्या-
णकारी कार्य.

जनकः=(१) पिता; (२) उत्पन्न करनार.

कृतान्तजनकः=(१) यमना जनकः; (२) सिद्धा-
न्तना प्ररूपकः; (३) कल्याणकारी कार्य करनार.

भवति (धा० भू)=थाय छे.

ईश ! (मू० ईश)=हे नाथ !

सः (मू० तद्)=ते.

अपि=पक्ष.

साताय (मू० सात)=सुप्तने भाटे.

सर्वं=समस्त, आप्नी.

जगत्=दुनिया, आलम.

सर्वजगतां=आप्नी आलमना.

१ रूपकालङ्कारस्य लक्षणम्—

" रूपकं यत्र साधर्म्या—दर्थयोरभिवा भवेत् ।

समस्तं वाऽसमस्तं वा, खण्डं वाऽखण्डमेव वा ॥१॥ "

—वाग्भट्टालङ्कारे (प० ४, श्लो० ६६)

શ્વ=અને.

શિવા (મૂ. શિવા)=શિવા (રાણી).

શિવા (મૂ. શિવ)=કલ્યાણકારી.

યં (મૂ. યદ્)=જેને.

અર્ક (મૂ. અર્ક)=સૂર્યને, રવિને.

પ્રાચી=પૂર્વ.

પવ=જ.

દિક્ (મૂ. દિક્)=દિશા.

જનયતિ (ધા. જન્)=જન્મ આપે છે.

સ્ફુત્ (ધા. સ્ફુર)=સ્ફુરાયમાન, પ્રકાશમાન.

અંગુ=કિરણ.

જાલ=સમૂહ.

સ્ફુરદંગુજાલં=પ્રકાશમાન છે કિરણોનો સમુદાય જેનો એવા.

શ્લોકાર્થ

“ હે નાથ ! (સમુદ્રવિજય નૃપતિની પટરાણી) શિવારૂપી (કલ્યાણકારી) પૂર્વજ દિશા સ્ફુરાયમાન કિરણોના સમુદાયવાળા એવા જ આપ (નેમિ) સૂર્યને આપી આલમના સુખને અર્થે જન્મ આપે છે, તે આપ પણ (કઠોર પ્રકૃતિવાળા હોવાને લીધે) અસહ્ય, ઉચ્છૃંખલ અને (હું વિરહી હોવાને લીધે મારા પ્રતિ) મરણુદાયક છો (અર્થાત્ આપ તો દુઃખના હેતુ થઈ પડ્યા છો), એથી કરીને એનો દોષ નથી.”—૨૨

સ્પષ્ટીકરણ

વિરોધનો પારહાર—

જગતના સુખને માટે જ આપને શિવા દેવીએ જન્મ આપ્યો, તે આપ તો મને મરણાન્ત કષ્ટ-દાયક થઈ પડ્યા છો એ વિરોધનો નાથ મુગ્ધ પરિહાર છે:—

શિવા રાણીરૂપી પૂર્વ દિશાએ જ નેમિનાથ રૂપી સૂર્યને સમસ્ત બ્રહ્માણ્ડના સુખને અર્થે જન્મ આપ્યો તે આપ તો (ઉપસર્ગીની) ક્ષોભ પામતા નથી, વળી આપને (દોષ પ્રકારની) પીડા નથી, તેમજ આપ સિદ્ધાન્તના પ્રશ્નક છો અથવા કલ્યાણકારી કાર્યને કરવાવાળા છો, એથી શિવાનો કંઈ દોષ નથી.

+ + + +

ચેતશ્ચમચ્ચરિકરીષિ દરીશ્રિતાનાં

તીવૈર્વૈતૈર્વિષમરૈવતશૃંગસહર્ગી ।

આદર્શધામ્નિ ધૃતકેવલચક્રિવત્ કિં

નાન્યઃ શિવઃ શિવપદસ્ય મુનીન્દ્ર ! પન્થાઃ ? ॥ ૨૩ ॥

હે મુનીન્દ્ર ! ત્વં ચેતઃ ચમચ્ચરિકરીષિ—અતિશયેનાશ્ચર્યયુક્તં કરોધીત્યર્થઃ । કેષાં ? દરી-શ્રિતાનાં—કન્દરાસ્થિતાનાં જનાનામ્ । કૈઃ ? તીવૈઃ—ઉત્કટૈઃ વ્રતૈઃ—યમનિયમરૂપૈઃ । કથંભૂતત્વં ? વિષમરૈવતશૃંગસહર્ગી, અસમરૈવતગિરિશિલ્લરસ્થિત इत्यર્થઃ । હે મુનીન્દ્ર ! શિવપદસ્ય પન્થા—માર્ગો-

૧-૩ સૂર્યના સંબંધમાં અસહ્ય'થી ' તેના તરફ નહિ જનંદ શકાય એવો' અર્થ કરવો. તેવીજ રીતે ' અ-આધ ' શબ્દથી ' અન્ય તેજ વડે પરાભવ નહિ પામનારો એવો ' અર્થ કરવો. વિશેષમાં સાકાંક્ષિ પ્રમાણે સૂર્ય યમ-રાજનો આપ થાય છે.

ऽन्य एतत्कृष्टात् इतरः किं न वर्तते ? अपितु वर्तते एव । कथंभूतः पन्थाः ? शिवो-निरुपद्रवः । किंवत् ? आदर्शधाम्नि-दर्पणगृहे धृतकेवलचक्रिवत्-लब्धकेवलज्ञानभरतचक्रधर इवेति ॥ २३ ॥

अन्वयः

हे मुनि-इन्द्र ! विषम-रैवत-शृङ्ग-सङ्गी त्वं तीव्रैः व्रतैः दरी-श्रितानां चेतः चमच्चरिकरीषि । आदर्श-धाम्नि धृत-केवल-चक्रिन्-वत् किं शिव-पदस्य अन्यः शिवः पन्थाः न (वर्तते) ? ।

शब्दार्थ

चेतः (मू० चेतस्)=चित्तने.
चमच्चरिकरीषि (धा० कृ)=अतिशय आश्चर्यांकित
करे छे, धणो अयंभो पंभाडे छे.
दरी=गुफा.
श्रित (धा० श्रि)=आश्रय करेल.
दरीश्रितानां=गुफानो आश्रय करेलाना.
तीव्रैः (मू० तीव्र)=तीव्र.
व्रतैः (मू० व्रत)=व्रतो वडे.
विषम=विषम.
रैवत=रैवत (पर्वत).
शृङ्ग=शिखर.
सङ्गी=संग करनार.
विषमरैवतशृङ्गसङ्गी=विषम रैवतना शिखरनो
संग करनारा.
आदर्श=दर्पण.
आदर्शधाम्नि=दर्पण-लुवनमां.

धृत (धा० धृ)=प्राप्त करेल.
केवल=केवल (ज्ञान), सर्वज्ञता.
चक्रिन्=चक्रवर्ती.
वत्=सरभुं, परापर.
धृतकेवलचक्रिवत्=प्राप्त करुं छे केवल (ज्ञान) जेणे
जेवा चक्रवर्तीनी जेम.
किं=शुं.
न=नहि.
अन्यः (मू० अन्य)=भीजे.
शिवः (मू० शिव)=कल्याणकारी.
शिव=भोक्ष.
पद=स्थान.
शिवपदस्य=भोक्ष-स्थाननो.
मुनि=यति, साधु.
इन्द्र=भुज्य.
मुनीन्द्र ! =हे योगीश्वर, हे मुनिराज !
पन्थाः (मू० पथिन्)=मार्ग.

श्लोकार्थ

“ हे योगीश्वर ! विषम रैवत (पर्वत)ना शिखर उपर रहेलो जेवो तुं तीव्र (तपस्या-
दिक) व्रतो वडे गुफामां वसनारा (जनोना) चित्तने अतिशय आश्चर्यांकित करे छे. (परंतु
आ कष्टकारी मार्ग सिवाय) दर्पण-लुवनमां केवल (ज्ञान) प्राप्त करनारा जेवा (भरत) चक्र-
वर्तीनी जेम शुं मुक्ति-पदनो (ढाध) अन्य कल्याणकारी मार्ग नथी वाइ ? ”—२३

स्पष्टीकरण

भरत चक्रवर्तीने केवलज्ञान—

अक द्विपस भरत नरेश्वरे स्नान करी, पालि-कर्म करी, देवदूष्य वस्त्र वडे शरीर लुछी,
केशमां पुष्प-माला गुंथी, गोशीर्ष अंघनतुं विलेपन करी अने अभूष्य अलंकारो धारण करी अंतः-
पुरनी उत्तम अण्डलाज्येना परिवार सहित प्रतिहारै दशविला मार्गे थधने अंतःपुरमां प्रवेश
कर्यो. त्यां तेज्यो रत्नना आदर्श-गृहमां जध दर्पणमां पोतानुं मुष्प जेवा लाज्या. तेवामां तेमनी
आंगणीमांथी मुद्रिका पडी गध, परंतु तेनी तेमने अण्णर पडी नहि. धीरे धीरे शरीरना सर्व भा-
गने जेतां जेतां तेमनी नजर मुद्रिका विनांनी आंगणी उपर पडी. तेने निस्तेज जेधने तेज्यो

વિચારવા લાગ્યા કે શું શરીરના બીજા ભાગો પણ અલંકાર વિના આમ નિસ્તેજ દેખાતા હશે ? એની પ્રતીતિ કરવા તેઓ અંગ ઉપરથી એક પછી એક આભૂષણ ઉતારવા લાગ્યા.

આનું વર્ણન કરતાં શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિ કહે છે કે પ્રથમ તો તેમણે મસ્તક ઉપરથી માણિ-
ક્યનો મુકુટ ઉતાર્યો; એથી તે મસ્તક રત્ન વિનાની મુદ્રિકા જેવું દેખાવા લાગ્યું. ત્યાર બાદ તેમણે
કાનમાંનાં કુણ્ડળ કાઢી નાંખ્યાં, એટલે તે કાન સૂર્ય અને ચન્દ્ર વિનાની પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા
જેવા ભાસવા લાગ્યા. ગ્રીવા (ડોક) ઉપરથી ગળચવો દૂર કરવાથી તેમની ગ્રીવા નીર (જળ) વિનાની
નદી જેવી જણાવા લાગી. પછીથી તેમણે વક્ષઃસ્થલ (છાતી) ઉપરથી હાર ઉતાર્યો, એથી તો તે
તારા વિનાના આકાશની જેમ શૂન્ય દેખાવા લાગ્યું. બાજુબંધ ઉતારતાં તેમના બંને હાથ જણે
અર્ધલતાપાશથી રહિત બે સાલ વૃક્ષ હોય તેમ ભાસવા લાગ્યા. હાથના મૂળમાંથી તેમણે કડાં
ઉતાર્યાં, એટલે તે આમલસાર વગરની ઇમારત જેવા જણાવા લાગ્યા. તેમણે ત્યાર પછી બીજી
બધી આંગળીઓમાંથી મુદ્રિકા કાઢી નાંખી, એટલે તે આંગળીઓ સર્પ વિનાની ફેણ જેવી દેખાવા
લાગી. ત્યાર બાદ તેમણે પાદમાંથી પાદ-કટક દૂર કર્યાં, એથી તે રાજકુંજરના સુવર્ણ કંકણથી
રહિત દાંતના જેવા જણાવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે સર્વ આભૂષણોનો તેમણે અનુક્રમે ત્યાગ કર્યો એટલે તેમનું શરીર પણ વિનાના
વૃક્ષ જેવું શોભારહિત દેખાવા લાગ્યું. આ પ્રમાણેનું પોતાનું શરીર જોઈને તેમણે એવો વિચાર
આવ્યો કે શરીરની અલંકારોથી કૃત્રિમ શોભા છે. બાકી આ શરીર તો અંદરથી વિષાદિક મળથી
અને બહારથી મૂત્રાદિકના પ્રવાહથી એમ ઉભય રીતે મલિન છે. આ પ્રમાણે તેમણે શરીર ઉપરની
મમતા ઓછી કરવા માંડી એટલુંજ નહિ, પરંતુ શુદ્ધ વિચારમાં આગળ વધતા જતા એવા તે રાજ-
શ્વર અપૂર્વકરણના અનુક્રમથી ક્ષપક શ્રેણિ ઉપર આરૂઢ થયા. શુદ્ધ ધ્યાનમાં તદ્દલીન બનેલા એવા
તેમને સદ્વિચારના પ્રભાવથી કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ધન્ય છે આવા રાજર્ષિને કે જેમણે
“ મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ ” એ વાક્યને ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યું તેમજ ગૃહસ્થાવાસમાં
રહીને પણ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

* * * * *

पूर्णं व्रतेन भवतु क्रियया गतैः किं ?

कष्टैः कृतं च तपसाऽस्त्वलमन्यकृत्यैः ।

चेत् केवलं शिवसुखाब्जविकाशहेतुं

ज्ञानस्वरूपममलं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ૨૪ ॥

ટીકા

हे नेमे ! व्रतेन पूर्णं-सृतम् । क्रियया भवतु-सृतम् । गतैः-गमनैः-विहारैः किं ?-सृतम् ।
कष्टैः-श्लेषान्निष्टैः कृतं-सृतम् । तपसाऽस्तु-सृतम् । अन्यकृत्यैः-अन्यधर्माभासकार्यैः अलं-सृतम् ।

હે નેમે ! ચેદ્-યદિ સન્તઃ-પણ્ડિતાઃ કેવલમ્-અસહાયમેકં અમલં-નિર્મલં શિવસુખાબ્જવિકાશ-
હેતું-મોક્ષસુખકમલોલ્લાસનકારણં એવંવિધં જ્ઞાનસ્વરૂપં-જ્ઞાનલક્ષણં પ્રવદન્તિ ઇતિ ॥ ૨૪ ॥

અન્વયઃ

(હે નાથ !) ચેદ્ સન્તઃ કેવલં અ-મલં શિવ-સુખ-અબ્જ-વિકાશ-હેતું જ્ઞાન-સ્વરૂપં પ્રવદન્તિ,
(તર્હિ) ઘટેન પૂર્ણ, ક્રિયયા ભવતુ, ગતૈઃ કિં ? કષ્ટૈઃ કૃતં, તપસા અસ્તુ, અન્ય-કૃત્યૈઃ ચ અલમ્ ।

શબ્દાર્થ

પૂર્ણ=સર્વું.

ઘટેન (મૂ० ઘટ)=ઘટ વડે..

ભવતુ=સર્વું.

ક્રિયયા (મૂ० ક્રિયા)=ક્રિયા વડે.

ગતૈઃ (મૂ० ગત)=ગમનો વડે.

કિં=શું, સર્વું.

કષ્ટૈઃ (મૂ० કષ્ટ)=કષ્ટો વડે.

કૃતં=સર્વું.

ચ=અને.

તપસા (મૂ० તપસ)=તપશ્ચર્યાથી, તપથી.

અસ્તુ=સર્વું.

અલં=સર્વું.

અન્ય=અપર.

કૃત્ય=કાર્ય.

અન્યકૃત્યૈઃ=અન્ય કાર્યો વડે.

ચેદ્=એ.

કેવલં (મૂ० કેવલ)=નિઃસહાયી, એકલા.

શિવ=(૧) કલ્યાણ; (૨) મોક્ષ.

સુખ=સુખ.

અબ્જ=કમળ.

વિકાશ=પીલવું તે.

હેતુ=કારણ.

શિવસુખાબ્જવિકાશહેતું=શિવસુખરૂપી કમળના
વિકાસના કારણરૂપ.

જ્ઞાન=જ્ઞાન.

સ્વરૂપ=સ્વરૂપ.

જ્ઞાનસ્વરૂપં=જ્ઞાનના સ્વરૂપને.

અમલં (મૂ० અમલ)=નિર્મલ.

પ્રવદન્તિ (ધા० વદ)=કહે છે.

સન્તઃ (મૂ० સત્)=સંતો, પણ્ડિતો.

શ્લોકાર્થ

“ (હે નાથ !) એ સન્તો જ્ઞાનના સ્વરૂપને નિઃસહાયી તથા નિર્મલ તેમજ મુક્તિના સુખ-
રૂપી કમળના વિકાસના કારણરૂપ કહે છે, તો પછી ઘટેથી તેમજ ક્રિયા વડે (પણ) સર્વું; (વિ-
હાનદિક) ગમનોથી શું ? (લોચાદિક) કષ્ટો (પણ) શા કામનાં ? તપશ્ચર્યાથી શી સાર્થકતા ?
અને અન્ય (ધર્માભાસરૂપી) કાર્યોથી પણ અસ થયું (અર્થાત્ આ બધી ક્રિયાઓ નકામી
છે). ”—૨૪

સ્પષ્ટીકરણ

જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સહયોગ—

‘ સર્વું ’ શબ્દવાચક વિવિધ શબ્દોથી શોભતા આ પદ્ય દ્વારા રાખમતી ક્રિયાનો નિષેધ
કરે છે, પરંતુ તે વાત યુક્ત નથી; કમળે જ્ઞાન અને ક્રિયાના સહયોગથીજ મુક્તિ મળે છે. આ
વાતની “ સમ્યજ્ઞ નક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ ” સાક્ષી પૂરે છે. વિશેષમાં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે જ્ઞાન એ દેખવું
છતાં પાંગણું છે, જ્યારે ક્રિયા એ ગતિ કરનારી હોવા છતાં આંધળી છે; એટલે આ બંનેને અર-
સ્પરસનો સહયોગ જોઈએ. વિશેષમાં ઉત્તમ જ્ઞાનની સફળતા પણ ઉત્તમ ચારિત્રમાંજ સમાયેલી છે,
એ વાતને શાસ્ત્રકારો પણ ટંકા આપે છે. કમળે “જ્ઞાનસ્ય ફલં ચિરતિઃ” યાને “સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે”
એ તેમનો મુદ્રાલેખ છે. આ ઉપરાંત મનુષ્યની કીંમત તેના વિચાર કરતાં આચાર ઉપરથી વિશેષ અં-

કાય છે અને દુનિયામાં છાપ પણ ચારિત્રશાળી વ્યક્તિનીજ પડે છે. આ સંબંધમાં ધણું વિવેચન થઈ શકે તેમ છે, પરંતુ અત્ર તેા “ આચારહીનં ન પુનન્તિ વેદા; ” એ વસિષ્ઠ-સ્મૃતિના છઠ્ઠા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકના ચરણનો ઉલ્લેખ કરી વિરમવું ઉચિત સમજાય છે. આની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક (ગાથાંક ૧૧૪૩—૧૧૬૩).

* * * * *

બાલશ્ચિખેલિથ સુરૈઃ કૃતનર્મકર્મૈ—

ધીરો ભવંશ્ચ સમિતૌ ભુવનેષુ જિણ્ણુઃ ।

સત્ત્વાત્ પુનઃ સ ચ ગૃહીતિ' કિમત્ર ગણ્યો

વ્યક્તં ત્વમેવ ભગવન્ ! પુરુષોત્તમોઽસિ ॥ ૨૫ ॥

ટીકા

હે ભગવન્ ! વ્યક્તં—પ્રકટં અત્ર-લોકે ત્વં એવ પુરુષોત્તમો ગણ્યઃ—સંખ્યેય इति કિમસિ ? અપિતુ પુરુષોત્તમો ગણ્યો નાસિ । ત્વં બાલઃ સન્ સુરૈઃ—દેવૈઃ સહ ચિખેલિથ—ક્રીડાં કરોષિ સ્મેત્યર્થઃ । કથંભૂતૈઃ સુરૈઃ ? કૃતાનિ નર્મકર્માણિ-ક્રીડાકર્માણિ યેષાં તૈઃ । કર્મશબ્દોઽત્રાકારાન્તોઽપ્યસ્તિ । ચ—પુનઃ કથંભૂતસ્ત્વં ? ધીરો—દૃઢો ભવન્ । કસ્યાં ? સમિતૌ—ઈર્યાદિપશ્ચસમિતિ-રૂપેઽથવા સામ્યયોગે । યત્તઃ—“સમિતિર્યુધિ સદ્ગમે । સામ્યે સમાયામીર્યાદૌ” इति હૈમાને-કાર્થઃ । પુનઃ કથંભૂતસ્ત્વં ? ભુવનેષુ-વિશ્વેષુ જિણ્ણુઃ—જયનશીલઃ । કસ્માત્ ? સત્ત્વાત્-પરાક્ર-માત્ । અથ કૃષ્ણોઽપિ સુરૈઃ સહ ક્રીડાં ચકાર, સમિતૌ—સદ્ગ્રામે સમાયાં વા ધીરો ભવન્ પુનઃ સત્ત્વાત્ વિશ્વે જયનશીલઃ । इति તવ કૃષ્ણસ્ય ચ સામ્યં પ્રોક્તમ્, અથ કૃષ્ણસ્ય વિશેષમાહ—પુન-રિતિભેદે । સ ચ કૃષ્ણઃ ગૃહી-કલગ્રવાન્ इति વર્તતે, ત્વં તુ ન इति, તેન પુરુષોત્તમઃ ગણ્યો નેતિ યુક્તમ્ । પુરુષાણાં મધ્યે ઉત્તમઃ પુરુષોત્તમ इति નિહત્તિઃ । અથવા “સ ચ ગૃહીતિ ભવાંસ્તુ યોગી” इति પાઠાન્તરમ્ । તત્ર પક્ષે હે ભગવન્ ! ત્વમેવ પુરુષોત્તમોઽસિ, સામ્યધર્મત્વાત્ । પુનઃ સ ચ કૃષ્ણો ગૃહી । પુનઃ ભવાન્ તુ યોગી-યોગધારી । યતઃ (શ્રીવાગ્મટવિરચિતે) અલક્ષારગ્રન્થે (પ૦ ૪, શ્લો ૮૫, ૮૬)—

“કેનચિદ્ યત્ર ધર્મેણ, દ્વયોઃ સંસિદ્ધસામ્યયોઃ ।

ભવત્યેકતરાધિક્યં, વ્યતિરેકઃ સ ઉચ્યતે ॥૧॥—અનુ૦

અસ્ત્વસ્તુ પૌરુષગુણાજ્ઞયાસિંહદેવ—

પૃથ્વીપતેર્મૃગપતેશ્ચ સમાનભાષઃ ।

કિન્ત્વેકતઃ પ્રતિભટાઃ સમરં વિદ્વાય

મધ્યો વિશન્તિ વનમન્યમશક્કમાનાઃ ॥૨॥”—વસન્ત૦

इति વ્યતિરેકાલક્ષાર ઉક્તઃ । લોકભાષયા સ્ત્રીરહિતો યોગી કથ્યતે इत्यस्या ईर्ष्यावचनमपि ॥૨૫॥

અન્વય:

(ત્વં) બાલ: (સન્) કૃત-નર્મન્-કર્મે: સુરૈ: ચિખેલિથ, સમિતૌ ધીર: ભવન્ સત્ત્વાત્ ચ ભુવનેષુ જિષ્ણુ: સ: (પુરુષોત્તમ:) ચ ગૃહી ઇતિ (તસ્માત્) હે ભગવન્ ! વ્યક્તં ત્વં एव अत्र पुरुष-उत्तम: गण्य: (इति) किं असि ? ।

શબ્દાર્થ

બાલ: (મૂં બાલ)=ખાળક.
ચિખેલિથ (ધાં છેલ)=ક્રીડા કરી.
સુરૈ: (મૂં સુર)=દેવો સહિત.
કૃત (ધાં કૃ)=કરેલ.
નર્મન્=ક્રીડા.
કર્મે=કૃત્ય.
કૃતનર્મકર્મે: =ક્યાં છે ક્રીડાનાં કૃત્યો જોણે એવા.
ધીર: (મૂં ધીર)=દૃઢ.
ભવન્ (મૂં ભવત્)=થતો.
ચ=વળી.
સમિતૌ (મૂં સમિતિ)=(૧) ઈર્ષ્યાદિક સમિતિમાં; (૨) યુદ્ધમાં; (૩) સભામાં.
ભુવનેષુ (મૂં ભુવન)=દુનિયાઓમાં.
જિષ્ણુ: (મૂં જિષ્ણુ)=જયનશીલ, જીતવાના સ્વભાવવાળો.
સત્ત્વાત્ (મૂં સત્ત્વ)=પરાક્રમને લીધે.

પુનર્=વળી.
સ: (મૂં તદ્)=તે.
ગૃહી (મૂં ગૃહિન્)=ગૃહસ્થ.
ઇતિ=એમ.
કિં=શું.
અત્ર=આ જગતમાં.
ગણ્ય: (મૂં ગણ્ય)=ગણવા લાયક.
વ્યક્તં=સ્પષ્ટ.
ત્વં (મૂં તુમ્)=તું.
एव=જ.
ભગવન્ ! (મૂં ભગવત્)=હે ભગવન્ !
પુરુષ=મનુષ્ય.
ઉત્તમ=શ્રેષ્ઠ.
પુરુષોત્તમ: (મૂં પુરુષોત્તમ)=(૧) મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ;
(૨) નારાયણ.
અસિ (ધાં અસ્)=છે.

શ્લોકાર્થ

“ જમણે ક્રીડાનાં કૃત્યો કર્યાં છે એવા દેવોની સાથે ખાળક હોઈ કરીને તેં જમ ક્રીડા કરી તેમજ (ઈર્ષ્યાદિક પાંચ) સમિતિને વિષે [અથવા યુદ્ધ કે સભામાં] ધીર થયો થકા પરાક્રમ વડે દુનિયાઓમાં તું જયનશીલ છે, તેમ તે નારાયણ પણ છે. (પરંતુ) તે ગૃહસ્થ છે (અને તું તો યોગી છે), એથી કરીને હે ભગવન્ ! તુંજ અત્ર પુરુષોત્તમ ગણી શકાય તેમ છે ખરો કે ! ”—૨૫

સ્પષ્ટીકરણ

સમિતિ—

‘ સમિતિ ’ શબ્દનો અર્થ સાવધાનતા, સાવચેતી કે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ થાય છે. ચારિત્રની રક્ષાને માટે સાધુએ સમિતિ પાળવાની જરૂર છે. આ સમિતિના (૧) ઈર્ષ્યા-સમિતિ, (૨) ભાષા-સમિતિ, (૩) એષણ-સમિતિ, (૪) આદાન-નિક્ષેપણ-સમિતિ અને (૫) પારિષ્ઠાપનિકા-સમિતિ એમ પાંચ પ્રકારો છે.^૧ તેમાં ઈર્ષ્યા-સમિતિનો અર્થ એ છે કે જીવ-જંતુનો વધ ન થઈ જાય તેટલા માટે તેમજ પોતે પણ રસ્તામાં ખાડો હોય તો તેમાં પડી ન જાય ઇત્યાદિ ઉભય જીવના

૧ લોકોમાં સ્ત્રી વગરનો મનુષ્ય ‘યોગી’ કહેવાય છે.

૨ આ પાંચ સમિતિ અને મનોગુપ્તિ, વચન-ગુપ્તિ અને કાય-ગુપ્તિ એ ત્રણ ગુપ્તિના સમુદાયને ‘ અષ્ટ પ્રવચન-માતા ’ કહેવામાં આવે છે.

रक्षणार्थे अेक युग (दोसरा) ळट्ठी अथ दृष्टि राणी यात्रुं. लाषा-समितिथी अे समजवानुं डे
 ओसती वषते सावयेत रहेवुं अर्थात् अहितकारी डे पापमय वयन ओसतुं नहि. अेषणा-समितितुं
 तात्पर्य अे छे डे शास्त्रमां ळ वस्तुओ लक्ष्य अने पेय गणुवामां आवी डेय ते अहुणु करवी अर्थात्
 प्रासुक आहार पाणी लेवा. आदान-निक्षेप-समितिनो अर्थ अे छे डे वस्त्र तेमज पात्र लेतां भूकतां
 भूमितुं निरीक्षण अने प्रमार्जन करी तेम करवुं. पारिष्ठापनिका-समितिनो अर्थ अे छे डे भक्ष-
 भूत्रनो योग्य भूमिअे त्याग करवो.

* * * * *

पूर्व प्रभो ! प्रबलपूरितपाञ्चजन्यः

के प्रेङ्खिताच्युतभुजो हसितोऽस्य दारैः ।

मौनं श्रितः परिणये विमुखोऽधुनैव

तुभ्यं नमो जनभवोदधिशोषणाय ! ॥२६॥

टीका

हे प्रभो ! पूर्व-प्रथमं भवान् 'प्रबलपूरितपाञ्चजन्यः' प्रबलेन-शौर्येण पूरितो-ध्मातः पाञ्च-
 जन्यो-वासुदेवशङ्खो येन स इति अभवत् । ततोऽनन्तरं भवान् के-प्रकाशेऽर्थात् प्रकाशयुक्ते मल्ला-
 क्षाटके प्रेङ्खिताच्युतभुजो-वालितकृष्णहस्तोऽभवत् । ततोऽनन्तरं कशब्दोऽत्रानुवर्तनीयः तेन
 के-जले जलाश्रये इत्यर्थः । अस्य कृष्णस्य दारैः सत्यभामादिस्त्रीभिर्भवान् हसितः-हास्यं नीतः ।
 ततोऽनन्तरं भवान् परिणये-विवाहमेलननिमित्तं मौनं श्रितः-गृहीतमौनोऽभवत् । ततोऽनन्तर-
 मधुना-साम्प्रतम् एवंप्रकारः कोऽर्थः ? तोरण आगतः पाणिग्रहणमकृत्वा पश्चाद् वलितः, संवत्सरदानं
 दत्त्वा व्रतं गृहीत्वा 'रैवतके योगासक्त इत्यर्थः । एवंशब्दः प्रकारार्थः । हे जनभवोदधिशोषणाय !
 जनानां संसारसमुद्रशोषणे आयो-लाभो यस्य सः । अथवा जनो-मल्लक्षणस्तस्य भवः-जन्म स
 एवोदधिः-समुद्रस्तस्य शोषणे-स्थलकरणे आयो-लाभो यस्य स तस्य संबोधने इति । वियोगिना-
 मेकाऽपि घटिका कल्पान्तकालोपमा भवति, अतो भवोदधीत्युक्तं युक्तम् । हे नेमे ! तुभ्यं
 नमः- नमस्कारोऽस्तु । एतेन त्वं शिक्षायोग्यो न, अहं तु शिक्षाकथनेन थक्किता इति अत्यन्तति-
 रस्कृत्यलङ्कारोऽयम्, यदुक्तं नैषधे—

“मुखरय स्वयशोनवडिण्डिमं

जलनिधेः कुलमुज्ज्वलयाधुना ।

अपि गृहाण वधूवधपौरुषं

हरिणलाञ्छन ! मुञ्च कदर्थनाम् ॥ १ ॥”

इति ॥ २६ ॥

અન્વય:

(હે) પ્રમો ! પૂર્વે (મધાન્) પ્રબલ-પૂરિત-પાશ્ચજન્યઃ, (તતઃ) કે પ્રેક્ષિત-‘અચ્યુત’-મુજઃ, કે અસ્ય દારૈઃ હસિતઃ, પરિણયે મૌનં શ્રિતઃ, અધુનાં એવં વિમુક્ષઃ (અભવત્), (તસ્માત્) જન-મવ-ઉદધિ-શોષણ-આય ! તુમ્યં નમઃ !

શબ્દાર્થ

પૂર્વે=પહેલાં.

પ્રમો ! (મૂં પ્રમુ)=હે નાથ !

પ્રબલ=પ્રકૃષ્ટ શૌર્ય.

પૂરિત (ધાં પૂર)=પૂરેલ.

પાશ્ચજન્ય=પાંચજન્ય (નામનો શંખ).

પ્રબલપૂરિતપાશ્ચજન્યઃ=પ્રકૃષ્ટ પરાક્રમ વડે પૂર્યાં છે પાંચજન્ય જોણે એવા.

કે (મૂં ક)=(૧) પ્રકાશમાં; (૨) જલમાં.

પ્રેક્ષિત (ધાં દ્રશ)=હલાવેલ.

અચ્યુત=અચ્યુત, કૃષ્ણ.

મુજ=હસ્ત, હાથ.

પ્રેક્ષિતાચ્યુતમુજઃ=વાળ્યો છે કૃષ્ણનો હાથ જોણે તે.

હસિતઃ (મૂં હસિત)=હસી કાઢેલ.

અસ્ય (મૂં અદમ)=આની.

દારૈઃ (મૂં દાર)=સ્ત્રી વડે.

મૌનં (મૂં મૌન)=મૌનને.

શ્રિતઃ (મૂં શ્રિત)=આશ્રય કરેલ.

પરિણયે (મૂં પરિણય)=લગ્નને વિષે.

વિમુક્ષઃ (મૂં વિમુક્ષ)=વિમુખ.

અધુના=હમણા.

એવં=આમ.

તુમ્યં (મૂં તુમ્યમ)=તને.

નમસ્=નમસ્કાર.

જન=લોક.

મવ=સંસાર.

ઉદધિ=સમુદ્ર.

શોષણ=શોષવું તે.

આય=લાભ.

જનમવોદધિશોષણાય ! =હે લોકોના સંસાર-સમુદ્રના શોષણનો લાભ છે જે દ્વારા એવા ! (સં)

શ્લોકાર્થ

“ હે નાથ ! પહેલાં તો તે પ્રકૃષ્ટ પરાક્રમ વડે પાંચજન્ય (નામનો શંખ) પૂર્યાં હોતો. ત્યાર પાછ તે પ્રકાશ (યુક્ત અખાડા)માં કૃષ્ણનો હસ્ત વાળ્યો હતો. વળી ત્યાર પછી જલાશયને વિષે એની પત્નીઓએ તને હસી કાઢ્યો હતો. ત્યાર પાછ લગ્નના સંબંધમાં તે મૌન ધારણ કર્યું હતું અને હમણાં તું આમ વિમુખ થયો છે. તો તેથી લોકોના [અથવા મારા જેવા મનુષ્યના] સંસાર-સમુદ્રનું શોષણનો લાભ છે જે દ્વારા એવા (હે નાથ) ! તને નમસ્કાર હોજો. ”—૨૬

સ્પષ્ટીકરણ

કૃષ્ણ-વિચાર—

હરેક વાસુદેવની પેઠે કૃષ્ણને ગરૂડનું વાહન હતું. તેની પાસે પાંચજન્ય શંખ, કૌમોદકી ગદા, નન્દક ખડ્ગ, શાર્દૂલ ધનુષ્ય અને સુદર્શન ચક્ર હતાં. વળી તેને શ્રીવત્સનું લાંછન હતું. તેના હાથમાં સ્થમન્તક મણિ હતો, જ્યારે તેના છુજની મધ્યમાં કૌસ્તુભ મણિ હતો. તેને સત્યભામા પ્રમુખ પત્નીઓ હતી.

પાઠ-વિચાર—

લક્તામર-સ્તોત્રના ૨૬મા પદનું ચતુર્થ ચરણ તો ‘ તુમ્યં નમો જિન ! મવોદધિશોષણાય ’ એમ છે, જ્યારે અહિંઆ તો ‘ જિન ’ને બદલે ‘ જન ’ શબ્દનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તેનું શું કા-

पशुं श्रेयो प्रश्न उपस्थित थाय छे. शुं लडतामर-स्तोत्रनी नूनी प्रतोभां 'जिन' शब्दने पदले 'जन' शब्दने उद्वेष्य हुरे डे नथी करीने अहिं पशुं श्रेयो उद्वेष्य करवामां आये छे ?

* * * * *
त्वं चेच्छिवात्मज इतीश ! शिवाय मे किं ?

नारिष्टनेमिरिति चेदशुभच्छिदेऽपि ।

स्वैर्वा निरुक्तवशतो मयि सानुकूलः

स्वप्नान्तरेऽपि न कदाचिदपीक्षितोऽसि ॥२७॥

टीका

हे नेमे ! चेद्-यदि त्वं शिवात्मज इत्यसि, तदा त्वं मे-मम शिवाय-कल्याणाय किं नासि ? शिवहेतुत्वात् शिवा जननी तत्पुत्रस्त्वं तादृशो नेति । हे नेमे ! चेद्-यदि त्वं अरिष्टनेमिरिति असि, तदाऽपि-पुनः त्वं मे-ममाशुभच्छिदे-कष्टविदारणाय किं नासि ? अरिष्टस्य अशुभस्य नेमिरिव प्रध्वंसकत्वादरिष्टनेमिरिति निरुक्ततः । वेति पक्षान्तरे । हे नेमे ! स्वैः-स्वकीयैर्जनैः कदाचिदपि-कस्मिंश्चिदपि काले स्वप्नान्तरेऽपि-निद्रावस्थायामपि त्वं मयि विषये सानुकूलः-अनुरागयुक्तो नेक्षितोऽसि-न विलोकितोऽसि । कस्मात् ? निरुक्तवशतः-निरुक्त्यधीनतः । शिवात्मज इति अरिष्टनेमिरिति भवान् नामतोऽस्ति, परमार्थतो नास्ति इत्युक्तम् ॥२७॥

अन्वयः

(हे) ईश ! चेद् त्वं 'शिवा'-आत्मजः इति (असि, तर्हि) मे शिवाय किं न (असि) ? चेद् (त्वं) 'अरिष्टनेमिः', (तर्हि मे) अशुभ-छिदे अपि (किं न ?) । वा स्वप्न-अन्तरे अपि स्वैः (जनैः) निरुक्त-वशतः मयि स-अनुकूलः न कदाचित् अपि ईक्षितः असि ।

शब्दाथ

त्वं (मू० युष्मद्)=तुं.

चेद्=जे.

शिवा=शिवा.

आत्मज=पुत्र, न-दत्त.

शिवात्मजः=शिवा (देवी)नो न-दत्त.

इति=अभ.

ईश ! (मू० ईश)=हे नाथ !

शिवाय (मू० शिव)=कल्याणार्थे.

मे (मू० अस्मद्)=भारो.

किं=कम.

न=नहि.

अरिष्ट=अशुभ.

नेमि=यक.

अरिष्टनेमिः=(१) अरिष्टनेमि; (२) अशुभ प्रति यक.

अशुभ=अशुभ.

छिद्=छेदुं ते, नाथ करवो ते.

अशुभच्छिदे=अशुभना नाथने भारे.

अपि=पशु.

स्वैः (मू० स्व)=पोताना (जनो) वडे.

वा=पक्षान्तरसूयक अव्यय.

निरुक्त=व्युत्पत्ति.

वश=आधीन.

निरुक्तवशतः=व्युत्पत्ति अनुसार, नामना अर्थ प्रमाणे.

मयि (मू० अस्मद्)=भारे विषे.

सानुकूलः=अनुकूल, ठीक, सारे.

स्वप्न=स्वप्न.

अन्तर=मध्य.

स्वप्नान्तरे=स्वप्नभा.

कदाचित्=कदापि.

ईक्षितः (मू० ईक्षित)=नेवायेल.

असि (घा० अस्)=तुं छे.

श्लोकार्थ

“ (हे नाथ !) जे तुं शिवा (देवी) ने नन्दन होय, तो पत्नी मारा उट्याणार्थे डम थतो नथी ? वणी जे तुं अरिष्टनेभि होय, तो पत्नी मारा अशुभनुं छेदन डम करतो नथी ? अथवा निश्कतने लीधे तुं अनुद्भूत देवो जेठये तथापि तुं तारा स्व(जने) वडे पणु स्वप्नमां पणु उदापि मारा प्रति सानुद्भूत जेवाये नथी. ”—२७

* * * * *

वेत्थेति नाद्रिवसते ! विशदं ध्रुवं त्वां
सौवं मतं प्रतिविभातमिदं ब्रवीति ।
रागीभवद् विकचकोकनदश्रियाऽरं
विम्बं रवेरिव पयो धरपार्श्ववर्ति ॥ २८ ॥

टीका

अद्रौ वसतिर्यस्य स तस्य संबोधने हे अद्रिवसते ! त्वमिति न वेत्थ—न वेत्सि । इतीति किं? तदाह—हे नेमे ! ध्रुवं—निश्चितं, प्रतिविभातं विभातं विभातमित्यव्ययीभावः, प्रभाते प्रभाते । धर-पार्श्ववर्ति—रैवतकपर्वतसमीपवर्तमानं पयो—जलं कर्तृपदम् । इदं मतं—मनोजभिप्रायं त्वां ब्रवीति । ब्रूञ् धातुर्द्विकर्मकः । कथंभूतं मतं ? स्वस्येदं सौवं—स्वकीयम् । पुनः कथंभूतं ? विशदं—निर्मलम् । पुनः कथंभूतं मतं ? अरम्—अत्यर्थं विकचकोकनदश्रिया—विकस्वरक्तकमलच्छायया रागीभवत्—सञ्जायमानरक्तवर्णम् । किमिव ? रवेर्विम्बमिव—सूर्यस्य विम्बमपि मतं त्वां ब्रवीति । शेषं तथैव योजनीयमिति । एतेन जलं त्वां प्रति कथयति—यथाऽहं जलं रक्तकमलश्रिया सह रागीभवामि तथा त्वमपि राजीमत्या सह रागीभव इति त्वं न वेत्थ इति स्थितम् । “धरः कूर्माधिपे गिरौ कर्पासमूले” इति हैमानेकार्थः ॥२८॥

अन्वयः

(हे) अद्रि-वसते ! रवेः विम्बं इव विकच-कोकनद-श्रिया (प्रति-विभातं) रागीभवत् धर-पार्श्व-वर्ति पयोः इदं विशदं ध्रुवं सौवं अरं मतं त्वां प्रति-विभातं ब्रवीति इति न वेत्थ ।

श्लोकार्थ

वेत्थ (धा० विद्)=जाने छे.
इति=अग.
न नदि.
अद्रि=पर्वत.

वसति=निवास.
अद्रिवसते ! =पर्वत उपर निवास छे जेणे जेवा !
(सं०)
विशदं (मू० विशद)=निर्मल.

१ सरभावा—

“ निरक्तं पदमञ्जनम् ”

—अभिधान-चिन्तामणि (३।० २, श्लो० १६८)

ध्रुवं (मू० ध्रुव)=निश्चित.
 त्वां (मू० युष्मद्)=तने.
 सौवं (मू० सौव)=स्वकीय, पोतानो.
 मतं (मू० मत)=मत, अलिप्राय.
 विभात=प्रभात, सवार.
 प्रतिविभातं=प्रत्येक प्रभाते.
 इदं (मू० इदम्)=आ.
 ब्रवीति (धा० ब्रू)=कहे छे.
 राग=रक्तता.
 रागीभवन्=रक्ततानुं आयरणु करेता.
 विक्रच=विक्रस्वर, पीवेल.
 कोकनद्=रक्त कभल, पद्म.

श्रिया (मू० श्री)=लक्ष्मी वडे.
 विक्रचकोकनद्श्रिया=विक्रस्वर पद्मोनी लक्ष्मीनी
 साथे.
 अरं (मू० अर)=अत्यंत.
 विम्बं (मू० विम्ब)=गिम्ब.
 रवेः (मू० रवि)=सूर्यतुं.
 इव=जेम.
 पयः (मू० पयम्)=जल.
 धर=पर्वत.
 पार्श्व=समीप.
 वर्तिन्=होनार.
 धरपार्श्ववर्ति=पर्वतना समीप होनाइं.

श्लोकार्थ

“ जेनो (रैवत) पर्वतना उपर निवास छे जेवा (हे नाथ) ! जेम रविनुं विम्ब (सर्वदा) विक्रस्वर पद्मोनी लक्ष्मी साथे रक्ततानुं आयरणु करे छे (अर्थात् पद्मनी जेम पोते पणु रक्त पने छे, तेम तुं मारी साथे रागी था) जेम (आ) पर्वतनी पारसे वहेतुं जल तने निर्भल, निश्चित तेमज अत्यंत जेवा पोतानो अलिप्राय प्रत्येक प्रभाते कहे छे जे तुं जणुतो नथी. (कभके जेनी तने पपर होय, तो तुं आम मारा प्रति विरक्त रहे परो छे ?) ”—२८

* * * * *

स्वामिन् ! ‘ समुद्रविजया’वनिपालसूनो !

स्तादीश्वरोऽत्र यदहार्यगतिं तवेमाम् ।

कान्तिं निवारयति विष्णुपदोदितां क—

स्तुङ्गेदयाद्रिशिरसीव सहस्रग्रहं ॥ २९ ॥

टीका

हे स्वामिन् ! हे समुद्रविजयावनिपालसूनो !— हे समुद्रविजयभूपुत्र ! अत्र-रैवतक-
 नगे भवानीश्वरः—स्वामी शब्दच्छलान्महादेवः स्तात्-भवतु । यद्-यस्मात् कारणात् को नरः तवेमां
 कान्तिम्-इच्छां शोभां वा निवारयति ? अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । “कान्तिः शोभाकामनयोः”
 इति हैमानेकार्थः । कथंभूतां कान्तिं ? अहार्य-हर्तुमशक्या गतिः—गमनं यस्याः सा, अथवा-
 ऽहार्ये-पर्वते रैवतके गतिः—गमनं यस्याः सा, अथवाऽहार्यवत् पर्वतवद् गतिर्हृत्स्वरूपा यस्यां सा
 तामिति । पुनः कथंभूतां कान्तिं ? विष्णोः—कृष्णस्य पदं अर्थात् क्रीडास्थानं रैवतकस्तस्मिन्नुदि-
 ता-उदयं प्राप्ता, अथवा विष्णुपदवत्-आकाशवत् उदिता-उद्गता, शून्या निरर्थका इत्यर्थः,
 अथवा विष्णुपदे-आकाशे उदिता, भूमिगतं मनोहरवस्तुसार्थं विहाय शून्यस्थाने जातेत्यर्थः,
 तामिति । महादेवस्यापि कान्तिं को निवारयति ? अहार्ये-हिमाचले गतिर्यस्याः सा तां विष्णु-

पदोदितां-आकाशोद्गताम् । अथवा विष्णुपदादुदितां-प्रकटितां एवंविधां कान्ति-शोभां गङ्गामि-
त्यर्थः । गङ्गा तु हरिचरणोद्गता हरशिरःस्थितेति लोकोक्तिः इत्युक्तिलेशः । यथा तुङ्गोदयाद्रिशि-
रसि-उच्चोदयाचलशिखरे सहस्ररश्मेः-सूर्यस्य कान्ति को निवारयति ? । विष्णुपदे-आकाशे उदि-
ताम् । शेषं यथोचितं योज्यमिति ॥२९॥

अन्वयः

(हे) स्वामिन् ! 'समुद्रविजय'-अवनिपाल-सूनो ! अत्र ईश्वरः स्तात् यद् तव इमां अहार्य-गतिं
विष्णु-पद-उदितां कान्ति तुङ्ग-उदय-अद्रि-शिरसि सहस्र-रश्मः इव कः निवारयति ? ।

शब्दार्थ

स्वामिन् ! (मू० स्वामिन्)=हे नाथ !
समुद्रविजय=समुद्रविजय, कृष्णुना काका.
अवनिपाल=पृथ्वीपति, राजा.
सूनो=पुत्र.
समुद्रविजयावनिपालसूनो ! =हे समुद्रविजय रा-
जाना पुत्र.
स्तात् (घा० अस्)=हे.
ईश्वरः (मू० ईश्वर)=(१) स्वामी; (२) महादेव.
अत्र=अहिंसा.
यद्=येथी करीने.
अहार्य=(१) चोरी नदि शकाय येतुं; (२) पर्वत.
गति=गति, गमन.
अहार्यगतिं=(१) हरी नदि शकाय येतुं गमन छे
जेतुं ते; (२) पर्वत प्रति गमन छे जेतुं ते;
(३) पर्वतना समान गति छे जेनी ते.
तव (मू० युष्मद्)=तारी.
इमां (मू० इदम्)=आ.
कान्ति (मू० कान्ति)=(१) शोभाने; (२)
गंगाने.

निवारयति (घा० वार्)=निवारणु करे.
विष्णु=कृष्णु.
पद=(१) अरण्य; (२) स्थान.
विष्णुपद=(१) कृष्णुनुं अरण्य; (२) कृष्णुनुं स्थान;
(३) आकाश.
उदित (घा० इ)=उदयमां आवेत्त.
विष्णुपदादितां=(१) कृष्णुना (क्रीडा-) स्थानमां
उदयमां आवेत्ती; (२) आकाशनी जेम उदयमां
आवेत्ती; (३) आकाशमां उदय आवेत्ती; (४)
विष्णुना अरण्यमां नीकेवेत्ती.
कः (मू० किम्)=करो.
तुङ्ग=उच्च, शिखा.
उदय=उदय.
अद्रि=गिरि, अयल.
शिरस्=टाप, शिखर.
तुङ्गोदयाद्रिशिरसि=उच्च उदयायगना शिखर उपर.
इव=जेम.
सहस्र=दशर.
रश्मि=किरण.
सहस्ररश्मः=दशर किरण छे जेनां तेनी, सूर्यनी.

श्लोकार्थ

“ हे नाथ ! हे समुद्रविजय (नामना) नृपतिना नन्दन ! अहिंसा (अर्थात् आ
गिरनार गिरि उपर) तुं ईश्वर (महादेव) हे, कारणु हे कृष्णुना (क्रीडा-) स्थान (इथी
आ पर्वत) उपर उदयमां आवेत्त [अथवा आकाशनी जेम उदयमां आवेत्त (अर्थात् निरर्थक),
अथवा आकाशमां (नदि के सकल मनोहर वस्तुथी मनोमोहक येनी भूमिने विषे) गयेत्त]
तेमज (काकथी पणु) न हरी शकाय येवी गति छे जेनी येवी [अथवा पर्वत प्रति गमन छे
जेतुं येवी अथवा पर्वतना समान (लुडवाणी) गति छे जेनी येवी] तारी शोभाने, उच्च

उदयायणना शिपरने विषे (रवेऽपि) सूर्यनी आकाशने विषे उदयभां आवेदी तेभ्य अह्यर्थे
येषी कान्तिनी ऋभेऽपि निवारी शके ? ”—२८

* * * * *

सारेच्छुदुर्लभमतोऽफलमेव मन्ये

मुख्यं महेश ! महतोऽप्यपरोपकृत् ते ।

सिद्धागमार्थवरमुच्चदशं स्वरूप—

मुच्चैस्तटं सुरगिरेरिव शातकौम्भम् ॥ ३० ॥

टीका

हे महेश !—हे महाप्रभो ! अहं ते—तव स्वरूपं—ध्यानावस्थागतरूपं अतः—कारणादफलं—निर-
र्थकमेव मन्ये—जानामि । कथंभूतं स्वरूपं ? मुख्यं—प्रधानमिति । पुनः कथंभूतं स्वरूपं ? सिद्धा—दे-
वास्तेषामागम—आगमनं तस्यार्थो—हेतुस्तेन वरं—श्रेष्ठम् । अथवा सिद्धः—प्रसिद्ध आगमानां—जिन-
प्रणीतशास्त्राणामर्थो—हेतुस्तेन वरमिति, आगमोत्पत्तिकारणत्वाद् । “आगमस्त्वागतौ शास्त्रे” इति
हैमानेकार्थः । पुनः कथंभूतं स्वरूपं ? ‘उच्चदशं’ उच्चा—ऊर्वा गुणस्थानापेक्षया दशाऽवस्था यस्य
तदुच्चदशम् । एवंविधमपि विशेषणद्वाराणां फलकारणमाह— पुनः कथंभूतं स्वरूपं ? अपरोपकृत्—परे-
पामनुपकारकं, त्वत्स्वरूपस्यानुभवगम्यत्वात् भूतमतीनामकिञ्चिन्करम् । अथवा विपमस्थानस्थि-
तस्य दर्शनमपि दुर्लभमतो जनानामनुपकारकमिति । पुनः कथंभूतं स्वरूपं ? ‘सारेच्छुदुर्लभं’
सारं—श्रेष्ठमिच्छतीति सारेच्छुस्तेन दुर्लभं—दुष्प्रापमिति । कथंभूतस्य ते ? महतो—महानुभाव-
स्यापि । किमिव तर्कमिव । अथा—हं सुरगिरेः—मरुपर्वतस्य शातकौम्भं—मुवर्णमयं तटं अतोऽफलं
मन्ये । कथंभूतं तटं ? मुख्यं—प्रधानम् । पुनः कथंभूतं तटं ? ‘सिद्धेति’ सिद्धाः—प्रसिद्धा आगमा
अगाः शब्दप्रभेदत्वाच्चन्दनादिवृक्षा अर्था(श्च)अन्यवस्तूनि तैर्वरं—श्रेष्ठम् । पुनः कथंभूतं तटं ? उच्चद-
शम्—उन्नतदशम् । पुनः कथंभूतं तटं ? उच्चैः—उन्नतम् । एवंविधमपि अफलकारणमाह—पुनः कथं-
भूतं तटं ? अपरोपकृत्—अनुपकारकम् । यतः कथंभूतं तटं ? सारेच्छुदुर्लभं—धनवाञ्छकनरदुष्प्राप-
मिति । कथंभूतस्य सुरगिरेः ? महतः—प्राढस्येति ॥३०॥

अन्वयः

(हे) महत्—ईश ! (अहं) (महतः) सुर—गिरेः शातकौम्भं, (मुख्यं), (सिद्ध—आगम—अर्थ-
वरं, उच्च—दशं) उच्चैः, (अ—पर—उपकृत्, सार—इच्छु—दुर्लभं) तटं इव महतः अपि ते मुख्यं,
सिद्ध—आगम—अर्थ—वरं, उच्च—दशं स्वरूपं अ—पर—उपकृत्, सार—इच्छु—दुर्लभं अतः अ—फलं मन्ये ।

शब्दार्थ

सार=(१) श्रेष्ठ; (२) धन.

इच्छु=छान्ति.

दुर्लभ=दुर्लभ.

सारेच्छुदुर्लभं=श्रेष्ठनी (अथवा धननी) छान्ति

राभनारने दुर्लभ.

अतस्=अथी करीने.

अफलं (मू० अफल)=निरर्थक.

एव=एव.

मन्ये (धा० मन्)=हुं मानुं धुं.

मुख्यं (मू० मुख्य)=मुष्य, प्रधान.

महत्=मोटा.

इश=नाथ.

महेश!=हे महाप्रभु !

महतः (मू० महत्)=(१) महान् (पुरुष)नी;

(२) प्रौढनी.

पर=अन्य.

उपकृत्=उपकार करनाइं.

अपरोपकृत्=अन्यते नहि उपकार करनाइं.

ते (मू० सुप्)=ताइं.

सिद्ध=(१) देवः (२) प्रसिद्ध.

आगम=(१) आगमनः; (२) शास्त्र; (३) वृक्ष.

अर्थ=(१) हेतु; (२) वस्तु.

वर=श्रेष्ठ.

सिद्धागमार्थवरं=(१) देवाना आगमनना हेतुने लभने श्रेष्ठ; (२) आगमोना हेतु प्रसिद्ध होवाने वधि श्रेष्ठ; (३) प्रसिद्ध वृक्षा तेमज वस्तुओ वडे उत्तम.

उच्च=उंची.

दशा=अवस्था.

उच्चदशं=उंची छे अवस्था जेनी ते.

स्वरूपं (मू० स्वरूप)=स्वल्प.

उच्चैः=उन्नत, उंची.

तटं (मू० तट)=शिष्पर.

सुर=देव.

गिरि=पर्वत.

सुरगिरेः=सुरगिरिना, भेइना.

इव=जैम.

शातकौम्मं (मू० शातकौम्म)=सुवर्णमय.

श्लोकार्थ

“ हे महाप्रभु ! जेम प्रौढ जेवा भेइ पर्वतनुं पणु मुष्य, सुवर्णमय, प्रसिद्ध (चन्दना-दिक) वृक्षा तेमज (अन्य) वस्तुओ वडे उत्तम, वणी उच्च दशावाणुं जेवुं तेमज उन्नत जेवुं शिष्पर अन्य जेनोने नहि उपकार करनाइं (होवाथी), तेमज धननी उच्च राप्पनारने दुर्लभ (होवाथी) निरर्थक छे, तेम महानुभाव जेवा तारा पणु प्रधान, वणी देवाना आगमनने लभने श्रेष्ठ [अथवा (जिन-प्रणीत) आगमोना हेतु प्रसिद्ध होवाने वधि उत्तम], तथा वणी (गुण-स्थाननी अपेक्षाज्जे) उच्च अवस्थावाणा जेवा स्वल्पने (साधारण मतिवाणाने ते अगम्य होवाने वधि अथवा विषम स्थानमां तारे वास होवाथी तारा दर्शन पणु दुर्लभ होवाने वधि) अन्य (जेनो) प्रति उपकार नहि करनाइं (होवाने वधि) तेमज श्रेष्ठनी उच्च राप्पनारने दुर्लभ होवाने वधि हुं निरर्थक मानुं धुं. ”—३०

* * * * *

उच्चोपलासनमशीतकरातपत्रं

वातोच्चलद्विततनिर्झरचामरं च ।

देवार्चित ! त्रिकमिहास्तु तवैवमेव

प्रख्यापयत् त्रिजगतः परमेश्वरत्वम् ॥ ३१ ॥

टीका

हे देवार्चित !—हे सुरपूजित ! इह—अस्मिन् पर्वते तव एवम्—अमुना प्रकारेण एव—निश्चयेन त्रिकं अस्तु—भवतु । एकं ‘उच्चोति’ उच्च उपलः—पाषाण एवासनं—विष्टरम् । द्वितीयं ‘अशीतेति’

अशीतकरः—सूर्य एवातपत्रं—छत्रमिति । तृतीयं 'वातोचेति' वातेनोच्चलन्त-ऊर्ध्वोद्गच्छन्तो वितता-
विस्तीर्णभावं प्राप्ता निर्झरा एव चामरं इत्येवं त्रिकमिति । कथंभूतं (?) त्रिकं किं कुर्वत् ? त्रिजगतः—
त्रिभुवनस्य परमेश्वरत्वं प्रख्यापयत्—कथयत् इति रोपोक्तिः ॥ ३१ ॥

अन्वयः

(हे) देव-अर्चित ! इह तव त्रि-जगतः परमेश्वरत्वं प्रख्यापयत् उच्च-उपल-आसनं, अ-शीत-
कर-आतपत्रं, वात-उच्चलत्-वितत-निर्झर-चामरं च त्रिकं एवं एव अस्तु ।

श्लोकार्थं

उच्च=उच्य, ङीया.

उपल=पत्थर.

आसन=आसन, ङेःक.

उच्चोपलासनं= ङीया पत्थरङ्गी आसन.

शीत=शीतल.

कर=किरण.

अशीतकर=उष्ण छे किरण जेनां ते, सूर्य.

आतपत्र=तापपी रक्षण करनार, छत्र.

अशीतकरातपत्रं=सूर्यङ्गी छत्र.

घात=पवन.

उच्चलत् (घा० चल)=ङीये ङत्.

वितत (घा० तन्)=विस्तीर्ण.

निर्झर=जरो.

चामर=चामर.

घातोच्चलद्विततनिर्झरचामरं=पवन वडे ङीया ङता

तेभ्य विस्तीर्ण एवा जराङ्गी चामर.

च=अने.

देव=सुर.

अर्चित (घा० अर्च)=पूजयेल, पूजित.

देवार्चित ! =हे सुरो वडे पूजित !

त्रिक=त्रिभुवनो समुदाय.

इह=अत्र.

अस्तु (घा० अस्)=हो.

तव (मू० तुभ्यम्)=तारे.

एवं=एवम.

एव=एव.

प्रख्यापयत् (घा० ख्या)=जहरे करनार.

त्रि=त्रिभु.

जगत्=दुनिया, भुवन.

त्रिजगतः=त्रिभुवनना.

परमेश्वरत्वं (मू० परमेश्वरत्व)=परमेश्वरपणना.

श्लोकार्थं

“ हे सुरो वडे पूजित (प्रभु) ! अत्र (अर्थात् आ पर्वतने विपे) त्रिभुवनना परमेश्वर-
पणाने जहरे करनारे एवो तारे (१) उच्य पत्थर ङीया आसन, (२) सूर्यङ्गी छत्र अने
(३) पवन वडे ङीया ङता तेभ्य विस्तीर्ण एवा जराङ्गी चामर ए प्रणुना समुदाय आवोण
हो. ”—३१

उक्तेष्वमीषु वचनेषु मयाऽमृतानि

जानीध्वमादृतरुषाऽप्यनुगगयुक्त्या ।

नेत्रादिषु प्रथितसाम्यगुणेन मे हि

पद्मानि तत्र विबुधाः परिकल्पयन्ति ॥ ३२ ॥

टीका

हे नेमे ! यूयं अमीषु वचनेषु अमृतानि-पीयूषाणि जानीध्वं-बुध्यध्वम् । कथंभूतेषु वचनेषु ?
मयोक्तेषु-भाषितेषु । कथंभूतया मया ? आदृतरुषा (अपि)-धृत्कोपयाऽपि । कया ? अनुरागयुक्त्या-

अनुरागयोजनेन । हीत्युपप्रदर्शने । विबुधाः—पण्डिता मे—मम तत्र नेत्रादिषु पद्मानि—कमलानि परिकल्पयन्ति—कथयन्ति । केन ? प्रथितसाम्यगुणेन—विख्याततुल्यगुणेनेति, यथा नेत्रे कमलं मुखे कमलमित्याद्युपमानं धृतं, तथा वचनेष्वमृतोपमानमिति ॥ ३२ ॥

अन्वयः

(हे 'नेमे !') आदृत-रुपा अपि मया अनुराग-युक्त्या उक्तेषु अमीषु वचनेषु अमृतानि जानीष्वम्, हि विबुधाः मे तत्र नेत्र-आदिषु प्रथित-साम्य-गुणेन पद्मानि परिकल्पयन्ति ।

शब्दार्थ

उक्तेषु (मू० उक्त)=उच्यारेल.
अमीषु (मू० अदस्)=आ.
वचनेषु (मू० वचन)=वचनोने विषे.
मया (मू० अस्मद्)=भारथी.
अमृतानि (मू० अमृत)=अमृतो.
जानीष्वं (घा० ज्ञा) तमे ज्ञा.
आदृत (घा० दृ)=आदरेलो, धारणु करेलो.
रूप=रूपे, गुरसे.
आदृतरुपा=धारणु कर्यो छे रूपे ज्ञेणे अवी.
अपि=पणु.
अनुराग=प्रीति.
युक्ति=योग, संबन्ध.
अनुरागयुक्त्या=प्रीतिना संबन्धथी.
नेत्र=आंज.

आदि=प्रमुष्.
नेत्रादिषु=नेत्रादिषुने विषे.
प्रथित (घा० प्रथू)=प्रथ्यात.
साम्य=तुल्य.
गुण=गुणु.
प्रथितसाम्यगुणेन=प्रसिद्ध तुल्य गुणे करीने.
मे (मू० अस्मद्)=भारं.
हि=हेभे.
पद्मानि (मू० पद्म)=पद्मा.
तत्र=त्वां.
विबुधाः (मू० विबुध)=पण्डितो.
परिकल्पयन्ति (घा० कृप्)=कहे छे.

श्लोकार्थ

“ (हे नेमिनाथ !) ज्ञेणे द्वाप धारणु कर्यो छे अवी (अर्थात् भारो अनादर करता होवाथी तभारा प्रति गुरसे थयेली अवी) हुं होवा छतां पणु भारथी प्रीतिपूर्वक उच्यारेयलां आ वचनोने विषे तमे अमृतनी कल्पना करे, हेभे पण्डितो भारो नेत्र (मुष्) आदिमां प्रसिद्ध सादृश्य गुणु होवानेः लीधे कमलनी कल्पना करे छे. ”—उ२

* * * *

मत्स्वाम्यहं च मुखनेत्रजितावमुष्या

नीतोष्णतामिति मदेन मृगेण मन्ये ।

दाहाय मे प्रकृतिरीश ! विधोर्यथाऽस्ति

तादृक् कुतो ग्रहगणस्य विकाशिनोऽपि ? ॥ ३३ ॥

टीका

हे ईश !—हे स्वामिन् ! यथा—येन प्रकारेण विधोः—चन्द्रस्य प्रकृतिः—ज्योत्स्नामयस्वभावः कर्तृपदं मे—मम दाहाय—भस्मीकरणाय अस्ति, तादृक्—तादृशी विकाशिन—उद्योतभाजोऽपि

ग्रहगणस्य-उडुगणस्य प्रकृतिः कुतोऽस्ति ? नास्तीत्यर्थः । अहमेवं मन्ये । कथंभूता प्रकृतिः ? इति उष्णतां नीता-उष्णत्वं भावि(प्रापि)ता । केन ? मृगेण-लाञ्छनमिषहरिणेन । केन करणभूतेन ? मदेन-कस्तूरिकया । इतीति किं ? मत्स्वामी-मम स्वामी चन्द्रः च-पुनः अहं मृगः इमौ द्वौ अमुष्या-राजीमत्या मुखनेत्रजितौ-राजीमतीमुखनेत्राभ्यां पराभूतौ, पीडितावित्यर्थः । इति हेतोः । “ मदः कस्तूरिकायां च ” इत्यनेकार्थः ॥ ३३ ॥

अन्वयः

(हे) ईश ! यथा मत्-स्वामी अहं च अमुष्याः मुख-नेत्र-जितौ इति मृगेण मदेन उष्णतां नीता विधोः प्रकृतिः मे दाहाय अस्ति, तादृक् (प्रकृतिः) विकाशिनः अपि ग्रह-गणस्य कुतः ? इति मन्ये ।

श्लोकार्थ

स्वामिन्=स्वामी, नाथ.

मत्स्वामी=भारो नाथ.

अहं (मू० अस्मद्)=हं.

च=अने.

मुख=वदन.

जित (धा० जि)=अतायेत्.

मुखनेत्रजितौ=मुख अने नेत्र वडे अतायेत्.

अमुष्याः (मू० अदस्)=आनां.

नीता (धा० नी)=लक्ष्णं ज्ञायेत्.

उष्णतां (मू० उष्णता)=गरभी प्रति.

इति=अने.

मदेन (मू० मद)=कस्तूरी द्वारा.

मृगेण (मू० मृग)=हरण्यथी.

मन्ये (धा० मन्)=हं भावुं धुं.

दाहाय (मू० दाह)=संतापने अर्थ.

मे (मू० अस्मद्)=भारो.

प्रकृतिः (मू० प्रकृति)=प्रकृति, स्वभाव.

ईश ! (मू० ईश)=हे स्वामी !

विधोः (मू० विधु)=यन्-नी.

यथा=अने.

अस्ति (धा० अस्)=छे.

तादृक् (मू० तादृश्)=तेषी.

कुतः=क्यांथी.

ग्रह=अड.

गण=समुदाय.

ग्रहगणस्य=अडोना समुदायनी.

विकाशिनः (मू० विकाशिन्)=प्रकाशमान.

अपि=पणु.

श्लोकार्थ

“ हे नाथ ! भारो स्वामी तेभ्यं हं आ (राञ्जमती)नां मुख अने नेत्रो वडे अताया अथी करीने (डापायमान थयेत्वा) हरणु वडे कस्तूरी द्वारा उष्णताने पाभेक्षी अथी यन्-नी (शीतण) प्रकृति (पणु) अने भारो परितापार्थे छे, तेषी प्रकृति प्रकाशमान अथी अडोना समुदायनी पणु क्यांथी-डोडो शडे अने हं भावुं धुं. ”—३३

* * * * *

अत्रैव पश्य परमां पर ! कैरविण्यां

ज्योत्स्नाप्रिये च वितनोति रतिं शशाङ्कः ।

स्नेहान्वितः परिवृढो विमुखोऽयनं हि

दृष्ट्वाऽभयं भवति नोभवंदाश्रितानाम् ॥ ३४ ॥

ટીકા

હે પર !—ઉત્કૃષ્ટ ! અથવા પર ! શત્રુરિવ પ્રતિકૂલત્વાત્ । અત્ર—અસ્મિન્ પ્રસિદ્ધ એવ પદાર્થે ત્વં પશ્ય—વિલોકય । હે નેમે ! શશાઙ્કઃ—ચન્દ્રઃ કૈરવિષ્ણ્યાં—કુમુદ્વત્યાં ચ—પુનર્જ્યોત્સ્નાપ્રિયે—ચકોર-વિહંગમે પરમાં—ઉત્કૃષ્ટાં રતિં—રાગં વિતનોતિ—વિસ્તારયતિ । હિ—યસ્માત્ સ્નેહાન્વિતઃ—પ્રીતિયુક્તઃ પરિવૃઢઃ—સ્વામી વિમુખઃ—પરાઙ્મુખો ન ભવતિ । કિં કૃત્વા ? ઉભવત્ ઉભયોઃ—દ્વયોઃ કુમુદિનીચ-કોરયોરિવ આશ્રિતાનાં—સેવકાનાં અભયં—ભયરહિતં અયનં—માર્ગં ગૃહં વા દૃષ્ટ્વેતિ । નિજસ્વામી સેવકાનાં માર્ગં ગૃહં વા ગચ્છતિ સદ્ગમાર્થં પ્રીત્યેત્યર્થઃ । ઇતિ રાજીમત્યા વિપ્રલમ્ભાધિકારઃ (સમ્પૂર્ણઃ) ॥ ૩૪ ॥

અન્વયઃ

(હે) પર ! અત્ર એવ પશ્ય ! શશ-અઙ્કઃ કૈરવિષ્ણ્યાં જ્યોત્સ્ના-પ્રિયે ચ પરમાં રતિં વિતનોતિ, હિ સ્નેહ-અન્વિતઃ પરિવૃઢઃ ઉભ-વત્ આશ્રિતાનાં અયનં અભયં દૃષ્ટ્વા વિમુખઃ ન ભવતિ ।

શબ્દાર્થ

અત્ર=અહિંઆ.

એવ=જ.

પશ્ય (ધા० દશ)=તું જો.

પરમાં (મૂ० પરમા)=ઉત્કૃષ્ટ.

પર ! (મૂ० પર)=(૧) હે શ્રેષ્ઠ; (૨) હે શત્રુ !

કૈરવિષ્ણ્યાં (મૂ० કૈરવિષ્ણી)=કુમુદિનીને વિષે.

જ્યોત્સ્ના=ચન્દ્ર-પ્રભા, ચાંદરણી.

પ્રિય=પ્રિય, વલ્લભ.

જ્યોત્સ્નાપ્રિયે=ચન્દ્ર-પ્રભા છે પ્રિય જેને તેને વિષે, ચક્રારને વિષે.

ચ=અને.

વિતનોતિ (ધા० તન્)=વિસ્તારે છે.

રતિં (મૂ० રતિ)=પ્રીતિને.

શશ=મૃગ.

અઙ્ક=ચિહ્ન, લાંબન.

શશાઙ્કઃ=મૃગ છે લાંબન જેનું તે, ચન્દ્ર.

સ્નેહ=પ્રીતિ.

અન્વિત (ધા० ઇ)=યુક્ત, સહિત.

સ્નેહાન્વિતઃ=પ્રીતિથી યુક્ત.

પરિવૃઢઃ (મૂ० પરિવૃઢ)=સ્વામી.

વિમુખઃ (મૂ० વિમુખ)=વિમુખ, પ્રતિકૂલ.

અયનં (મૂ० અયન)=ગૃહને.

હિ=કેમકે.

દૃષ્ટ્વા (ધા० દશ)=જોઈને.

અભયં (મૂ० અભય)=નિર્ભય, ભયરહિત.

ભવતિ (ધા० ભૂ)=થાય છે.

ન=નહિ.

ઉભ=બે.

વત્=માફક.

ઉભવત્=બેની માફક.

આશ્રિતાનાં (મૂ० આશ્રિત)=આશ્રય લીધેલાના.

શ્લોકાર્થ

“ હે શ્રેષ્ઠ (સ્વામી) ! [અથવા (મારા જેવા તરફ પ્રતિકૂળ હોવાથી) હે શત્રુ !] તું અહિંઆજ જો. ચન્દ્ર કુમુદિની પ્રતિ તેમજ ચક્રાર (પક્ષી) પ્રતિ (કૃત્વી) ઉત્કૃષ્ટ પ્રીતિને વિસ્તાર કરે છે. તેનું કારણ એ છે કે પ્રીતિયુક્ત સ્વામી આ બે (કુમુદિની અને ચક્રાર)ના જેવા આશ્રિત (જનો)નો માર્ગ [કે તેમનું ગૃહ] નિર્ભય જોઈને તેનાથી વિમુખ થતો નથી (અર્થાત્ તે સેવકના માર્ગ અથવા ગૃહ તરફ સંગમાર્થે જાય છે). ”—૩૪

સ્પષ્ટીકરણ

શૃંગાર-આધિકાર—

શૃંગાર રસ એ નવ રસો પૈત્રી પ્રથમ છે. આ રસના સંભોગાત્મક શૃંગાર અને વિપ્રલમ્બાત્મક શૃંગાર એમ બે પ્રકારો પડે છે. આ વાતની વાગ્બટાલંકારના પંચમ પરિચ્છેદનું નિમ્ન-લિખિત પંચમ પદ સાક્ષી પૂરે છે:—

“ જાન્યપત્યોર્મિથો રત્યાં, વૃત્તિઃ શૃંગાર ઉચ્યતે ।
સયાગો વિપ્રયોગશ્ચ—ત્યેષુ તુ દ્વિવિધો મતઃ ॥ ”

તેમાં વિપ્રલમ્બાત્મક શૃંગારના પૂર્વાનુરાગ, માન, પ્રવાસ અને કરુણા આશ્રીને ચાર પ્રકાર પડે છે. તેમાં પૂર્વાનુરાગનું લક્ષણ એ છે કે—

“ સ્ત્રીપુંસયોર્નવાલોકા-દેવોલ્લસિતરાગયોઃ ।
ક્ષયઃ પૂર્વાનુરાગોઽય-મપૂર્ણસ્પૃહયોર્દશા ॥ ”

—વાગ્બટાલંકાર, ૫૦ પ, શ્લોક ૧૮

અર્થાત્ નૂતન દર્શનમાત્રથી જન્મનામાં રાગ ઉત્પન્ન થયો છે તેમજ જન્મની અસિલાષા અપૂર્ણ છે એવા સ્ત્રી-પુરુષોની અવસ્થા તે ‘ પૂર્વાનુરાગ ’ છે.

માન અને પ્રવાસના સંબંધમાં આ પછીનો નીચે મુજબનો શ્લોક પ્રકાશ પાડે છે:—

“ માનોઽન્યવનિતામ્નજ્ઞ-દીર્ઘ્યાવિકૃતિરુચ્યતે ।
પ્રવાસઃ પરદેશસ્થે, પ્રિયે વિરહસમ્ભવઃ ॥ ”

અર્થાત્ (પતિએ કરેલા) અન્ય અખળાના સંગથી (પત્નીમાં) જે ધ્યાયથી વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તે ‘ માન ’ છે; જ્યારે પ્રિય પરદેશમાં હોય, ત્યારે વિરહને લઇને ઉત્પન્ન થતો વિપ્રલમ્બ-શૃંગાર તે ‘ પ્રવાસ ’ છે.

કરુણાત્મક શૃંગારનું સ્વરૂપ આ પછીના શ્લોકમાં નીચે મુજબ આપ્યું છે:—

“ સ્યાદેકતરપશ્ચત્વે, દમ્પત્યોરનુરક્તયોઃ ।
શૃંગારઃ કરુણાશ્ચોઽયં, વૃત્તવર્ણન ણ્વ સઃ ॥ ”

અર્થાત્ એક એકના અનુરાગી દમ્પતીમાંથી એકનું મરણ થતાં જે રસ ઉદ્ભવે છે તે કરુણાત્મક શૃંગાર છે અને આ રસ તો વૃત્ત-વર્ણનમાં—સંપૂર્ણ પ્રમત્તમાંજ હોઇ શકે છે.

૧ રસનું લક્ષણ—

“ વિભાવૈરનુભાવૈશ્ચ, સાત્વિકૈર્વ્યમિચારિભિઃ ।
આરોપ્યમાણ ઉત્કર્ષઃ, સ્વાર્થીભાવો રગઃ સ્મૃતઃ ॥ ”

—વાગ્બટાલંકાર, ૫૦ પ, શ્લોક ૧

૨ સરખાવો—

“ શૃંગારવીરકરુણા-દાસ્યાદ્ભુતમયાનકાઃ ।
રૌદ્રવીભવશાન્તાશ્ચ, નવૈતે નિશ્ચિતા વૃષ્ટેઃ ॥ ”

—વાગ્બટાલંકાર, ૫૦ પ, શ્લોક ૨

૩ આ રસને કેટલાકો કરુણા રસ તરીકેજ ઓળખાવે છે અને તેમના મત પ્રમાણે વિપ્રલમ્બાત્મક શૃંગારનો આ એક ભેદ નથી, એટલે એના તેઓ પૂર્વાનુરાગ, માન અને પ્રવાસ એમ ત્રણ ભેદોજ સ્વીકારે છે. જુઓ શ્રી-હૃમચન્દ્રસૂરિકૃત કાવ્યાનુશાસનનો ખીજો અધ્યાય.

આ ઉપરથી જ્ઞેય શકાય છે કે રાજમતી અને નેમિનાથને લગતો શૃંગાર-રસ સંયોગાત્મક નહિ હોવાથી તે વિપ્રલભ્યાત્મક છે. તેમાં પણ તે નેમિનાથ પ્રભુ તોરણે આવ્યા, ત્યાં સુધી તો તેને પૂર્વાનુરાગ કહી શકાય. તોરણેથી પાછા ફર્યા ત્યાર પછીથી તો એકલા પ્રવાસાત્મક રસનો પ્રારંભ ગણી શકાય અને જ્યારે તેમણે સિદ્ધિ-સુન્દરીને વરવાને માટે તપ કરવા માંડ્યું ત્યારથી માંડીને તે રાજમતીએ જ્યાં સુધી દીક્ષા લેવાનો વિચાર ન કર્યો ત્યાં સુધી તેને માનાત્મક શૃંગાર ગણી શકાય.

એ તો દેખીતી વાત છે કે શૃંગારના સ્થાનમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી આ રસનો નાશ થાય છે અને વૈરાગ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. તે પ્રમાણે આ પદ સમાપ્ત થતાં વિપ્રલભ્યાત્મક શૃંગારનો આધિકાર સમાપ્ત થાય છે અને વૈરાગ્યની શરૂઆત થાય છે.

* * * * *

માકન્દવૃન્દવનરાજિપદે નિરેનો—

ऽसह्योऽप्यहो ! सकलकेवलसम्पदाप्तेः ।

सालत्रयं भविभृतं भुवि मोहभूपो

नाक्रामति क्रमयुगाचलसंश्रितं ते ॥ ૩૫ ॥

ટીકા

નિર્ગતમેનઃ—પાપં યસ્માત્ સ નિરેનાસ્તસ્ય સંવોધને હે નિરેનઃ !—હે નિષ્પાપ ! અહો ઇત્યાશ્ચર્યે અસહ્યોઽપિ—અસહનીયોઽપિ મોહભૂપઃ—સકલકર્મનાયકો મોહરાજઃ સાલત્રયં—વપ્રત્રિકં નાક્રામતિ—ન પીડયતિ । કથંભૂતં સાલત્રયં ? તે—તવ ક્રમયુગાચલસંશ્રિતં—ચરણયુગલપર્વતાશ્રિતમ્ । પુનઃ કથંભૂતં સાલત્રયં ? ભવિભૂતં—દેવૈર્નૈરૈસ્તિર્યગ્નિઃ પૂર્ણમ્ । કથંભૂતસ્ય તે ? ‘સકલેતિ’ સકલં—સમ્પૂર્ણં યત્ કેવલં—કેવલજ્ઞાનં તસ્ય સમ્પદ આપ્તિઃ—પ્રાપ્તિર્યસ્ય સ તસ્ય સકલકેવલસમ્પદાપ્તેઃ । કસ્મિન્ ? ‘માકન્દેતિ’ માકન્દા—આમ્રાસ્તેપાં વૃન્દાનિ યસ્મિન્સ્તત્ એવંવિધં યદ્ વનં તસ્ય રાજિઃ—શ્રેણિસ્તસ્યાઃ પદે—સ્થાને રૈવતકે । આધારે સપ્તમી । શ્રીનેમેઃ કેવલજ્ઞાનં રૈવતકે સમુત્પન્નમિતિ ॥ ૩૫ ॥

અન્વયઃ

(હે) નિર્-પનઃ ! અહો અ-સહ્યઃ અપિ મોહ-ભૂપઃ માકન્દ-વૃન્દ-વન-રાજિ-પદે સકલ-કેવલ-સમ્પદ-આપ્તેઃ તે ક્રમ-યુગ-અચલ-સંશ્રિતં ભવિન્-ભૂતં સાલ-ત્રયં ભુવિ ન આક્રામતિ ।

શબ્દાર્થ

માકન્દ=આમ્ર, આંબો.

વૃન્દ=સમુદાય.

વન=વન, જંગલ.

રાજિ=શ્રેણિ.

પદ=સ્થાન.

માકન્દવૃન્દવનરાજિપદે=આમ્રના (વૃક્ષ) સમુદાયો છે જેમાં એવાં વનોની શ્રેણિના સ્થાનમાં.

निर्=शून्यतावायक अव्यय.

एनस्=पाप.

निरेनः!=हे पाप-रहित !

सह्य=अभी शक्य तेवो.

असह्यः=असहनीय.

अपि=पण.

अहो=अहो.

सकल=संपूर्ण.

केवल=केवल (ज्ञान).

सम्पद्=लक्ष्मी.

प्राप्ति=प्राप्ति.

सकलकेवलसम्पदाप्तेः=संपूर्ण केवल(ज्ञान)रूपी लक्ष्मीनी प्राप्ति (यद्य) छे जेने तेना.

साल=गढ.

त्रय=त्रयणो समुदाय.

सालत्रयं=त्रय गढो.

भविन्=भव्य.

भृत (घा० भृ)=पूर्व, भरपूर.

भविभृतं=भव्योत्थी भरपूर.

भुवि (मू० भू)=पृथ्वी उपर.

मोह=मोह.

भूप=राज.

मोहभूपः=मोहराज.

न=नदि.

आक्रामति (घा० क्रम्)=आक्रमण करे छे.

क्रम=चरण.

युग=युगल, जोडकुं.

अचल=पर्वत.

संश्रित (घा० श्रि)=आश्रय लीधिल.

क्रमयुगाचलसंश्रितं=चरण-युगलरूपी पर्वत वडे आश्रित.

ते (मू० युष्मद्)=तारा.

श्लोकार्थ

सर्वशतानो प्रभाव—

“ हे पापरहित (प्राण-नाथ) ! आत्र (वृक्षो)ना समुदायोत्थी युक्त वनोनी श्रेणिना स्थानमां (अर्थात् गिरनार पर्वत उपर) जेने संपूर्ण केवल(ज्ञान)रूपी लक्ष्मीनी प्राप्ति (यद्य) छे जेवा तारा चरण-युगलरूपी पर्वतो वडे आश्रित तेमण भव्य (जेवोना आगमन) वडे पूर्ण जेवा त्रय गढोनुं असहनीय (प्रतापवाणो) जेवो मोहराज (पण) आक्रमण करतो नथी जे आश्चर्य छे. ”—३५

* * * * *

अथ नेमिस्तुतिद्वारं प्रकटयन्नाह—

इत्युत्सुका गतिविनिर्जितराजहंसी

‘राजीमती’ दृढमतिः सुसती यतीशम् ।

इन्द्रैः स्तुतं ह्युपययाविति नोऽसुखार्थि

त्वन्नामकीर्तनजलं शमयत्यशेषम् ॥ ३६ ॥

१ विचारे—

“ गत्या विभ्रममन्दया प्रतिपदं या राजहंसायते

यस्याः पूर्णमूगाङ्गमण्डलमिव श्रीमत्सदैवाननम् ।

यस्याश्चानुकरोति नेत्रयुगलं नीलोत्पलानि श्रिया

तां कुन्दार्हदती त्यजन्निनपती राजीमतीं पामु वः ॥”

—याज्ञवल्क्ये ५०४, श्लो० ५१

ટીકા

હીતિ નિશ્ચિતં રાજીમતી યતીશં-સાધુસ્વામિનં નેમિનં હિતિ ઉપયયૌ-સમીપં જગામ । કથં-
ભૂતા રાજીમતી ? હત્યુત્સુકા-સાદરા । હીતિ કિં તત્ ? પ્રભુસમીપં મોહભૂપીડારહિતમિતિ હેતોઃ ।
પુનઃ કથંભૂતા રાજીમતી ? 'ગતિવિનિર્જિતરાજહંસી' સ્પષ્ટમ્ । પુનઃ કથંભૂતા રાજીમતી ? દૃઢમતિઃ-
નિશ્ચલબુદ્ધિઃ । પુનઃ કથંભૂતા રાજીમતી ? સુસતી-શુભસાધ્વી । કથંભૂતં યતીશં ? હિન્દ્રૈઃ સ્તુતં-
કીર્તિતમ્ । હીતિ કિં ? હે નેમે ! ત્વન્નામકીર્તનજલં-તવ નામસ્તવનમેવ નીરં કર્તૃપદં નઃ-અસ્માકં
અસુખાગ્નિ-દુઃખાનલં અશેષં-સમસ્તં શમયતિ-સ્ફેટયતિ ॥ ૩૬ ॥

અન્વયઃ

હિતિ ઉત્સુકા ગતિ-વિનિર્જિત-રાજહંસી દૃઢ-મતિઃ સુ-સતી 'રાજીમતી' ત્વદ્-નામન્-કીર્તન-
જલં નઃ અ-શેષં અ-સુખ-અગ્નિ હિ શમયતિ હિતિ હિન્દ્રૈઃ સ્તુતં યતિ-ઈશં ઉપયયૌ ।

શબ્દાર્થ

હિતિ=એમ.

ઉત્સુકા (મૂ० ઉત્સુક)=આતુર.

ગતિ=યાત્ર.

વિનિર્જિત (ઘા० જિ)=શુભ.

રાજહંસી=રાજહંસી.

ગતિવિનિર્જિતરાજહંસી=યાત્રમાં શુભી છે રાજહં-
સીને જોણે એવી.

રાજીમતી=રાજીમતી.

દૃઢ=નિશ્ચળ.

મતિ=બુદ્ધિ.

દૃઢમતિઃ=નિશ્ચલ છે બુદ્ધિ જેની તે.

સુ=શ્રેષ્ઠતાવાચક અવ્યય.

સતી (મૂ० સત્)=સાધ્વી.

સુસતી=ઉત્તમ સાધ્વી.

યતિ=મુનિ.

યતીશં=મુનીશ્વરને.

હિન્દ્રૈઃ (મૂ० હિન્દ્ર)=ઈન્દ્રો વડે.

સ્તુતં (મૂ० સ્તુત)=સ્તુતિ કરાયેલ.

હિ=નિશ્ચયતાવાચક અવ્યય.

ઉપયયૌ (ઘા० યા)=સમીપ ગઈ.

નઃ (મૂ० અસ્મદ્)=અમારા.

સુખ=સુખ.

અગ્નિ=અગ્નિ, આગ.

અસુખાગ્નિ=દુઃખરૂપી અગ્નિને.

નામન્=નામ.

કીર્તન=સ્તવન.

જલ=જલ, પાણી.

ત્વન્નામકીર્તનજલં=તારા નામના કીર્તનરૂપ જલ.

શમયતિ (ઘા० શમ્)=શાંત કરે છે.

અશેષં (મૂ० અ-શેષ)=સમસ્ત, નિઃશેષ.

શ્લોકાર્થ

રાજીમતીનું નેમિનાથ પાસે ગમન—

“ (મારા પ્રાણ-નાથ પાસે મોહરાજ પણ મીણ જેવો બની જાય છે) એમ (જણીને)
આતુર બનેલી એવી, વળી ગતિ વડે જોણે રાજહંસીને (પણ) પરાજિત કરી છે એવી, તથા
વળી નિશ્ચલ મતિવાળી એવી તેમજ ઉત્તમ સાધ્વી એવી રાજીમતી ‘ (હે નાથ) તારા નામના
કીર્તનરૂપી જલ અમારા સમસ્ત દુઃખાગ્નિને નક્કી શાંત કરે છે ’ એમ ઈન્દ્રો વડે સ્તુતિ કરા-
યેલા એવા (પોતાના સ્વામી) મુનીશ્વર (નેમિનાથ)ની સમીપ ગઈ. ”—૩૬

*

*

*

*

मत्तालिपाटलमलीमसकामभोगी

योगीश ! दुर्धरकषायफटोत्कटाक्षः ।

जय्यो जवेन जठरासजनोऽपि तेन

त्वन्नामनागदमनी हृदि यस्य पुंसः ॥ ३७ ॥

टीका

हे योगीश !—हे साम्ययोगस्वामिन् ! यस्य पुंसो—नरस्य हृदि—हृदयकमले त्वन्नामनागदमनी—
तवाभिधानमेव भुजङ्गदमनी ओषधी वर्तते । यत्तदोर्नित्यसंबन्धः । तेन पुरुषेण मत्तालिपाटलमलीमस-
कामभोगी जय्यः—जेतुं शक्यते । मत्ताः—क्षैव्यं प्राप्ता येऽलयो—भ्रमरास्तेषां पाटलं—समूहस्तद्वन्मलीम-
सः—कृष्णो यः काम एव भोगी—सर्प इत्यर्थः । कथंभूतः ? 'दुर्धरेति' दुर्धरा-दुःसहा—भयङ्करा
ये कषायाः—क्रोधादयस्त एव फटाः—फणास्तैरुत्कटे—तीव्रे अक्षिणी—नेत्रे यस्य सः । अथवा
दुर्धरकषायाः फटा—दम्भा एव उत्कटे—मत्ते अक्षिणी यस्य स इति । “ फटास्तु कैतवे फणे ”
इति, “ उत्कटस्तीव्रमत्तयोः ” इति च हैमानेकार्थः । पुनः कथंभूतः मत्त०कामभोगी ? जवेन—
वेगेन जठरम्—उदरमासः—प्राप्त एवंविधो जनो यस्य सः । अपिः विस्मये । कामसर्पेण सर्वे
जना भक्षिताः सन्ति ॥ ३७ ॥

अन्वयः

यस्य पुंसः हृदि त्वद्-नामन्-नाग-दमनी (वर्तते) तेन दुर्धर-कषाय-फट-उत्कट-अक्षः, जवेन
जठर-आस-जनः अपि मत्त-अलि-पाटल-मलीमस-काम-भोगी (जवेन) जय्यः ।

शब्दार्थ

मत्त=उ-मत्त.

अलि=भ्रमर.

पाटल=समूह.

मलीमस=कृष्ण, कालो.

काम=भङ्ग, रति-पति.

भोगिन्=सर्प, साप.

मत्तालिपाटलमलीमसकामभोगी=उ-मत्त भ्रमरेणा

समूहना समान कालो कामदेवश्च सर्प.

योगिन्=योगी, मुनि.

ईश=नाथ.

योगीश ! = हे योगिनाथ, हे मुनीश्वर ।

दुर्धर=भयंकर, दुःसहनीय.

कषाय=कषाय.

फट=(१) ईशु; (२) कपट.

फटा=ईशु.

उत्कट=(१) तीव्र; (२) उ-मत्त.

अक्षि=नेत्र.

दुर्धरकषायफटोत्कटाक्षः=(१) दुर्धर कषायश्च
ईशो वडे तीव्र छे नेत्रे ज्ञेनां ज्ञेयो; (२) दुर्धर
कषाय ज्ञेनां छे कपटो ते श्च उ-मत्त छे नेत्रे
ज्ञेनां ज्ञेयो.

जय्यः (मू० जय्य)=जती शक्य तेनो.

जवेन (मू० जव)=वेगथी, जडपथी.

जठर=उदर, पेट.

आस (धा० आप्)=प्राप्त.

जन=मनुष्य.

जठरासजनः=ज्ञेना उदरने विषे प्राप्त यथा छे
मनुष्यो ज्ञेयो.

अपि=विस्मयवाचक अन्वय.

तेन (मू० तद्)=तेनाथी.

१ ' दुर्धरेति ' इत्यधिकः ख-पाठः । २ ' मत्त० कामभोगी ' इत्यधिकः ख-पाठः ।

નામન્=નામ.

નાગ=સર્પ.

દમની=(૧) વિષને હરનાર ઓષધી; (૨) ભંગુલી
મંત્ર.

ત્વન્નામનાગદમની=તારા નામરૂપી નાગદમની.

હૃદિ (મૂં હૃદ)=હૃદયમાં.

યસ્ય (મૂં યદ)=જેના.

પુંસઃ (મૂં પુંસ)=મનુષ્યના.

શ્લોકાર્થ

“ અહો ! જે મનુષ્યના હૃદયમાં તારા નામરૂપી નાગ-દમની છે, તેનાથી દુર્ધર (ક્રોધાદિક) કષાયરૂપી શ્લેષો વડે તીવ્ર નેત્રવાળો (અથવા દુર્ધર કષાયો જેવાં કે કપટો તે રૂપી ઉન્મત્ત છે નેત્રો જેનાં એવો) તેમજ ઝડપથી જેના ઉદરને વિષે મનુષ્યો પ્રાપ્ત થયા છે એવો (અર્થાત્ વેગપૂર્વક મનુષ્યોનું ભક્ષણ કરી ગયેલો એવો) ઉન્મત્ત શ્રમરોના સમૂહની જેમ કાળો કામદેવરૂપી સર્પ (વેગપૂર્વક) જીતી શકાય છે. ”—૩૭

* * * * *

કાલોપમં વિશદદર્શનકૃત્યશૂન્યં
પક્ષદ્વયાત્ સદસતો ધૃતતર્કજાલમ્ ।
મિથ્યાત્વિશાસનમિદં મિહિરાંશુવિદ્ધં
ત્વત્કીર્તનાત્ તમ ઇવાશુ મિદામુપૈતિ ॥ ૩૮ ॥

ટીકા

હે નેમે ! इदं મિથ્યાત્વિશાસનં કર્તૃપદં ત્વત્કીર્તનાત્—તવ સમ્યક્સ્તવનાત્ આશુ—શીઘ્રં તમઃ—અન્ધકારમિવ ભિદાં—વિનાશં ઉપૈતિ—પ્રાપ્નોતિ । કથંભૂતં મિથ્યાત્વિશાસનં ? કાલોપમં—કાલકૂટવિષસમાનં, મૃત્યુદાયિત્વાત્ । પુનઃ કથંભૂતં મિથ્યાત્વિશાસનં ? વિશદદર્શનકૃત્યશૂન્યં—નિર્મલસમ્યક્ત્વકાર્યેણ રહિતમ્ । પુનઃ કથંભૂતં મિથ્યાત્વિશાસનં ? સદસતઃ—શુદ્ધાશુદ્ધાત્ પક્ષદ્વયાદ્ ધૃતતર્કજાલં—ધૃતવિચારજાલમિતિ । કથંભૂતં તમઃ ? મિહિરાંશુવિદ્ધં—સૂર્યકિરણખણ્ડિતમિતિ ॥૩૮॥

અન્વયઃ

ત્વત્—કીર્તનાત્ કાલ—ઉપમં, વિશદ—દર્શન—કૃત્ય—શૂન્યં, સત્—અસતઃ પક્ષ—દ્વયાત્ ધૃત—તર્ક—જાલં
इदं મિથ્યાત્વિન્—શાસનં મિહિર—અંશુ—વિદ્ધં તમઃ ઇવ આશુ ભિદાં ઉપૈતિ ।

શબ્દાર્થ

કાલ=કાલકૂટ (ઝેર).

ઉપમા=ઉપમા.

કાલોપમં=કાલકૂટના સમાન ઉપમા છે જેની એવું.

વિશદ=નિર્મળ.

દર્શનં=શ્રદ્ધાન.

કૃત્ય=કાર્ય.

શૂન્ય=રહિત.

વિશદદર્શનકૃત્યશૂન્યં=નિર્મળ શ્રદ્ધાનના કાર્યથી
રહિત.

પક્ષ=પાણી.

દ્વય=યુગલ, બેડકું.

પક્ષદ્વયાત્=પક્ષ-યુગલથી.

સત્=શુદ્ધ.

અસત્=અશુદ્ધ.

સદસતઃ=શુદ્ધ અને અશુદ્ધ.

ધૃત (ધાં ધૃ)=ધારણ કરેલ.

તર્ક=તર્ક.

જાલ=બળ.

ધૃતતર્કજાલં=ધારણ કરી છે તર્કોની જાળને જોણે એવું.
 મિથ્યાત્વિન્=મિથ્યાત્વી.
 શાસન=શાસન, આજ્ઞા.
 મિથ્યાત્વિશાસનં=મિથ્યાત્વીઓનું શાસન.
 દ્વં (મૂ. દ્વમ્)=આ.
 મિહિર=સૂર્ય.
 અંશુ=કિરણ.
 વિદ્ધ (ધા. વિધ્)=બેદાયેલું.

મિહિરાંશુવિદ્ધં=સૂર્યનાં કિરણો વડે બેદાયેલું.
 કીર્તન=પ્રશંસા.
 ત્વત્કીર્તનાત્=તારા કીર્તનથી.
 તમઃ (મૂ. તમસ્)=અંધકાર, અંધારું.
 ઇવ=જેમ.
 આશુ=શીઘ્ર, સત્વર.
 મિદાં (મૂ. મિદા)=બેદને, નાશને.
 ઉપૈતિ (ધા. ઉ)=પામે છે.

શ્લોકાર્થ

“ જેમ સૂર્યનાં કિરણોથી બેદાયેલું અંધારું સત્વર નાશ પામે છે, તેમ તારા કીર્તનથી આ (મૃત્યુદાયક હોવાથી) કાલકૂટની ઉપમાવાળું, નિર્મળ દર્શનના કૃત્યથી રહિત તથા વળી જોણે (એકાંત) સત્ અને (એકાંત) અસત્ એમ બે પક્ષથી તર્ક-જાળ પાથરી છે એવું મિથ્યાત્વીઓનું શાસન શીઘ્ર નાશ પામે છે. ”—૩૮

સ્પષ્ટીકરણ

‘ સત્ ’ અને ‘ અસત્ ’ સંબંધી વિચાર—

ઢાઘ પણ વસ્તુના સંબંધમાં જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ વિચાર કરવો તે ‘ અનેકાન્તવાદ ’ યાને ‘ સ્યાદ્વાદ ’ છે. આ અનેકાન્તવાદ-શૈલીનો ઉપયોગ કરવાથી યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે તેથી વિપરીત લક્ષણવાળી એકાન્તવાદ-શૈલીનો આશ્રય લેવાથી અયથાર્થ જ્ઞાન થવાનો પૂર્ણ સંભવ રહે છે.

એ તો સુવિદિત હકીકત છે કે દરેક વસ્તુની બંને બાજુઓ તપાસવી જોઈએ. આ વાતના ઉપર શાસ્ત્રકારોએ તો ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. જે શાસ્ત્રો આ દષ્ટિપૂર્વક રચવામાં આવ્યાં હોય તે આદરણીય તેમજ હિતકારી છે એમ કહેવામાં જરાએ ભય રહેતો નથી. ટુંકમાં જે ધર્મમાં સ્યાદ્વાદ-સિદ્ધાન્તને યથોચિત સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોય, તેજ ‘ ધર્મ ’ એવા નામને લાયક ગણી શકાય; બાકી બીજા ધર્મો તો નામધારીજ સમજવા જોઈએ.

ઢાઘ પણ પદાર્થ એકાન્તતઃ સત્ કે એકાન્તતઃ અસત્ નથી એમ જોનો માને છે. અપેક્ષા અનુસાર દરેક પદાર્થમાં સત્ત્વ, અસત્ત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ એવા વિરુદ્ધ ધર્મો પણ સુખેથી સ્વીકારી શકાય તેમ છે, એવી આ તેમની માન્યતા અસ્થાને નથી.

આ સંબંધમાં વિચાર કરતાં સમજી શકાય છે કે જો પદાર્થને એકાન્તતઃ સત્ માને છે, તેઓ તેમ કરવામાં ભૂલે છે. પ્રથમ તો ઢાઘ પણ પદાર્થને ‘ એકાન્તતઃ સત્ ’ માનવાથી તેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ઉડી જાય છે. ક્રમકે તેમાં અન્ય પદાર્થોના ધર્મનો પણ અંતર્ભાવ માનવો પડે છે અને એથી કરીને તે પદાર્થનો અભાવ માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા તો સમસ્ત બ્રહ્માણ્ડને તેજ પદાર્થરૂપ માનવું પડે છે અને આ હકીકત તો ઘટ નથી. ક્રમકે આવી માન્યતા-વાળાને તો પોતાની પત્નીને પણ સર્વથા જનનીરૂપે તેમજ જનનીને પણ સર્વથા પત્નીરૂપે સ્વીકારવી પડે તેમ છે, ક્રમકે એકજ વસ્તુમાં તે સર્વ ધર્મોનો સર્વથા સ્વીકાર કરે છે, એકા-

ન્તવાદી આ સંબંધમાં એવો ખયાવ કરી શકે તેમ નથી કે અમે તો સર્વ ધર્મો એકજ અપેક્ષાપૂર્વક સ્વીકાર્યા નથી, પરંતુ અન્યાન્ય અપેક્ષા પ્રમાણે તેમ કર્યું છે, કેમકે એ કાર્ય તો અનેકાન્તવાદીનું છે.

વળી વસ્તુને એકાન્તતઃ સત્ માનનારને તેને કૂટસ્થ નિત્ય માનવી પડશે અને તેમ કરવાથી તો તેને શિરે અનેક આપત્તિઓ આવી પડશે. તેમાંની અત્ર એકનુંજ દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવે છે અને તે એ છે કે પોતે પણ પોતાની આર્થિક, નૈતિક કે આધ્યાત્મિક સ્થિતિ સુધારી શકશે નહિ. આથી બીજી મોટી આપત્તિ શું હોઈ શકે ?

આવીજ રીતે કોઈ પણ વસ્તુને એકાન્તતઃ અસત્ માનવી તે પણ ઇષ્ટ નથી, કેમકે તેમ કરવા જતાં તો બ્રહ્માણ્ડ શૂન્યરૂપ બને છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ભયંકર શૂન્યવાદનો સ્વીકાર કરવો પડે તેમ છે.

જૈન શાસ્ત્રમાં નિવેદન કર્યા મુજબ દરેક પદાર્થનું (૧) દ્રવ્ય, (૨) ક્ષેત્ર, (૩) કાલ અને (૪) ભાવ એમ ચાર દષ્ટિપૂર્વક અવલોકન થઈ શકે છે. તેમાં દરેક પદાર્થનું અસ્તિત્વ પોતાના દ્રવ્યાદિક આશ્રીને રહેલું છે, પરંતુ અન્ય પદાર્થના દ્રવ્યાદિક આશ્રીને રહેલું નથી એમ સ્વીકારવું તે અનેકાન્તવાદ છે અને આ ઉત્તમ માર્ગ છે અને તેનો જૈન દર્શનમાં પૂર્ણ સત્કાર કરવામાં આવ્યો છે, જોકે કેટલીક વાર તો જૈનેતર દર્શનોમાં પણ અનેકાન્તવાદની ગન્ધ આવે છે.

આ ચારે દષ્ટિઓનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે એ વિચારવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે જને 'પિતા' કહેવામાં આવે છે, તે તેનાજ પુત્રનો પિતા છે અર્થાત્ તે અન્યના પુત્રનો પિતા નથી. એટલે કે તે વ્યક્તિમાં અમુક અપેક્ષાએ પિતૃત્વ ધર્મ રહેલો છે અને અમુક અપેક્ષાએ તે ધર્મ રહેલો નથી. અર્થાત્ સ્વપુત્રથી પિતા તરીકે સત્ એવો જ પિતા તે બીજાના પુત્રથી પિતા તરીકે અસત્ છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે પોતાના ગુણોથી—પોતાના ધર્મોથી—પોતાના સ્વરૂપથી જ દ્રવ્ય સત્ છે, તેજ દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના ગુણોથી—બીજા દ્રવ્યના સ્વરૂપથી અસત્ છે.

આ હકીકત વિશેષ ધ્યાનમાં આવે તે માટે આપણે ઘટનું ઉદાહરણ ચારે દષ્ટિપૂર્વક વિચારીએ. ધારો કે એક ઘટ માટીનો બનેલો છે અને તે મુંબાઈમાં રહેલો છે. વળી તે શરદ્ ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે તેમજ તે શુક્લ વર્ણવાળો છે. એમાં માટી, મુંબાઈ, શરદ્ ઋતુ અને શુક્લ વર્ણુ એ આ ઘટના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ છે. આથી કરીને આ ઘટ માટીરૂપ છે પરંતુ તે જળરૂપ નથી એમ કહી શકાય; અર્થાત્ સ્વદ્રવ્યની અપેક્ષાએ એ સત્ છે, પરંતુ પરદ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે. એવીજ રીતે મુંબાઈમાં રહેલો ઘટ મુંબાઈ-ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સત્ છે, પરંતુ અન્ય ક્ષેત્રની જવા કે સુરત, અમદાવાદ ઇત્યાદિની અપેક્ષાએ અસત્ છે. એવીજ રીતે શરદ્ ઋતુની—સ્વકાલની અપેક્ષાએ

૧ સ્વકાલની અપેક્ષાએ સત્ત્વ, અસત્ત્વ વિચારતાં એ પણ સમજી શકાય છે કે અમુક કાલનો માટીનો બનેલો ઘટ અન્ય કાલમાં તેના પરમાણુની સંખ્યામાં તેમજ તેની ગોઠવણમાં ફરક પડતાં તે જલરૂપે કે પિત્તગરૂપે કે એવા કોઈ અન્ય પદાર્થરૂપે પણ પરિણમે, કેમકે દરેક પદાર્થ એકજ જાતના પુદ્ગલનો બનેલો છે. આ પુદ્ગલના પરમાણુઓની સંખ્યા અને યોજના પ્રમાણે તે પુદ્ગલ અન્ય અન્ય દ્રવ્યરૂપે પરિણમે છે, એવું જૈન શાસ્ત્રકારોનું કથન છે.

એ સત્ છે, જ્યારે હેમન્તાદિક અન્ય ક્રતુઓની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે. વળી તે શુક્લ વર્ણની અપેક્ષાએ સત્ છે, જ્યારે અન્ય વર્ણોની અપેક્ષાએ અસત્ છે. આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે આ ધટ સ્વ-ભાવથી સત્ છે, પરંતુ પર-ભાવથી અસત્ છે.

* * * * *

રત્નત્રયં નિરુપમં નરરાજહંસાઃ

સંવિત્તિદર્શનચરિત્રમયપ્રકાશમ્ ।

ક્ષિત્યાપ્તસંસૃતિપરિશ્રમદુઃસ્વદાહં

ત્વત્પાદપદ્મજવનાશ્રયિણો લભન્તે ॥ ૩૯ ॥

ટીકા

હે નેમે ! ત્વત્પાદપદ્મજવનાશ્રયિણઃ—ત્વ ચરણકમલવનસેવિનઃ ‘નરરાજહંસા’ નરા એવ રાજ-હંસા—ઉત્તમહંસા રત્નત્રયં લભન્તે—પ્રાપ્નુવન્તિ । કથંભૂતં રત્નત્રયં ? ‘સંવિત્તિ’ સંવિત્તિઃ—સમ્યગ્-જ્ઞાનં, દર્શનં—સમ્યક્ત્વં, ચરિત્રં (ચ) એતન્મયમ્—એતત્સ્વરૂપં પ્રકાશં યસ્ય તત્ । પુનઃ કથંભૂતં રત્નત્રયં ? નિરુપમં—ઉપમાનરહિતમ્ । પુનઃ કથંભૂતં રત્નત્રયં ? ‘ક્ષિત્યેતિ’ ક્ષિત્તિ—વિનાશમાપ્તઃ—પ્રાપ્તઃ સંસૃતેઃ—સંસારસ્ય પરિશ્રમસ્ય—ક્લેશસ્ય દુઃસ્વદાહઃ—સન્તાપો યસ્મિન્સ્તદિતિ ॥ ૩૯ ॥

અન્વયઃ

ત્વત્-પાદ-પદ્મજ-વન-આશ્રયિણઃ નર-રાજહંસાઃ સંવિત્તિ-દર્શન-ચરિત્ર-મય-પ્રકાશં, ક્ષિતિ-આપ્ત-સંસૃતિ-પરિશ્રમ-દુઃસ્વ-દાહં, નિર્-ઉપમં રત્ન-ત્રયં લભન્તે ।

શબ્દાર્થ

રત્ન=રત્ન.

રત્નત્રયં=ત્રણ રત્નોના સમુદાયને.

નિરુપમં (મૂ० નિરુપમ)=ઉપમા-રહિત.

નર=મનુષ્ય.

રાજહંસ=રાજહંસ.

નરરાજહંસાઃ=મનુષ્યો૩પી રાજહંસો.

સંવિત્તિ=સમ્યગ્ જ્ઞાન, યથાર્થ જ્ઞેય.

દર્શન=દર્શન.

ચરિત્ર=ચારિત્ર.

મય=સ્વ૩પવાચક તદ્દિત પ્રત્યય.

પ્રકાશ=તેજ.

સંવિત્તિદર્શનચરિત્રમયપ્રકાશં=સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર૩પ છે પ્રકાશ જેનો એવા.

ક્ષિતિ=નાશ.

આપ્ત (ધા० આપ્)=પામેલ.

સંસૃતિ=સંસાર.

પરિશ્રમ=પરિશ્રમ, ક્લેશ.

દુઃસ્વ=દુઃખ.

દાહ=સંતાપ.

ક્ષિત્યાપ્તસંસૃતિપરિશ્રમદુઃસ્વદાહં=નાશ પામ્યો છે સાંસારિક પરિશ્રમ સંબંધી દુઃખનો સંતાપ જેને વિષે એવા.

પાદ=ચરણ.

પદ્મજ=કમળ.

વન=વન.

આશ્રયિણ્=આશ્રય લેનાર.

ત્વત્પાદપદ્મજવનાશ્રયિણઃ=તારા ચરણ-કમળ૩પી વનનો આશ્રય લેનારા.

લભન્તે (ધા० લભ્)=પ્રાપ્ત કરે છે.

શ્લોકાર્થ

“ (હે નાથ !) તારા ચરણ-કમલરૂપી વનનો આશ્રય લેનારા યથાર્થ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ પ્રકાશવાળા એવા તથા વળી જીને વિષે સાંસારિક પરિશ્રમ સંબંધી દુઃખના સંતાપનો નાશ થયો છે એવા તેમજ ઉપમા-રહિત એવા રત્ન-ત્રયને પ્રાપ્ત કરે છે. ”—૩૯

* * * * *

વિત્તેન સાધકતમેન સુનદ્ધભાવાત્

કૈવલ્યનાર્યુરસિજૈકરસામિલાષાઃ ।

સમ્યક્પ્રમાદસુભૃતોઽવ્યયતાં ત્વદીયાત્

ત્રાસં વિહાય ભવતઃ સ્મરણાદ્ વ્રજન્તિ ॥ ૪૦ ॥

ટીકા

હે નેમે ! અસુભૃતઃ—પ્રાણિનોઽવ્યયતાં—અક્ષયભાવં વ્રજન્તિ—પ્રાપ્નુવન્તિ । કસ્માત્ ? (સ્મર-
ણાત્—) સંસ્મરણતઃ । કિં કૃત્વા ? ભવતઃ—સંસારાત્ ત્રાસં—ભયં વિહાય—ત્યક્ત્વા । કથંભૂતાત્
સ્મરણાત્ ? ત્વદીયાત્—ભવદીયાત્, તવ સંવન્ધિનઃ । પુનઃ કથંભૂતાત્ સ્મરણાત્ ? ‘સમ્યક્પ્રમાત્’
સમ્યક્—શુભા—સકલનેગમાદિનયૈરવાધિતા પ્રમા—જ્ઞાનં યસ્મિન્સ્તત્ (તસ્માત્) । પુનઃ કથંભૂતાત્
સ્મરણાત્ ? સુનદ્ધા—અતિશયેન વદ્ધા ભાવાઃ—પદાર્થા હેયજ્ઞેયાદિકા યસ્મિન્સ્તન્ તસ્માત્ । કેન ?
સાધકતમેન—ઉત્કૃષ્ટકરણેન । કથંભૂતેન સાધકતમેન ? વિત્તેન—પ્રસિદ્ધેન । કથંભૂતા અસુભૃતઃ ?
‘કૈવલ્યેતિ’ કૈવલ્યં—મોક્ષ એવ નારી—સ્ત્રી તસ્યા ઉરસિજૌ—સ્તનો તયોરેકરસે—અદ્વિતીયસ્વાદેઽમિલાષો
યેષાં તે । इति नेमिस्तुत्यधिकारः ॥ ४० ॥

અન્વયઃ

વિત્તેન સાધકતમેન સુ-નદ્ધ-ભાવાત્ સમ્યક્-પ્રમાત્ ત્વદીયાત્ સ્મરણાત્ કૈવલ્ય-નારી-ઉરસિ-
જ-૯ક-રસ-અમિલાષાઃ અસુ-ભૃતઃ ભવતઃ ત્રાસં વિહાય અવ્યયતાં વ્રજન્તિ ।

શબ્દાર્થ

વિત્તેન (મૂ. વિત્ત) = પ્રસિદ્ધ, પ્રખ્યાત.
સાધકતમેન (મૂ. સાધક-તમે) = ઉત્કૃષ્ટ કરણ વડે.
સુ = અસંતતાવાચક અવ્યય.
નદ્ધ (ધા. નદ્) = અદ્ધ, આધિત.
ભાવ = પદાર્થ.
સુનદ્ધભાવાત્ = અતિશય આધેલા છે પદાર્થો જીને વિષે
એવા.
કૈવલ્ય = મોક્ષ, મુક્તિ.

નારી = રમણી, મહિલા.
ઉરસિજ = સ્તન.
૯ક = અદ્વિતીય, અસાધારણ.
રસ = સ્વાદ.
અમિલાષ = ઇચ્છા.
કૈવલ્યનાર્યુરસિજૈકરસામિલાષાઃ = મુક્તિરૂપી મહિ-
લાના સ્તનોના અદ્વિતીય સ્વાદની ઇચ્છા છે
જેમને એવા.
સમ્યક્ = શુભ, રૂઢ.

પ્રમા=જ્ઞાન.

સમ્યક્પ્રમાત્=૩૬ છે જ્ઞાન જેમાં એવા.

અસુ=પ્રાણુ.

મૃત્=ધારણુ કરનાર.

અસુમૃતઃ (મૂ० અસુમૃત)=પ્રાણીઓ.

અવ્યયતાં (મૂ० અવ્યયતા)=અક્ષય ભાવને.

ત્વદીયાત્ (મૂ० ત્વદીય)=તારા.

ત્રાસં (મૂ० ત્રાગ)=ત્રાસને.

વિહાય (ઘા० હા)=મૂકીને, લજ્જાને.

મવતઃ (મૂ० મવ)=સંસારથી.

સ્મરણાત્ (મૂ० સ્મરણ)=સ્મરણથી, યાદ કરવાથી.

વ્રજન્તિ (ઘા० વ્રજ)=પામે છે.

શ્લોકાર્થ

“ જેમાં પ્રસિદ્ધ એવા ઉત્તમ કરણ વડે (હેય-જ્ઞેયાદિક) પદાર્થો અતિશય બાંધ્યા છે એવા તથા વળી જેને વિષે શુભ જ્ઞાન છે એવા તારા સ્મરણથી મુક્તિરૂપી મંહિલાના સ્તનોના (મર્દન-રૂપી) અદ્વિતીય સ્વાદની જેમને અભિલાષા છે એવા પ્રાણીઓ સંસારના ત્રાસને ત્યજી દેને (અર્થાત્ તેનાથી મુક્ત થઈને) અક્ષયપણાને પામે છે. ”—૪૦

સ્પષ્ટીકરણ

૩૬ માં પદથી જે નેમિનાથની રાજમતીએ સ્તુતિ-કરવા માંડી હતી, તે સ્તુતિ-અધિકાર અત્ર સમાપ્ત થાય છે, કેમકે આ પછીના પદમાં કવિરાજ તે સાધ્વી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મોક્ષે જાય છે એમ સૂચવે છે.

* * * * *

પીત્વા વચો જિનપતેરધિગમ્ય દીક્ષા

સાઽથાર કેવલમનન્તસુખં ચ મોક્ષમ્ ।

આશ્રિત્ય સિદ્ધવરવસ્ત્વગદા હિ કે નો

મર્ત્યા ભવન્તિ મકરધ્વજતુલ્યરૂપાઃ ? ॥ ૪૧ ॥

ટીકા

અથ-અનન્તરં સા રાજીમતી કેવલં-કેવલજ્ઞાનં આર-પ્રાપ ચ-પુનર્મોક્ષં-નિર્વાણમાર ।
કિં કૃત્વા ? જિનપતેઃ-શ્રીનેમિનો વચો-વચનં પીત્વા-સાદરં શ્રુત્વા । પુનઃ કિં કૃત્વા ? દીક્ષાં-
પશ્ચમહાવ્રતમારં અધિગમ્ય-પ્રાપ્ય । કથંભૂતં મોક્ષં ? અનન્તસુખં સ્પષ્ટમ્ । હીત્યુપપ્રદર્શને । કે
મર્ત્યા-મનુષ્યા મકરધ્વજતુલ્યરૂપાઃ-કન્દર્પસમરૂપા નો ભવન્તિ ? અપિતુ (મર્વે) ભવન્ત્યેવ ।
કથંભૂતા મર્ત્યાઃ ? અગદા-રોગરહિતાઃ । કિં કૃત્વા ? સિદ્ધવરવસ્તુ આશ્રિત્ય-પ્રાપ્ય-આસેવ્યેતિ,
સિદ્ધ-ઔષધસિદ્ધઃ-સિદ્ધવૈદ્યઃ તસ્ય વરં-શ્રેષ્ઠં વસ્તુ-રસાયનાદિભેષજમ્ ઈતિ ॥ ૪૧ ॥

અન્વયઃ

અથ જિન-પતેઃ વચઃ પીત્વા દીક્ષાં (ચ) અધિગમ્ય સા (‘રાજીમતી’) કેવલં અનન્ત-સુખં મોક્ષં
ચ આર, હિ સિદ્ધ-વર-વસ્તુ આશ્રિત્ય અ-ગદાઃ કે મર્ત્યાઃ મકર-ધ્વજ-તુલ્ય-રૂપાઃ નો ભવન્તિ ? ।

શબ્દાર્થ

પીત્વા (ધા૦ પા)=પાન કરીને, આદરપૂર્વક શ્રવણ કરીને.
 વચ્ચઃ (મૂ૦ વચ્ચ્)=વચનને.
 જિન=સામાન્ય કેવલી.
 પતિ=નાથ.
 જિનપતેઃ (મૂ૦ જિનપતિ)=જિનેશ્વરના.
 અધિગમ્ય (ધા૦ ગમ્)=પ્રાપ્ત કરીને.
 દીક્ષાં (મૂ૦ દીક્ષા)=દીક્ષાને.
 સા (મૂ૦ તદ્)=તે.
 અથ=ત્યાર બાદ.
 આર (ધા૦ ઋ)=પ્રાપ્ત કરતી હતી.
 કેવલં (મૂ૦ કેવલ)=કેવલ (જ્ઞાન)ને.
 અનન્ત=અનન્ત, નિઃસીમ, અપાર.
 સુખ=સુખ.
 અનન્તસુખં=અનન્ત સુખ છે જ્યાં એવા.
 સ્વ=વળી.
 મોક્ષં (મૂ૦ મોક્ષ)=મોક્ષને.
 આશ્રિત્ય (ધા૦ શ્રિ)=આશ્રય લઈને.
 સિદ્ધ=ઔષધ-સિદ્ધ, સિદ્ધ-વૈદ્ય.

વર=ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ.
 વસ્તુ=વસ્તુ, ચીજ.
 સિદ્ધવરવસ્તુ=સિદ્ધની ઉત્તમ વસ્તુને.
 ગદ્=રોગ.
 અગદાઃ=રોગ-રહિત.
 હિ=કારણ કે.
 કે (મૂ૦ કિમ્)=કેણ.
 નો=નહિ.
 મર્ત્યાઃ (મૂ૦ મર્ત્ય)=મર્ત્યો, માનવો.
 ભવન્તિ (ધા૦ ભૂ)=થાય છે.
 મકર=મગર.
 ધ્વજ=ધ્વજ.
 મકરધ્વજ=મગર છે ધ્વજમાં જેની તે, મદન.
 તુલ્ય=સમાન.
 રૂપ=રૂપ.
 મકરધ્વજતુલ્યરૂપાઃ=મદનના સમાન રૂપ છે જેમનું એવા.

શ્લોકાર્થ

રાશ્મભતીને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને તેનું મુક્તિગમન—

“ ત્યાર બાદ (અર્થાત્ પોતાના પ્રાણનાથ નેમિનાથની સ્તુતિ કર્યા બાદ તે) જિનેશ્વરના વચન (રૂપી અમૃત)નું પાન કરીને અને દીક્ષા શ્રવણ કરીને તે રાશ્મભતીએ કેવલ (જ્ઞાન)ને અને (ત્યાર પછી) અનન્ત સુખાત્મક મોક્ષને (પણ) પ્રાપ્ત કર્યા, કારણ કે સિદ્ધ (વૈદ્ય)ની ઉત્તમ (રસાયનરૂપી) વસ્તુનો આશ્રય લઈને (અર્થાત્ તે રસાયનનું સેવન કર્યા બાદ) રોગરહિત (બનેલા) એવા કયા માનવો મદનના સમાન રૂપવાળા થતા નથી ? ”—૪૧

* * * * *
 કાંસ્કાન્ નવાનિ હસિતાબ્જશુચીન્ ગુણાંસ્તે
 યેઽનાદિતો વિષમવાણમટેન નદ્ધાઃ ।
 રાજ્ઞિ ત્વયીશ ! મનુજાઃ સતિ સાર્વભૌમે
 સદ્યઃ સ્વયં વિગતબન્ધમયા ભવન્તિ ॥ ૪૨ ॥

ટીકા

હે રૂપીશ ! અહં તે તવ કાંસ્કાન્—કાન્ કાન્ ગુણ(ણાન્) ઔદાર્યાદીન્ નવાનિ—સ્તવીમિ(વાનિ) ? તવ ગુણાનાપ્રાપ્તિન્યાદ વક્તું સમર્થો ન ભવામી(ની)ત્યર્થઃ । કથંભૂતાન્ ગુણાન્ ? હસિતાબ્જશુચીન્—

૧ જેન દર્શનમાં મુક્તિમાં સુખનો સદ્ભાવ મળેલો છે અને તે વાત મુક્તિ-યુક્ત છે. જુઓ ન્યાયકુસુમાં-જલિ (પૃ૦ ૩૩૪-૩૩૮).

વિકસ્વરકમલપવિત્રાન્ । હે ઈશ ! યે પ્રાણિનઃ અનાદિતઃ—અનાદિકાલાદ્ વિષમબાણભટેન—કામ-
સુમટૈઃ(ટેન) નદ્ધા—બદ્ધાઃ સન્તિ । તચ્છબ્દોઽત્ર ગમ્યઃ । તે મનુજાઃ સદ્યઃ—શીઘ્રં સ્વયમ્—આત્મના
વિગતબન્ધભયા ભવન્તિ । કસ્મિન્ સતિ ? ત્વયિ-નેમૌ સાર્વભૌમે—ચક્રવર્તિનિ રાજ્ઞિ—ભૂપે સતીતિ
સ્પષ્ટમ્ । “દ્વિઃ કાનઃ કાનિ સઃ” (સિદ્ધ૦ અ૦ ૧, પા૦ ૩, સૂ૦ ૧૧) ઇતિ સૂત્રેણ સકારાગમઃ
પૂર્વસ્યાનુસ્વારાનુનાસિકૌ ચ ઇતિ હેમવૃહદ્વૃત્તૌ, તેન કાઁસ્કાનિતિ સિદ્ધમિતિ ॥ ૪૨ ॥

અન્વયઃ

(હે) ઈશ ! (અહં) તે હસિત-અબ્જ-શુચીન્ કાઁસ્કાન્ ગુણાન્ નવાનિ ? । યે મનુજાઃ અનાદિતઃ
વિષમ-બાણ-ભટેન નદ્ધાઃ, તે ત્વયિ સાર્વભૌમે રાજ્ઞિ સતિ સદ્યઃ સ્વયં વિગત-બન્ધ-ભયાઃ ભવન્તિ ।

શબ્દાર્થ

કાઁસ્કાન્ (મૂ૦ કિમ્)=ક્યા ક્યા.

નવાનિ (ધા૦ નુ)=હું સ્તવું.

હસિત (ધા૦ હસ)=વિકસ્વર.

અબ્જ=કમલ.

શુચિ=પવિત્ર.

હસિતાબ્જશુચીન્=વિકસ્વર કમલના સમાન પવિત્ર.

ગુણાન્ (મૂ૦ ગુણ)=ગુણોને.

તે (મૂ૦ યુષ્મદ્)=તારા.

યે (મૂ૦ યદ્)=તે.

અનાદિતઃ (મૂ૦ અનાદિ)=અનાદિ (કાલ)થી.

વિષમ=વિષમ, ભયંકર.

બાણ=પાણુ.

વિષમબાણ=વિષમ છે પાણુ જેનાં તે, મદન.

મટ=સુભટ, લડવૈયો.

વિષમબાણભટેન=મદનરૂપી સુભટ વડે.

નદ્ધાઃ (મૂ૦ નદ્ધ)=અંધાયેલા.

રાજ્ઞિ (મૂ૦ રાજન્)=રાજા.

ત્વયિ (મૂ૦ યુષ્મદ્)=તું.

ઈશ ! (મૂ૦ ઈશ)=હે નાથ ।

મનુજાઃ (મૂ૦)=માનવો, મનુષ્યો.

સતિ (મૂ૦ સત્)=થતાં.

સાર્વભૌમે (મૂ૦ સાર્વભૌમ)=ચક્રવર્તી.

સદ્યસ્=સત્વર, શીઘ્ર.

સ્વયં=પોતાની મેળે.

વિગત (ધા૦ ગમ્)=વિશેષે કરીને ગયેલ.

બન્ધ=બંધન.

ભય=ભીતિ, ધીક.

વિગતબન્ધભયાઃ=વિશેષે કરીને ગયેલી છે બંધનની

ભીતિ જેમની એવા.

ભવન્તિ (ધા૦ ભૂ)=થાય છે.

શ્લોકાર્થ

“ હે નાથ ! હું વિકસ્વર કમલના સમાન પવિત્ર એવા તારા ક્યા ક્યા ગુણોની સ્તુતિ કરું ?
(કહેવાની મતલબ એ છે કે તારા ગુણો અનન્ત હોવાથી હું તે કહેવા અસમર્થ છું.) જે માનવો
અનાદિ (કાલ)થી મદનરૂપી સુભટ વડે (સંસારરૂપી બંદીખાનામાં) અંધાયેલા છે, તેઓ જ્યારે
તું ચક્રવર્તી રાજા થયો છે ત્યારે સત્વર પોતાની મેળે જેમની બંધનની ભીતિ વિશેષતઃ ગયેલી છે
એવા બને છે (અર્થાત્ તેઓ સંસાર-ભયથી સર્વથા મુક્ત બની મુક્તિ-રમણીને વરે છે). ”—૪૨

સ્પષ્ટીકરણ

વ્યાકરણ-વિચાર—

આ પદમાં જે ‘કાઁસ્કાન્’ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે વ્યાકરણ-સિદ્ધ છે. એ વાત ટીકા
ઉપરથી જોઈ શકાય છે, કમકે તેમાં ‘દ્વિઃ કાનઃ કાનિ સઃ’ એ સિદ્ધ-હેમ વ્યાકરણ તેમજ તેની
બૃહદ્-વૃત્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વિશેષમાં આવી રીતે વ્યાકરણના આધારે રચાયેલું 'કસ્કઃ' પદ શતાર્થિક શ્રીસોમપ્રભ-
સૂરિકૃત શૃંગાર-વૈરાગ્ય-તરંગિણીના આઠમા પદના નીચે મુજબના—

“ કાર્યાકાર્યવિવેકશૂન્યહૃદયઃ કસ્કો ન સંજાયતે ”

—અન્તિમ ચરણમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. આ ઉપરાંત પ્રભાવક-ચરિત્રમાંના શ્રીઅપ્પભદ્રિ-
પ્રબન્ધમાંના ૭૧૮ માં પદના નીચે મુજબના—

“ કસ્કઃ કાં કાં ગતિં ગન્તા, બુદ્ધ્યતે કો જિનં વિના ”

—ઉત્તરાર્ધમાં પણ નજરે પડે છે.

* * * * *

સદ્બ્રહ્મચાર ! જિન ! 'યાદવ'વંશરત્ન !
'રાજીમતી'નયનકોકવિરોકિતુલ્ય ! ।
જુષ્ટઃ શ્રિયા સકલયૈકપદે ભવેત્ સ
યસ્તાવકં સ્તવમિમં મતિમાનધીતે ॥ ૪૩ ॥

ટીકા

હે સદ્બ્રહ્મચાર ! બાલબ્રહ્મચારિત્વાત્ । હે જિન ! । હે યાદવવંશરત્ન ! સ્પષ્ટમ્ । હે રાજીમતી-
નયનકોકવિરોકિતુલ્ય !—રાજીમતીનેત્રચક્રવાકસૂર્યસમાન ! । વિરોકાઃ—કિરણા અસ્ય સન્તીતિ
વિરોકી—સૂર્યઃ । હે નેમે ! યો મતિમાન્—પણ્ડિત ઇમં તાવકં—ત્વન્સંબન્ધિનં સ્તવં—સ્તવનં અધીતે—
પઠતિ, સ મતિમાન્, એકપદે इति વિભક્તિપ્રતિરૂપકમવ્યયં શીઘ્રાર્થે, શીઘ્રં શ્રિયા—લક્ષ્મ્યા જુષ્ટઃ—
સહિતો ભવેત્ । કથંભૂતયા શ્રિયા ? સકલયા—સમસ્તયા ॥ ૪૩ ॥

અન્વયઃ

(હે) સન્-બ્રહ્મચાર ! (હે) જિન ! (હે) 'યાદવ'-વંશ-રત્ન ! (હે) 'રાજીમતી'-નયન-કોક-
વિરોકિન્-તુલ્ય ! યઃ મતિમાન્ ઇમં તાવકં સ્તવં અધીતે, સઃ એક-પદે સકલયા શ્રિયા જુષ્ટઃ ભવેત્ ।

શબ્દાર્થ

સન્=શોભનીય, સુંદર.

બ્રહ્મચાર=અભયર્ય.

સદ્બ્રહ્મચાર !=સુંદર છે અભયર્ય જેનું એવા ! (સં.)

જિન ! (મૂ. જિન)=હે તીર્થ કર !

યાદવ=યાદવ.

વંશ=વંશ, કુળ.

રત્ન=રત્ન, મણિ.

યાદવવંશરત્ન !=હે યાદવ વંશને વિષે રત્ન (સમાન) !

રાજીમતી=રાજીમતી.

નયન=નેત્ર.

કોક=ચક્રવાક.

વિરોકિન્=કિરણો છે જેને તે, સૂર્ય.

તુલ્ય=સમાન.

રાજીમતીનયનકોકવિરોકિતુલ્ય !=હે રાજીમતીના

નેત્રરૂપી ચક્રવાક પ્રતિ સૂર્ય સમાન !

જુષ્ટઃ (મૂ. જુષ્ટ)=સેવાયેલો.

શ્રિયા (મૂ. શ્રી)=લક્ષ્મી વડે.

સકલયા (મૂ. સકલા)=સમસ્ત.

એકપદે=એકદમ, એક આચકે.

ભવેત્ (ધા. ભૂ)=થાય.

સઃ (મૂ. તદ્)=તે.

યઃ (મૂ. યદ્)=જે.

તાવકં (મૂ. તાવક)=તારા સંબંધી.

સ્તવં (મૂ. સ્તવ)=સ્તવનને.

ઇમં (મૂ. ઇદમ્)=આ.

મતિમાન્ (મૂ. મતિમત્)=પણ્ડિત.

અધીતે (ધા. ઇ)=અધ્યયન કરે છે, ભણે છે.

શ્લોકાર્થ

“ (બાલ-પ્રભચારી હોવાને લીધે) સુંદર પ્રભચર્યવાળા એવા હે (નેમિનાથ) ! હે (રાગ-દ્વેષના ઉપર વિજય મેળવેલા) તીર્થંકર ! હે યાદવ વંશને વિષે રત્ન (સમાન) ! હે રાજ-મતીના નેત્રરૂપી ચક્રવાકને (આનંદ આપવામાં) સૂર્ય સમાન ! જે બુદ્ધિમાન્ આ તારા સ્તવનનું અધ્યયન કરે છે, તે એકદમ સમસ્ત લક્ષ્મી વડે સેવિત બને છે (અર્થાત્ તે અપૂર્વ લક્ષ્મીનો સ્વામી થાય છે). ”—૪૩

* * * * *

હારાવલીં નુતિમિમાં દ્યુતિસન્તતીદ્વાં
કળ્થે દધાતિ મહિમાપ્રભસૂરિરાજઃ ।
યસ્તે સદૈવ રુચિરાશ્રિતભાવરત્નાં
તં માનતુઙ્ગમવશા સમુપૈતિ લક્ષ્મીઃ ॥ ૪૪ ॥

॥ ઇતિ શ્રીમક્તામરસ્તોત્રાત્તચતુર્થપાદમમન્યામયં શ્રીનેમિસમ્બોધનસ્તોત્રમ્ ॥

ટીકા

હે જિન ! યો જનસ્તે—તવેમાં નુતિં—સ્તુતિં હારાવલીં—હારશ્રેણિરૂપાં સદૈવ કળ્થે દધાતિ—અલઙ્કરોતિ । કથંભૂતો યઃ ? ‘મહિમેતિ’ મહિમ્ના—મહત્ત્વેન આ—ગમન્તાત્ પ્રભા યસ્ય સ મહિમાપ્રભઃ, સૂરીણાં—પણ્ડિતાનાં ગજા સૂરિરાજઃ, મહિમાપ્રભશ્રાસાં સૂરિગજશ્ચ મહિમાપ્રભસૂરિરાજઃ । એતેન સ્વગુરોઃ શ્રીમહિમાપ્રભસૂરિરાજ ઇતિ નામ દર્શિતમ્ । કથંભૂતાં નુતિં હારાવલીં ? ‘દ્યુતિસન્તતીદ્વાં’ દ્યુતીનાં—પ્રભાણાં સન્તતિભિઃ—આવલીંભિઃ ઇદ્વાં—દીપ્તામ્ । પુનઃ કથંભૂતાં નુતિં હારાવલીં ? રુચિરાણિ—મનોહરાણિ આશ્રિતાનિ—પ્રોતાનિ ભાવ—અભિધેયવિશેષા એવ રત્નાનિ યસ્યાં સા તામિતિ । એતદ્વિશેષણેન શિષ્યાવસ્થાયાં ભાવરત્ન ઇતિ નિજનામ કવિના દર્શિતમ્ । સૂરિપદપ્રાપ્તૌ તુ ભાવપ્રભ ઇતિ નામ લબ્ધમિતિ । યત્તદોર્નિત્યસંબન્ધઃ । લક્ષ્મીસ્તં પુરુષં સમુપૈતિ—પ્રાપ્નોતિ । કથંભૂતા લક્ષ્મીઃ ? અવશા—અનધીના [અપિ] । કથંભૂતં તં ? માનતુઙ્ગ—માનોન્નતમપિ ॥ ૪૪ ॥

॥ ઇતિ શ્રીભાવપ્રભસૂરિવિરચિતા નેમિસમ્બોધનસ્વોપજ્ઞવૃત્તિઃ સંમાપ્તા ॥

અન્વયઃ

(હે નાથ !) યઃ મહિમન્—આ—પ્રભા—સૂરિ—રાજઃ તે ઇમાં દ્યુતિ—સન્તતિ—ઇદ્વાં, રુચિત—આશ્રિત—ભાવ—રત્નાં હાર—આવલીં નુતિં કળ્થે દધાતિ, તં માન—તુઙ્ગ અ—વશા લક્ષ્મીઃ સદા એવ સમુપૈતિ ।

શબ્દાર્થ

હાર=હાર.

આવલીં=શ્રેણિ.

હારાવલીં=હારની શ્રેણિને.

નુતિં (મૂ. નુતિ)=સ્તુતિને.

ઇમાં (મૂ. ઇદમ્)=આ.

દ્યુતિ=પ્રભા.

સન્તતિ=શ્રેણિ.

ઇદ્વાં (ધા. ઇન્વ)=દીપ્, પ્રકાશિત.

દ્યુતિસન્તતીદ્વાં=પ્રભાની શ્રેણિ વડે પ્રકાશિત.

કળ્થે (મૂ. કળ્થ)=ગળામાં.

દ્ધાતિ (ધાં ધા)=ધારણ કરે છે.
 મહિમન્=મહિમા.
 આ=સમન્તાત્, એમર.
 પ્રમા=તેજ, કાન્તિ.
 મહિમાપ્રમ=મહિમાપ્રભ, ભાવપ્રભસૂરિના ગુરુ.
 સૂરિ=(૧) પણ્ડિત; (૨) આચાર્ય.
 રાજન્=શ્રેષ્ઠતાવાચક શબ્દ.
 મહિમાપ્રમસૂરિરાજઃ=(૧) જેના મહિમાની સમસ્તતઃ
 પ્રભા છે એવો પણ્ડિતવર્મ; (૨) મહિમાપ્રભ
 (નામના) સૂરીશ્વર.
 યઃ (મૂં યદ્)=જે.
 તે (મૂં યુષ્મદ્)=તારી.
 સદા=હમેશાં.
 એવ=જ.
 રુચિર=મનોહર.

આશ્રિત (ધાં શ્રિ)=આશ્રય લીધેલ, પરોવેલ.
 ભાવ=ભાવ.
 રત્ન=રત્ન, મણિ.
 ભાવરત્ન=ભાવરત્ન, કવિરાજનું શિષ્યાવસ્થા દર-
 મ્યાનનું નામ.
 રુચિરાશ્રિતભાવરત્નાં=મનોહર તેમજ પરોવેલાં એવાં
 ભાવરૂપી રત્નો છે જેને વિષે એવી.
 તે (મૂં તદ્)=તેને.
 માન=(૧) અભિમાન; (૨) બહુમાન.
 તુઙ્ગ=ઉન્નત, જિંઓ.
 માનતુઙ્ગ=(૧) માનથી ઉન્નત; (૨) માનતુંગ,
 ભક્તભરના કર્તા.
 અવશા (મૂં અવશ)=સ્વતંત્ર.
 સમુપૈતિ (ધાં હ)=પાસે જાય છે.
 લક્ષ્મીઃ (મૂં લક્ષ્મી)=લક્ષ્મી.

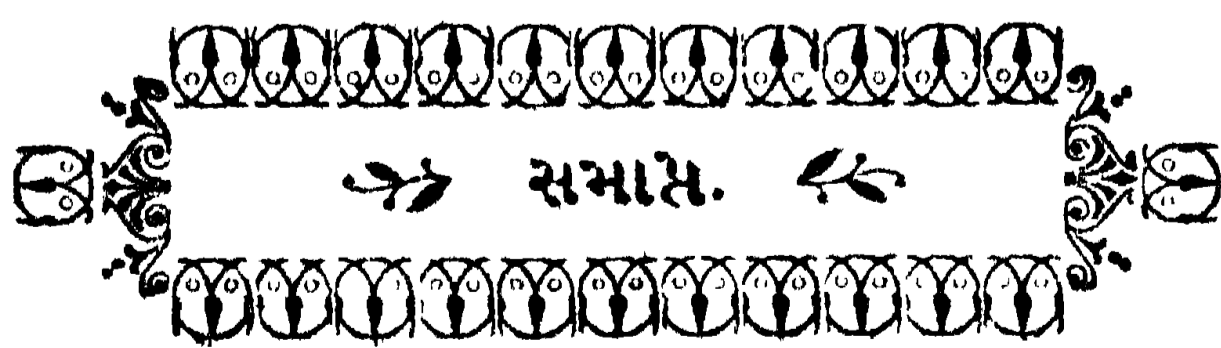
શ્લોકાર્થ

“ (હે નાથ !) જેના મહિમાની પ્રભા સર્વત્ર (પ્રસરેલી) છે એવા જે પણ્ડિતરાજ કાન્તિની શ્રેણિ વડે પ્રકાશિત એવી તથા મનોહર તેમજ પરોવેલાં ભાવરૂપી રત્નોવાળી એવી આ તારી હારાવલીરૂપી સ્તુતિ કણ્ઠમાં ધારણ કરે છે, તે માનથી ઉન્નત (મનુષ્ય)ની સમીપ સ્વતંત્ર એવી લક્ષ્મી સર્વદા જાય છે (અર્થાત્ જે મનુષ્ય તારા યશોગાન ગાય છે, તે સર્વદા ધનિક્ષ્ણ રહે છે).”—૪૪

સ્પષ્ટીકરણ

કાવ્યનો ધ્વનિ—

આ કાવ્ય રચીને કવિરાજ આડકતરી રીતે પોતાનું શિષ્ય-અવસ્થા દરમ્યાનનું ‘ભાવરત્ન’ એ નામ તેમજ સૂરિ-પદ પામ્યા પછીનું ‘ભાવપ્રમ’ એ નામ નિવેદન કર્યો છે. વિશેષમાં તેમણે પોતાના ગુરુનું મહિમાપ્રભ એ નામનો તેમજ મૂળ ભક્તભરના કર્તા માનતુંગના નામનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે.

क-परिशिष्टम्
श्रीमानतुङ्गाचार्यविरचितं

॥ भक्तामरस्तोत्रम् ॥

काव्यद्वयेन मङ्गलं प्रादुर्कुर्वन्नाह—

भक्तामरप्रणतमौलिमणिप्रभाणा-

मुद्द्योतकं दलितपापतमोवितानम् ।

सम्यक् प्रणम्य जिनपादयुगं युगादा-

वालम्बनं भवजले पततां जनानाम् ॥ १ ॥—वसन्ततिलका

यः संस्तुतः सकलवाङ्मयतत्त्वबोधा-

दुद्भूतबुद्धिपटुभिः सुरलोकनाथैः ।

स्तोत्रैर्जगन्नितयचित्तहरैरुदारैः

स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥ (युग्मम्)

कविरात्मौद्धत्यं परिजिहीर्षुराह—

बुद्ध्या विनाऽपि विबुधार्चितपादपीठ !

स्तोतुं समुद्यतमतिर्विगतत्रपोऽहम् ।

बालं विहाय जलसंस्थितमिन्दुबिम्ब-

मन्यः क इच्छति जनः सहसा ग्रहीतुम् ? ॥ ३ ॥

जिनस्तुतावन्येषां दुष्करतां दर्शयन्नाह—

वक्तुं गुणान् गुणसमुद्र ! शशाङ्ककान्तान्

कस्ते क्षमः सुरगुरुप्रतिमोऽपि बुद्ध्या ? ।

कल्पान्तकालपवनोद्धतनक्रचक्रं

को वा तरीतुमलमम्बुनिधिं भुजाभ्याम् ? ॥ ४ ॥

स्तवनविरचनप्रयत्नेकारणमाह—

सोऽहं तथापि तव भक्तिवशान्मुनीश !
 कर्तुं स्तवं विगतशक्तिरपि प्रवृत्तः ।
 प्रीत्याऽऽत्मवीर्यमविचार्य मृगो मृगेन्द्रं
 नाभ्येति किं निजशिशोः परिपालनार्थम् ? ॥ ५ ॥

निजासामर्थ्येऽपि वाचालताकारणमाह—

अल्पश्रुतं श्रुतवतां परिहासधाम
 त्वद्भक्तिरेव मुखरीकुरुते बलान्माम् ।
 यत् कोकिलः किल मधौ मधुरं विरौति
 तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥ ६ ॥

स्तवनग्रन्थने यो गुणस्तमाह—

त्वत्संस्तवेन भवसन्ततिसन्निबद्धं
 पापं क्षणात् क्षयमुपैति शरीरभाजाम् ।
 आक्रान्तलोकमलिनीलमशेषमाशु
 सूर्योशुभिन्नमिव शार्वरमन्धकारम् ॥ ७ ॥

स्तवारम्भसामर्थ्यं दृढयन्नाह—

मत्वेति नाथ ! तव संस्तवनं मयेद-
 मारभ्यते तनुधियाऽपि तव प्रभावात् ।
 चेतो हरिष्यति सतां नलिनीदलेषु
 मुक्ताफलद्युतिमुपैति ननूदबिन्दुः ॥ ८ ॥

सर्वज्ञकथाप्रभावं प्रदर्शयन्नाह—

आस्तां तव स्तवनमस्तसमस्तदोषं
 त्वत्संकथाऽपि जगतां दुरितानि हन्ति ।
 दूरे सहस्रकिरणः कुरुते प्रभैव
 पद्माकरेण जलजानि विकाशभाञ्जि ॥ ९ ॥

भगवद्गुणोत्कीर्तनफलमाह—

नात्यद्भुतं भुवनभूषणभूत ! नाथ !
भूतैर्गुणैर्भुवि भवन्तमभिष्टुवन्तः ।
तुल्या भवन्ति भवतो ननु तेन किं वा
भूत्याश्रितं य इह नात्मसमं करोति ? ॥ १० ॥

भगवद्दर्शनफलमाह—

दृष्ट्वा भवन्तमनिमेषविलोकनीयं
नान्यत्र तोषमुपयाति जनस्य चक्षुः ।
पीत्वा पयः शशिकरद्युति दुग्धसिन्धोः
क्षारं जलं जलनिधे रसितुं क इच्छेत् ? ॥ ११ ॥

भगवद्रूपवर्णनमाह—

यैः शान्तरागरुचिभिः परमाणुभिस्त्वं
निर्मापितास्त्रिभुवनैकललामभूत ! ।
तावन्त एव खलु तेऽप्यणवः पृथिव्यां
यत् ते समानमपरं नहि रूपमस्ति ॥ १२ ॥

जिनमुखवर्णनमाह—

वक्त्रं क्व ते सुरनरोरगनेत्रहारि
निःशेषनिर्जितजगात्रितयोपमानम् ।
बिम्बं कलङ्कमलिनं क्व निशाकरस्य
यद् वासरे भवति पाण्डुपलाशकल्पम् ॥ १३ ॥

भगवद्गुणानां व्याप्तिमाह—

सम्पूर्णमण्डलशशाङ्ककलाकलाप-
शुभ्रा गुणास्त्रिभुवनं तव लङ्घयन्ति ।
ये संश्रितास्त्रिजगदीश्वर ! नाथमेकं
क्वस्तान् निवारयति सञ्चरतो यथेष्टम् ? ॥ १४ ॥

भगवन्नीरागतामाह—

चित्रं किमत्र यदि ते त्रिदशाङ्गनाभि-
नीतं मनागपि मनो न विकारमार्गम् ।
कल्पान्तकालमरुता चलिताचलेन
किं मेन्दराद्रिशिखरं चलितं कदाचित् ? ॥ १५ ॥

भगवतो दीपेनोपमां निरस्यन्नाह—

निर्धूमवर्तिरपवर्जिततैलपूरः
कृत्स्नं जगत्त्रयमिदं प्रकटीकरोषि ।
गम्यो न जातु मरुतां चलिताचलानां
दीपोऽपरस्त्वमसि नाथ ! जगत्प्रकाशः ॥ १६ ॥

सूर्येणौपम्यनिरासमाह—

नास्तं कदाचिदुपयासि न राहुगम्यः
स्पष्टोऽप्योषि सहसा युगपज्जगन्ति ।
नाम्भोधरोदरनिरुद्धमहाप्रभावः
सूर्यातिशायमहिमाऽसि मुनीन्द्र ! लोके ॥ १७ ॥

विशेषाच्चन्द्रोपमां निरस्यन्नाह—

नित्यादयं दलितमोहमहान्धकारं
गम्यं न राहुवदनस्य न वारिदानाम् ।
विभ्राजते तव मुखोऽजगत्प्रख्यगन्ति
विद्योतयज्जगदपूर्वशशाङ्कबिम्बम् ॥ १८ ॥

भगवन्मुखेन्दुपुरतः सूर्याचन्द्रमसोर्निष्प्रयोजनत्वं सूचयन्नाह—

किं शर्वरीषु शशिनाऽह्नि विवस्थता वा
धुष्मन्मुखेन्दुदलितेषु तमस्सु नाथ ! ।
निष्पन्नशाल्येनशालिनि जीवलोकं
कार्यं कियज्जलधरैर्जलभारनम्रैः ? ॥ १९ ॥

ज्ञानद्वारेणान्यदेवाँस्तिरस्कुर्वन्नाह—

ज्ञानं यथा त्वयि विभाति कृतावकाशं
नैवं तथा हरिहरादिषु नायकेषु ।
तेजः स्फुरन्मणिषु याति यथा महत्त्वं
नैवं तु काचशंकले किरणाकुलेऽपि ॥ २० ॥

निन्दास्तुतिमाह—

मन्ये वरं हरिहरादय एव दृष्टा
दृष्टेषु येषु हृदयं त्वयि तोषमेति ।
किं वीक्षितेन भवता भुवि येन नान्यः
कश्चिन्मनो हरति नाथ ! भवान्तरेऽपि ॥ २१ ॥

जिनजननीप्रशंसाद्वारेण भगवद्वर्णनमाह—

स्त्रीणां शतानि शतशो जनयन्ति पुत्रान्
नान्या सुतं त्वदुपमं जननी प्रसूता ।
सर्वा दिशो दधति भानि सहस्ररश्मि
प्राच्येव दिग् जनयति स्फुरदंशुजालम् ॥ २२ ॥

परमपुँस्त्वेन स्तुतिमाह—

त्वामामनन्ति मुनयः परमं पुमांस-
मादित्यवर्णममलं तमसः परस्तात् ।
त्वामेव सम्यगुपलभ्य जयन्ति मृत्युं
नान्यः शिवः शिवपदस्य मुनीन्द्र ! पन्थाः ॥ २३ ॥

सर्वदेवनाम्ना जिनं नुवन्नाह—

त्वामव्ययं विभुमचिन्त्यमसङ्ख्यमाद्यं
ब्रह्माणमीश्वरमनन्तमनङ्गकेतुम् ।
योगीश्वरं विदितयोऽमनेकमेकं
ज्ञानस्वरूपममलं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २४ ॥

१ ' तेजो यथा व्रजति जास्यमणौ महत्त्वं ' इति पाठान्तरम्. २ ' शकलेषु रुचाकुलेषु ' इत्यपि पाठः ।

३ मदनस्य विनाशहेतुः ।

अर्थान्तरकरणेनान्यदेवनाम्ना जिनं स्तुवन्नाह—

बुद्धस्त्वमेव विबुधार्चितबुद्धिबोधात्
 त्वं शङ्करोऽसि भुवनत्रयशङ्करत्वात् ।
 धाताऽसि धीर ! शिवमार्गाविधेर्विधानाद्
 व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २५ ॥

जिनं नमन्नाह—

तुभ्यं नमस्त्रिभुवनार्तिहराय नाथ !
 तुभ्यं नमः क्षितितलामलभूषणाय ।
 तुभ्यं नमस्त्रिजगतः परमेश्वराय
 तुभ्यं नमो जिन ! भवोदधिशोषणाय ॥ २६ ॥

पुनर्निन्दास्तुतिमाह—

को विस्मयोऽत्र यदि नाम गुणैरशेषै-
 स्त्वं संश्रितो निरवकाशतया मुनीश ! ।
 दोषैरुपात्तविंविधाश्रयजातगर्वैः
 स्वप्नान्तरेऽपि न कदाचिदपीक्षितोऽसि ॥ २७ ॥

कियत्प्रातिहार्यप्रकटनैर्जिनं स्तुवन्नाह—

उच्चैरशोकतरुसंश्रितमुन्मयूख-
 माभाति रूपममलं भवतो नितान्तम् ।
 स्पष्टोल्लसत्किरणमस्ततमोवितानं
 बिम्बं रवेरिव पयोधरपार्श्ववर्ति ॥ २८ ॥

पुनरपि भगवद्वपुर्वर्णनमाह—

सिंहासने मणिमयूखशिखाविचित्रे
 विभ्राजते तव वपुः कनकावदातम् ।
 बिम्बं वियद्विलसदंशुलतावितानं
 तुङ्गोदयाद्रिशिरसीव सहस्ररश्मेः ॥ २९ ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण भगवद्वपुर्वर्णयन्नाह—

कुन्दावदातचलचामरचारुशोभं

विभ्राजते तव वपुः कलधौतकान्तम् ।

उद्यच्छशाङ्कशुचिनिर्झरवारिधार-

मुच्चैस्तटं सुरगिररिव शातकौम्भम् ॥ ३० ॥

छत्रत्रयलक्षणं प्रातिहार्यं वर्णयन्नाह—

छत्रत्रयं तव विभाति शशाङ्ककान्त-

मुच्चैः स्थितं स्थगितभानुकरप्रतापम् ।

मुक्ताफलप्रकरजालविवृद्धशोभं

प्रख्यापयत् त्रिजगतः परमेश्वरत्वम् ॥ ३१ ॥

अतिशयद्वारा जिनं स्तुवन्नाह—

उन्निद्रहेमनवपङ्कजपुञ्जकान्ति-

पर्युल्लसन्नखमयूखशिखाभिरामौ ।

पादौ पदानि तव यत्र जिनेन्द्र ! धत्तः

पद्मानि तत्र विबुधाः परिकल्पयन्ति ॥ ३२ ॥

स्तोत्रं संक्षेपयन्नाह—

इत्थं यथा तव विभूतिरभूज्जिनेन्द्र !

धर्मोपदेशनविधौ न तथा परस्य ।

यादृक् प्रभा दिनकृतः प्रहतान्धकारा

तादृक् कुतो ग्रहगणस्य विकाशिनोऽपि ? ॥ ३३ ॥

गजभयहरं जिनं दर्शयन्नाह—

श्रयोतन्मदाविलविलोलकपोलमूल-

मत्तभ्रमद्भ्रमरनादविवृद्धकोपम् ।

ऐरावताभमिभमुद्धतमापतन्तं

दृष्ट्वा भयं भवति नो भवदाश्रितानाम् ॥ ३४ ॥

सिंहभयापहारमाह—

भिन्नेभ्यकुम्भगलदुज्ज्वलशोणिताक्त-

मुक्ताफलप्रकरभूषितभूमिभागः ।

बद्धक्रमः क्रमगतं हरिणाधिपोऽपि

नाक्रामति क्रमयुगाचलसंश्रितं ते ॥ ३५ ॥

दावानलभयं दलयन्नाह—

कल्पान्तकालपवनोद्धतवाह्नेकल्पं

दावानलं ज्वलितमुज्ज्वलमुत्स्फुलिङ्गम् ।

विश्वं जिघत्सुमिव संमुखमापतन्तं

त्वन्नामकीर्तनजलं शमयत्यशेषम् ॥ ३६ ॥

सर्पभयं निराकुर्वन्नाह—

रक्तेक्षणं समदकोकिलकण्ठनीलं

क्रोधोद्धतं फणिनमुत्फणमापतन्तम् ।

आक्रामति क्रमयुगेन निरस्तशङ्क-

स्त्वन्नामनागदमनी हृदि यस्य पुंसः ॥ ३७ ॥

रणभयं हरन्नाह—

वल्गाचुरङ्गगजगर्जितभीमनाद-

माजौ बलं बलवतामपि भूपतीनाम् ।

उद्यद्दिवाकरमयूखशिखापविद्धं

त्वत्कीर्तनात् तम इवाशु भिदामुपैति ॥ ३८ ॥

सङ्ग्रामभयं निरस्यन्नाह—

कुन्ताग्रभिन्नगजशोणितवारिवाह-

वेगावतारतरणातुरयोधभीमे ।

युद्धे जयं विजितदुर्जयजेयपक्षा-

स्त्वत्पादपङ्कजवनाश्रयिणो लभन्ते ॥ ३९ ॥

समुद्रभयं दूरीकुर्वन्नाह—

अम्भोनिधौ क्षुभितभीषणनक्रचक्र-

पाठीनपीठभयदोल्बणवाडवाप्तौ ।

रङ्गत्तरङ्गशिखरस्थितयानपात्रा-

स्त्रासं विहाय भवतः स्मरणाद् व्रजन्ति ॥ ४० ॥

रोगभयं निन्दयन्नाह—

उद्भूतभीषणजलोदरभारभुम्भाः

शोच्यं दशामुपगताश्च्युतजीविताशाः ।

त्वत्पादपङ्कजरजोऽमृतदिग्धदेहा

मर्त्या भवन्ति मकरध्वजतुल्यरूपाः ॥ ४१ ॥

निगडबन्धभयं तिरस्कुर्वन्नाह—

आपादकण्ठमुरुशृङ्खलवेष्टिताङ्गा

गाढं बृहन्निगडकोटिनिघृष्टजङ्घाः ।

त्वन्नाममन्त्रमनिशं मनुजाः स्मरन्तः

सद्यः स्वयं विगतबन्धभया भवन्ति ॥ ४२ ॥

पूर्वोक्तान्यष्टभयानि निर्गमयन्नाह—

मत्तद्विपेन्द्र-मृगराज-द्वानला-ऽहि-

सङ्ग्राम-वारिधि-महोदर-बन्धनोत्थम् ।

तस्याशु नाशमुपयाति भयं भियेव

यस्तावकं स्तवमिमं मतिमानधीते ॥ ४३ ॥

स्तवप्रभावसर्वस्वमाह—

स्तोत्रस्रजं तव जिनेन्द्र ! गुणैर्निबद्धां

भक्त्या मया रुचिरवर्णविचित्रपुष्पाम् ।

धत्ते जनो य इह कण्ठगतामजस्रं

तं मानतुङ्गमवशा समुपैति लक्ष्मीः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमानतुङ्गाचार्यविरचितं भक्तामरस्तोत्रम्

स्व-परिशिष्टम्
श्रीधर्मघोषसूरिप्रणीतः

॥ श्रीगिरिनारकल्पः ॥

वरधर्मकीर्तिविद्या—नन्दमयो यत्र विनतदेवेन्द्रः ।

स्वस्तिश्रीनेमिसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ १ ॥

उत्तम धर्म, कीर्ति, विद्या अने दुर्धरी परिपूर्ण अवा तेमज्ज जमने सुरेन्द्राये विशेषे करीने नमस्कार कर्यो छे अवा तथा कल्याणरूप लक्ष्मीश्री युक्त अवा नेमि (नाथ) ज्यां (विराज) छे, ते गिरिनार पर्वतराज न्यवन्तो वर्ते छे.—१

नेमिजिनो यदुराजी—मतीत्य राजीमतीत्यजनतो यम् ।

शिश्नाय शिवायासौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ २ ॥

यादवोनी श्रेणिनी उपेक्षा करीने तेमज्ज राजभतीने त्याग करीने नेमि (नाथ) तीर्थ-करे जेना भोक्ष (भेणववा) भाटे आश्रय लीधो, ते गिरिनार गिरीश्वर न्य पाभे छे.—२

स्वामी छत्रशिलान्ते, प्रव्रज्य यदुच्चशिरसि चक्राणः ।

ब्रह्मावलोकनमसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ ३ ॥

छत्र-शिलाना अन्त (लाग) मां दीक्षा अहुण करीने जेना उच्य शिपर उपर (रहीने) (नेमि) स्वामीये निज स्वरूपतुं दर्शन कर्युं, ते गिरिनार०—३

यत्र सहस्राम्रवणे, केवलमाप्यादिशद् विभुर्धर्मम् ।

लक्षारामे सोऽयं, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ ४ ॥

ज्यां सहस्राम्रवनमां केवलज्ञान पाभीने प्रभुये लक्षाराममां धर्मने उपदेश आप्यो, ते गिरिनार०—४

निर्वृतिनितम्बिनीवर—नितम्बसुखमाप यन्नितम्बस्थः ।

श्रीयदुकुलतिलकोऽयं, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ ५ ॥

जेना नितम्ब उपर रही श्रीयदुकुणने विपं तिलक (समान नेमिनाथे) निर्वाणरूप नारीना उत्तम नितम्बतुं सुख प्राप्त कर्युं, ते गिरिनार०—५

१ ज्यां हुज्जरो आंयानां जाड छे अकुं वन. २ ज्यां लागो जेवोने आराम भजे छे ते, समवसरथु. ३ पर्वतनी के. ४ कुलो.

બુદ્ધ્વા કલ્યાણત્રય—મિહ કૃષ્ણો રૂપ્સ્યસ્ત્વમમાણેભિમ્બમ્ ।

ચૈત્યત્રયમકૃતાયં, ગિરિનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥ ૬ ॥

અહીં (નેભિનાથના દીક્ષા, ઠેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણુ એ) ત્રણ કલ્યાણકો જાણીને કૃષ્ણે
રૂપાના, સોનાના અને મણિના બિમ્બવાળા ત્રણ ચૈત્યો કરાવ્યાં, તે ગિરિનાર૦—૬

પવિના હરિર્યદન્ત—વિંધાય વિવરં વ્યઘાદ્ રજતચૈત્યમ્ ।

કાઞ્ચનબલ્લાનકમયં, ગિરિનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥ ૭ ॥

જેના મધ્ય ભાગમાં ઇન્દ્રે વજ્ર વડે છિદ્ર પાડીને કાંચનના ખંડાનકવાળું રૂપાનું ચૈત્ય બનાવ્યું,
તે ગિરિનાર૦—૭

તન્મધ્યે રત્નમયીં, પ્રમાણવર્ણાન્વિતાં ચકાર હરિઃ ।

શ્રીનેમેર્મૂર્તિમસૌ, ગિરિનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥ ૮ ॥

એ (ચૈત્ય)ના મધ્યમાં ઇન્દ્ર શ્રીનેભિની તેમના (દેહ-) માન અને વર્ણ પ્રમાણેની રત્નની
મૂર્તિ (સ્થાપન) કરી, તે ગિરિનાર૦—૮

સ્વકૃતૈતદ્દિમ્બયુતં, હરિસ્ત્રિભિમ્બં સુરૈઃ સમવસરણે ।

ન્યદધત યદન્તરસૌ, ગિરિનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥ ૯ ॥

જે (ચૈત્ય)ના મધ્યમાં સમવસરણમાં ઇન્દ્રે ^૩સ્વકૃત બિમ્બ યુક્ત ખીજાં ત્રણ બિમ્બો દેવો
પાસે (સ્થાપન) કરાવ્યાં, તે ગિરિનાર૦—૯

શિખરોપરિ યત્રામ્બા—ડવલોકનશિરસ્થરઙ્ગમણ્ડપકે ।

શમ્બો બલ્લાનકેડસૌ, ગિરિનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥ ૧૦ ॥

જેના શિખર ઉપર ^૪અવલોકનવાળા મસ્તક ઉપરના રંગ-મંડપમાં અંબા (ની મૂર્તિ) છે
અને બલ્લાનકમાં શાંખ (ની મૂર્તિ) છે, તે ગિરિનાર૦—૧૦

યત્ર પ્રદ્યુમ્નપુરઃ, સિદ્ધિવિનાયકસુરઃ પ્રતીહારઃ ।

ચિન્તિતસિદ્ધિકરોડસૌ, ગિરિનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥ ૧૧ ॥

જ્યાં ચિન્તિત (અર્થ) ની સિદ્ધિ કરનારો સિદ્ધિ વિનાયક દેવ પ્રદ્યુમ્નની આગળ પ્રતિહાર
(રૂપે રહેલો) છે, તે ગિરિનાર૦—૧૧

તત્પ્રતિરૂપં ચૈત્યં, પૂર્વાભિમુખં તુ નિર્વૃત્તિસ્થાને ।

યત્ર હરિશ્ચક્રેડસૌ, ગિરિનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥ ૧૨ ॥

ज्यां तेना ज्वुंज अने पूर्व तरङ्ग मुष्वाणुं ज्वुं (अन्य) ज्यैत्य धन्द्रे (प्रभुना) निर्वाणु-
स्थानमां रज्युं, ते गिरिनार०—१२

तीर्थेऽतिस्मरणाद् यत्र यादवाः सप्त कालमेघाद्याः ।

क्षेत्रपतामापुरसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ १३ ॥

ज तीर्थमां (प्रभुना) अत्यंत स्मरण्थी कालमेघ प्रमुष् सात यादवो क्षेत्रना स्वामी-
पणाने प्राप्त थया, ते गिरिनार०—१३

विभुमर्चति मेघरवो, बलानकं गिरिविदारणश्वके ।

यत्र चतुर्द्वारमसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ १४ ॥

ज्यां पर्वतने शडनारा (धन्द्रे) यार दरवाजवाणुं पलानक रज्युं अने ज्यां (रडीने)
मेघरव (नेभि) प्रभुनी पूज करे छे, ते गिरिनार०—१४

यत्र सहस्राम्रवणा—न्तरस्ति रम्या सुवर्णचैत्यानाम् ।

चतुरधिकविंशतिरयं, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ १५ ॥

ज्यां सहस्राभ्रवनमां सोनाना ज्यैत्योनी मनोहर ज्योवीसी छे, ते गिरिनार०—१५

द्वासप्ततिर्जिनानां, लक्षारामेऽस्ति यत्र तु गुहायाम् ।

सचतुर्विंशतिकाऽसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ १६ ॥

ज्यां गुहामां लक्षारामनी अंदर (वर्तमान अवसरिणी कणमां थध गयेदी) ज्योवीसी
सहित (पसार थध गयेदी तेमज हुवे पछीनी उत्सर्पिणीनी ज्योवीसीज्यो मणीने) ज्योत्तेर जिनोनी
प्रतिमाज्यो छे, ते गिरिनार०—१६

वर्षसहस्रद्वितयं, प्रावर्तत यत्र किल शिवासूनोः ।

लेप्यमयी प्रतिमाऽसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ १७ ॥

ज्यां अरेअर शिवा (राणी)ना पुत्र (नेभिनाथ)नी लेप्यमयी प्रतिमा ज्ये हुअर
वर्ष सुधी (टडी) रडी, ते गिरिनार०—१७

लेपगमेऽम्बादेशात्, प्रभुचैत्यं यत्र पश्चिमाभिमुखम् ।

रतनोऽस्थापयतासौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ १८ ॥

ज्यारे लेप(मय प्रतिमा)नो नाश थयो, ज्यारे अंथा (देवी)नी ज्यज्ञाथी रतन
(श्राविक) पश्चिम (द्दिशा) तरङ्ग मुष्वाणा प्रभुना (नवा) ज्यैत्यनी स्थापना कराथी, ते
गिरिनार०—१८

કાઞ્ચનચલાનકાન્તઃ, સમવસૃતેસ્તન્તુનેહ વિમ્બમિદમ્ ।
રત્નેનાનીતમસૌ, ગિરિનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥ ૧૯ ॥

(જ્ઞેના) કાંચન બલાનકન્તી અંદરના સમવસરણમાંથી સૂત્રના તાંતણા વડે (ખેંચીને) અત્યારે વિધમાન) બિંબ અહીં રતન ઢાળ્યો, તે ગિરિનાર૦—૧૯

બૌદ્ધનિષિદ્ધઃ સદ્ધો, નેમિનતૌ યત્ર મન્ત્રગગનગતિમ્ ।
જયચન્દ્રમાદિશદસૌ, ગિરિનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥ ૨૦ ॥

જ્યાં (નેમિનાથ)ને પ્રણામ કરવામાં બૌદ્ધો વડે નિષેધ કરાયેલા સંધે મંત્ર (બળ ગગનમાં ગમન કરનારા જયચન્દ્રને (ત્યાં આવવા) આજ્ઞા કરી, તે ગિરિનાર૦—૨૦

તારાં વિજિત્ય બૌદ્ધાન્, નિહત્ય દેવાનવન્દયત્ સદ્ધમ્ ।
જયચન્દ્રો યત્રાયં, ગિરિનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥ ૨૧ ॥

તારા (દેવી)ને જીતીને અને બૌદ્ધોને પરાસ્ત કરીને જ્યાં જયચન્દ્રે સંધને દેવોનું વન કરાવ્યું, તે ગિરિનાર૦—૨૧

નૃપપુરતઃ ક્ષપણેભ્યઃ, કુમાર્યુદિતગાથયાઽમ્બયાઽપ્યૈત યઃ ।
શ્રીસદ્ધાય સદાઽયં, ગિરિનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥ ૨૨ ॥

રાજાઓની સમક્ષ કુમારીઓએ ઉચ્ચારેલી ગાથા વડે (આ પર્વત શ્વેતામ્બરેશનો છે એ સિદ્ધ કરી આપીને) અંબા (દેવી)એ દિગમ્બરે પાસેથી (લઈને) જ્ઞેને શ્રીસંધને સ માટે સમર્પણ કર્યો, તે ગિરિનાર૦—૨૨

નિત્યાનુષ્ઠાનાન્ત—સ્તતોઽનુસમયં સમસ્તસદ્ધેન ।

યઃ પઠ્યતેઽનિશમસૌ, ગિરિનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥ ૨૩ ॥

ત્યારથી (માંડીને) નિત્ય ક્રિયા કરતાં આખો સંધ જ ગાથાનો નિરન્તર પાઠ કરે છે, (ગાથા-વિષયક) ગિરિનાર૦—૨૩

દીક્ષાજ્ઞાનધ્યાન—વ્યાખ્યાનશિવાવલોકનસ્થાને ।

પ્રમુચૈત્યપાવિતોઽસૌ, ગિરિનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥ ૨૪ ॥

દીક્ષા, જ્ઞાન, ધ્યાન, વ્યાખ્યાન તથા મોક્ષના દર્શનને સ્થાને જ પ્રભુનાં ચૈત્યથી પવિત્ર થયે છે, તે ગિરિનાર૦—૨૪

રાજીમતીચન્દ્રદરી—ગજેન્દ્રપદકુણ્ડનાગણર્યાદૌ ।

યઃ પ્રભુમૂર્તિયુતોઽયં, ગિરિનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥ ૨૫ ॥

રાજમતીની ગુફા, ચન્દ્ર-ગુફા, ગજેન્દ્રપદ કુણ્ડ, નાગઝરી ઇત્યાદિ (સ્થળે) જ પ્રભુ પ્રતિમાથી યુક્ત છે, તે ગિરિનાર૦—૨૫

छत्राक्षरघण्टाञ्जन--विन्दुशिवशिलादि यत्र हार्यस्ति ।

कल्याणकारणमयं, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ २६ ॥

ज्यां छत्राक्षर, घंटाञ्जन-भिन्दु, शिव-शिला धत्यादि (स्थणो) मनोहर तेभ्य कल्याणुनां कारणरूपे, ते गिरिनार०—२६

याकुड्यमात्यसञ्जन--दण्डेशाद्या अपि व्यधुर्यत्र ।

नेमिभवनोद्धृतिमसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ २७ ॥

याकुडी मंत्री तथा सञ्जन दण्डेश प्रमुष्य (उत्तम जनोऽप्ये) पणु ज्यां नेमि-यैत्यने उद्धार कर्यो, ते गिरिनार०—२७

कल्याणत्रयचैसं, तेजःपालो न्यवीविशन्मन्त्री ।

यन्मेखलागतमसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ २८ ॥

जनी भेषका उपर रडेवुं अयुं तथा (नेमिनाथना) त्रणु कल्याणुडाने लगतुं अयुं यैत्य तेजःपाल मंत्रीये करण्युं, ते गिरिनार०—२८

शत्रुञ्जयसंमेता-ष्टापदतीर्थानि वस्तुपालस्तु ।

यत्र न्यवेशयदसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ २९ ॥

वणी ज्यां वस्तुपाले शत्रुञ्जय, संमेत(शिभर) तथा अष्टापद तीर्थानी रयना करी, ते गिरिनार०—२९

यः षड्विंशतिविंशति--षोडशदशकद्वियोजनास्त्रशतम् ।

अरषट्क उच्छ्रितोऽयं, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ ३० ॥

ज (अवसर्पिणीना) छ आशामां छवीस, वीस, सोण, दस, अने ये योजन तथा सो अस्त्र (धनुष्य) जटलो (अनुक्रमे) अत्रा वर्ते, ते गिरिनार०—३०

अद्यापि सावधाना, विदधाना यत्र गीतनृत्यादि ।

देवाः श्रूयन्तेऽसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ ३१ ॥

अत्यारे पणु ज्यां (सक्तिने क्षीधे) गीत, नृत्य विगरे करता सावधान सुरा संलणाय, ते गिरिनार०—३१

विद्याप्राभृतकोद्धृत-शालिसकृतोज्जयन्तकल्पादेः ।

इति वर्षितो मयाऽसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ ३२ ॥

॥ इति श्रीगिरिनारकल्पः ॥

વિદ્યા-પ્રાભુત (નામના શાસ્ત્ર)માંથી ઉદ્ધાર કરેલા એવા પાદલિપ્તસૂરિકૃત ઉજ્જયન્ત-
કલ્પ વિગેરે ઉપરથી આ પ્રમાણે મેં જનું વર્ણન કર્યું છે, તે ગિરિનાર૦—૩૨

જોકે અત્ર શ્રીગારનારકલ્પનો અનુવાદ પૂર્ણ થાય છે, છતાં પણ પ્રથમ શ્લોકમાં તેના
કર્તાએ આદકતરી રીતે જે નામ સૂચવ્યાં છે તે સંબંધમાં નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક
સમજાય છે:—

આ કલ્પના કર્તાએ ધર્મકીર્તિથી પોતાનું ઉપાધ્યાય અવસ્થા દરમ્યાનનું નામ સૂચવ્યું છે.
આથી એમ માની શકાય કે આ કલ્પ તેમણે સૂરિ-પદ પ્રાપ્ત કર્યું તે પૂર્વે રચ્યું હશે. કેમકે
સૂરિ થયા પછી તો તેમનું ધર્મઘોષ એવું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું. વિદ્યાનન્દ (સૂરિ) એ
એમના ગુરુમાધનું નામ છે અને દેવેન્દ્ર (સૂરિ) એ એમના ગુરુનું નામ છે.

स्पष्टीकरणसाधनीभूतग्रन्थसूची
(स्पष्टीकरणसाधनीभूतग्रन्थसूची)

जैनग्रन्थाः	प्रणेतारः
जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः	श्रीसुधर्मस्वामी (गणधरः)
जीवाजीवाभिगमः	”
उत्तराध्ययनम्	”
प्रश्नव्याकरणम्	”
भगवतीसूत्रम्	”
सूर्यप्रज्ञप्तिः	”
आवश्यकम्	”
स्थानाङ्गम्	”
महानिशीथम्	”
कल्पसूत्रम्	श्रुतकेवलिभीमद्रवाहुस्वामी
आवश्यकनिर्घुक्तिः	”
दशवैकालिकम्	श्रीशाय्यम्भवसूरिः
प्रवचनसारोद्धारः	श्रीनेमिचन्द्रसूरिः
आवश्यकचूर्णिः	श्रीजिनदासमहत्तरः
नमुथ्युणं (शक्रस्तवः)	श्रीसौधर्मेन्द्रः
विशेषावश्यकम्	क्षमाश्रमणश्रीजिनभद्रगणिः
स्तुतिचतुर्विंशतिका	श्रीशोभनमुनिराजः
त्रिषष्टिशलाकाख्यचारित्रम्	कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरिः
काव्यानुशासनम्	”
अभिधानचिन्तामणिः	”
शब्दाङ्गम्	”
सिद्धहेमशब्दानुशासनम्	”
सकलार्हत्	”
सुबोधिका (कल्पसूत्रवृत्तिः)	उपाध्यायश्रीविनयविजयः
वाग्मशालङ्कारः	मुनिश्रीवाग्भटः
भक्तामरवृत्तिः	उपाध्यायश्रीलेखाचरणः
”	श्रीकनककुशलमुनीश्वरः

जैनग्रन्थाः

जिनशतकम्
 विचारसारप्रकरणम्
 श्रेणिकचरित्रम्
 दुर्गद्वयाश्रयकाव्यम्
 आवश्यकवृत्तिः
 योगदृष्टिसमुच्चयः
 लोकतत्त्वनिर्णयः
 अष्टकप्रकरणम्
 भक्तामरस्तोत्रम्
 भगवतीवृत्तिः
 हीरसौभाग्यम्
 प्रभावकचरित्रम्
 गौतमीयकाव्यम्
 गौतमाष्टकम्
 गौतमस्तोत्रम्
 संवेगद्रुमकन्दली
 ऋषभभक्तामरम्
 नेमिभक्तामरम्
 शान्तिभक्तामरम्
 सरस्वतीभक्तामरम्
 सिन्दूरप्रकरः
 शृङ्गारवैराग्यतरङ्गिणी
 सोमशतकम्
 गुणस्थानक्रमारोहः
 चतुर्विंशतिका
 कुमारपालचरित्रम्
 प्रवचनसारोद्गावृत्तिः
 पञ्चसङ्ग्रहवृत्तिः
 नन्दीसूत्रवृत्तिः
 आचाराङ्गवृत्तिः
 श्रीपालचरित्रम्
 तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम्
 न्यायकुसुमाञ्जलिः

प्रणेतारः

मुनिश्रीजम्बूकविः
 श्रीप्रद्युम्नसूरिः
 उपाध्यायश्रीधर्मवर्धनगणिः
 श्रीहरिभद्रसूरिः
 " "
 " "
 " "
 श्रीमानतुङ्गसूरिः
 श्रीअभयदेवसूरिः
 श्रीदेवविमलगणिः
 श्रीचन्द्रप्रभसूरिः
 मुनिश्रीरूपचन्द्रः
 श्रीदेवानन्दसूरिः
 श्रीजिनप्रभसूरिः
 श्रीविमलसूरिः
 उपाध्यायश्रीसमयसुन्दरगणिः
 मुनिराजश्रीरत्नसिंहः
 श्रीकीर्तिविमलमुनीशः
 श्रीधर्मसिंहसूरिः
 शतार्थिकश्रीसोमप्रभसूरिः
 " "
 " "
 श्रीरत्नशेखरसूरिः
 श्रीबप्पभट्टिसूरिः
 श्रीचारित्रसुन्दरगणिः
 श्रीसिद्धसेनसूरिः
 श्रीलयगिरिसूरिः
 श्रीमलयगिरिसूरिः
 श्रीशीलाङ्कसूरिः
 श्रीज्ञानविमलसूरिः
 वाचकवर्यश्रीउमास्वातिः
 न्यायविशारद-न्यायतीर्थ-मुनिश्रीन्यायविजयः

જૈનપ્રન્યા:

શ્રીચતુર્વિંશતિર્જિનાનન્દસ્તુતય:
શ્રીપાલરાજનો રાસ
મહાવીરસ્વામીનું પંચકલ્યાણકનું સ્તવન.
જૈન ગ્રન્થાવલી

અજૈનપ્રન્યા:

માલતીમાધવનાટકમ્
કવિકલ્પદ્રુમ:
વૃત્તરત્નાકરવૃત્તિ:
મેઘદૂતમ્
શિશુપાલવધ:
વસિષ્ઠસ્મૃતિ:
અષ્ટાધ્યાયી
સરસ્વતીચન્દ્રનો નાટક.

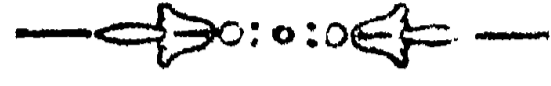
પ્રણેતાર:

પણ્ડિતશ્રીમેહુવિજયગણિ:
ઉપાધ્યાય શ્રીવનયવિજયજી
શ્રીહંસરાજજી
પ્રસિદ્ધકર્તા-શ્રીજૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ, મુંબઈ
પ્રણેતાર:
કવિવરશ્રીભવભૂતિ:
શ્રીવૉપદેવ:
શ્રીનારાયણભટ્ટ:
કવીશ્વરશ્રીકાલિદાસ:
કવિરાજશ્રીમાઘ:
શ્રીવસિષ્ઠ:
વૈયાકરણરાજશ્રીપાણિનિ:

આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ તૈયાર કરવામાં મેં જ જ ગ્રન્થોની સહાય લીધી હતી તેની સૂચી અત્ર પૂર્ણ થાય છે એટલે એ સંબંધમાં કંઈ ઉમેરવાનું બાકી રહેતું નથી. પરંતુ ઉપાધ્યાય શ્રીચર્મવર્ધન-ગણિએ તેમજ શ્રીભાવપ્રભસૂરિએ ટીકા રચવામાં જ જ ગ્રન્થોના પાઠો ટાંચણરૂપે લીધા છે તેનો ઉલ્લેખ કરવો રહી જાય છે. એથી કરીને આ સંબંધમાં એ નિવેદન કરવાનું કે ઉપાધ્યાયજીએ સારસ્વત વ્યાકરણ, કાત્યાયનકૃત વાર્તિક, શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિકૃત અભિધાન-ચિન્તામણિ તેમજ અમર-કોશનો ઉપયોગ કર્યો છે, જ્યારે સૂરિજીએ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિકૃત અભિધાન-ચિન્તામાણિનો તેમજ અનેકાર્થકોશનો તથા વળી એકાક્ષરનિઘણ્ટુનો, મહીપકૃત અનેકાર્થકોશને-અને શ્રીહર્ષકૃત નૈષધીય-ચરિતનો ઉપયોગ કર્યો છે.

શ્રીઆગમોદય સમિતિ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રન્થોની યાદી

અંક	ગ્રંથનું નામ, તેના કર્તા વિગેરે.	મૂલ્ય
		૩. આ. પા.
૧ *	આવશ્યક ભાગ ૧ શ્રીસુધર્માસ્વામીકૃત, શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત નિર્યુક્તિ અને શ્રીહરિભદ્રસૂરિની ટીકા સહિત.	૨-૪-૦
૨ *	આવશ્યક ભાગ ૨ ઉપર પ્રમાણે.	૩-૦-૦
૩ *	આવશ્યક ભાગ ૩ " "	૩-૮-૦
૪ *	આવશ્યક ભાગ ૪ " "	૧-૦-૦
૫ *	આચારાંગ ભાગ ૧ શ્રીસુધર્માસ્વામીકૃત, શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત નિર્યુક્તિ અને શ્રીશીલાંકાર્યની ટીકા સહિત.	૧-૮-૦
૬ *	આચારાંગ ભાગ ૨ ઉપર પ્રમાણે.	૨-૪-૦
૭ *	ઔપપાતિકસૂત્ર શ્રીઅભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત.	૦-૧૨-૦
૮-૧૧ *	પરમાણુ, નિગોદ, પુદ્ગલ અને બંધ છત્રીસી.	૦-૬-૦
૧૨ *	ભગવતીસૂત્ર ભાગ ૧ શ્રીસુધર્માસ્વામીકૃત, શ્રીઅભયદેવસૂરિની ટીકા સાથે.	૩-૪-૦
૧૩ *	ભગવતીસૂત્ર ભાગ ૨ ઉપર પ્રમાણે.	૩-૨-૦
૧૪	ભગવતીસૂત્ર ભાગ ૩ " "	૩-૪-૦
૧૫ *	સમવાયાંગ " "	૧-૦-૦
૧૬ *	નન્દીસૂત્ર શ્રીદેવવાચકગણિકૃત, શ્રીમલયગિરિની ટીકા સાથે.	૨-૨-૦
૧૭ *	ઓધનિર્યુક્તિ શ્રીસુધર્માસ્વામીકૃત, શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત નિર્યુક્તિ અને શ્રીદ્રાણાચાર્યની ટીકા સાથે.	૩-૦-૦
૧૮ *	સૂત્રકૃતાંગ શ્રીધર્માચાર્યકૃત, શ્રીશીલાંકાર્યની ટીકા સાથે.	૨-૧૨-૦
૧૯ *	પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર (પૂર્વાર્ધ) શ્રીશ્યામાચાર્યકૃત, શ્રીમલયગિરિની ટીકા સાથે.	૩-૧૪-૦
૨૦ *	પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર (ઉત્તરાર્ધ) ઉપર પ્રમાણે.	૧-૧૨-૦
૨૧ *	સ્થાનાંગસૂત્ર (પૂર્વાર્ધ) શ્રીસુધર્માસ્વામીકૃત, શ્રીઅભયદેવ- રિની ટીકા સાથે.	૨-૧૨-૦
૨૨ *	સ્થાનાંગસૂત્ર (ઉત્તરાર્ધ) ઉપર પ્રમાણે.	૪-૦-૦
૨૩ *	અંતકૃદ્દશાદિ ત્રણ સૂત્રો, શ્રીઅભયદેવસૂરિની ટીકા સાથે.	૧-૦-૦
૨૪ *	સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, શ્રીમલયગિરિસૂરિની ટીકા સાથે.	૩-૮-૦
૨૫ *	જ્ઞાતાધર્મકથાંગ પૂર્વ મુનિવર્યકૃત, શ્રીઅભયદેવસૂરિની ટીકા સાથે.	૧-૧૨-૦

* આ નિશાનીવાળા પુસ્તકો સીલક્રમાં નથી.

અંક	ગ્રંથનું નામ, તેના કર્તા વિગેરે.	મૂલ્ય
		૩. આ. પા.
૨૬ *	પ્રશ્નવ્યાકરણ પૂર્વ મુનિવર્યકૃત, શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત ટીકા સાથે.	૧-૧૨-૦
૨૭ *	સાધુ-સમાચારી-પ્રકરણ પૂર્વ મુનિવર્યકૃત.	(વિના મૂલ્યે)
૨૮ *	ઉપાસંકદશા શ્રીઅભયદેવસૂરિની ટીકા સાથે.	૦-૧૦-૦
૨૯—૩૨ (૨)	અષ્ટક—પ્રકરણ તથા (૨) ષડ્દર્શનસમુચ્ચય.	૦-૪-૦
૩૩	નિરયાવલીસૂત્ર શ્રીશ્રીચંદ્રસૂરિની ટીકા સહિત.	૦-૧૨-૦
૩૪	વિશેષાવશ્યક ગાથાનો અકારાદિકમ.	૦-૫-૦
૩૫	વિચારસારપ્રકરણ શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિકૃત, શ્રીમાણિક્યસાગરે રચેલી છાયા સાથે.	૦-૮-૦
૩૬	ગચ્છાચારપયત્રા શ્રીવાનર ઋષિની ટીકા સાથે.	૦-૬-૦
૩૭	ધર્મખિંદુપ્રકરણ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિની ટીકા સાથે.	૦-૧૨-૦
૩૮	વિશેષાવશ્યક ભાગ ૧ જિનભદ્રગણિકૃત, ગુજરાતી ભાષાન્તરકર્તા મી. ચુનીલાલ હુકમચંદ.	૨-૦-૦
૩૯	જૈન ક્ષિલોસોદ્ધી (અંગ્રેજીમાં) વીરચંદ રાધવજી ગાંધીકૃત.	૧-૦-૦
૪૦	યોગ ક્ષિલોસોદ્ધી " "	૦-૧૪-૦
૪૧	કર્મ ક્ષિલોસોદ્ધી " "	૦-૧૨-૦
૪૨	રાયપસેણીસૂત્ર.	૧-૮-૦
૪૩	અનુયોગદ્વાર.	૨-૮-૦
૪૪	નંદીસૂત્ર (ખીજી આવૃત્તિ).	૨-૪-૦

છપાય છે.

૧. વીરભક્તામર ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિકૃત સટીક તથા નેમિ-ભક્તામર શ્રીભાવપ્રભસરિકૃત સટીક, ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.
૨. પંચસંગ્રહ.
૩. વિશેષાવશ્યક ભાગ ૨ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.
૪. આચારપ્રદીપ.
૫. આવશ્યક શ્રીમલયગિરિકૃત ટીકા સહિત.
૬. નન્દીઆદિ.
૭. ચતુર્વિંશતકા શ્રીબ્રહ્મહરિકૃત, ટીકા તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.
૮. સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા શ્રીશોભનમુનિરાજકૃત, ટીકા તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.
૯. ચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિ શ્રીમેઝ્ઞવિજયગણિકૃત, ટીકા તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.
૧૦. સરસ્વતીભક્તામર શ્રીધર્મસિંહસૂરિકૃત તથા શાન્તિ-ભક્તામર શ્રીકીર્તિ-વિમલમુનિરાજકૃત, ટીકા તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.

૧૧. ધનપાત્ર-પંચાશિકા, ટીકા તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.
૧૨. ભક્તામર-સ્તોત્ર શ્રીમાનતુંગસૂરિકૃત, શ્રીગુણાકરસૂરિ તેમજ ઉપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજયકૃત ટીકા સાથે.
૧૩. જૈનધર્મવરસ્તોત્ર શ્રીભાવપ્રભસૂરિકૃત, સ્વોપજ ટીકા સહિત.
૧૪. લીંબડી આદિ ભંડારની પ્રતિઓનું સૂચી-પત્ર.
૧૫. લોકપ્રકાશ (ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે).
૧૬. જીવસમાસ.
૧૭. પ્રવ્રજ્યાદિ કુલકો.
૧૮. સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા શ્રીશોભનમુનિરાજકૃત, શ્રીજયવિજય પ્રમુખ ચાર મુનીશ્વરોએ રચેલી ટીકાઓ સહિત.
૧૯. ભવભાવના.

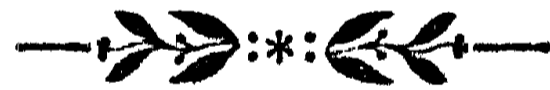
પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—

લાયબ્રેરીઅન, શ્રીઆગમોદય સમિતિ,
દેવચંદ લાલભાઈ ધર્મશાળા,
બડેખા ચકલો, ગોપીપુરા,
સુરત.

THE BOOKS PUBLISHED

BY

S'ri Āgamodaya Samiti

	Rs.	a.	p.
1. * Āvaśyaka (Part I) —By Śrī Sudharmā Svāmī with the commentaries of Śrī Bhadrabāhu Svāmī and Śrī Haribhadra Sūri	2	4	0
2. * Āvaśyaka (Part II) —As above...	3	0	0
3. * Āvaśyaka (Part III) —As above	3	8	0
4. * Āvaśyaka (Part IV) —As above	1	0	0
5. * Achārāṅga (Part I) —By Śrī Sudharmā Svāmī with the commentaries of Śrī Bhadrabāhu Svāmī & Śrī Śilāṅkāchārya	1	8	0
6. * Āchārāṅga (Part II) —As above	2	4	0
7. * Aupapātika Sūtra —With the commentaries of Śrī Abhayadeva Sūri	0	12	0
8—11. * Paramāṇu, Nigoda, Pudgala, Bandha Śhaṭ-trimśikā	0	6	0

* Not available.

		Rs.	a.	p.
12.	* Bhagavatī Sūtra (Part I) —By Śrī Sudharmā Svāmī with the commentary of Śrī Abhayadeva Sūri	3	4	0
13.	* Bhagavatī Sūtra (Part II) —As above	3	8	0
14.	* Bhagavatī Sūtra (Part III) —As above	3	4	0
15.	* Samavāyāṅga —Same as above	1	0	0
16.	Nandī Sūtra —By Śrī Devavāchaka Gaṇi with the commentary of Śrī Malayagiri	2	8	0
17.	* Ogha Nirukti —By Śrī Sudharmā Svāmī with the commentaries of Śrī Bhadrabāhu Svāmī and Śrī Droṇāchārya	3	0	0
18.	* Sūtra Kṛitāṅga —By Śrī Sudharmā Svāmī with the commentary of Śrī Sīlāṅkāchārya	2	12	0
19.	* Prajñāpanā Sūtra (1st Half) —By Śrī Śyāmāchārya with the commentary of Śrī Malayagiri	3	14	0
20.	* Prajñāpanā Sūtra (2nd Half) —As above	1	12	0
21.	* Sthānāṅga Sūtra (1st Half) —By Śrī Sudharmā Svāmī with the commentary of Śrī Abhayadeva Sūri	2	12	0
22.	* Sthānāṅga Sūtra (2nd half) —As above	4	0	0
23.	* Antakṛiddaśadi three Sūtras —With the commentary of Śrī Abhayadeva Sūri	1	0	0
24.	* Sūrya Prajñapti —With the commentary of Śrī Malayagiri	3	8	0
25.	* Jñātā Dharma Kathāṅga —By an ancient saint with the commentary of Śrī Abhayadeva Sūri	1	12	0
26.	* Praśna Vyākaraṇa —As above	1	12	0
27.	* Sādhu Samāchāri Prakaraṇa —By an ancient saint ...	Free		
28.	* Upāsakadaśā —With the commentary of Śrī Abhayadeva Sūri	0	10	0
29—32.	(2) Ashtaka Prakaraṇa & (2) Shaddarśana-samuchchaya —	0	4	0
33.	Nirayāvalī Sūtra —With the commentary of Śrī Srīchandra Sūri	0	12	0
34.	Viśeshāvaśyaka-Gāthānāmakārādi-Kramaha	0	5	0
35.	Vichārasāra-prakaraṇa —By Śrī Pradyumna Sūri with the gloss of Śrī Māṇikyasāgara	0	8	0
36.	Gachchhāchāra Payannā —With the commentary of Śrī Vānarshi	0	6	0
37.	Dharma-Bindu-Prakaraṇa —By Haribhadra Sūri with the commentary of Śrī Munichandra Sūri	0	12	0

* Not available.

THE BOOKS PUBLISHED BY SRĪ ĀGAMODAYA SAMITI

38. **Viśeshāvaśyaka (Part 1)**—By Jinabhadra Gaṇi, Translator Mr. Chunilal Hakamchand
39. **Jain Philosophy**—(English) late Mr. V. R. Gandhi
40. **Yoga Philosophy** ” ” ”
41. **Karma Philosophy** ” ” ”
42. **Rāyapaseni Sūtra**
43. **Anuyogadvāra**
44. **Nandī Sūtra (2nd edition)**

IN PRESS.

1. **Vira-Bhaktāmara & Nemi-Bhaktāmara**
2. **Pañcha Saṅgraha**
3. **Viśeshāvaśyaka (2nd Part)**
4. **Āchārapradīpa**
5. **Āvaśyaka** with the commentary of Śrī Malaygiri Sūri
6. **Nandī-Ādi**
7. **Chaturvimśatikā**—By Śrī Bappabhaṭṭi Sūri
8. **Stuti-chaturvimśatikā**—By Śrī Sobhana Munirāja
9. **Chaturvimśati-Jinānanda-Stuti**—By Śrī Meruvijaya Gaṇi
10. **Sarasvatī-Bhaktāmara & Śānti-Bhaktāmara**
11. **Dhanapāla-pañchāśikā**
12. **Bhaktāmara**—By Mānataṅga Sūri with the commentaries of Guṇākara Sūri and Upādhyāya Śrī Meghavijaya
13. **Jaina-dharmavara-stotra**
14. **Lists of Limbdi Bhandār, etc.**
15. **Loka-prakāśa (Gujarati Translation)**
16. **Jīvasamāsa**
17. **Pravrajyādi Kulakas**
18. **Stuti-chaturvimśatikā**—By Śrī Sobhana Munirāja with four commentaries
19. **Bhavabhāvanā**

Can be had at:—

The Librarian
 Śrī Āgamodaya Samiti,
 Devchand Lalbhāi Dharmasālā.
 Bādekhā Chaklo, Gopīpura
 Surat (India).

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ તરફથી
પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રન્થોની યાદી.

અંક	ગ્રન્થનું નામ, તેના કર્તા વિગેરે.	મૂલ્ય
૧.	* શ્રીવીતરાગસ્તોત્ર શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યકૃત, શ્રીપ્રભાચંદ્રસૂરિએ રચેલી તેમજ મુનિશ્રીવિશાલરાજના શિષ્યે રચેલી ટીકા સહિત.	૩. આ. પા. ૦-૮-૦
૨.	* શ્રમણપ્રતિક્રમણસૂત્રવૃત્તિ પૂર્વ મુનિવર્યકૃત.	૦-૧-૬
૩.	* સ્યાદ્રાહભાષા શ્રીશુભવિજયગણિકૃત.	૦-૧-૬
૪.	* શ્રીપાશ્ચિક સૂત્ર, ખામણા અને પાશ્ચિક સૂત્ર ઉપર શ્રીયશોદેવ-સૂરિકૃત ટીકા સહિત	૦-૬-૦
૫.	* અધ્યાત્મમતપરીક્ષા મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયકૃત સ્વોપજ ટીકા સાથે	૦-૬-૦
૬.	* શ્રીષોદશક પ્રકરણ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, શ્રીયશોવિજય અને શ્રીયશોભદ્રની ટીકા સાથે.	૦-૬-૦
૭.	* શ્રીકલ્પસૂત્ર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત, શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની ટીકા સહિત.	૦-૧૨-૦
૮.	* વંદારૂ વૃત્તિ, શ્રીદેવેન્દ્રની ટીકા સાથે.	૦-૮-૦
૯.	* દાનકલ્પદ્રુમ (ધના-ચરિત્ર) શ્રીજિનકીર્તિસૂરિકૃત.	૦-૬-૦
૧૦.	* યોગ ક્ષિલોસોદી (અંગ્રેજીમાં) શ્રીયુત વીરચંદ રાધવજી ગાંધીકૃત.	૦-૫-૦
૧૧.	* જલ્પકલ્પલતા મુનિશ્રીરત્નમંડલકૃત.	૦-૩-૦
૧૨.	* યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, સ્વોપજ ટીકા સાથે.	૦-૩-૦
૧૩.	* કર્મ ક્ષિલોસોદી (અંગ્રેજીમાં) શ્રીયુત વીરચંદ રાધવજી ગાંધીકૃત.	૦-૫-૦
૧૪.	* આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌકિતક ૧ ભું (ગુજરાતી કાવ્યોનો સંગ્રહ)	૦-૧૦-૦
૧૫.	* શ્રીધર્મપરીક્ષા પંડિત પદ્મસાગરકૃત.	૦-૫-૦
૧૬.	* શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, શ્રીયશોવિજય ઉપાધ્યાયની ટીકા સહિત.	૦-૨-૦
૧૭.	* કર્મપ્રકૃતિ શ્રીશિવશર્માચાર્યકૃત, શ્રીમલયગિરિસૂરિની ટીકા સહિત.	૦-૧૪-૦
૧૮.	* કલ્પસૂત્ર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત, શ્રીકાલિકાચાર્યની કથા સહિત.	૦-૮-૦
૧૯.	* પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્ર, પ્રાચીન મુનિરાજકૃત.	૦-૪-૦

* અંક ૧થી ૧૯ સીલક્રમાં નથી.

અંક	અન્યનું નામ તેના, કર્તા વિગેરે.	મુલ્ય રૂ. આ. પા.
૨૦.	* આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌકિતક ૨ જું (ગુજરાતી કાવ્યોનો સંગ્રહ).	૦-૧૦-૦
૨૧.	* ઉપદેશરત્નાકર, શ્રીમુનિસુંદરસૂરિકૃત.	૧-૪-૦
૨૨.	* આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌકિતક ૩ જું (ગુજરાતી કાવ્યોનો સંગ્રહ).	૦-૧૦-૦
૨૩.	* ચતુર્વિંશતિજિનાનંદસ્તુતિ શ્રીમેરૂવિજયગણિકૃત.	૦-૨-૦
૨૪.	* ૫૮પુરૂષચરિત મુનિજ્ઞેમંકરગણિકૃત.	૦-૨-૦
૨૫.	* સ્થૂલભદ્રચરિત શ્રીજયાનંદસૂરિકૃત.	૦-૨-૦
૨૬.	* શ્રીધર્મસંગ્રહ ભાગ ૧ શ્રીમાનવિજય ઉપાધ્યાયકૃત.	૧-૦-૦
૨૭.	* સંગ્રહણી સૂત્ર શ્રીશ્રીચંદ્રસૂરિકૃત, શ્રીદેવભદ્રસૂરિની ટીકા સહિત.	૦-૧૨-૦
૨૮.	* સમ્યક્ત્વપરીક્ષા (ઉપદેશ શતક) શ્રીવિષ્ણુધવિમલસૂરિકૃત.	૦-૨-૦
૨૯.	* લલિતવિસ્તરા (ચૈત્યવંદન સૂત્ર) શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, શ્રીમુનિ- ચંદ્રસૂરિની ટીકા સહિત.	૦-૮-૦
૩૦.	* આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌકિતક ૪ થું (ગુજરાતી કાવ્યોનો સંગ્રહ).	૦-૧૨-૦
૩૧.	* અનુયોગદ્વાર સૂત્ર (પૂર્વાર્ધ) શ્રીહેમચંદ્રસૂરિકૃત.	૦-૧૦-૦
૩૨.	* આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌકિતક ૫ મું (ગુજરાતી કાવ્યોનો સંગ્રહ).	૦-૧૦-૦
૩૩.	* ઉત્તરાધ્યયન ભાગ ૧, શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત નિર્યુક્તિ અને શ્રીશાંતિસૂરિની ટીકા સહિત.	૧-૫-૦
૩૪.	* મલયસુંદરીચરિત્ર શ્રીજયતિલકસૂરિકૃત.	૦-૭-૦
૩૫.	* સમ્યક્ત્વસમ્પતિ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, શ્રીસંધતિલકાચાર્યની ટીકા સહિત.	૧-૦-૦
૩૬.	* ઉત્તરાધ્યયન ભાગ ૨, શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત નિર્યુક્તિ તથા શ્રીશાંતિસૂરિની ટીકા સહિત.	૧-૧૨-૦
૩૭.	* અનુયોગદ્વાર સૂત્ર (ઉત્તરાર્ધ) શ્રીહેમચંદ્રસૂરિકૃત.	૧-૦-૦
૩૮.	* ગુણસ્થાનક્રમારોહ શ્રીરત્નશેખરસૂરિકૃત, સ્વોપજ ટીકા સાથે.	૦-૨-૦
૩૯.	* ધર્મસંગ્રહણી ભાગ ૧ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, શ્રીમલયગિરિની ટીકા સહિત.	૧-૮-૦
૪૦.	* ધર્મકલ્પદ્રુમ શ્રીઉદયધર્મગણિકૃત.	૧-૦-૦
૪૧.	* ઉત્તરાધ્યયન ભાગ ૩, શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત નિર્યુક્તિ અને શ્રીશાન્તિ- સૂરિની ટીકા સહિત.	૧-૧૪-૦
૪૨.	* ધર્મસંગ્રહણી ભાગ ૨ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, શ્રીમલયગિરિઆચાર્યની ટીકા સહિત.	૧-૪-૦
૪૩.	* આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌકિતક ૬ ડું (ગુજરાતી કાવ્યોનો સંગ્રહ).	૦-૧૨-૦

અંક	ગ્રંથનું નામ, તેના કર્તા વિગેરે.	મૂલ્ય
૪૪.	* પિણ્ડનિર્યુક્તિ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત, શ્રીમલયગિરિઆચાર્યની ટીકા સહિત.	૩. આ. પા. ૧-૮-૦
૪૫.	* ધર્મસંગ્રહ (ઉત્તરાર્ધ) શ્રીમાનવિજય ઉપાધ્યાયકૃત.	૧-૪-૦
૪૬.	* ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા (પૂર્વાર્ધ) શ્રીસિદ્ધર્ષિ મુનિરાજકૃત.	૨-૦-૦
૪૭.	* દશવૈકાલિકસૂત્ર શ્રીશય્યાંભવસૂરિકૃત, શ્રીહરિભદ્રસૂરિની ટીકા સહિત.	૨-૮-૦
૪૮.	* શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સત્ર, શ્રીરત્નશેખરસૂરિની ટીકા સહિત.	૨-૦-૦
૪૯.	* ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા (ઉત્તરાર્ધ) શ્રીસિદ્ધર્ષિ મુનિરાજકૃત.	૨-૦-૦
૫૦.	* જીવાજીવાભિગમ શ્રીમલયગિરિની ટીકા સહિત.	૩-૪-૦
૫૧.	સેનપ્રશ્ન (પ્રશ્નોત્તર રત્નાકર) શ્રીશુભવિજયગણિકૃત.	૧-૦-૦
૫૨.	* જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ (પૂર્વાર્ધ) શ્રીશાન્તિચંદ્રની ટીકા સહિત.	૪-૦-૦
૫૩.	આવશ્યક વૃત્તિ ટિપ્પણ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિકૃત.	૧-૧૨-૦
૫૪.	જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ (ઉત્તરાર્ધ) શ્રીશાન્તિચંદ્રની ટીકા સહિત.	૨-૦-૦
૫૫.	* દેવસીરાઇપ્રતિક્રમણ પૂર્વ મુનિવર્યકૃત.	૦-૩-૦
૫૬.	શ્રીપાલયરિત્ર (સંસ્કૃત) શ્રીજ્ઞાનવિમલસૂરિકૃત.	૦-૧૪-૦
૫૭.	સૂક્તમુક્તાવલિ.	૨-૦-૦
૫૮.	પ્રવચનસારોદ્ધાર (પૂર્વાર્ધ) શ્રીનેમિચંદ્રસૂરિકૃત, શ્રીસિદ્ધસેન-સૂરિની ટીકા સહિત.	૩-૩-૦
૫૯.	તંદુલવેયાલિય (ચઉસરણ) શ્રીવિજયવિમલની ટીકા સહિત.	૧-૮-૦
૬૦.	વિંશતિસ્થાનકચરિત શ્રીજ્ઞાનહર્ષગણિકૃત.	૧-૦-૦
૬૧.	કલ્પસૂત્ર શ્રીભદ્રબાહુ સ્વામીકૃત, શ્રીવિનયવિજયની ટીકા સહિત.	૨-૦-૦
૬૨.	સુબોધસમાચારી શ્રીશ્રીચંદ્રાચાર્યકૃત.	૦-૮-૦
૬૩.	સિરિસિરિવાલકહા (શ્રીપાલયરિત્ર) શ્રીરત્નશેખરસૂરિકૃત.	૧-૪-૦
૬૪.	પ્રવચનસારોદ્ધાર (ઉત્તરાર્ધ) શ્રીનેમિચંદ્રસૂરિકૃત, સટીક.	૪-૦-૦
૬૫.	લોકપ્રકાશ ભાગ ૧ લો દ્રવ્યલોકપ્રકાશ સંપૂર્ણ, ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત.	૨-૦-૦
૬૬.	આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌકિતક ૭ મું.	
૬૭.	શ્રીતત્ત્વાર્થાભિગમસૂત્ર (અધ્યાય ૧ થી ૫, પહેલો ભાગ) વાચકવર્ય ઉમાસ્વાતિકૃત. સિદ્ધસેનગણિકૃતની ટીકા સહિત.	૬-૦-૦

છપાય છે.

૧. પંચ દસ્તુક.
૨. ચૌસરણપંચના.
૩. કથાકાશ શ્રીરાજશેખરકૃત.
૪. અષ્ટલક્ષી (અર્થરત્નાવલી), સમયસુન્દરઉપાધ્યાયકૃત

* આ નિશાનીવાળા પુસ્તકો સીલ્કકર્મા નથી.

५. जिनप्रलसूरिकृत स्तोत्रादि.
६. लोकप्रकाश (क्षेत्र लोक वगैरे).
७. नवपदप्रकरण
८. नवपदलघुवृत्ति
९. विचाररत्नाकर.
१०. तत्त्वार्थाधिगमसूत्र (जीने भाग).
११. आनंद काव्य भडोदधि भौतिकक ८ मुं (कुमारपाणरास).
१२. शास्त्रवार्तासमुच्चय स्वोपज्ञवृत्ति.
१३. नव स्मरण (सटीक).
१४. प्रियंकरनृपकथा.

पुस्तको मणवानुं ठेकाणुं:—

लायध्रेरीअन, शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार इंड,
देवचंद लालभाई धर्मशाणा,
अडेया चकलो, गोपीपुरा,
सुरत.

THE BOOKS PUBLISHED

BY

Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhar Fund.

1.	* Śrī Vītarāga-stotra —By Sri Hemachandrāchārya with the commentaries of Śrī Prabhāchandra Sūri and one of the disciples of Viśālarāja	Rs. a. p.
	0 8 0	
2.	* Śramaṇa Pratikramaṇa Sūtra Vṛitti —By an ancient saint	0 1 6
3.	* Syādvāda Bhāsha —By Śrī Śubhavijaya Gaṇi	0 1 6
4.	* Śrī Pākshika Sūtra —with the commentary on Pākshika Sūtra and Khāmṇā—By Yaśodeva Sūri	0 6 0
5.	* Adhyātma Mata Parikshā —By Mahāntahopādhyāya Śrī Yaśovijaya with his own commentary	0 6 0

		Rs.	a.	p.
6.	* Śrī Shodaśaka Prakarana —By Haribhadra Sūri with the commentaries of Śrī Yaśobhadra and Śrī Yaśovijaya	0	6	0
7.	* Śrī Kalpa Sūtra —By Bhadrabāhu Svāmī with the commentary of Vinayavijaya Upādhyāya	0	12	0
8.	** Vāndaru Vṛitti —With the commentary of Śrī Devendra Sūri	0	8	0
9.	* Dānakalpadruma or The Life of Dhannā —By Śrī Jinakīrti Sūri	0	6	0
10.	* Yoga Philosophy —(English)—by Mr. Virchand R. Gāndhī	0	5	0
11.	* Jalpakalpa Latā —By Muni Ratnamaṇḍana	0	3	0
12.	* Yoga-Dṛshṭi Samuchchaya —By Śrī Haribhadra Sūri, Commented by himself	0	3	0
13.	* Karma Philosophy (Eng.)—by Mr. Virchand R. Gāndhī	0	5	0
14.	* Ānanda Kāvya Mahodadhi (Part I) —A collection of classical Gujarātī Poems	0	10	0
15.	* Śrī Dharma Parīkshā —by Paṇḍita Padmasāgara	0	5	0
16.	* Śāstra Vārtā Samuchchaya —by Śrī Haribhadra Sūri, with the commentary of Śrī Yaśovijaya Upādhyāya	0	2	0
17.	* Karma Prakṛiti —By Śivaśarmāchārya, commented by Śrī Malayagiri Sūri	0	14	0
18.	* Kalpa Sūtra with the Story of Kālikāchārya —By Śrī Bhadrabāhu Svāmī	0	8	0
19.	* Pañcha Pratikramaṇa Sūtra —By an ancient priest	0	5	0
20.	Ānanda Kāvya Mahodadhi (Part II) —A collection of classical Gujarātī Poems	0	10	0
21.	* Upadeśa Ratnākara —By Śrī Munisundara Sūri	1	4	0
22.	* Ānanda Kāvya Mahodadhi (Part III) —A collection of classical Gujarātī Poems	0	10	0
23.	* Chaturvīṃśati Jinānanda Stuti —By Śrī Meruvijaya Gaṇi	0	2	0
24.	* Shat Purusha Charita —By Muni Kshemaṅkara Gaṇi	0	2	0
25.	* Sthūlabhadra Charitra —By Śrī Jayānanda Sūri	0	2	0
26.	* Śrī Dharma Saṅgraha (Part I) —By Muni Mānavijaya Upādhyāya	1	0	0
27.	* Saṅgrahaṇi Sūtra —By Śrī Śrīchandra Sūri with the commentary of Śrī Devabhadra Sūri	0	12	0
28.	* Samyaktva Parīkshā, Upadeśa Śataka —By Śrī Vibhudhavimāla Sūri	0	2	0

THE BOOKS PUBLISHED BY SHETH DEVCHAND L. J. P. F. १९५

	Rs.	a.	p.
29. * Lalita Vistarā, Chaityavandana Sūtra —By Śrī Haribhadra Sūri, with the commentary of Śrī Munichandra Sūri	0	8	0
30. Ānanda Kāvya Mahodadhi (Part IV) —A collection of classical Gujarātī Poems	0	12	0
31. * Anuyogadvāra Sūtra (1st Half) —By Śrī Hemchandra Sūri	0	10	0
22. * Ānanda Kāvya Mahodadhi (Part V) —A collection of classical Gujarātī Poems	0	10	0
33. * Uttarādhyayana (Part I) —With the commentaries of Śrī Bhadrabāhu Svāmī and Śrī Śānti Sūri	1	5	0
34. * Malayasundarī Charitra —By Śrī Jayatilaka Sūri	0	7	0
35. * Samyaktva Saptati —By Śrī Haribhadra Sūri with the commentary of Śrī Saṅghatilakāchārya	1	0	0
36. * Uttarādhyayana (Part II) —With the commentaries of Śrī Bhadrabāhu Svāmī and Śrī Śānti Sūri	1	12	0
37. * Anuyogadvāra Sūtra (2nd Half) —By Śrī Hemchandra Sūri	1	0	0
38. * Gunasthāna Kramāroha By Śrī Ratnaśekhara Sūri and the commentary by himself	0	2	0
39. * Dharma Saṅgrahaṇī (Part I) —By Śrī Haribhadra Sūri with the commentary of Śrī Malayagiri	1	8	0
40. * Dharma Kalpadruma —By Śrī Udayadharmā Gaṇi	1	0	0
41. Uttarādhyayana (Part III) —With the commentaries of Śrī Bhadrabāhu Svāmī and Śrī Śānti Sūri	1	14	0
42. * Dharma Saṅgrahaṇī (Part II) —By Śrī Haribhadra Sūri with the commentary of Śrī Malayagiri Āchārya	1	4	0
43. Ānanda Kāvya Mahodadhi (Part VI) —A collection of classical Gujarātī Poems	0	12	0
44. * Piṇḍa Niriyukti —By Śrī Bhadrabāhu Svāmī with the commentary of Śrī Malayagiri Āchārya	1	8	0
45. * Dharma Saṅgraha (2nd Half) —By Śrī Mānavijaya Upādhyāya	1	4	0
46. * Upamiti Bhava Prapañcha Kathā —By Śrī Siddharshi Rishi	2	0	0
47. * Daśa Vaikalika Sūtra —By Śrī Śayyambhava Sūri with the commentary of Śrī Haribhadra Sūri	2	8	0
48. Shrāddha Pratikramaṇa Sūtra —with the commentary of Śrī Ratnaśekhara Sūri	2	0	0
49. * Upamiti Bhava Prapañcha Kathā (2nd Half) —By Śrī Siddharshi Rishi	2	0	0

*Not available.

	Rs.	a.	p.
50. * Jivājivābhigama —With the commentary of Śrī Malayagiri	3	4	0
51. Sena Praśna, Praśnottara Ratnākara —By Śrī Subhaviyaya Gaṇi	1	0	0
52. * Jambū-dvīpa Prajñapti (1st Half) —With the commentary of Śrī Śāntichandra	4	0	0
53. Āvaśyakavṛitti-Tippaṇa —By Śrī Hemachandra Sūri	1	12	0
54. Jambū-dvīpa Prajñapti (2nd Half) —With the commentary of Śrī Śāntichandra	2	0	0
55. * Devasi Rāi Pratikramaṇa —By an ancient Priest	0	3	0
56. Śrīpāla Charitra (in Sanskrit) —By Śrī Jñānavimala Sūri	0	14	0
57. Sūkta Mukṭāvali	2	0	0
58. Pravachana Sāroddhāra (1st Half) —By Śrī Nemichandra Sūri with the commentary of Śrī Siddhasena Sūri	3	0	0
59. Tandula Vaichārika (Chatuṣśaraṇa) —With the commentary of Śrī Vijayavimala	1	8	0
60. Viṃśati Sthānaka Charita —By Śrī Jivaharshagaṇi	1	0	0
61. Kalpa Sūtra —By Śrī Bhadrabāhu Svāmī with the commentary of Śrī Vinayavijaya	2	0	0
62. Subodha Śamāchāri —By Śrī Chandrāchārya	0	8	0
63. Sirisirivālakahā (Śrīpāla Charitra in Prākṛita) —By Śrī Ratnaśekhara Sūri	1	4	0
64. Pravachana Sāroddhāra (2nd half) —By Śrī Nemichandra Sūri with the commentary of Śrī Siddhasena Sūri	4	0	0
65. Lokaprakāśa (1st Part) —By Upādhyāya Śrī Vinayavijaya	2	0	0
66. Ānanda Kāvya Mahodadhi (Part VII) —A collection of classical Gujārātī Poems			
67. Tattvārthādhigama Sūtra (Part I) —By Vāchaka Śrī Umāsvāti with the commentary of Śrī Siddhasenagaṇi			

In Press

1. **Pañcha Vastuka.**
2. **Chausaraṇa Payannā**
3. **Kathākośa**
4. **Asṭalakṣhī (Artharatnāvali)**
5. **Hymns, etc., by Śrī Jinaprabha Sūri**

* Not available.

THE BOOKS PUBLISHED BY SHETH DEVCHAND L. J.P.F. १६७

6. **Kumārapāla Rāsa** (in Gujarātī)
7. **Navapada Prakaraṇa**
8. **Navapada Laghu-vṛitti**
9. **Vichāra Ratnākara**
10. **Tattvārthādhigama Sūtra (Part II)**
11. **Ānand Kāvya Mahodadhi (Part VIII)**
12. **Śāstravārtasamuchchaya,**
13. **Navasmarāṇa (Saṭika)**
14. **Priyaṅkara-nṛipa-kathā**

Can be had at—

THE LIBRARIAN,

SHETH DEVCHAND LĀLBHAI

JAIN PUSTAKODDHĀR FUND.

DEVCHAND LĀLBHAI DHARMSĀLĀ,

BADEKHĀ CHAKLO, GOPĪPURĀ,

SURAT (INDIA)

